વિદેશિની-૨

કેનેરી

અર્નેસ્ટ હેમિન્ગ્વે

એક લાંબા, લાલ પથ્થરના મકાન આગળથી ટ્રેન ખૂબ ઝડપથી પસાર થઈ ગઈ. એ મકાનને પોતાનો બગીચો હતો; અને તેનાં તાડવૃક્ષોની છાયામાં એક ટેબલ પડેલું હતું. મકાનની બીજી બાજુ સમુદ્ર હતો. લાલ પથ્થર અને માટીનું પોલાણ હતું અને તેમાંથી ખડકની નીચેના ભાગમાં કેવળ અવારનવાર અથડાતો સમુદ્ર દેખાતો હતો.

અમેરિકન સન્નારી બોલ્યાં : ‘હું એને પાલેરમોથી ખરીદી લાવી છું. અમે માત્ર એકાદ કલાક દરિયાકિનારે રહ્યાં હોઈશું. રવિવારની સવાર હતી. એ માણસ તો ખૂબ બધા ડોલર માગતો હતો, પણ મેં એને દોઢ જ ડોલર આપ્યો. ખૂબ સુંદર ગાય છે આ.’

ટ્રેનમાં ખૂબ ગરમી હતી, અને આ સલૂનમાંય તે ખૂબ જ ગરમી હતી. ખુલ્લી બારીમાંથી પવન આવતો હતો. અમેરિકન સન્નારીએ બારીનું વાછોટિયું ભીડી દીધું અને અવારનવાર દેખાતો સમુદ્ર પણ બંધ થઈ ગયો. બીજી બાજુ પર કાચ હતો, અને પછી વરંડો અને ત્યાર બાદ ખુલ્લી બારી હતી. એ ખુલ્લી બારીમાંથી ધૂળવાળાં વૃક્ષો, તેલિયા રસ્તાઓ તથા દ્રાક્ષનાં ખેતરો અને એની પાછળના ભૂરા પથ્થરિયા પહાડો દેખાતા હતા.

માર્સેલ્સમાં પ્રવેશતાં ઊંચી ચીમનીઓમાંથી નીકળતા ધુમાડા દેખાતા હતા. ટ્રેન ધીમી પડી અને સ્ટેશન ભણીના અનેક પાટાઓમાંથી એક પર સરકી ગઈ. માર્સેલ્સ સ્ટેશને ટ્રેન પચ્ચીસ મિનિટ ઊભી રહી અને અમેરિકન સન્નારીએ ‘ડેઈલી મેલ’ની એક નકલ તથા ‘ઈવિયન’ પાણીની અરધી બાટલી ખરીદ્યાં. સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર ઊતરી એમણે ડગલાં ભર્યાં, પણ ગાડીનાં પગથિયાં આગળ જ ઊભા રહી ગયાં. કેમ કે કેન્સ સ્ટેશને ગાડી બાર મિનિટ ઊભી હતી અને સીટી વગાડ્યા વિના જ ઊપડી હતી, અને એમને જેમ તેમ ચઢી જવું પડ્યું હતું. અમેરિકન સન્નારી જરાક બહેરાં હતાં અને એમને ભય હતો કે ઊપડવાની સીટી પોતે સાંભળશે જ નહીં !

ગાડી ઊપડી. હવે કેવળ સ્વીચયાર્ડ અને કારખાનાંના ધુમાડા જ નહિ, પાછળ દૃષ્ટિ

કરતાં, માર્સેલ્સની નગરી તથા પથ્થરિયા પહાડોને પીઠ ધરીને ઊભેલું બંદર અને દરિયાનાં પાણી ઉપરનાં છેલ્લાં સૂર્યકિરણો પણ દેખાતાં હતાં. અંધારું પથરાતું હતું, ત્યારે એક ખેતરમાં બળતા મકાન આગળથી ટ્રેન પસાર થઈ. રસ્તા આગળ મોટરો રોકી દેવામાં આવી હતી, અને બળતા મકાનમાંથી પથારીનો વીંટો તથા બીજી બહાર કાઢેલી ચીજો ખેતરમાં પડેલી હતી, ઘણા બધા લોકો બળતું મકાન જોઈ રહ્યા હતા.

અંધારું પથરાઈ ગયા બાદ ગાડી એવિગ્નોન આવી પહોંચી. લોકોની ચઢઊતર શરૂ થઈ. છાપાનાં સ્ટોપલ આગળથી પારિસ પાછા ફરતા ફ્રેંચ પ્રવાસીઓ તે દિવસનાં ફ્રેંચ અખબારો લઈ આવ્યા. સ્ટેશન ઉપર નિગ્રો સોલ્જરો હતા. એમણે કિરમજી ગણવેશ પહેરેલા હતા : તેઓ ઊંચા હતા અને તેમનાં મોં પાસેના વીજળીના પ્રકાશમાં ચળકતાં હતાં. એમના ચહેરા ખૂબ જ શ્યામ હતા અને તેઓ એટલા ઊંચા હતા કે ગાડીમાંથી પૂરા જોવાતા ન હતા, ટ્રેન એવિગ્નોન સ્ટેશનેથી ઊપડી, ત્યારે નિગ્રો ત્યાં જ ઊભેલા હતા. એક ઠીંગુ ગોરો સાર્જન્ટ એમની સાથે હતો.

સલૂનની અંદર પોર્ટરે આવીને ત્રણ પથારીઓ (પાટલીઓ) ભીંતમાંથી ખેંચી આપી હતી. અને સૂવા સારુ તૈયાર કરી આપી હતી. પણ અમેરિકન સન્નારી આખી રાત ઊંઘ્યા વિના જ પડી રહ્યાં. કેમકે ટ્રેન ખૂબ ઝડપી હતી અને તેમને રાતે આવી ઝડપી ટ્રેનનો ભય લાગતો હતો, એમની પથારી પણ બારીની લગોલગ હતી. પાલેરમોથી ખરીદી આણેલ કેનેરીના પિંજરા ઉપર કપડાનો ટુકડો નાખેલો હતો; અને વોશરૂમમાં પડતા વરંડામાં તે છૂટું હતું. ડબ્બાની બહાર ભૂરો પ્રકાશ પડતો, આખી રાત ટ્રેન પૂર ઝડપે દોડ્યા કરી. અને અમેરિકન સન્નારીએ 'ક્યારે કૈંક અકસ્માત થાય', એની ભીતિમાં જ પડ્યાં પડ્યાં રાત વિતાવી.

સવારે ટ્રેન પારિસ પાસે આવી પહોંચી. અને અમેરિકન સન્નારી વોશ-રૂમમાંથી બહાર આવ્યાં, ત્યારે આખી રાત ઊંઘ્યા વિના વિતાવી હોવા છતાં તે તંદુરસ્ત, મધ્યમ વયનાં અને 'અમેરિકન' દેખાતાં હતાં. તેમણે પિંજરા ઉપરનો કકડો ઉઠાવી લઈ તડકે નાખ્યો હતો, અને પછી ટ્રેનમાંના રેસ્ટોરાંમાં નાસ્તો કરવા ચાલી ગયાં હતાં. નાસ્તો કરી પોતાના સલૂનમાં પાછાં આવ્યાં, ત્યારે પથારીઓ પાછી દીવાલમાં ધકેલાઈ ગઈ હતી, તેને સ્થાને બેઠકો બની ગઈ હતી. અને ખુલ્લી બારીમાંથી પ્રવેશતા સૂરજના પ્રકાશમાં કેનેરી એનાં પીછાં હલાવી રહ્યું હતું. પારિસ હવે લગભગ આવી પહોંચવામાં હતું.

'એને સૂર્યનો તાપ બહુ ગમે છે.' અમેરિકન સન્નારી બોલ્યાં : 'ઘડીકમાં તો એ ગાવા માંડશે.'

કેનેરીએ એનાં પીછાં હલાવી ચાંચ અંદર ખોસી. 'મને પંખીઓ હંમેશ બહુ ગમે છે.' અમેરિકન સન્નારી બોલ્યાં : 'ઘેર મારી દીકરીને માટે જ લઈ જાઉં છું. જુઓ, ગાવા માંડ્યું ને ?'

કેનેરીએ આનંદનો ટહુકો કર્યો અને એના ગળા ઉપરનાં પીછાં ખડાં થઈ ગયાં. પછી

એણે એની ચાંચ નીચી કરી વળી પીછાંમાં ખોસી. ટ્રેને નદી પસાર કરી અને બહુ કાળજીપૂર્વક ઉછરેલા જંગલમાંથી પસાર થઈ. પારિસની બહારનાં અનેક નગરોમાંથી ટ્રેન આગળ ધપી. આ નગરોમાં ટ્રામો દોડતી હતી. અને બેલે જાર્ડીનીઅર, ડુબોનેટ અને પેરનોકની મોટી મોટી જાહેરખબરો દીવાલ ઉપર દેખાતી હતી. ટ્રેન આ બધેથી પસાર થઈ, ત્યારે જાણે હજી નાસ્તાનો સમય થયો ન હતો. અમેરિકન સન્નારી મારી સાથે વાત કરતાં હતાં, તેનો અવાજ થોડી મિનિટ સુધી મારે કાને પડ્યો ન હતો.

'તમારા પતિ પણ અમેરિકન છે ?' સન્નારી પૂછતાં હતાં.

'હા, અમે બંને અમેરિકન છીએ.' મારી પત્ની કહેતી હતી.

'મને થયું કે તમે અંગ્રેજ છો.'

'ના રે ના.'

'હું બ્રેસિસ પહેરું છું એટલા માટે તમને એવું લાગ્યું હશે,' મેં કહ્યું. હું કહેવા જતો હતો 'સસ્પેન્ડર્સ', એને બદલે બોલતાં બોલતાં જ 'બ્રેસિસ' બોલ્યો, મારી અંગ્રેજ લાક્ષણિકતા સાચવી રાખવા, પણ અમેરિકન સન્નારીએ સાંભળ્યું નહિ. એ ખરેખર બહેરાં હતાં. તેઓ હોઠીના હલન ઉપરથી સમજી લેતાં હતાં, પણ મેં એમની સામે જોયા વિના જ બોલી નાંખ્યું હતું. હું બારી બહાર જોઈ રહ્યો. અને તેઓ મારી સાથે વાતે વળગ્યાં.

'મને બહુ આનંદ થયો કે તમે બેઉ અમેરિકન છો. અમેરિકન પુરુષો સારા પતિ હોય છે.' અમેરિકન સન્નારી બોલતાં હતાં. 'એટલા માટે તો અમે કોન્ટિનેન્ટ છોડ્યો. તમે જાણો છો, મારી દીકરી વેવેમાં એક આદમી સાથે પ્રેમમાં પડી.' સન્નારી અટકીને બોલ્યાં. 'એ બેઉ ખાસ્સા પ્રેમમાં હતાં.' સન્નારી વળી અટકીને બોલ્યાં. 'અલબત્ત હું એને ત્યાંથી ખસેડી લાવી.'

'હવે તો એ આપદમાંથી ઊગરી ગઈ હશે?' મારી પત્નીએ પૂછયું, 'એવું નથી લાગતું,' અમેરિકન સન્નારી બોલ્યાં : 'કંઈ ખાય નહિ. ને સમૂળી ઊંઘેય નહિ. મેં બહુ કરી જોયું, પણ કશામાં એનું ચિત્ત ચોંટતું જણાતું નથી. એને કશાની પડી જ નથી. પણ એને હું પરદેશી સાથે પરણવા તો ન દઇ શકું.' સન્નારી અટક્યાં : 'કોઈકે, એક બહુ સારા મિત્રે મને એક વાર કહેલું, 'કોઈ પરદેશી માણસ અમેરિકન છોકરીનો સારો પતિ બની જ ન શકે.'

'નહિ જ તો, મનેય એમ જ લાગે છે.' મારી પત્નીએ કહ્યું.

અમેરિકન સન્નારીએ મારી પત્નીએ પહેરેલા પ્રવાસકોટનાં વખાણ કર્યાં, અને એમ પણ જાણવા મળ્યું કે તેઓ પણ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષ થયાં સેંટ એનોરમાંના એ જ વેપારીને ત્યાંથી પોતાનાં કપડાં ખરીદતાં આવ્યાં હતાં. એ વેપારી પાસે એમનાં કપડાંના માપ પડેલાં જ હતાં. અને ત્યાંની વિક્રેતા બાઈ એમને ઓળખતી હતી, એટલું જ નહિ પણ એમના રસ-શોખથી માહિતગાર હતી, એટલે એ સહેલાઈથી એમને માટેનાં કપડાં કાઢીને અમેરિકા મોકલી આપતી હતી. ન્યૂયોર્ક પાસેના પરામાંની પોસ્ટ ઑફિસે - જેની નજીક સન્નારી

રહેતાં હતાં - એ કપડાંનું પાર્સલ આવી પહોંચતું , અને જકાત પણ બહુ આપવી પડતી નહિ, કેમ કે ત્યાં પોસ્ટ ઑફિસમાં જ કપડાંની કિંમત કરી લેવા પાર્સલ ખોલવામાં આવતું, અને એ કપડાં હંમેશાં બહુ સાદાં દેખાય તેવાં હતાં - ન તો સોનેરી કિનાર હોય, ન બીજા શણગાર કે જેથી એ બહુ કીમતી દેખાય. એ દુકાનમાં હમણાં કામ કરનારનું નામ થેરેસી છે. તેની પહેલાં બીજી વિક્રેતાબાઈ હતી - એમિલી નામની. વીસ વરસમાં બસ આ બે જ. દરજી પણ એ જ. ભાવ અલબત્ત ઊંચા ગયા હતા. પણ હૂંડિયામણના દર પણ ફેરવાયા હોઈ સરખું થઈ જતું. એ વેપારી પાસે તેમની દીકરીનાં માપ પણ હતાં, હવે તો એ મોટી થઈ ગઈ હતી, એટલે એમાં બહુ ફેરફાર થવાની વકી પણ ન હતી.

ટ્રેન પારિસ આવી પહોંચવામાં હતી. યુદ્ધ સમયના કિલ્લાઓ તોડી કરીને જમીન સપાટ કરી દેવામાં આવી હતી. પરંતુ ઘાસ હજી ઊગ્યું ન હતું. ઘણી ગાડીઓ પાટા પર પડેલી હતી. કિરમજી લાકડાની રેસ્ટોરાં-કાર અને કિરમજી લાકડાની સ્લીપિંગકાર કે જે પાંચ વાગે ઇટલી જવા ઊપડવાની હતી – જો હજુય તે પાંચ વાગે ઊપડતી હોય તો – એની ઉપર પારિસ-રોમનું પાટિયું હતું, અને એવીય ગાડીઓ હતી, જેમનાં છાપરાં ઉપર બેઠકો હતી. ને જે આજુબાજુનાં પરાંઓમાં આવ-જા કરતી હતી. અમુક અમુક સમયે અંદરની બધી બેઠકો અને છાપરાં પરની બેઠકો પર ઉતારુઓ લઈને. અલબત્ત હજીય એની એ પદ્ધતિ ચાલુ હોય તો. સફેદ દીવાલો અને મકાનોની બારીઓ પાસેથી ટ્રેન પસાર થઈ, કોઈએ હજી નાસ્તો કર્યો ન હતો.

'અમેરિકનો ઉત્તમ પતિ હોય છે.' અમેરિકન સન્નારીએ મારી પત્નીને કહ્યું. હું મારી પેટીઓ ઉતારી રહ્યો હતો. 'અમેરિકનો જ આ દુનિયામાં પરણવા લાયક પુરુષો છે.'

' વેવે છોડ્યે તમને કેટલો સમય થયો ?' મારી પત્નીએ પૂછ્યું.

' આ વસંત પહેલાં બે વરસ થશે. એને માટે જ, તમે જાણો છો, હું કેનેરી લઈ જાઉં છું.'

'તમારી દીકરી જેના પ્રેમમાં હતી તે આદમી સ્વિટ્ઝરલૅન્ડનો હતો ?'

'હા,' અમેરિકન સન્નારીએ કહ્યું, 'વેવેમાંના એક બહુ સારા કુટુંબનો હતો. એ એન્જિનિયર થવાનો હતો. બંને વેવેમાં જ ભેગાં થયાં હતાં. અને બંને ખૂબ લાંબે સુધી ભેગાં ફરવા જતાં.'

'વેવે મારું પરિચિત છે.' મારી પત્નીએ કહ્યું, 'મધુરજની ઊજવવા અમે ત્યાં જ ગયાં હતાં.'

'ખરેખર ? ત્યાં ગયાં હતાં ? એ તો ગજબનો આનંદ ! પણ મને એવો ખ્યાલ જ નહિ કે એ એના પ્રેમમાં પડશે.'

'એ તો બહુ અદ્‌ભુત જગા છે.' મારી પત્નીએ કહ્યું.

'હા, ' અમેરિકન સન્નારી બોલ્યાં :' ખરેખર અદ્‌ભુત છે, નહિ ? તમે ત્યાં ક્યાં ઊતર્યાં હતાં ?'

'અમે ત્યાં ટ્રોઇસ કોરોન્નેસમાં હતાં ' મારી પત્નીએ કહ્યું.

'એ તો સરસ જૂની હોટલ છે.' અમેરિકન સન્નારીએ કહ્યું.

'હં,' મારી પત્ની બોલી : 'અમને ખૂબ સુંદર રૂમ મળી ગયેલી, અને વસંત આવતાં તો પ્રદેશ આખો મનોરમ બની ગયો હતો.'

'આ વસંતમાં તમે ત્યાં હતાં ?'

'હા.' મારી પત્નીએ કહ્યું :

ત્રણ ભંગાર ડબ્બાઓ આગળથી અમારી ટ્રેન પસાર થઈ રહી હતી. ડબ્બા કચડાઈને ખુલ્લા પડ્યા હતાં. એનાં છાપરાં દબાઈ મચડાઈ ગયેલાં.

'જુઓ, અહીં અકસ્માત થયો લાગે છે.' મેં કહ્યું.

અમેરિકન સન્નારીએ નજર ઊંચી કરી છેલ્લો ડબ્બો જોયો. 'આખી રાત હું બસ આનાથી જ ડરતી હતી,' એમણે કહ્યું : 'મને કેટલીક વાર બનનાર ઘટનાની ભયંકર ગંધ અગાઉથી આવી જાય છે. ફરી કદી આવી ઝડપી ગાડીએ રાતે પ્રવાસ નહિ કરું. આટલી ઝડપે ન દોડતી હોય એવી, બીજી સગવડવાળી ગાડીઓ હશે જ.'

ટ્રેન ગારે ડી લાયન્સના અંધારામાં આવી પહોંચી અને ઊભી રહી ગઈ. પોર્ટરો બારી આગળ આવી પહોંચ્યા. મેં બારીઓમાંથી પેટીઓ આપી અને અમે પ્લેટફૉર્મના ઝાંખા લાંબા પગથાર પર ઊભાં, અને અમેરિકન સન્નારી કૂક કંપની તરફથી આવેલા ત્રણ પ્રતિનિધિઓમાંના એકને પોતે જ સોંપાયાં. એ પ્રતિનિધિએ તરત જ કહ્યું : 'એક જરાક, માદામ, હું તમારું નામ જોઈ લઉં.'

પોર્ટર ટ્રક લઈ આવ્યો અને અમારો સામાન ખડકાયો. મારી પત્નીએ અમેરિકન સન્નારીને 'ગુડબાય' કર્યા, મેં પણ 'ગુડબાય' કર્યા. આ સન્નારીનું નામ ટાઈપ કરેલા કાગળોના ગુચ્છામાંના એક કાગળ પર લખાયેલું કૂકના પ્રતિનિધિને હાથ લાગ્યું અને એ કાગળો એણે ખિસ્સામાં પાછા મૂકી દીધા.

ટ્રેનની બાજુના લાંબા સિમેન્ટ પ્લેટફૉર્મ ઉપર લારીવાળા પોર્ટરની પાછળ પાછળ અમે ચાલ્યાં. પ્લેટફૉર્મને છેડે દરવાજો હતો. અને એક માણસે અમારી ટિકિટો લઈ લીધી.

અમે પારિસ પાછાં ફર્યાં હતાં, લગ્નવિચ્છેદ પછીના અમારા અલાયદા નિવાસ ગોઠવી લેવા માટે.

અનુ. ભોગીલાલ ગાંધી

કૂતરી

કોલેત

જ્યારે સાર્જન્ટ રજા ઉપર પારિસ આવ્યો ત્યારે એણે જોયું કે એની પત્ની ઘેર નહોતી. આમ હોવા છતાંય આનંદાશ્ચર્યના કંપિત અવાજો વડે તેમ જ આલિંગન અને ભીનાં ચુંબનો વડે તેનું સ્વાગત થયું. એની કૂતરી. વોરેસ, જેને તે પોતાની યુવા પ્રિયતમા પાસે છોડી ગયો હતો, એને ઝાળની માફક વીંટળાઈ વળી અને લાગણીથી ફિક્કી જીભ વડે ચાટવા માંડી. એ દરમ્યાન ઝાડુ કાઢનારી બાઈ પણ કૂતરી જેટલો જ અવાજ કરીને આશ્ચર્ય કરી રહી હતી :

'બધાંનું દુર્ભાગ્ય ! શેઠાણી તો થોડા દિવસ માટે એમનું ઘર બંધ કરવા માર્લોટ ગયાં છે. એમનાં ભાડૂઆતો હમણાં જ ઘર છોડી ગયાં છે. અને તેથી તેઓ જરા ફર્નિચરની તપાસ કરવા ગયાં છે. સદ્‌ભાગ્યે એ કાંઈ એટલું બધું દૂર નથી ? આપ એમને એક તાર કરી નાખો ને ! જો તાર જલદી નીકળે તો કાલે સવારે ભોજન પહેલાં તો શેઠાણી અહીં આવી ગયાં હશે. આપ અહીં જ સૂજો શેઠ. હું ગીસર[1] ફેરવું ને ?

'મારી ભલી લ્યુસી, હું ઘેરથી નાહીને આવ્યો છું, રજા ઉપરના સોલ્જર્સ ન્હાવા-ધોવામાં એક્કા હોય છે.'

એણે અરીસામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું; એ ભૂરાશ પડતો અને લાલબમ દેખાતો હતો. બ્રિટાનીના ગ્રેનાઇટ (પથ્થરના) ખડકો જેવો. કૂતરી એની પાસે માનભરી શાંતિથી વાળે વાળે થથરતી ઊભી હતી. એ હસ્યો કારણ કે તે પોતાના જેવી જ ભૂરી ભૂખરી અને વાળવાળી હતી.

'વોરેસ.'

૧. થોડી થોડી વારે વરાળ અને ઊકળતાં પાણી છંટાય તેવી સ્પ્રીંગ

એણે માથું ઊંચું કર્યું અને પોતાના માલિક પ્રત્યે પ્રેમાળ દૃષ્ટિ નાખી કે સાર્જન્ટના હૃદયમાં ઊથલપાથલ થઈ ગઈ – કારણ કે અચાનક એને એની પત્ની જીનીનો વિચાર આવ્યો – કેવી યુવા અને કેવી આનંદી – જરા વધારે ન્હાની અને જરા વધારે આનંદી.

ભોજન સમયે કૂતરી વફાદારીપૂર્વક પહેલાં શીખવેલી બધી પ્રણાલીઓ જાળવી – એના માટે ઉછાળેલી રોટલીને પડતાં પહેલાં ઊંચકી લેવી અને અમુક શબ્દો બોલાયે ભસવું. ને એનામાં માલિક પ્રત્યે એટલી ઉત્કટ ભક્તિની ભાવના હતી કે એના પુનરાગમનથી જાણે એની ગેરહાજરીના મહિનાઓ એ સાવ ભૂલી ગઈ.

'મેં તારી સારી પેઠે ખોટ અનુભવી છે.' એણે હળવે અવાજે કહ્યું 'ને હા, તેં પણ !'

હવે તે સોફા પર સૂતો સૂતો ધૂમ્રપાન કરતો હતો ને પાળિયો જોઈને બીધેલા[2] ગ્રે-હાઉન્ડની જેમ કૂતરી સૂવાનો ઢોંગ કરતી હતી. એના કાન સ્થિર હતા. ફક્ત એની ભમરો, જરાક અવાજ થતાં હાલતી- એના જાગતા હોવાનું છતું કરતી હતી.

એય થાકેલો તો હતો જ. અને ધીમે ધીમે વધતી શાંતિએ એને હાલરડાં ગાયાં; એના હાથમાંની સિગરેટ, રેશમી કપડાને બાળતી, તકિયાની નીચે પડી. એ ઊભો થઈ ગયો. એક પુસ્તક ઉઘાડ્યું, કે કેટલાક નવા અલંકારો અને ઉઘાડા હાથવાળા તેમજ ટૂંકું સ્કર્ટ પહેરેલ ગામડામાં પાડેલ જીનીના ફોટોગ્રાફ પર એણે આંગળી ફેરવી, એ ફોટો એણે પહેલાં જોયો નહોતો.

'શિખાઉ સ્નેપશોટ.....એ કેવી આકર્ષક લાગે છે !'

અને મઢાવ્યા વગરના ફોટો પાછળ લખેલું વાંચ્યું : 'પાંચમી જૂન ૧૯૧૬' 'પાંચમી જૂને હું ક્યાં હતો ? હા, યાદ આવ્યું, હું આરાસ બાજુ હતો. પાંચમી જૂન – અક્ષર ઓળખાતા નથી.

એ પાછો નીચે બેઠો અને નિદ્રાએ એને ઘેરી લીધો – એના બધા વિચારો દૂર હડસેલાઈ ગયા. દસ વાગ્યાઃ હજુ તો પેલા ઘડિયાળના સભર ગંભીર રણકારને સ્મિતથી આવકારવા જેટલો તે જાગૃત હતો. ઘડિયાળના આ અવાજને માટે જીની હંમેશાં કહેતી કે એ તેના પેટ કરતાં મોટો છે. પણ દસ વાગતાં જ કૂતરી જાગી ઊઠી.

'ચૂપ !' ઊંઘતો સાર્જન્ટ બોલ્યો, 'પડી રહે !'

પણ વોરેસ પડી રહી નહીં, એણે નસ્કોરાં ફુલાવી શ્વાસ લીધો અને પંજાને પહોળા કર્યા. કૂતરાં માટે તો આ બહાર જવા માટે હેટ પહેરવા જેવું જ કહેવાય, એ એના માલિક પાસે જઈને ઊભી ને એની પીળી આંખોએ સાવ ચોક્ખું પૂછ્યું :

કેમ, વારુ ?'

'ઠીક.' એણે જવાબ આપ્યો, 'તને શું થયું છે ?' તે જ્યારે બોલતો હતો ત્યારે સન્માન

૨. એક જાતનો શિકારી કૂતરો.

દર્શાવવા કૂતરીએ પોતાના કાન નીચે ઢાળ્યા અને ફરીથી એકદમ ઊંચા કર્યા.

'કેવી પછાત છે તું !' સાર્જન્ટે નિશ્વાસ નાંખ્યો: 'તું તરસી છે. તારે બહાર જવું છે ?'

'બહાર જવું ' શબ્દ આવતાં વોરેસ ખુશ થઈ ને એના સુંદર દાંત અને જીભનો માંસલ ભાગ બતાવતી, ધીમે ધીમે હાંફવા લાગી.

'ઠીક ત્યારે, આપણે બહાર જઈએ. પણ બહુ લાંબું નહિ, કારણ કે હું તો આખોય ઊંઘમાં ડૂબ્યો છું.'

રસ્તા પર વોરેસ એટલી ઉત્સાહિત થઈ ગઈ કે વરુની જેમ ભસવા લાગી, એના માલિકની ગરદન સુધી કૂદવા લાગી, એકાદ બિલાડી પર હુમલો કર્યો અને ગોળ વળીને પૂંછડીથી 'અંદરના કૂંડાળાની રમત' રમવા લાગી. એના માલિકે એને હળવેથી ઠપકો આપ્યો, પણ તે બધી યુક્તિઓ એને બતાવવા લાગી. છેવટે તે ટાઢી પડીને શાંતિથી પોતાના માલિક સાથે ચાલવા લાગી. બેત્રણ અમસ્થા વિચારોમાંથી ગીતની કડીઓ જોડતો અને રાતની ઉષ્ણતા માણતો સાર્જન્ટ કૂતરીની ગતિ સાથે પગલાં મેળવતો હતો.

'કાલે સવારે તો જીનીને હું મળીશ... હું તો બહુ જ સારી પથારીમાં સૂવાનો છું...હજી અહીં બીજા સાત દિવસ હું ગાળી શકીશ...'

એને ખ્યાલ આવ્યો કે એની કૂતરી આગળ દોડી જઇને, ગેસ લેમ્પની નીચે ઊભી, હંમેશના જેવી અધીર દૃષ્ટિએ એની રાહ જોતી હતી. તેની આંખો, એની ઉપર-નીચે થતી પૂંછડી અને એનું આખું શરીર પૂછતું હતું.

'વારુ, ત્યારે તમે આવો છો ?'

એણે એને પકડી કે તરત જ એક નિશ્ચિત ઝડપે તેણે ખૂણો બદલી નાખ્યો. એ વખતે જ એને ખબર પડી કે તે (કૂતરી) એને ક્યાંક લઈ જઈ રહી હતી.

'કદાચ,' એણે પોતાને જ કહ્યું, 'કામવાળી બાઈ ...અથવા જીની.... '

એ એક ક્ષણ સ્થિર ઊભો રહ્યો અને પછી કૂતરીને અનુસરતો ચાલ્યો. પોતે અચાનક થાકીને ઊંઘથી ઘેરાયેલો અને સુખ અનુભવતો ઊભો રહી ગયો હતો, તેની પરવા કર્યા વિના, એણે પોતાની ગતિ વધારી અને ખુશ થયેલી કૂતરી એક સારા માર્ગદર્શકની જેમ આગળ ચાલવા માંડી.

'આગળ ચાલ, આગળ ચાલ' એમ સાર્જન્ટ વારે ઘડીએ હુકમ કરતો રહ્યો.

એણે રસ્તાના નામ તરફ જોયું અને ફરી આગળ ચાલ્યો. તેઓ બગીચા પાસેથી પસાર થયાં, જેના દરવાજા પાસે ભાડૂતી રહેવાનાં સ્થળો હતાં; રસ્તા પર ઝાંખો પ્રકાશ હતો પણ તેમને કોઈ મળ્યું નહિ. ઉશ્કેરાઈ જતી કૂતરી બાજુમાં લટકતો એનો હાથ કરડવાના ચાળા કરતી હતી. કૂતરીને નહિ મારવા માટે એને કોઈ પાશવી વૃત્તિનું દમન કરવું પડતું. જેને તે સમજાવી શકે તેમ નહોતો.

છેવટે તે નીચાણવાળા ઘરની જૂનીપુરાણી, ભાંગેલ, બગીચાનું રક્ષણ કરતી વાડ

પાસે અટકી; જાણે કે કહેતી ન હોય 'વારુ, તો આપણે આવી પહોંચ્યા !' એ એક વાઇન્સ (દારૂ) અને બીગ્નોનીઆના છોડવાઓથી ગુંગળાયેલું, બીકણ, ઢંકાયેલું નાનું ઘર હતું.

'ઠીક ત્યારે તમે જ કેમ ખોલતા નથી ?' લાકડાના બનેલા નાના શા દરવાજાની એક જગા પર બેસી ગયેલી કૂતરીએ કહ્યું.

સાર્જન્ટે આગળિયા તરફ હાથ ઊંચક્યો અને ફરી એને પડવા દીધો. એણે કૂતરી પાસે નીચા વળી, બંધ આગળિયામાંથી આવતા તેજના એકાદ તાંતણા તરફ આંગળી ચીંધી ધીમા અવાજે એણે પૂછયું :

'ત્યાં કોણ છે ?...જીની ?'

કૂતરીએ તીણો અવાજ કર્યો, 'હી' અને ભસી

'શ-શ-શ' કૂતરીના ઠંડા ભીના મોં પર બન્ને હાથ ઠપકારતાં સાર્જન્ટ શ્વાસ લીધો.

ફરી એક વાર એણે એનો ઉતાવળિયો હાથ બારણા તરફ લંબાવ્યો અને ફરી કૂતરી આગળ વધી, પણ એ એને એનો ગળા-પટો પકડી પાછી ખેંચીને સામેના રસ્તા પર લઈ ગયો. ત્યાંથી તે અજાણ્યા ઘર અને તેમાંથી આવતા ગુલાબી પ્રકાશ સામે તાકી રહ્યો. એ કૂતરી સાથે રસ્તા પર બેસી ગયો. હજુ એના મગજમાં કોઈ શક્ય કપટને લીધે ઊપજતી આકૃતિઓ અને વિચારો ઘેરાયા નહોતા, પણ એને પોતાની જાત તદ્દન એકાકી અને બલહીન લાગી.

'તું મને ચાહે છે ?' એણે કૂતરીના કાનમાં કહ્યું.

કૂતરીએ એના ગાલ ચાટ્યા.

'ચાલ ત્યારે, દૂર ક્યાંક ચાલ્યાં જઈએ.'

તેઓ ફરીને પાછાં વળ્યાં, આ વખતે તે આગળ ચાલ્યો અને ફરી પાછાં જ્યારે તેઓ નાનકડા બેસવાના ઓરડામાં આવ્યાં, ત્યારે કૂતરીએ જોયું કે તે પોતાનાં લીનન(કપડાં) અને સ્લીપર્સ, જેનાથી તે પરિચિત હતી, એને કોથળામાં નાખતો હતો. ખિન્ન પણ વિનયી કૂતરી એની બધી ક્રિયાઓને અનુસરી, એની પીળી આંખોમાં સોનેરી રંગનાં આંસુ ધ્રૂજી રહ્યાં. એને હિંમત આપવા પેલાએ પોતાનો હાથ કૂતરીની ગરદન પર મૂક્યો:

'તું પણ આવશે, તું મને હવે છોડવાની નથી. હવે પછી તું મને 'પાછળ' શું થયું તે કહી શકશે નહિ. કદાચ મારી ભૂલ પણ થતી હોય, કદાચ હું તને સાચી રીતે સમજી ન શક્યો હોઉં. પણ તારે હવે અહીં નહિ રહેવું જોઈએ. તારો આત્મા મારાં રહસ્યો સિવાય કોઈનાં રહસ્યો છુપાવવા સર્જાયો નથી.'

હજુ અનિશ્ચિત કૂતરી ધ્રૂજતી રહી. ત્યારે એણે એનું માથું હાથમાં પકડીને ધીમા અવાજે કહ્યું :

'તારો આત્મા.... ઓ શ્વાન-આત્મા ....ઓ સુંદર આત્મા....'

અનુ. ગુલામમોહમ્મદ શેખ

શૈશવનો પ્રેમ

ગ્રેહામ ગ્રીન

એ ગામડાના નાના સ્ટેશને ઊતરતાં જ મને લાગ્યું કે લોલાને અહીં લાવવામાં હું ભૂલ કરી બેઠો છું. વરસની બીજી કોઈ ઋતુ કરતાં શિશિરની સાંજે શૈશવની સ્મૃતિ વધારે સળવળી ઊઠે છે; ને એનો પાલિસ કરેલા ચળકતા લાકડાના જેવો ચહેરો. અમારી રાતના ખપ માટેની વસ્તુઓને સમાવવાનો ખોટો ડોળ કરતી નાની બેગ-નાની નહેરને સામે કાંઠેના જૂના અનાજના કોઠાર, ટેકરી પર દેખાતા થોડા ટમટમતા દીવાઓ કે પુરાણી ફિલ્મની જાહેરાત કરતાં 'પોષ્ટર' સાથે એનો કશો મેળ ખાય એમ નહોતું ! પણ એણે જ્યારે કહ્યું કે, 'ચાલો ને ક્યાંક ગામડામાં જઈએ.' ત્યારે સૌથી પહેલું આ ગામનું જ નામ મારે હોઠે આવ્યું. મને એમ હતું કે એ ગામમાં હવે તો મને કોઈ ઓળખશેય નહીં; ને મને બધું યાદ આવશે એ વાતનો તો ખ્યાલ સુધ્ધાં આવ્યો નહીં !

સ્ટેશન પરના બુઝર્ગ પોર્ટરને જોતાં જ મારી સ્મૃતિ સળવળી ઊઠી. મેં કહ્યું : 'સ્ટેશનમાં દાખલ થવાના દરવાજા આગળ ચાર પૈડાંની ગાડી ઊભી હશે' ને ગાડી હતી પણ ખરી, જો કે આડી ઊભેલી બે ટેક્ષીની ઓથે એ મને પહેલાં દેખાઈ નહોતી. ઘડીભર તો થયું કે આ જૂનું ગામડું પણ હવે સુધરતું જાય છે ! અંધારું ખાસ્સું થઈ ગયું હતું ને શિશિરનું આછું ધુમ્મસ, ભીનાં પાંદડાંની વાસ ને નહેરનાં પાણી મને ચિરપરિચિત લાગતાં હતાં.

લોલા બોલી : 'પણ તમે આ સ્થળ જ કેમ પસંદ કર્યું ? આ તો ભારે ગમગીનીભર્યું છે !' એ મારે મન શાથી ગમગીનીભર્યું નથી ને પેલો નહેરને કાંઠેનો રેતીનો ઢગલો આમ જ હંમેશાં રહેતો (હું ત્રણેક વરસનો હતો ત્યારે મોટા માણસો જેને દરિયાકાંઠો કહેતાં તે આ જ હશે, એમ હું માનતો, તે મને બરાબર યાદ આવે છે.) એ બધું એને કહેવાનો મને કશો અર્થ લાગ્યો નહીં. મેં બેગ મારા હાથમાં લીધી (આગળ મેં કહ્યું કે એ વજનમાં હલકી હતી; અમારે માટે તો એ ભદ્ર સમાજમાં પ્રવેશવાના બનાવટી પરવાના રૂપે જ હતી.) ને અમે પગે જ ચાલી નીકળ્યાં. ખૂંધ નીકળેલા નાના પુલને વટાવીને અમે ધરમશાળા આગળ આવ્યાં. હું પાંચેક વરસનો હતો, ત્યારે મેં મધ્યમ વયના એક માણસને આપઘાત

કરવા એ ધરમશાળામાં દોડી જતો જોયેલો; એના હાથમાં ચપ્પુ હતું, ને બધા પડોશીઓ એની પાછળ દોડી ગયા હતા. લોલા બોલી: 'ગામડું આવું હોતું હશે, એનો તો મને ખ્યાલ જ નહોતો !' ધરમશાળાનાં મકાન કદરૂપાં, ભૂખરા પથ્થરનાં ચોકઠાં જેવાં હતાં, પણ મારો તો એમની સાથે ગાઢ પરિચય હતો, એ આખે રસ્તે ચાલતાં હું સંગીત સાંભળી રહ્યો હોઉં એવું અનુભવતો હતો.

પણ મારે લોલાને કશુંક કહેવું તો જોઈએ ને ? એ આ પ્રદેશની નહોતી, એ કાંઈ એનો વાંક નહોતો. અમે નિશાળ અને દેવળ આગળથી પસાર થઈને જૂના પહોળા સરિયામ રસ્તા ઉપર આવ્યાં, ને ત્યાં મને મારા જીવનનાં પ્રથમ બાર વર્ષો યાદ આવ્યાં, એ વર્ષોની સ્મૃતિ આટલી ઉત્કટ નીવડશે એ મેં કલ્પ્યું નહોતું, કારણ કે મારાં એ વર્ષો ખાસ સુખમય કે દુઃખમય નહોતાં. સાવ સામાન્ય હતાં, પણ આજે બળતાં લાકડાંની વાસ ને શેરીના પથ્થરના ભેજની સ્પર્શી જતી ઠંડીએ મને સમજાવી દીધું કે મને અહીં કોક જકડી રાખતું હતું : ને એ હતી શિશુસહજ નિર્દોષતાની ફોરમ.

મેં લોલાને કહ્યું : 'એ વિશ્રામશાળા ઘણી સારી છે, ને ઉતારા માટે બીજું એકેય એથી સારું સ્થળ અહીં છે પણ નહીં. આપણે ખાઈ પીને આરામથી પોઢી જઈશું.' છતાં રહી રહીને મને મનમાં થયા કરતું હતું કે, હું એકલો જ અહીં આવ્યો હોત તો સારું થાત. આ ખ્યાલને હું કેમે કર્યો મનમાંથી કાઢી શકતો નહોતો. કેટલે વરસે હું અહીં આવ્યો હતો; મારી આ સ્થળની સ્મૃતિ આટલી તાદૃશ ને સજીવ નીવડશે, તેનો મને ખ્યાલ જ નહોતો. પેલો રેતીનો ઢગલો ને એવી બીજી વસ્તુઓ, જેને સાવ ભૂલી જ ગયો છું એમ માનતો હતો, તે ફરી એક પ્રકારની કરુણતા સાથે નજર આગળ પ્રગટ થતી હતી; એથી હૃદય કશોક અગમ્ય તલસાટ અનુભવીને ઝૂરતું હતું. એ શિશિરની રાતે એ નાના ગામડામાં અહીંથી તહીં ભમતાં ભમતાં, મારા એ વખતના જીવનની સ્મૃતિની કડીને જોડવાનું ને વિષાદને વાગોળવાનું મને ખૂબ રુચ્યું હોત. જીવનનો એ કાળ દુઃખપૂર્ણ હોય છે, તો ય એમાં ભાવિને માટેની આકાંક્ષાનો અભાવ નથી હોતો. વળી પાછો એક વાર અહીં એકલો આવીશ એમ મનમાં થયું, પણ એનો કશો અર્થ નહોતો, કારણ કે તો તો માત્ર લોલાની જ સ્મૃતિ મનમાં ઊભરાય; ને લોલાને ને મારે શી નિસ્બત ! આગલે જ દિવસે એક દારૂના પીઠામાં મારો ને એનો ભેટો થઈ ગયો હતો ને અમે એકબીજાને મળી ગયાં હતાં. લોલા છેક કાઢી નાંખવા જેવી નથી તે કબૂલ, ને મારી જોડે રાત ગાળનાર બીજું કોઈ ત્યારે હતુંય નહીં; પણ મારી આ શૈશવની સ્મૃતિ સાથે એનો જરાય મેળ બેસતો નહોતો. આને બદલે અમે કોઈક બીજે ગામડે ગયાં હોય તો ઠીક થાત.

વિશ્રામશાળા મેં ધાર્યું હતું ત્યાં નહીં નીકળી. સભાગૃહનું મકાન ત્યાં હતું ખરું. પણ ત્યાં મસ્જિદના જેવા ઘુમ્મટવાળું એક સિનેમાગૃહ ને ઉપહારગૃહ નવાં થયાં હતાં. મારા વખતમાં એ ત્યાં નહોતાં. ડાબી તરફ વળતાં આવતી ટેકરી પર જતા રસ્તાનો પણ મને ખ્યાલ રહ્યો નહોતો.

'મારા વખતમાં આ રસ્તો હોય એમ મને લાગતું નથી.' મેં કહ્યું.

'તમારા વખતમાં ?' લોલાએ પૂછ્યું.

'મેં તને તો'તું કહ્યું કે મારો જન્મ અહીં થયો હતો ?'

'તમે મને અહીં લાવ્યા તે બદલ મારે તમને શિક્ષા કરવી જોઈએ.' લોલાએ કહ્યું. 'તમને બાળપણમાં આવી જાતના જ વિચારો આવ્યા કરતા હશે, ખરું ?'

'હા, ' મેં કહ્યું, કારણ કે એમાં એ બિચારીનો કશો દોષ નહોતો. એનું કહેવું સાચું હતું. મને એના અંગમાંથી આવતી સુવાસ ગમતી હતી. અલબત્ત, એનો ખરચ મને જરા ભારે તો પડ્યો જ હતો ! લોલાને માટે પાંચની નોટ, ગાડીભાડાંનો ને ખાવાપીવાનો ખરચ જુદો પણ બીજે ક્યાંક ગયાં હોત તો મને આ ખરચ બદલ અફસોસ કરવાનું મન નહીં થાત.

એ રસ્તાને છેડે પહોંચ્યા પછી મારા પગ ઘડીભર ત્યાં જ થંભી ગયા. મારા મનમાં કશીક સ્મૃતિ સળવળી રહી હતી. તે વખતે ધુમ્મસથી ઝાંખા બનેલા દીવાના અજવાળામાં, તીણા ને ઊંચા અવાજે ઘોંઘાટ કરતું બાળકોનું ટોળું ટેકરી પરથી નીચે દોડી ન આવ્યું હોત તો એ અજાણી સ્મૃતિને મેં કદાચ ઓળખી જ ન હોત. એમના હાથમાં ઝોળીઓ હતી. કોઈક કોઈકની ઝોળી પર નામ પણ ભરેલાં હતાં, બધાંએ સરસમાં સરસ કપડાં પહેર્યાં હતાં. ને સૌ કોઈને એનું ભાન હતું. નાની છોકરીઓએ ટોળાંની વચ્ચે પોતાનું જુદું જ જૂથ જમાવ્યું હતું. એને જોતાં ભાતભાતની રંગીન ફીત, ચળક ચળક થતાં જોડા ને પિયાનોના મંદ્ર સ્વરનો જ ખ્યાલ આવતો. બધું જ મને યાદ આવ્યું. એ બધાં નૃત્યશાળામાં નૃત્ય શીખીને પાછાં આવતાં હતાં. હું પણ આમ જ નૃત્યશાળામાં જતો. નૃત્યશાળાનું નાનકડું મકાન ટેકરી પર ચઢતાં અધવચ આવતું હતું. એના અંદર દાખલ થવાના રસ્તાની આજુબાજુ ર્‌હોડોડેન્ડ્રના ફૂલછોડ હતા. ફરી ખૂબ ઉત્કટતાપૂર્વક મને લાગ્યું કે લોલા મારી સાથે નહોત તો સારું થાત; આ સ્મૃતિ સાથે એનો મેળ બેસતો નથી, એ ફરી મેં ઉત્કટતાપૂર્વક અનુભવ્યું; ને મને મનમાં વિચાર આવ્યો : 'ચિત્રમાં ક્યાંક કશુંક ખૂટતું લાગે છે' ને મગજની કોઈક શિરામાં દર્દના સળકો ઊઠતો હોય એવું મને લાગ્યું.

એક પીઠામાં જઈને અમે શરાબ તો પીધો, પણ ખાણાંને હજુ અર્ધાએક કલાકની વાર હતી. મેં લોલાને કહ્યું. 'તને તો ગામમાં ટાંટિયા ઘસતાં ફરવાનું ગમતું નથી, તો તું અહીં બેસ, હું દસ મિનિટમાં જ એક બાળપણની જાણીતી જગ્યાએ આંટો મારીને આવું છું.' એણે કશો વિરોધ કર્યો નહીં. ગામડાનો એક માણસ (નિશાળમાં શિક્ષક હશે કદાચ) ત્યાં ઊભો હતો. લોલાને શરાબની એક પ્યાલી પાવાની એને ખૂબ ઇચ્છા હતી; શહેરમાંથી એક રાત માટે એક સ્ત્રીને લઈને આમ અહીં આવી ચઢ્યો હતો, તે બદલ એને મારી કેવી અદેખાઈ આવતી હતી, તે હું જોઈ શક્યો હતો.

હું ટેકરી ચઢવા લાગ્યો. શરૂઆતનાં બધાં જ ઘરો નવાં હતાં. મને એ ઘરો પ્રત્યે અણગમો થયો, કારણ કે મને પરિચિત મેદાનો ને ઘરના દરવાજાઓને એમણે ઢાંકી દીધાં હતાં.

ગજવામાંનો નકશો પાણીથી ભીંજાઈને ચોંટી જાય ને ઉખેળીને જોઈએ, ત્યારે કેટલીક જગ્યાએ માત્ર ધોળાં ધાબાં જ દેખાય, તેના જેવું મને લાગ્યું. પણ અર્ધે પહોંચતાં એ ઘર દેખાયું ખરું, કદાચ પેલી બુઢ્ઢી જ હજુ નૃત્ય શીખવતી હશે. બાળકો વયની બાબતમાં જરા અતિશયોક્તિ કરી બેસે છે. મારા વખતમાં એની ઉમ્મર પાંત્રીસથી તો વધારે નહીં જ હોય, મને પિયાનો સંભળાય છે. હજુ એ જ પુરાણો ક્રમ ચાલુ લાગે છે : આઠ વરસની નીચેનાં બાળકો માટે સાંજના છથી સાત, આઠથી તેર વરસનાં માટે સાંજે સાતથી આઠ. મેં દરવાજો ખોલ્યો ને થોડેક સુધી અંદર ગયો. હું સ્મૃતિને સ્પષ્ટ કરવા મથતો હતો.

એ સ્મૃતિ શી રીતે તાજી થઈ તેની ખબર નથી. કદાચ શિશિરને લીધે જ એમ બન્યું હશે – શિશિરની એ ઠંડી ધુમ્મસમાં ઝાંખાં દેખાતાં ભીનાં પાંદડાં; પિયાનાના સૂરને લીધે તો એમ નહીં બન્યું હોય ? કારણ કે મારા વખતમાં અમે જુદું શીખતા હતા. ફોટાની મદદ વિના આપણે કોઈને યાદ કરીએ ને એનું ચિત્ર જેવું આંખ સામે ઊપસી આવે, તેવી એ નાની બાળાની છબિ મારી આંખ સામે ખડી થઈ ગઈ. મારાથી એ એકાદ વરસ મોટી હતી : ત્યારે એ બરાબર આઠેક વર્ષની હશે. મને લાગે છે કે ત્યાર પછી આજ સુધીમાં મેં એટલી ઉત્કટતાથી બીજા કોઈનેય ચાહ્યું નથી. શૈશવના પ્રેમને હસી કાઢવાનો દોષ તો મેં નથી જ કર્યો. એમાં વિયોગની ભયંકર અનિવાર્યતા રહી હોય છે, કારણ કે એમાં સંતોષને સ્થાન છે જ નહીં. અલબત્ત, ત્યારે આપણે આગમાં સપડાયેલા ઘરની, યુદ્ધની ને એકાકી ઝઝૂમતા યોદ્ધાની વાતો ઉપજાવી કાઢીને ભોળી બાળાની આંખોને આપણા શૌર્યથી વિસ્ફારિત કરી મૂકીએ છીએ ખરા, પણ લગ્નની વાત કદી કાઢી શકાતી નથી. કોઈના કહ્યા વિના આપણે સમજી જઈએ છીએ કે એ કદી બની શકે નહીં, પણ એથી કાંઈ દુઃખ ઓછું થાય એવું થોડું જ બને છે ? બાળપણની એ આંખે પાટા બાંધીને શોધવાની રમત મને બરાબર યાદ છે. ત્યારે હું એને પકડી પાડવાની ને એ બહાને ઘડીભર એનો હાથ ઝાલી રાખવાની મિથ્યા આશા સેવતો, પણ હું કદી એને પકડી શક્યો નહીં. એ હંમેશ મારા માર્ગથી દૂર ને દૂર જ રહી.

પણ બે શિયાળામાં એક એક અઠવાડિયું એની સાથે નૃત્ય કરવાનો સંયોગ મને પ્રાપ્ત થયેલો. શિયાળાના છેલ્લા વર્ગમાં એક દિવસ એણે મને કહ્યું કે એ બીજે વરસે ઉપલા વર્ગમાં જતી રહેવાની છે. આથી તો આખી વસ્તુ વણસી ગઈ (એથી અમારા સમ્પર્કનો એક માત્ર તન્તુ છેદાઈ ગયો) ! મને ખબર હતી કે હું એને ગમતો હતો, પણ એ બધું પ્રકટ કરવાનો કોઈ માર્ગ નહોતો. એની વરસગાંઠની મિજબાનીમાં હું જતો ને મારી વરસગાંઠની મિજબાનીમાં એ આવતી, પણ નૃત્યશાળામાંથી આવીને અમે સાથે દોડતાં દોડતાં ઘરે ગયાં હોઈએ એવું કદીય બન્યું નથી. કદાચ એમ કરવું અમને વિચિત્ર લાગ્યું હોત, અમને એનો કદાચ વિચાર જ નહોતો આવ્યો. હું મારા ટીખળી ઉત્પાતિયા છોકરાઓના જૂથમાં ભળી જતો ને એ એની તીણા અવાજે ઘાંટા પાડતી ને ધૂંઆપૂંઆ થતી સહિયરોની મંડળીમાં ખોવાઈ જતી.

ધુમ્મસમાં ઊભો ઊભો હું ધ્રૂજવા લાગ્યો ને કોટના કોલર ઊંચા કરીને મેં ગળું ઢાંક્યું. પિયાનો કોઈક નૃત્યના પુરાણા સૂર છેડી રહ્યો હતો. ત્યારથી તે આજ સુધીની આ યાત્રાને અન્તે આખરે પામી પામીને હું લોલાને પામ્યો ! આથી એ માર્ગ મને ઘણો લાંબો લાગ્યો. શૈશવની એ નિર્દોષતામાં એવું કશુંક રહ્યું હોય છે, જે ખોઈ નાખવા આપણે કદી તૈયાર નથી હોતા. આજે તો એક છોકરી નથી ગમતી તો બીજી ખરીદતાં વાર નથી લાગતી. ત્યારે ખૂબ બુદ્ધિ ચલાવીને આખરે એક તરકીબ હું શોધી શકેલો (આ બધું મને યાદ આવતું જાય છે, એ ખરેખર ભારે આશ્ચર્યની વાત છે) – લાગણીના આવેશવાળી ભાષામાં સંદેશો લખીને દરવાજાના લાકડાની અંદરના એક કાણામાં હું મૂકી દેતો. મેં એને એક વાર એ કાણું બતાવ્યું હતું. ને એય વહેલી મોડી એ કાણામાં આંગળી નાંખીને મારો સંદેશો શોધશે જ તેની મને ખાતરી હતી. એ સંદેશામાં હું શું લખતો હોઈશ, કોણ જાણે ! એ દિવસોમાં ખાસ કાંઈ કહી શકાતું નહીં. વ્યક્ત કરવાની આવડત નહીં. એનો અર્થ એમ નહીં કે, ત્યારે થતું દર્દ આજના કોઈક વાર થતા વિરહના દુઃખ કરતાં ઓછું તીવ્ર હતું. કેટલાય દિવસો સુધી મેં આંગળી ઘાલીને એ કાણામાં એનો સંદેશો શોધ્યો હતો ને એ મને સદા મળતો જ રહ્યો હતો. પણ એ બધું ઘણું કરીને ભુલાઈ ગયું .

દરવાજાની બહાર નીકળતાં પેલું કાણું હજી છે કે નહીં તે જોવાનું મને કુતૂહલ થયું. કાણું તો હતું. મેં એની અંદર આંગળી નાંખી. અનેક બદલાતી જતી ઋતુઓ ને વરસોથી સુરક્ષિત એની છાયામાં હજુય એક કાગળની ચબરખી પડી રહી હતી. મેં એને બહાર ખેંચી કાઢી ને આજુબાજુના ધુમ્મસ ઘેર્યા અન્ધકારમાં દીવાસળી સળગાવીને એને ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો. દીવાસળીની નાનીશી જ્યોતના અજવાળામાં સ્થૂળ અશ્લીલતાનું પ્રદર્શન કરતા ચિત્રને જોઈને મને આઘાત લાગ્યો. સમજવામાં કશી ભૂલ થાય એમ હતું જ નહીં. બાળકને અણઘડ હાથે દોરાયેલ સ્ત્રી અને પુરુષના ચિત્રની નીચે મારા હસ્તાક્ષર હતા. મોઢામાંથી ઠંડીમાં નીકળતી બાષ્પ, પેલાં બાળકોની ઝોળીઓ, ભીનું પાંદડું ને પેલા રેતીનો ઢગલો – આ બધાંએ જેટલી સ્મૃતિ તાજી કરી, તેટલી સ્મૃતિ એ ચિત્રને જોઈને જાગી નહીં. એ ચિત્રને હું ઓળખી શક્યો નહીં. કોઈ ગંદા મનનો માણસ જાજરૂની દીવાલ પર દોરે એવું ચિત્ર જોઈ મને યાદ આવ્યાં અને તે સમયની લાગણીની પવિત્રતા, ઉત્કટતા ને એનાથી ઉદ્ભવતો ઘેરો વિષાદ.

ઘડીભર તો એને જાણે કોઈએ દગો દીધો હોય એવું લાગ્યું. મેં મારી જાતને કહ્યું : ‘લોલાનો અહીં બિલકુલ મેળ નહીં જ ખાય એવું તો નથી.’ પણ તે દિવસે મોડી રાતે લોલા પડખું ફરીને, મારી તરફ પીઠ કરીને ઊંઘી ગઈ, ત્યારે મને એ ચિત્રમાં રહેલી ઊંડી નિર્દોષતા ધીમે ધીમે સમજાવા લાગી. હું કોઈક સુંદર, અર્થપૂર્ણ ને અવનવું દોરી રહ્યો છું, એવું મેં ત્યારે માનેલું. જિંદગીનાં ત્રીસ વરસ ગયાં, તે પછી આજે એ ચિત્ર અશ્લીલ લાગ્યું.

અનુ. સુરેશ જોષી

એકાકી

એલન સીલીટો

ઓજારોથી ભરેલી કપડાની થેલીને બગલમાં ઘાલીને એક મધ્યમવયનો પુરુષ સાર્વજનિક મૂતરડીમાંથી બહાર આવ્યો. એણે મેલો રેનકોટ ઓઢ્યો હતો. એની દાઢી ઘણા દિવસોથી સાફ થયેલી ન હતી અને એનો દેદાર એવો તો લાગતો હતો કે જાણે એ એકાદ મહિનાથી ન્હાયોધોયો ન હતો.

રસ્તો ઓળંગતા પહેલાં એ ફૂટપાથની ધારે એકાદ ક્ષણ રોકાયો અને પોતે પહેરેલાં વસ્ત્રોમાં સૌથી વધુ સ્વચ્છ કહી શકાય એવી ટોપીને ઠીક કરીને, ડાબીજમણી બાજુ અછડતી નજર કરી, વાહનવ્યવહાર કાંઈક ઓછો થયેલો જોઈને, રસ્તાની સામે પાર આવ્યો. એનું પોતાનું નામ અને એના ધંધાનું નામ એક સાથે જ, એકી શ્વાસે બોલી શકાય તેવું હતું : અર્નેસ્ટ બ્રાઉન, ફર્નિચર-રીપેર કરનાર.

રોજ રાતે પોતાના નિવાસસ્થાને સૂવા જતા પહેલાં એ ઓજારોની થેલી સાર્વજનિક મૂતરડીના ચોકીદારને સાચવવા માટે સોંપી જતો. એ માનતો કે પોતાની ઓરડીમાંથી એ થેલી ગૂમ થઈ જાય તેનો ભય વધુ હતો. એ થેલી ચોરઈ જાય તો એનો ધંધો-રોજગાર ચાલી જાય તેવું હતું. આમ થાય એ તેને કોઈ રીતે પોષાય તેમ ન હતું.

નગરપાલિકાના ગિરજામાં સાડા દસના ડંકા ગાજી ઊઠ્યા. બાજુના થિયેટરની પછીતે દેખાઈ રહેલા નીલ આકાશનો નાનો શો ટુકડો પાનખરનાં વાદળાંઓની સામે મહામહેનતે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રહ્યો હતો, દગાખોર પવન અવારનવાર આડાઅવળા ઝાપટા મારીને રસ્તામાં પડેલા કાગળના ડૂચાઓ અને સિગારેટનાં ખાલી ખોખાંઓને ગાડાનાં પૈડાઓની જેમ ગટરના ઢળતા ઢાંકણાઓ પાસે ગબડાવી મૂકતો હતો. અર્નેસ્ટનું પેટ ખાલી હતું અને તે સવારના નાસ્તા માટે તૈયાર હતો. એટલે તે કાફેનો દરવાજો ઓળંગી અંદર આવ્યો અને અંદર આવતા આવતા દરવાજાની ઉપરનું બીમ એકાદ ફૂટ ઊંચું હોવા છતાં અભાનપણે થોડું નમીને અંદર આવ્યો.

લાંબો, વિશાળ કાફે લગભગ ભરાયેલો હતો. અર્નેસ્ટ સામાન્ય રીતે નાસ્તા માટે સવારના નવ વાગે આવી પહોંચતો, પણ ગઈ કાલે એક જગ્યાએ ફર્નિચર રીપેરિંગ કરી આપવા બદલ તેને દસ પાઉંડ મળ્યા હતા તેથી તે રાતના મોડે સુધી 'બાર'માં 'બીઅર' પીતો બેસી રહ્યો હતો - એકાકી પુરુષો ધીરે ધીરે, લિજ્જતથી કેંદ્રિત ધ્યાનથી પીએ છે એ રીતે આને કારણે સવારે ઘેનભરી ઊંઘમાંથી પથારી છોડવામાં તેને ખૂબ જ તકલીફ પડી હતી. એનું મોં ફિકકું હતું અને એની આંખોમાં અસ્વસ્થતાની પીળાશ હતી. અને એ બોલતો ત્યારે એના હોઠો પૂરા ઊઘડતા નહિ અને બહુ જ થોડા દાંત તે વખતે જોઈ શકાતા હતા.

ઘોંઘાટ કરતા અડધો એક ડઝન માણસોને ઓળંગી એ ઘસાઈ ગયેલા થડા પાસે માંડમાંડ પહોંચ્યો. ચરબીથી લથપથતી જાડી નોકરાણી ખૂબ કામમાં હતી. એટલે તેની પીઠ પાછળ ઊંચે દીવાલમાં સફેદ ચોકથી મોટા અક્ષરોથી લખેયેલી વાનગીઓની સૂચિ એણે જોઈ લીધી. નોકરાણીએ તેની તરફ ધ્યાન આપ્યું ત્યારે હાથ ધરીને ધીમેથી તેણે કહ્યું, 'ચાનો એક કપ.'

ચાની કોઠીમાંથી જાડી નોકરડીએ એને માટે એક કપમાં ચા રેડી. કપમાં કાળી, પાતળી તિરાડ હતી, તેથી પ્રવાહી ચામાં વાળ ચીટકેલો હોય તેવું દેખાતું હતું. ગરમ ચામાં સાકર નાખી, ચમચી મૂકી નોકરાણીએ તેને કપ આપતા કહ્યું, 'બીજુ કાંઈ ?'

અચકાતા એ બોલ્યો, ' ટોમેટો-ટોસ્ટ પણ આપજો ને ?' ટોસ્ટની પ્લેટ તેની તરફ ધકેલવામાં આવી તે ખેંચી લઈને એ ટોળામાંથી જેમતેમ બહાર નીકળ્યો અને ખૂણાના એક ખાલી ટેબલ પાસે આવ્યો.

પ્લેટમાંના ટોસ્ટમાંથી સુગંધી વરાળ ઊડતી હતી : એણે છરી અને કાંટો લઈ ને શિલ્પીની અદાથી ટોસ્ટ અને ટમાટાના થરમાંથી એક ભાગ ઉપાડીને મોંમાં મૂક્યો અને ભૂખ કકડીને લાગી હોવાને લીધે આજુબાજુ બેઠેલા લોકો તરફ જોયા વિના જ સંતોષથી એને ચાવવા લાગ્યો. ભૂમિતિની આકૃતિમાંથી ટુકડાઓ કપાય તે રીતે ટોસ્ટના એક પછી એક ટુકડાઓ કાપીને હોઠોના ચિત્રવિચિત્ર આકારો અને જોડાણોની નિયમિત ગતિથી આપવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે, શાંતિથી, સંતોષથી, ફક્ત પોતા વિષે અને ખોરાકથી ગરમી મેળવી રહેલા પોતાના દેહ વિષે સજાગ રહીને તે ખાઈ રહ્યો. કાફેમાંના કેટલાંયે ટેબલ પર કેટલાયે કપમાં રહેલી ચાને હલાવતા હલાવતા ચમચી અને રકાબી અને કપના ખડખડાટથી થતા અવાજોમાંથી આખા વાતાવરણમાં સંગીત પથરાઈ રહ્યું હતું તેવું લાગતું હતું.

વર્ષોથી તે એકલો જ ખાતો, છતાં એકાંતથી તે હજીયે ટેવાયો ન હતો. એકાંતથી એ ટેવાઈ શકતો ન હતો, એકાકીપણાને એણે કામચલાઉ રીતે સ્વીકાર્યું હતું. એને આશા હતી કે ભવિષ્યમાં એ એના ચકરાવામાંથી બહાર નીકળી શકશે. ભૂતકાળને અર્નેસ્ટ ભૂલી જ ગયો હતો, જીવનનો રેલો એના પગ તળેથી તે લગભગ અસ્પૃશ્ય રહી જતો હતો. વાંકાચૂકા કાંટાવાળા તારની આસપાસ બે ખાઈઓની વચ્ચે મરેલા અને મરી રહેલા

સૈનિકોની યાદ સિવાય બીજું કાંઈ જ સંસ્મરણ એને ભૂતકાળ તરફ આકર્ષી જતું નહિ. યુદ્ધ પછીનાં વર્ષોમાં માત્ર આ બે જ વાક્યો ઘણોખરો સમય એના હોઠ પર રમતાં : 'અહીં ઈંગ્લેડમાં હોવો જોઈતો ન હતો. એ બધા સૈનિકોની સાથે ફ્રાન્સમાં મને પણ મૃત્યુ મળવું જોઈતું હતું,' ધીરે ધીરે વખત જતાં આ વાક્યોથી તે વંચિત બન્યો અને આખરે શબ્દહીન ઝાંખી કલ્પના માત્ર જ તેની પાસે બચી.

એણે જોયું કે લોકો એની સાથે માંસ અને લોહી વિનાના આદમી જેવી, ભૂત જેવી, વર્તણૂક રાખતા અને ત્યારથી એ એકલો રહેતો થઈ ગયો. એમ કહેવાતું કે એના ઝેરી સ્વભાવને કારણે એની પત્ની એને છોડી ગઈ હતી અને એના બે ભાઈઓ બીજે શહેર ચાલ્યા ગયા હતા. પાછળથી એને વિચાર આવેલો ખરો કે એ એમની તપાસ કરે, પણ એણે એ વિચાર માંડી વાળ્યો : આવી પડેલા એકાંતમાં આગળ ધપવાનું અને એકાંતને સ્વીકારી લેવાનું એને વધુ ઉચિત લાગ્યું. એક ધૂંધળી, એક ન સમજી શકાય તેવી રીતે તેને લાગ્યું કે ગતયૌવનનાં સીમાચિહ્નો જેવાં સ્થળો, જૂના મિત્રો, સુખી દિવસોની યાદ આપતી ગંધ-સુગંધો અને પાસે બોલાવતા ધ્વનિઓ-એ બધું મોતને ભેટવા સમાન હતું, એણે નિર્ણય લીધો કે એ બધાને ભૂલી જવું સૌથી ઉત્તમ હતું કારણ કે જ્યારે પણ સાચેસાચ મૃત્યુ આવશે ત્યારે આ બધી વસ્તુઓ ફરી મેળવવાની તક મળશે જ તેવું તેને લાગતું હતું.

તોપગોળો તેની નજીક ફૂટ્યો હોવા છતાં ન તો એના દિમાગને કશી અસર થઈ હતી કે ન તો તેના શરીરમાં કોઈ જખ્મની ગુલાબી નિશાની રહી હતી અને આ કારણે યુદ્ધમાં ઘણું બધું બન્યું હોવા છતાં તેને 'પેન્શન' મળ્યું નહિ. અને પોતાને પણ 'જખ્મ' જેવા શબ્દની યાદ રહી ન હતી. ફક્ત એટલું જ બન્યું હતું કે હવે એ કશાની પરવા કરતો ન હતો. વર્ષોનાં અવિરતપણે ચાલતાં ચક્રોએ એને ભાંગી નાખ્યો હતો અને તેથી જીવન એને માટે સહ્ય બની ગયું હતું. બીજું યુદ્ધ આવ્યું ત્યારે પહેલાં તો એના પર કશો જ ભાર મૂકવામાં ન આવ્યો અને 'ઓળખપત્ર' કે 'રેશનબુક' ન રાખવાને કારણે કે લશ્કરનો ત્યાગ કરીને નાસી જનારાઓને તે આપી દેવાને કારણે, તેને દંડ આપવો પડતો કે કેદખાનામાં દિવસો વિતાવવા પડતા તોયે તે તેની ભાંગી ગયેલી મનોદશામાંથી ઊંચો આવી ન શક્યો. તોપમારા અને ફૂટતા બોંબના ધડાકાઓથી ધ્રૂજતા એ દિવસોમાં રાતે કેદમાંથી પોતાની ખોલીની છત પર એ તાકી રહેતો ત્યારે જાણીબૂઝીને દબાવી રાખવામાં આવેલી ભૂતકાળની બુઠ્ઠી યાદો અને ઘસાઈ ગયેલી આકૃતિઓ જાગી ઊઠતી ખરી અને ગાંડપણ ભરેલાં જે બે વાક્યો તેના હોઠો પર રમતાં, તેના શબ્દો તે આડાઅવળા બબડી જતો. છતાં, સમયપટ્ટી પર માપી શકાય તેવી એની યુદ્ધકાળની જિંદગી જાણે કે જલદી પૂરી થઈ ગઈ અને ફરી પાછો એ કશાયની પરવા કર્યા વિના એકલો રહેવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં કામ મળતું નહિ અને જીવનનિર્વાહ કરવો એ કષ્ટદાયક થઈ પડતું, તો પણ તે તેના વિષે પરવા કરતો નહીં અને હવે તેને પૂરતું કામ મળતું અને એ સારું કમાતો તો પણ તેને જીવનમાં મહત્ત્વનો

કોઈ ફેરફાર દેખાતો નહિ. પોતે જે કાંઈ કમાતો તેનો ઘણો મોટો ભાગ તે 'બીઅર' પીવામાં વાપરી નાખતો, એટલી હદ સુધી કે એને નવા કોટની કે નવા બૂટની જરૂર હતી તે વાત પણ તે ભૂલી જતો.

ટોમેટો-ટોસ્ટનો છેલ્લો કકડો પ્લેટમાંથી ઉપાડીને તેણે મોંમાં મૂક્યો અને સાથે ચાનો ઘૂંટડો લીધો. ચા અને ચાવેલો ટોસ્ટ પેટમાં ઉતારી લીધા પછી એણે સિગારેટ સળગાવી અને ફરી એક વખત તેની આસપાસ બેઠેલા લોકોના અસ્તિત્વ વિષે સજાગ બન્યો. અગિયાર વાગ્યા હતા અને નીચી છતવાળો કાફે ધીરે ધીરે ખાલી થઈ ગયો હતો અને હવે લગભગ ડઝનેક માણસો જ કાફેની અંદર રહ્યા હતા. એક ટેબલ પર ઘોડદોડની અને બીજા ટેબલ પર લડાઈની વાતો થતી હતી તેને તે આસાનીથી સાંભળી શકતો હતો, પણ એ વાતોના શબ્દો તેના કાનમાં થઈને તેના મગજ સુધી પહોંચતા હતા ખરા છતાં તેના પર કોઈ જ અસર થતી નહિ અને ટેબલ અને ખુરશીઓની હારોને તે શાંત અને સંતુષ્ટ દૃષ્ટિથી નિહાળતો રહ્યો. બે વાગ્યા સુધી કોઈ કામ મળે તેવું ન હતું. તેથી પોતે બેઠો હતો ત્યાં જ બેસી રહેવાનો તેનો ઈરાદો હતો. અચાનક તેને ખ્યાલ આવ્યો કે તેના ટેબલ પર બેસી રહેવાનો હક્ક મેળવવા તેણે કાંઈક ખાવાનું મેળવી લેવું જોઈએ. આથી ટેબલ પરથી ઊઠીને તે થડા પર ગયો અને ચા અને કેકનો ઓર્ડર આપ્યો.

હજી એને થડા પર પીરસવામાં આવી રહ્યું હતું ત્યાં જ બે નાની બાળાઓ કાફેમાં પ્રવેશી. એક બાળા અર્નેસ્ટના ટેબલ પર જ બેઠી, બીજી મોટી દેખાતી બાળા, થડા પર આવી, અર્નેસ્ટ પોતાની જગ્યાએ પાછો ફર્યો ત્યારે એણે નાની બાળાને ત્યાં બેઠેલી જોઈ. એ શરમાયો અને કાંઈક મૂંઝાયો પણ ખરો, તેમ છતાં એ પોતાના ટેબલ પાસેની ખુરશીમાં જ બેઠો અને કેકના ચાર ટુકડા કર્યા અને કપમાંથી ચાનો ઘૂંટડો લીધો. નાની બાળાએ એની તરફ જોયું અને મોટી બાળા થડા પરથી ગરમાગરમ ચાના બે કપ લઈને ટેબલ પર આવી, ત્યાં સુધી એની તરફ જ તાકતી રહી.

બાળાઓ અર્નેસ્ટની હાજરીની તદ્દન અવગણના કરતી ચા પીતાં પીતાં વાતો કરવા લાગી. એમનો રહસ્યમય, બાલિશ ઉત્સાહ ધીમે ધીમે અર્નેસ્ટની રગોમાં ઊતરવા લાગ્યો. વારે વારે નજર ઊંચકીને એ એમની સામે જોવા લાગ્યો અને અનુભવવા લાગ્યો કે એણે એ ટેબલ પર બેસી રહેવું ન જોઈએ. જ્યારે જ્યારે એ એમની તરફ જોતો ત્યારે એની નજર હળવી, માયાળુ બની જતી અને એમને જોઈને એની આંખો હસી ઊઠતી, છતાં એને લાગતું કે એણે ત્યાંથી ઊઠી જવું જોઈએ. મોટી બાળા બાર વર્ષની હતી અને એણે ભૂખરો કોટ પહેર્યો હતો. એ કોટ એને ઘણો મોટો પડતો હતો. ઘણો ખરો વખત એ જ વાતો કરતી અને હસતી, છતાં અર્નેસ્ટ જોઈ શકતો હતો કે તેનો ચહેરો ફિક્કો હતો અને તેની પહોળી, ગોળ આંખો સુંદર હતી તો યે તેમાં ગરીબાઈ અને બેકાળજીની ઝાંય ઊઠી આવતી હતી.

નાની બાળા ઓછી હસમુખી હતી અને તે પોતાની મોટી બહેનને જવાબો આપતી

ત્યારે જ આછું હસી લેતી. એ પોતાની ચા પીતી રહી અને ચા ખતમ થઈ ત્યાં સુધી આંગળીઓ ગરમ રાખવા ચાનો ગરમ કપ પકડીને જ બેસી રહી. ચાનો કપ ખાલી થયો તો પણ એની પાતળી, લાલ આંગળીઓને ગરમ રાખવા કપની અંદર તળિયે રહેલી ચા-પત્તીઓને એ જોતી રહી, ચા પીવાઈ ગઈ અને તેમની વચ્ચેની વાતો ખૂટી ગઈ અને બન્ને મૂંગી થઈ ગઈ. બહાર રસ્તા પરથી પસાર થતાં વાહનોનો અવાજ હવે કાફેની અંદર છૂટથી ફેલાઈ રહ્યો હતો અને થડાની અંદરના ભાગમાં નોકરાણી દિવસના ખાણાના સમયે આવનારા ઘરાકોના ધસારાને પહોંચી વળવા કપ-રકાબીઓ ધોઈને ગોઠવતી જતી હતી તેનો ખડખડાટ તેમાં નિર્બાધ રીતે ભળી રહ્યો હતો.

અર્નેસ્ટ ગણતરી કરી રહ્યો હતો કે બપોરના તેને જે રીપેરિંગ કામ કરવાનું હતું તેમાં કેટલી વાર 'રેકઝીન' લાગશે, પણ જ્યારે એણે નાની બાળાને ફરીથી વાત શરૂ કરતી સાંભળી ત્યારે એ પોતાની ગણતરી ચૂકી ગયો.

'આલ્મા, જો તારી પાસે થોડા પૈસા હોય તો આપણે કેક લઈએ.'

'મારી પાસે હવે વધુ પૈસા નથી.' મોટી બાળાએ અધીરા અવાજે કહ્યું.

'છે, તારી પાસે છે, અને મારી ઈચ્છા કેક લેવાની છે.' નાની બાળા અડગ હતી અને આક્રમક અવસ્થા સુધી પહોંચી ગઈ હતી.

'તું તારે ઈચ્છા રાખ્યે જા, મારી પાસે ફક્ત બે પેની છે.'

'બે પેનીમાં કેક આવી જાય.' નાની બાળા હજીયે જરાતરા ગરમ રહી ગયેલા ખાલી કપને ફરતા આંગળાં ભિડાવી રાખીને બોલી અને પોતાની વાતને વળગી રહી, 'ઘેર પાછા જવા માટે આપણે બસભાડું ખરચવાની જરૂર નથી. ઘર દૂર નથી અને આપણે ચાલીને પાછા જઈશું.'

'ચાલીને ઘેર પાછા ન જવાય : રસ્તે વરસાદ નડે.'

'ના, નહિ નડે.'

'એમ તો મને પણ કેક લેવાની ઈચ્છા છે, પણ આખા રસ્તે ચાલીને હું ઘેર જવાની નથી.' મોટી બાળાએ મક્કમતાથી છેવટનો નિર્ણય જાહેર કરી દીધો. નાની બાળાએ નમતું મૂક્યું. તે કશું બોલી નહિ, માત્ર પોતાના ખાલી કપની ભીતરનાં ઊંડાણમાં એકીટશે જોતી બેસી રહી.

અર્નેસ્ટે ખાવાનું પૂરું કર્યું હતું. એણે સિગારેટ કાઢી, સળગાવી અને ઊંડો દમ લીધો અને પછી મોંમાંથી ધુમાડાને છટકવા દીધો. ચંદ્રના આકર્ષણથી નાની સરખી ભરતી આવે, પાણીની બહિરેખા અંદર ધસી આવે અને રેતાળ પટને ભીંજાવી દે તેવી એક તીવ્ર એકલતાની લાગણીએ અર્નેસ્ટને ભીંસમાં લીધો. તેને રડવાનું મન થઈ આવ્યું. પણ તે રડી ન શક્યો, બન્ને બાળાઓ તેની પાસે જ બેઠી હતી, પણ પોતાની વાતોમાં લીન બની ગઈ હતી. એ બન્ને હજી કેક લેવી કે નહિ, ચાલીને ઘેર જવું કે નહિ તેની ચર્ચા કર્યા કરતી હતી.

'પણ રસ્તે ચાલતા જતાં ખૂબ ઠંડી લાગશે.' મોટી બાળાએ દલીલ કરી.

'ના નહિ લાગે.' નાનીએ કહ્યું, જોકે એના અવાજમાં જોઈએ એટલી આત્મશ્રદ્ધા ન હતી.

એ બન્ને અવાજો સાંભળીને અર્નેસ્ટને ખ્યાલ આવ્યો કે પોતે કેટલો બધો એકાકી હતો. એમનો એક એક શબ્દ એનામાં એટલું બધું અટૂલાપણું ભરી દેતો હતો કે એને પોતે ખૂબ જ ખાલી ખૂબ જ દુઃખી લાગવા માંડ્યો.

સમય અત્યંત ધીમી ગતિથી પસાર થઈ રહ્યો હતો - મિનિટનો કાંટો ઘડિયાળના 'ડાયલ' પર જાણે કોઈએ એક જ સ્થળે, એક જ કોણ પર, ખીલો મારીને ઠોકી દીધો હતો. બાળાઓએ એકબીજા સામે જોયું, પણ એની સામે ન જોયું. અર્નેસ્ટ પોતામાં વધુ ને વધુ ઊંડો ઊતર્યો. એણે એ પળે વિશ્વ સમસ્તની શૂન્યતા અનુભવી તૂટેલા 'કન્વેયર બેલ્ટ' પર સ્થગિત પડેલી વસ્તુઓની જેમ આવનાર દિવસોની પોકળતા એણે જોઈ અને એને આશ્ચર્ય થયું કે હવે પછીનું પોતાનું જીવન એ કેવી રીતે વિતાવશે. જે કંઈ બની ગયું હતું એને યાદ કરવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો અને એમ સ્પષ્ટ તરી આવતું ત્રીસ વરસનું શુષ્ક શૂન્યતાનું ધાબું જોઈને એ બેબાકળો બની ઊઠ્યો. પોતાની પાછળ રાખોડી ધુમ્મસ હતું અને પોતાની આગળ કશું જ છૂપું ન રાખનાર ને બધું નગ્ન કરી દેનાર તો તોફાન આવી રહ્યું હતું તેમ તે સાફ જોઈ શકતો હતો. કાફેની બહાર નીકળીને ખાલીખમ દિવસો અને રાતોને કશાથી ભરી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિ શોધી કાઢવાનું તેને મન થયું, પણ તેને, પણ તેને લાગ્યું કે તેનામાં આવું કશું કરવાની માનસિક તાકાત જ રહી ન હતી. એણે કોઈનો રડવાનો અવાજ સાંભળ્યો અને મનમાં ચાલી રહેલા વિચારોના ઘમસાણમાંથી પોતાની જાતને બહાર ફંગોળીને જોયું તો નાની બાળા રડી રહી હતી. અને હાથથી આંખો ચોળી રહી હતી.

'શું થયું ?' એણે ટેબલ પર જરા ઢળતાં રહીને અતિશય મૃદુતાથી પૂછ્યું.

નાની બાળા વતી જવાબ દેતાં, મોટી બાળાએ કરડાકીથી કહ્યું, 'કશું જ નહિ. એ વધુ પડતી હોંશિયારી દેખાડી રહી છે.'

'પણ તેના રડવાનું કોઈ કારણ તો હશે ને ? શું થયું છે તેને ?' અર્નેસ્ટે એ બન્ને તરફ સહેજ વધુ ઢળીને, શાંતિથી, અવાજને ખરડાવા દીધા વિના ફરીથી પૂછ્યું, 'શું થયું છે એ તો કહે' અને એને કાંઈક યાદ આવ્યું, સ્વપ્ન અને નક્કરતાના મિશ્રણમાંથી નીકળતા તારને એણે પકડી લીધો અને જાગ્રત-અર્ધજાગ્રત અવસ્થામાં સાંભળેલા એ બે બહેનોના પરિસંવાદના શબ્દો એના કાનમાં ફરી પડઘા પાડી રહ્યા. 'હું તમારા માટે ખાવાનું લઈ આવું,' હિંમત એકઠી કરીને એણે કહ્યું, 'લઈ આવું ને ?'

મૂઠી વાળેલાં આંગળાંઓને આંખો પરથી હટાવી લઈ નાની બાળાએ ઊંચું જોયું, પણ મોટી બહેને વિરોધ દર્શાવતી, કતરાતી નજરથી અર્નેસ્ટ સામે જોયું અને કહ્યું, 'અમારે કશાની જરૂર નથી. અમે હવે જઈએ જ છીએ.'

'ના, તમે ન જાઓ.' એ બોલી ઊઠ્યો. 'તમે અહીં બેસી રહો અને જુઓ કે તમારા

માટે હું શું લઈ આવું છું.' એ ઊભો થયો અને બન્ને બહેનોએ ગુસપુસ કરતી મૂકીને થડા તરફ ચાલતો થયો.

'પેસ્ટ્રીઝ'ની પ્લેટ અને ચાના બે કપ લઈને એ પાછો ફર્યો અને મૂંગા મોઢે તેની સામે જોઈ રહેલી બાળાઓની પાસે તે મૂક્યા. નાની બાળા હવે હસુહસુ થઈ રહી હતી. એની ગોળ, આતુર આંખોમાં આકર્ષણ પેદા થઈ ગયેલું દેખાતું હતું, છતાં તેના હાથની હલચલને એ આછા ભયથી જોઈ રહી હતી. મોટી બહેન વિરોધથી હજીયે અક્કડ હતી, પણ શાંત શ્રદ્ધાથી હલચલ કરી રહેલા અર્નેસ્ટના હાથો, તેના સ્નિગ્ધ શબ્દો, તેની મુખમુદ્રામાં તરી આવતી માયાળુતા જોઈને તે ધીરે ધીરે નરમ પડી. પોતે કરી રહેલા સારા કાર્યમાં અર્નેસ્ટ મગ્ન બની ગયો હતો, તેમ છતાં એકાકી હોવાની ભાવના એને હજીયે યાદ આવતી હતી અને તેની સામે એ લડી રહ્યો હતો, અલબત્ત ચાલી ગયેલા દુઃસ્વપ્નની જેમ.

બન્ને છોકરીઓ હવે તેના જાદુની અસર તળે આવી ગઈ. કેક તથા ચા આરોગવા લાગી. ખાતાં ખાતાં બન્ને એકબીજાની સામે જોઈ લેતી અને ક્યારેક વળી તેમની સામે બેસીને સિગારેટ પી રહેલા અર્નેસ્ટ તરફ નજર નાખી લેતી. કાફે હજીયે ખાલી જ હતો, અંદર બેઠેલા થોડા માણસો ખાવામાં ખૂબ મશગૂલ હતા, ખાઈને કામે ચડી જવાની એટલી તો ઉતાવળમાં હતા કે ખૂણાના ટેબલ પર શું બની રહ્યું હતું તેની નોંધ લેવાની તેમને પરવા પણ ન હતી. તેની અને છોકરીઓ વચ્ચેનું વાતાવરણ હવે વધુ મૈત્રીભર્યું બન્યું હતું તે જોઈને અર્નેસ્ટે વધુ વાતો આરંભી, 'તમે નિશાળે જાવ છો ?' એણે પૂછ્યું.

મોટી બહેને સ્વાભાવિક રીતે જ આ વાર્તાલાપનું સુકાન સંભાળી લીધું અને એના સવાલોના જવાબ આપવા લાગી. 'હા, પણ આજે અમે માને માટે એક જરૂરી સંદેશ પહોંચાડવા આ તરફ આવેલા.'

'તો શું તમારી મા કામે જાય છે ?'

'હા' મોટી બહેને જણાવ્યું, 'આખો દિવસ.'

મૈત્રીભર્યા ઉત્તરોથી અર્નેસ્ટ પ્રોત્સાહિત થઈ ગયો. 'અને એ તમારું ખાવાનું પકાવીને કામે જતી હશે ?'

મોટી બહેને કહ્યું, 'ના, રાત પહેલાં એ ખાવાનું પકાવી શકતી નથી.'

'તમારા પિતા શું કરે છે ?' અર્નેસ્ટે વાત ચાલુ રાખી.

'એ ગુજરી ગયા છે.' મોઢામાં કેક હતી છતાં પહેલી જ વખત બોલવાની હિંમત કરતાં નાની બહેને કહ્યું. એના બોલ સાંભળીને મોટી બહેને આંખો તાણી અને બોલ્યા વિના જ તેને જણાવી દીધું કે એની પરવાનગી સિવાય એ બોલે તે યોગ્ય ન હતું.

'તો તમે આજે બપોરના નિશાળે જશો ?' અર્નેસ્ટે પૂછ્યું.

'હા,' સરકારી પ્રવક્તાની અદાથી મોટી છોકરીએ ટૂંકમાં કહ્યું.

પરિસ્થિતિ પર એ કડક કાબૂ રાખી રહી હતી તે જોઈને અર્નેસ્ટને હસવું આવ્યું. 'અને તારું નામ શું છે ?'

'આલ્મા,' મોટીએ કહ્યું, 'અને આ છે જોન,' નાની તરફ સહેજ માથું ઝુકાવતા તેણે ઓળખાણ પાડી.

'તમને રોજ ખૂબ ભૂખ લાગે છે ?'

મોટી છોકરી ખાતાં અટકી ગઈ અને શો જવાબ દેવો તેની મૂંઝવણમાં પડી ગઈ.

'ના, ખાસ તો નહિ.' બીજી કેક ખાતાં ખાતાં એણે એવી રીતે જવાબ આપ્યો કે જે દ્વિઅર્થી હતો.

'પણ આજે તો કકડીને ભૂખ લાગી હતી ને ?'

'હા,' ચોળીને નીચે જમીન પર ફગાવી દીધેલા કેકને ફરતા રાખવામાં આવતા કાગળની જેમ તેની પટુતાને અળગી કરતાં તે બોલી.

મૂઠી વાળતાં ઊપસી આવેલાં આંગળાંઓના મૂળનાં હાડકાંઓને હોઠ પર દાબી એ થોડી ક્ષણો ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. અચાનક એણે ફરી વાત શરૂ કરી, 'જુઓ, સાંભળો, રોજ લગભગ સાડા બાર વાગે હું અહીં મારું ભોજન લેવા આવું છું. કદીયે જો તમને ભૂખ લાગે તો અહીં આવીને મને મળજો.'

બન્ને બહેનોએ આમ કરવાનું કબૂલ્યું. ઘેર જવા માટે છ પેન્સનું બસભાડું સ્વીકાર્યું, તેનો આભાર માન્યો અને તેની વિદાય લીધી.

પછીનાં અઠવાડિયાંઓમાં એ બન્ને એને લગભગ રોજ મળવા આવતી. ક્યારેક જ્યારે એનું ખિસ્સું ખાલી રહેતું ત્યારે તે ફક્ત ચા પીને ચલાવી લેતો, પણ આલ્મા અને જોનને પેટ ભરીને ખવડાવતો, અને વાંકી વળીને એ બન્ને ઈંડાં, 'બેકન', અને કેક પર તૂટી પડતી. તે જોઈને એને એવું તો સુખ અને એવો તો સંતોષ થતો કે કોઈની સાથે વાતો કરવા માટે 'બાર'માં જઈ 'બીઅર' ઢીંચવો પડતો તે એકાકી દિવસોને તે લગભગ ભૂલી ગયો અને કશું કરવા માટે પોતે જીવી રહ્યો છે તેવી એને ભાવના થવા લાગી. એ હવે ખૂબ આનંદમાં રહેતો હતો કારણ કે એને લાગતું 'નાનકડી છોકરીઓ'નું ધ્યાન રાખવાનું કામ તેને ફાળે આવી પડયું હતું.

એ બન્ને છોકરીઓને ભેટ-સોગાદ આપવામાં હવે એ એટલા બધા પૈસા ખરચવા લાગ્યો ક્યારેક ઘરનું ભાડું પણ ચડી જતું. હજી એ નવાં કપડાં ખરીદતો ન હતો તેમ જ અગાઉની જેમ 'બીઅર' પીવામાં તેના પૈસા તણાઈ જતા ન હતા પણ હવે એના બધા પૈસા બે છોકરીઓને માટે ખોરાક અને ભેટ-સોગાદો લેવામાં વપરાઈ જતા. એ તો એનો એ જૂનો રેનકોટ, એનું એ કોલર વિનાનું ખમીસ પહેરતો રહ્યો અને હવે તો એની નવી ટોપીયે મેલી થઈ ગઈ હતી.

આલ્મા અને જોન રોજ નિશાળમાંથી સીધી શહેરના મધ્યભાગ તરફ જતી બસ પકડતી અને થોડી જ મિનિટોમાં શ્વાસભેર હસતી હસતી અર્નેસ્ટ કાફેમાં રાહ જોતો હતો ત્યાં આવી ચડતી. દિવસો અને અઠવાડિયાંઓ આ રીતે પસાર થઈ ગયાં અને આલ્મા જેમ જેમ સમજતી ગઈ કે સાથ માટે અર્નેસ્ટ તેમના પર કેટલો બધો નિર્ભર રહેતો હતો. તેમને

જોઈને તે કેટલો બધો રાજી થતો હતો અને કદી તેમને ન આવેલી જોતાં કેટલો બધો હતાશ થઈ જતો હતો, તેમ તેમ તે વધુ ભેટ-સોગાદો, વધુ ને વધુ ખાવાની ચીજો માગતી ગઈ. અલબત્ત આ બધું તે સીધીસાદી બાલિશ રીતોથી કરતી અને તેથી અર્નેસ્ટનું તે પ્રત્યે લગીરે ધ્યાન દોરાયું ન હતું.

પણ કાફેના બીજા કેટલાક નિયમિત આવનારા ઘરાકોની નજર બહાર આ કશું રહી શક્યું નહિ. બન્ને બાળાઓ કેવી રીતે જાત જાતની ચીજવસ્તુઓ માગતી અને અર્નેસ્ટ કેવી રીતે તે બધી વસ્તુઓ તેમને અપાવતો તે હકીકતને તેઓ અવગણી શક્યા નહિ. એમને લાગ્યું કે આ બધું ઠીક થતું ન હતું. અર્નેસ્ટ એ બન્ને છોકરીઓને પોતાની દીકરી સમાન ગણતો હતો અને તેમને રાજી રાખીને અભૂતપૂર્વ સુખ મેળવતો હતો તે સમજવાનું તેમની શક્તિ બહાર હતું

એ પછીના ગાળામાં એક દિવસ અર્નેસ્ટ ભોજન લેવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે થોડે દૂરના ટેબલ પર સરસ પોષાક પહેરીને બેઠેલા બે યુવાનોને તેણે જોયા. આગલે દિવસે અને તેનાથી એ આગળના દિવસે એણે એમને ત્યાં જ તે જ ટેબલ પર બેઠેલા જોયા હતા. પણ જોન અને આલ્મા તેની પાસે આવી ગઈ તેથી તે એમના વિષે વધુ વિચાર કરી ન શક્યો.

'હલો. અર્નેસ્ટ કાકા,' તે બન્ને હસતાં હસતાં બોલી, 'આજે અમને શું જમવાનું અપાવો છો ?' આલ્મા તો થડાની પાછળની દીવાલ પર ચોકથી લખેલ વાનગીઓમાં શું શું મળી શકે તેમ હતું તે જોવા લાગી.

તેમને જોઈને જમવાની તૈયારીમાં પડેલા અર્નેસ્ટનો ભાવહીન ચહેરો બદલાઈ ગયો. સુખના સ્મિતની એક હલકી ઝલક તેના ગાલમાં, તેના હોઠોના વળાંકોમાં અને તેની આંખોની કીકીઓમાં પ્રસરી ગઈ, 'તમને જે જોઈએ તે' એ બોલ્યો.

'પણ શું મળી શકે તેમ છે ?' આલ્માએ લાડમાં સામેથી સવાલ પૂછ્યો. 'એમના ગરબડિયા અક્ષરો મને તો નથી ઉકલતા !'

'થડા પર જા અને જે જોઈએ તેનો ઓર્ડર આપી દે.' હસતાં હસતાં અર્નેસ્ટે સલાહ આપી.

'તો તમે મને થોડા પૈસા તો આપો !' આલ્માએ હાથ લંબાવીને કહ્યું. જોન બાજુમાં બોલ્યા વિના ઊભી હતી. એનામાં આલ્મા જેટલી હિંમત ન હતી. એનો ચહેરો ભીરુ હતો અને એના પર એક જાતની વ્યગ્રતા હતી. અર્નેસ્ટ અને આલ્મા વચ્ચે અવાર-નવાર થતી પૈસાની આપલેને તે સમજી શકતી ન હતી. એને બીક લાગતી કે એક દિવસ આલ્મા પૈસા માગતી હશે અને અર્નેસ્ટ તેના તરફ આશ્ચર્યથી જોયા કરશે અને કહેશે કે તેની પાસે તેમને માટે પૈસા નથી.

સવારે જ અર્નેસ્ટે એક કિંમતી જૂના ફર્નીચરનું રીપેરિંગ કામ પૂરું કર્યું અને તે માટે મળેલા પૈસા તેના ખીસામાં જ હતા. આલ્માએ તેની પાસેથી પાંચ શિલિંગ લીધા. એ

તથા જોન ખાણાં માટે થડા પર ગયાં. ખાણું મેળવવા માટે એ બન્ને હજી થડા પર હતાં, ત્યાં જ છેલ્લા થોડા દિવસોથી અર્નેસ્ટની હિલચાલ અને વર્તણૂક પર નજર રાખી રહેલા પેલા સરસ પોષાક પહેરેલા બે યુવાનો ઊભા થઈ તેની પાસે આવ્યા.

એમાંનો એક ચૂપ ઊભો અને બીજાએ થડા પર ઊભેલી આલ્મા અને જોન તરફ ડોકું ધૂણાવતા અર્નેસ્ટને પૂછ્યું, 'પેલી બે છોકરીઓ તમારી દીકરીઓ કે કાંઈ સગી થાય છે ?'

ઊંચું જોઈને અર્નેસ્ટ હસ્યો. હળવા અવાજે તેણે ખુલાસો કર્યો, 'ના, તે મારી મિત્રો છે. પણ આ પૂછવાનું ખાસ કાંઈ કારણ ?'

પેલા માણસની આંખોમાં સખ્તાઈ હતી અને એ સ્પષ્ટપણે બોલી રહ્યો હતો, 'કઈ જાતની મિત્રો ?'

'મિત્રો, માત્ર મિત્રો. પણ શા માટે આવું પૂછો છો ? તમે કોણ છો ?' અર્નેસ્ટે એક ધ્રુજારી અનુભવી અને ઓછી કલ્પનાની મદદથી તેનામાં અત્યંત વેગથી ઊગવા લાગેલો અર્ધગુનાનો ભાવ ખરેખર સાચો ન હતો એવી આશા તે રાખવા લાગ્યો.

'અમે કોણ છીએ એની ફિકર ન કરો, ફક્ત હું પૂછું છું તેનો જવાબ આપો.'

અર્નેસ્ટનો અવાજ સહેજ વધ્યો, પણ એ માણસની ડારતી આંખોમાં નજર નાખવાની તેની હિંમત ન ચાલી, 'શા માટે પૂછો છો ?' એ બરાડી ઊઠ્યો 'તમારે આ વાત સાથે શી મતલબ છે ? શા માટે આવા બધા પ્રશ્નો મને પૂછી રહ્યા છો ?'

સુક્કા અવાજે પેલા માણસે કહ્યું, 'અમે પોલિસ સ્ટેશનેથી આવીએ છીએ. અમને ફરિયાદો મળી છે કે તમે પેલી બે છોકરીઓને પૈસા આપીને ખોટે રસ્તે લઈ જઈ રહ્યા છો.'

અર્નેસ્ટને હસવું આવવા લાગ્યું, પણ દર્દભર્યું ! હસવાની ઇચ્છા છતાં પેલા બે ડિટેક્ટીવો ચિડાઈ ન જાય તે માટે તે હસ્યો નહિ. એણે શરૂ કર્યું, 'પણ...પણ......' અને એ આગળ જઈ ન શક્યો. એને ઘણું ઘણું કહેવું હતું, પણ કશું જ સ્પષ્ટ કહી ન શક્યો. જાનવરની આંખોમાં ગભરાટ આવે તેવી રીતે તેની આંખોમાં ગભરાટ ફેલાઈ રહ્યો.

'જો' પેલા માણસે ભારપૂર્વક કહ્યું. 'અમારે તારા પણ-બણની જરૂર નથી. અમે તારા વિષે બધું જ જાણીએ છીએ. તું કોણ છે તે પણ જાણીએ છીએ. સાચી રીતે તો એમે તને વર્ષોથી ઓળખીએ છીએ. અમે કહીએ છીએ કે પેલી બે છોકરીઓનો પીછો તું છોડી દે અને એમને મળવું બંધ કરી દે. તારા જેવા માણસે નાની છોકરીઓને પૈસા દેવા ન જોઈએ. તું શું કરી રહ્યો છે તે તારે જાણવું જોઈએ અને વધુ અક્કલ વાપરવી જોઈએ.'

અર્નેસ્ટે અંતે જોરથી વિરોધ નોંધાવ્યો. 'હું કહું છું એ બે મારી મિત્રો છે. હું એમને કશું જ નુકસાન પહોંચાડી રહ્યો નથી. મારી પોતાની દીકરીઓ હોય તે રીતે હું તેમની સંભાળ રાખું છું અને ક્યારેક ભેટ-સોગાદો આપું છું. મારા જીવનમાં તેમના સિવાય બીજા કોઈ સાથે મારે દોસ્તી નથી. અને હું શા માટે તેમનું ધ્યાન ન રાખું ? તમે શા માટે તેમને

મારી પાસેથી છીનવી લો છો ? તમે તમારી જાત વિષે શું સમજી બેઠા છો ? હું કહું છું તમે મને હેરાન ન કરો, મને મારા રસ્તે જવા દો.' એનો અવાજ હવે ટક્કર લેવા તૈયાર થયેલા પુરુષની આછી ચીસ જેવો હતો. કાફેમાંના બીજા લોકો તેની આસપાસ ટોળે વળી ગયા હતા. આ ધાંધલ થવાનું શું કારણ હતું તે વિષે અટકળો કરતા તેની સામે તાકી રહ્યા હતા.

બે ડિટેકટીવોએ વધુ પડતી અધીરાઈ બતાવ્યા વિના સિફતથી પણ ઝડપથી પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું. તે બન્ને અર્નેસ્ટની એકકેક બાજુએ ઊભા રહી ગયા અને બાવડાથી તેને પકડીને ઊંચક્યો અને થડા પાસેથી રસ્તા પર લઈ ગયા. થડા પાસેથી અર્નેસ્ટ નીકળ્યો. ત્યારે હાથમાં પ્લેટ પકડીને ઊભેલી બન્ને છોકરીઓએ તેને જોયો. ભય અને આશ્ચર્યથી તે બન્ને તેને બહાર લઈ જતો જોઈ રહી.

ડિટેક્ટીવો અર્નેસ્ટને રસ્તાના અંત સુધી લઈ ગયા અને તેના કાંડા પર પોતાનાં આંગળાંઓ સખ્ત રીતે દાબી રાખીને થોડી પળો સુધી તેની સાથે વાતા કરતા રહ્યા.

'જો, તારી તરફથી અમને કોઈ જ મુશ્કેલીઓ નડવી ન જોઈએ. ક્યારે પણ જો અમે તને પેલી છોકરીઓ સાથે જોશું તો યાદ રાખજે કે સીધો જ તને મેજિસ્ટ્રેટ સામે ખડો કરી દેશું.' એમના અવાજમાં રહેલા હુકમની કડકાઈએ અર્નેસ્ટના દિમાગને વળ ચડાવી દીધો અને તેને વાસ્તવિકતાનો પૂરો ખ્યાલ કરાવી દીધો.

અર્નેસ્ટ મૂંગો જ ઊભો રહ્યો. ઘણી બધી વાતો એને કહેવી હતી પણ શબ્દો એના હોઠ સુધી પહોંચવામાં નિષ્ફળ ગયા. શરમ અને ધિક્કારથી એના હોઠ કાંપવા લાગ્યા અને કશું જ ઉચ્ચારી ન શક્યા.

'અમે તને શાંતિપૂર્વક કહીએ છીએ કે એ છોકરીઓનો તું વિચાર સરખોય કરતો નહિ. સમજી ગયો ?'

'હા,' જવાબ દેવાની અર્નેસ્ટને ફરજ પડી.

'બરાબર, હવે તું જઈ શકે છે. અને ફરીથી કહીએ છીએ કે અમે તને એ છોકરીઓ સાથે જોવા નથી માગતા.'

પગ તળેથી ધરતી સરકી રહી હતી તેવું અર્નેસ્ટને લાગ્યું. ગભરાટનું એક જબરદસ્ત મોજું તેના દિમાગ પર અથડાયું. પોતાની અંદરના એક ઝીણા પણ અજાણ બિંદુમાંથી અગાઉ ભોગવેલું પણ હવે અસહ્યતાની અસીમ કક્ષાએ પહોંચેલું એકાકીપણું ધોધમાર વહી જતું તે અનુભવી રહ્યો. અને દરેકેદરેક વસ્તુ માટેનો તીવ્ર અતિ તીવ્ર તિરસ્કાર તેનામાં ઊભરાયો, તેની આસપાસ જે કાંઈ પણ ચાલી રહ્યું હતું તે બધા માટે તેને ગાઢ ઘેરી અનુકમ્પા થવા લાગી અને છેવટે એને પોતાને માટે પણ અપરંપાર અરેરાટી થવા માંડી. રડી લેવાનું એને મન થઈ આવ્યું પણ એ રડી શક્યો નહિ. એ શરમજનક પરિસ્થિતિમાં મુકાઈ ગયો હતો. માત્ર તે ત્યાંથી દૂર જ જઈ શક્યો.

અને પછી ડગલે ને પગલે એનું દુઃખ નીતરવા લાગ્યું. કડવાશ ઓટની જેમ એનામાંથી

ઊતરી ગઈ અને તેની જગ્યાએ પોતે કદીયે અનુભવ્યું ન હતું તેવું ઊંડાણ આવી ગયું તેમ તેને થયું. બપોરના રસ્તામાં લોકોનાં ટોળાઓની વચ્ચે થઈને ચાલતા એના પગની ચાલમાં હવે ધ્યેયનું નામનિશાન ન હતું. ધકેલીને બન્ને બાજુ ખોલી શકાય તેવા નાના દરવાજાને વટાવી ઘોંઘાટિયાં ટોળાંઓની વચ્ચે થઈને એ હવે 'બાર'ના થડા પાસે પહોંચતો ત્યારે તે કશાયની પરવા કરતો નહિ. અને પીને ઘેનમાં સૂઈ જઈ શકવામાં સહાયભૂત થાય તે આશયથી રાખવામાં આવેલા 'બીયર'ના હાંડા પર તેની ખાલીખમ આંખો ચીટકી રહેતી.

અનુ. : કાન્તિલાલ પૂજારા

સુકરાતનો કૂકડો

લિયોપોલ્ડો એલાસ 'ક્લેરિન'

ક્રિટો, એના ગુરુની આંખો અને મોં બંધ કરીને મૃતદેહની આસપાસ ભેગા થયેલા બીજા શિષ્યોને ત્યાં જ રહેવા દઈ, પોતે એકલો તુરંગની બહાર નીકળી ગયો. ગુરુ સુકરાતે એનો જે અંતિમ આદેશ આપ્યો હતો તે પહેલામાં પહેલી તકે પાર પાડવાનો એનો મક્કમ નિશ્ચય હતો. સુકરાતે કદાચ વ્યંગમાં જ ક્રિટોને એ કાર્ય કરવાનું કહ્યું હતું. પણ ગુરુજીએ ખરેખર ગંભીર ભાવે જ કહ્યું હોય એમ પણ બને. તેથી ક્રિટો તો ગુરુના અંતિમ આદેશનું અક્ષરશઃ પાલન કરીને જ જંપવાનો. મૃત્યુનાં છેલ્લાં ડચકાંની રાહ જોતાં જોતાં સુકરાતે મોં પર કપડું ઓઢી લીધું હતું, જેથી શિષ્યો એની અંતિમ ભીષણ ને પાશવિક વેદના જોવામાંથી ઊગરી જાય. પણ છેલ્લે સુકરાતે એ કપડું ખસેડીને આવાં આખરી વેણ ઉચ્ચાર્યા હતાં : 'ક્રિટો આપણે માથે એરકુલાપિયસનું એ કૂકડાનું દેવું છે, તે ચૂકવવાનું ભૂલીશ નહીં.' અને પછી તો એમની વાચાએ સદાને માટે વિદાય લીધી.

ક્રિટોને માટે આ છેલ્લી સોંપણીનાં વેણ પવિત્ર હતાં. એ એનું પૃથક્કરણ કરવા માંગતો નહોતો. એ વેણ સુકરાતે કંઈક તીખા વ્યંગ રૂપે જ ઉચ્ચાર્યાં હતાં કે પછી ખરેખર એ એના ગુરુનું અંતિમ વસિયતનામું હતું. તે આ વખતે બુદ્ધિની કસોટી પર ચડાવવાની ક્રિટોની ઇચ્છા નહોતી. અનીટસે અને મેલેટસે સુકરાત પર ભલે ગમે તેવાં ખોટાં આળ ચડાવ્યાં, પણ શું સુકરાત લોકોના ગાંડાઘેલા રીતરિવાજો માટે હંમેશાં માનભેર નહોતા વર્તતા ? હા એ ખરું કે સુકરાત એ બધી લૌકિક કિંવદન્તિઓને (અલબત્ત ક્રિટો એને કિંવદન્તિ નહોતો કહેતો) એક પ્રતીકાત્મક દાર્શનિક સ્વરૂપ આપતા, જે આદર્શ અને સૂક્ષ્મ ભાવનાથી ઝળકી ઊઠતું. પણ સુકરાતની કાવ્યમય અને અલૌકિક પરોક્ષ વાણીને બાદ કરીએ તો પણ એટલી વાત તો સાચી જ કે તેઓ ગ્રીક લોકોના વિધિવિધાનવાળા રાજ્યમાન્ય ધર્મ પ્રત્યે તો આસ્થા જ ધરાવતા હતા. એમના છેલ્લા પ્રવચનમાં એક સુંદર પ્રસંગ દ્વારા આ જ વસ્તુની વિશદ અભિવ્યક્તિ નહોતી થઈ ?(ક્રિટોએ એ વાતની બરાબર નોંધ

લીધી હતી કે સુકરાતની પદ્ધતિ ભલે પ્રશ્ન અને ઉત્તરની જ હોય, પણ તેઓ ઘણી વાર સામા માણસને સાવ ભૂલી જ જતા અને પોતાની આલંકારિક શૈલીમાં લાંબાં લાંબાં ભાષણો ઠોકી દેતા !)

સુકરાતે શુષ્ક ફિલસૂફી અને કઠોર વાદવિવાદને બદલે પરંપરાગત રીતે પરલોકનાં વિસ્મયકારક વર્ણનો કર્યાં હતાં. અને સુકરાતે કાંઈ એમ નહોતું કહ્યું કે તેઓ ખરેખર એમાં માનતા નહોતા, જોકે ઝનૂની મતાંધ માણસની જેમ એમણે એ બધી વાતો ધરાર સાચી જ છે એવું પ્રતિપાદન પણ નહોતું કર્યું એ ખરું. પણ એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું હતું ? તેઓને પોતાને આત્માની અમરતામાં પાકો વિશ્વાસ હતો. છતાં તેઓએ બધા અહંકાર નેવે મૂકીને એમ પણ ક્યાં નહોતું કહ્યું કે 'હું ધારું છું તેવું કદાચ નયે હોય ?'

ટૂંકમાં, ગુરુનાં વેણને અક્ષરશઃ પાળવા માટે અને માથે ચડાવવા માટે કૂકડાં શોધવા નીકળતી વખતે, ક્રિટોને એવી રજમાત્ર શંકા નહોતી કે એ પોતાના ગુરુના વિચાર કે આચારથી વિરુદ્ધ કાંઈ પણ કરી રહ્યો છે.

અને કોણ જાણે વિધાતાનો આ બધામાં હાથ ન હોય તેમ, ક્રિટો હજી તો તુરંગથી સો કદમ પણ નહીં ગયો હોય ત્યાં તો, એક નાના સરખા વાડાની વંડી પર એણે એક રૂપરૂપના અવતાર જેવો કલામય કલગીથી દીપતો કૂકડો જોયો. એ હમણાં જ બાગમાંથી વંડી પર ઠેકીને આવ્યો હતો અને શેરીમાં કૂદવા જ જતો હતો. એ ક્યાંકથી નાસી છૂટતો હોય એમ જણાતું હતું. કશાંક દુઃખદાયી બંધનોમાંથી મુક્તિ પામવા માટે કૂકડાએ દોટ મૂકી હોય એમ દેખાતું હતું.

ક્રિટો કૂકડાના હેતુને મનોમન પામી ગયો અને એ નીચે કૂદે કે તરત એને પકડી લઉં એમ વિચારતો ટાંપીને ઊભો. એના મનમાં પાકું ભરાઈ ગયું હતું કે એસ્કુલાપિયસ દેવ – બીજા કોઈ કૂકડાનો નહીં – આ જ કૂકડાનો ભોગ માંગતો હતો. માણસના મનમાં આવાં ભૂસાં ભરાઈ જવાનું કારણ એ છે કે એકવાર એ તર્ક સાથે મેળ ન ખાય તેવી ધાર્મિક લાગણીઓ અંગીકારી લે છે પછી એ બાલિશમાં બાલિશ વહેમો ધરાવવામાં પણ પાછું વાળીને જોતો નથી. કૂકડા સાથે આમ અકસ્માત ભેટો થઈ ગયો તેમાં ક્રિટોને ક્યારનીયે દેવોની ઈચ્છા કામ કરતી દેખાઈ ચૂકી હતી !

દેખીતી રીતે જ કૂકડો કાંઈ ક્રિટો જેવી માન્યતા નહોતો ધરાવતો, કેમકે જેવો એણે એ માણસને પોતાનો પીછો પકડતો જોયો કે એ તો છેડાઈને તરત 'કોક કોક' એમ સ્વગત બબડતો-ફફડતો ને જોરજોરથી પાંખો વીંઝતો વીંઝતો નાઠો.

એ દ્વિપાદ પક્ષીએ પોતાનો પીછો કરનારને તરત જ ઓળખી લીધો. કારણ કે એણે ક્રિટોને પોતાના ગુરુના ઉદ્યાનમાં ઘણી વાર પ્રેમ, સૌંદર્ય ઈત્યાદિ પર અનંત ચર્ચા કરતો જોયો હતો. નિમિત્ત એ કે તે કુક્કુટરાજ સ્વયં, એ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનની સહાય વિના જ, તે પ્રદેશની સેંકડો કૂકડીરાણીઓને ચાર-પાંચ ક્ષણમાં જ સંમોહિત કરવાને પ્રયોજને, તે દાર્શનિકોના ઉદ્યાન પાસે અનેક વાર વિહાર કરતો.

'લ્યો ! આ બહુ મઝાનું આફતનું પોટલું આવી પડ્યું !' કૂકડે ઊડવાની તૈયારી કરતાં કરતાં મનોમન વિચાર્યું. અલબત્ત સંકટ સમયે તે ઊડી શકે તેમ તો હતું જ.

'આ જ કારણે મને આ વિદ્વાન પુરુષો માટે હાર્દિક અણગમો છે. પ્રકૃતિના સર્વ નિયમો એમણે તો શિરોધાર્ય કરવા જોઈએ. તેને બદલે તે સર્વનું ઉલ્લંઘન કરીને તેઓ મારા પર પોતાનું અબાધિત સ્વામિત્વ સ્થાપવા માંગે છે ! પેલા સતત બાલિશ બકવાસ કરનારા ગોર્ગિયાસની અસહ્ય ગુલામીમાંથી હજી તો હું માંડ હમણાં નાસી છૂટું છું, એટલામાં જો આ પારકા વિચારને ઉછીના લઈને વધારનારા, દળદરી, ફિલસૂફ-શરીરધારી દૈત્યના હાથમાં મારે પડવાનું થશે, તો તો ગોર્ગિયાસના ઘર જેટલોયે સવાદ નહીં આવે ! આ તો ઊંલમાંથી ચૂલમાં ! લેતા જીવ બેટમજી આઝાદી !'

કૂકડો દોડ્યો ને ફિલસૂફ એની વાંસે. આ પકડ્યો કે પકડશે ! પણ ત્યાં તો એ પાંખ વીંઝતોકને અડધુંપડધું ઊડીને ને બાકીનું ગભરાટના માર્યા ઠેકીને છટક્યો ને એક મૂર્તિના મસ્તક પર આશ્રય પ્રાપ્ત કર્યો. એ મૂર્તિ બીજા કોઈની નહીં પણ પલ્લાસ એથેનાની હતી. એથેન્સની કુળદેવીની !

'ઊભો રે, અલ્યા વિનય વિવેક ભૂલેલા અધર્મી કૂકડા !' ફિલસૂફે રાડ પાડી. એના અવાજમાં મધ્યયુગના ધાર્મિક અત્યાચાર કરનારા ધર્મગુરુઓનું ઝનૂન જાગી ઊઠ્યું, આ સરખામણી કરવા જતાં મારાથી ઈતિહાસનાં પાનાં જરા આડાંઅવળાં થઈ જાય છે તે માફ કરજો. ક્રિટોએ પોતાના સ્વાભાવિક ઉદાત્ત આત્માના વિરોધી અવાજોને પવિત્ર ધાર્મિક તર્કશાસ્ત્રથી ચૂપ કરી દીધા. આત્મા તો કહેતો હતો કે ભાઈ કૂકડો ચોરાય નહીં, પણ એણે તો બહાનું શોધ્યું : 'કૂકડા, તેં એથેનાને માથે ચઢીને જે અધર્મ આચર્યો છે તેને કારણે હવે તો તું મરવાને જ લાયક છે. હમણાં તું મારા કબજામાં આવ્યો સમજ અને તારો ભોગ દેવને ચરણે ચડ્યો જ સમજ !'

પછી ફિલસૂફ આંગળાંનાં ટેરવાં પર ઊભો થઈને થવાય તેટલો ઊંચો થયો અને પછી કૂદી કૂદીને કૂકડાને પહોંચવા માટે હસવું આવે એવાં ચાળાચસ્કાં કરવા માંડ્યો પણ કાંઈ વળ્યું નહીં.

'અલ્યા ઓ બનાવટી આદર્શવાદી ફિલસૂફ !' કૂકડો બોલી ઊઠ્યો. એની ગ્રીક વાણી સ્વયં ગોર્ગિયાસના મુખને શોભાવે તેવી શુદ્ધ હતી. 'ઊંચોનીચો થા મા ! અમારું એક બચ્ચું ઊડી શકે એટલુંયે તારાથી ઉડાવાનું નથી... શું ? હું બોલી શકું છું તેનું તને આશ્ચર્ય થાય છે ? કેમ, તું મને ઓળખતો નથી કે ? હું ગોર્ગિયાસના વાડાનો કૂકડો છું. હું તને બરાબર ઓળખું છું. તું તો પડછાયો, છે પડછાયો, પેલા મરેલા માણસનો પડછાયો ! ગુરુની પાછળ જીવનારા ચેલાઓના નસીબમાં પડછાયો બનવાનું જ લખેલું હોય છે. નાનાં બાળકોને બિવડાવતાં ભૂતડાંની જેમ એ જીવ્યે જાય છે. સ્વપ્નપ્રેરિત દ્રષ્ટા મૃત્યુ પામે છે ને પાછળ એના પાંખો કપાયેલા શિષ્યોને રોતાં મૂકતો જાય છે. એ ચેલકાં પછી પેલા અલૌકિક દૂરદ્રષ્ટાના આદર્શોમાંથી વળી પાછા લોકને બિવડાવનારા નવા ચાડિયા ખડા

કરે છે. ને એમ દુનિયામાં એક નવું શૂળ ઊભું થાય છે, વહેમનો એક નવો થર જામે છે.

'ચૂપ મર કૂકડા ! તારી યોનિની ધારણા પ્રમાણે પ્રકૃતિનો આદેશ છે કે તારે મૂંગા જ રહેવું.'

'અલ્યા હું તો બોલું છું ને તું ધારણાની ધા કરે છે ! લે, પેટ ભરીને સાંભળતો જા ! હું મારી યોનિ વિશેની ધારણાના આદેશને ઉલ્લંઘીને ધરાર બોલું જ છું,- એક વ્યક્તિ તરીકેની મારી શક્તિને આધારે. વક્તૃત્વ-કળા અર્થાત બોલવા ખાતર બોલવાની કળા વિશે મેં એટલું બધું સાંભળ્યું છે કે મને એ વ્યવસાયનો થોડો ઘણો પાસ બેસી ગયો છે.'

'અને તું નગુણો, તારા એવા ઉપકારક ગુરુનો સત્સંગ તજીને, એની ગૃહમર્યાદાને તોડીને, એના અધિકારની વિડંબના કરીને નાઠો ! કેવો કૃતઘ્ન છે તું ?'

'ગોર્ગિયાસ તારા જેવો જ ચક્રમ છે, જોકે તારા કરતાં વધારે રસિક ખરો. પણ એના જેવા માણસની સાથે કોઈ રહી શકે નહીં. એ દરેક વસ્તુ સાબિત કરવાની મથામણ કર્યા કરે છે અને એમ બીજાને ગૂંચવી મારે છે, થકવી નાંખે છે. જે આખું જીવન સાબિત કર્યા કરે છે તે જિંદગીને ખાલીખમ મૂકીને જ છેલ્લી વિદાય લે છે. દરેક વસ્તુનું 'કેમ ?' (કારણ) જાણવું એનો અર્થ છે : વસ્તુઓની ભૂમિતિ જાણવી અને શૂન્યનો સાર પામવો. જગતને એક ગણિતી સૂત્રમાં બાંધી દેવાનો અર્થ છે. એને મોંમાથા વિનાનું કરીને સ્વર્ગે સંચરવું માટે અલ્યા ફિલસૂફડા, તું તારે રસ્તે પડ, કારણ હું તો આવું આવું સિત્તેર દિવસ ને સિત્તેર રાત સુધી સતત બોલ્યે જ જાઉં તોયે તે ખૂટે તેમ નથી. યાદ રાખ, હું સોફિસ્ટોના મહાતાર્કિક ગોર્ગિયાસનો કૂકડો છું.'

'એમ કે ? તો તો ત્રિવિધ કારણોસર તારે હવે મરણ-શરણ થયે જ છૂટકો છે. એક તો તું તર્કદુષ્ટ સોફિસ્ટ છે, બીજું તેં દેવી એથેનાના ઉત્તમાંગને અભડાવ્યું છે, અને ત્રીજું દેવાધિદેવ ઝિયસની તેવી ઇચ્છા છે, ચાલ, હવે શરણ થાય છે કે નહીં ?'

'તારા ગળાના સમ, શરણે થાઉં તો ! મને આંગળી અડાડી શકે તેવો કોઈ આદર્શવાદી ભગતડો હજી કોઈ જન્મ્યો નથી. એને બાપડાને તો ભગવાન વાંકો વળીને તેડી જાય ત્યારે એનો ઉદ્ધાર થાય. પણ આ બધી દોડાદોડ તેં શીદને માંડી છે ? આવી ક્રૂરતા તે હોય ? શીદને તું મારી પાછળ પડ્યો છે ?'

'કારણ સુકરાત ગુરુ મરતાં મરતાં મને કહી ગયા છે કે એસ્કુલાપિયસ દેવે એમને આ જીવનની સઘળી નિર્બળતાઓમાંથી મૃત્યુ દ્વારા મુક્ત કરીને સાચું આરોગ્ય આપ્યું, તે બદલ તેનો આભાર માનવા એમના વતી મારે એક કૂકડો એ દેવને ધરાવવો.'

'શું સુકરાતે પોતે આવું બધું કહ્યું હતું કે ?'

'ના. એમણે એટલું કહેલું કે આપણે માથે એસ્કુલાપિયસનું એક કૂકડાનું દેવું છે.'

'અને બાકીનું બધું તેં કલ્પી લીધું, ખરું ને ?'

'પણ એ શબ્દોનો બીજો અર્થ જ શો હોઈ શકે ?'

'હોઈ શકે, વધુ માનવતાભર્યો અર્થ હોઈ શકે. ને એમાં કોઈનું લોહી રેડવાની કે પાપ કરવાની જરૂર પણ ન પડે. જે દેવ-દેવલાંમાં સુકરાતને વિશ્વાસ નહોતો, તેને પ્રસન્ન કરવા માટે મને મારી નાંખવો, એ સુકરાતને દુઃખ દેવા બરાબર છે, સાચા દેવનું અપમાન કર્યા બરાબર છે. અને એનાથી મારું તો અપાર નુકસાન થશે જ થશે, કેમકે હું ખરેખર જીવતો છું અને સાવ નિર્દોષ છું. મૃત્યુના રહસ્યભર્યા પરદાની હેઠળ શી ખબર કેવાં કેવાં વીતકો પડેલાં છે ને કેવાયે દુઃખના દરિયા ઘૂઘવે છે, તેની આપણને કશી જ કલ્પના નથી.'

'સુકરાત અને ઝિયસ તારો ભોગ માંગે છે.'

'અરે રામ, એટલું તો સમજ કે સુકરાત તો વ્યંગમાં બોલતા હતા ! એમના જેવા પ્રજ્ઞાવાન પુરુષો જ ધીરગંભીર અને કટુતારહિત વ્યંગ કરી શકે છે. એમના જેવા મહાન આત્મા જ તર્કશાસ્ત્રને તેમ જ લોકોની ગાંડીઘેલી માન્યતાઓને એકીસાથે પોતાની કલ્પનાની પાંખમાં લઈને એની અકળ લીલાનો આનંદ માણી શકતા હોય છે. સુકરાત તેમ જ નવા આધ્યાત્મિક જીવનના સઘળા સર્જકો સાંકેતિક ભાષામાં બોલતા હોય છે. જ્યારે એ લોકો અગમ્ય રહસ્યોનો સ્વયં પાર પામીને પછી એના તત્ત્વને કાવ્યદેહ આપે છે. ત્યારે તેઓ વક્તૃત્વની છટાઓને સાકાર કરે છે. એ તો, પરમ કૈવલ્ય પ્રત્યેનો તેમનો દિવ્ય પ્રેમ આત્માને ઉદ્‌બોધવા માટે આવી યુક્તિ યોજે છે. પણ એટલું તો ધ્યાનથી જો કે એ લોકો જ્યારે આવા ઉચ્ચ કક્ષાના મનોયત્નમાંથી પરાવૃત્ત થાય છે અને જગતને શીખવવા બેસે છે ત્યારે એમના પદાર્થપાઠો કેવા મિતભાષી, સંયત અને કઠોર થઈ જાય છે. એમનાં સૂત્રો અને નૈતિક બોધવચનો અનાવશ્યક કલ્પનાના અલંકારો કેટલી સહેલાઈથી ઉતારી નાંખે છે ?'

'અલ્યા ગોર્ગિયાસના કૂકડા, બહુ થયું. તારો લવારો બંધ કર અને હવે ચાલ મર !'

'નાલાયક ચેલકા, જતો રહે અહીંથી ને મૂંગો મર, સદાને માટે તારે મોંએ તાળું માર !...બધા જ સરખા ! પ્રતિભાવાન પુરુષોના બધા જ ચેલકા સરખા. શ્રેષ્ઠતર આત્માની સ્વગત ગૂઢ ઉક્તિઓના એ બધા જ શ્રોતાઓ અંધ ને બધિર ! એ મહાન આત્માને તેમ જ તારા પામર જીવનેય જે આભાસો દેખાયા, તે આભાસો વડે એના આત્માના તત્ત્વને અમર કરી નાંખવાનો તું ફાંકો રાખે છે ! તને એમ છે કે એના સિદ્ધાંતોને દવાઓ અને રસાયણો લગાડીને યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ જાળવી રાખી શકાશે ! તને એની મૂર્તિનો ખપ છે, માટે તું એના મૃતદેહનું 'મમી' બનાવે છે. તું એના વિચારોને ખાબોચિયે બાંધીને ગંધાય છે. તું સૂક્ષ્મ વિચારોમાંથી રક્ત રેડવા માટેના ધારદાર શસ્ત્ર ઘડી કાઢે છે, હા, તું જ સાંપ્રદાયિક માનવજાતિનું દુઃખદ પ્રતીક છે. એક પરમ સંત અને જ્ઞાની પુરુષના અંતિમ વચનોમાંથી પહેલે જ પગલે તેં એક નિર્દોષ કૂકડાનું રક્ત રેડનારો અર્થ કાઢ્યો ! સુકરાતે જો એની પ્રજાના વહેમોને જ અંકે કરવા અવતાર લીધો હોત, તો એ જે કારણે મર્યા, તે કારણે સામે ચાલીને મોત વહોરી ન લેત અને ફિલસૂફીનો પહેલો શહીદ ન થાત. સુકરાત એસ્કુલાપિયસ જેવા દેવલામાં જરાયે આસ્થા રાખતો નહોતો. તેમ જ લોક-ટોળાંને

ખુશ કરવા એક કીડીને પણ કચડતાં એનો જીવ ચાલે તેમ નહોતું, કૂકડા જેવા કૂકડાને વધેરવાની વાત તો દૂર રહી.'

'હું તો સુકરાતના શબ્દોને જ વફાદાર રહીશ. ચાલ હવે....'

ક્રિંટોએ આસપાસ નજર નાંખીને એક પથરો શોધી કાઢ્યો ને કૂકડાના માથા પર તાકીને ફેંક્યો. કૂકડાની કલગીમાંથી લોહીની શેડ છૂટી.

ગોર્ગિયાસનો કૂકડો બેભાન થઈને ધરણીયે ઢળી પડ્યો. ધરણીયે ઢળતાં ઢળતાં એણે ચિત્કાર કર્યો : 'કૂકડે કૂક ! નિયતિનું ધાર્યું ભલે ફળો ! મૂરખાઓનું ધાર્યું ભલે થાય !'

પલ્લાસ એથેનાના ઝવેરાતે ઝળહળતા ભાલપ્રદેશ પરથી એના કુક્કુટરાજનું રક્ત ટપકી રહ્યું.

અનુ. પ્રબોધ ચોકસી

મહેમાન

આલ્બેર કેમ્યૂ

સ્કૂલમાસ્તર એ બે જણને ટેકરો ચડીને પોતાના તરફ આવતા જોતો હતો. એક ઘોડા પર હતો, બીજો પગપાળો. સ્કૂલ જે ટેકરા પર બાંધેલી હતી તેનું સીધું ચઢાણ હજી એમણે વટાવ્યું નહોતું. એ ઉજ્જડ ઉચ્ચપ્રદેશના ઊંચા ને બહોળા પથારા પર પથારાઓ વચ્ચે બરફ ખૂંદતાં ખૂંદતાં એ લોકો કીડીવેગે આગળ વધતા હતા. વખતોવખત ઘોડો ઠોકર ખાતો હતો. અવાજ તો હજી માસ્તરને સંભળાતો નહોતો, પણ ઘોડાનાં નસકોરાંમાંથી નીકળતા ઉચ્છ્વાસની વરાળો એ દેખી શકતો હતો. ઓછામાં ઓછો એક જણ તો આ ભાગનો ભોમિયો હતો. ગંદા ધોળા બરફના થર હેઠે દિવસો થયા. કેડી તો ઢંકાઈ ગઈ હતી, છતાં એ લોકો કેડીએ કેડીએ જ આવતા હતા. માસ્તરે ગણતરી કરી કે એમને ટેકરી પર પહોંચતાં હજી અડધોક કલાક નીકળી જશે. ટાઢ વાતી હતી; એ સ્વેટર લેવા અંદર ગયો.

ખાલીખમ ટાઢા ક્લાસરૂમ સોંસરવો એ નીકળ્યો. પાટિયા પર ફ્રાંસની ચાર નદીઓ, ચાર જુદા જુદા રંગના ચાકથી ચીતરેલી, છેલ્લા ત્રણ દિવસથી ખાડીમાં ખલવાઈ રહી હતી. આઠ આઠ કોરાકટ મહિના પછી વચમાં છાંટાયે થયા વિના જ અચાનક ઓક્ટોબરની અધવચ બરફ તૂટી પડ્યો હતો. અને ઉચ્ચપ્રદેશ પર વેરાયેલાં ગામડાંમાંથી આવતા વીસેક વિદ્યાર્થીઓ – વત્તાઓછા એટલા જ હશે – સ્કૂલમાં આવતાં બંધ થયા હતા. હવામાન સુધરતાં જ એ પાછા આવશે, દરુ હવે ફક્ત પોતાના રહેણાકની એક ઓરડી જ ગરમ કરતો. એ ઓરડી ક્લાસરૂમની પડખે જ હતી. અને ઉચ્ચ પ્રદેશની પૂર્વ દિશા ત્યાંથી દેખાતી હતી. ક્લાસની બારીઓની જેમ એની બારી દક્ષિણ દિશા પર પણ પડતી હતી. ઉચ્ચપ્રદેશ દખણાદો ઢળવા માંડતો તે બિંદુ આ તરફથી માંડ થોડા માઇલ છેટું હતું. ચોખ્ખા હવામાનમાં ખીણ જ્યાં રણ પર ઊઘડતી હતી ત્યાં જાંબુડિયા ડુંગરાની હારમાળા નજરે ચડતી.

કંઈક ગરમાવો આવતાં દરુ પાછો એણે પહેલી વાર જ્યાંથી બે જણને જોયેલા તે બારી પાસે આવ્યો. હવે એ દેખાતા નહોતા. એટલે કે એ ઢાળ ચઢી રહેવા આવ્યા હોવા જોઈએ. આકાશ બહુ ઘેરું નહોતું, કારણ રાત દરમ્યાન જ બરફ પડતો અટકી ગયો હતો. સવારનો ઉઘાડ મેલા અજવાળાથી થયો હતો ને વાદળનો ઘૂમટો ખસી ગયો પછીયે તેજમાં ખાસ કંઈ વધારો નહોતો થયો. બપોરે બે વાગે માંડ એવું લાગ્યું કે દહાડો હજી તો હમણાં જ પડે છે. પણ તોય પેલા ત્રણ દહાડા કરતાં તો બહુ સારું હતું. ત્રણ દહાડા તો બસ અંધારું જ અંધારું ને ઉપરથી ધીંગો બરફ વરસ્યા કરે ને પવનના સપાટાથી ક્લાસરૂમના બેવડાં બારણાં ખખડ્યાં કરે. તે વારે તો દરુએ કલાકોના કલાકો એની ઓરડીમાં જ ગાળેલા, ફક્ત મરઘાંને દાણા નાંખવા ને થોડાક કોલસા લાવવા એણે ઓરડી બહાર પગ મૂકેલો. સારે નસીબે બરફનું તોફાન મંડાયું તેના બે દહાડા પહેલાં જ તાદ્દ્જિકથી (ઉત્તરે આવેલા નજીકમાં નજીકના ગામથી) ખટારો આવીને એનાં સીધુંસામાન નાંખી ગયો હતો. ફરી તો પાછો એ અડતાલીસ કલાકે આવશે.

ઉપરાંત, આ ઘેરા સામે ટક્કર લેવા માટે એની પાસે પૂરતો પૂરવઠો હતો. કારણ કે સરકાર જે ઘઉંની ગુણો નાંખી ગયેલી તે એની નાનકડી ઓરડીમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં પડેલી હતી. જે છોકરાઓનાં કુટુંબોને વરસાદ ખેંચાવાથી વેઠવું પડેલું તેમને એ જથ્થો વહેંચવાનો હતો.

હકીકતે ભોગ તો એ બધાંય લોકોના લાગેલા હતા. કારણ એ બધાં જ ગરીબ હતાં. દરુ છોકરાઓને દરરોજ માપ મુજબ અનાજ વહેંચતો. એને ખ્યાલ હતો કે આ નઠારા દહાડામાં એમને અનાજની ખોટ વરતાઈ હશે. ઘણે ભાગે કોઈ છોકરાનો બાપ કે મોટો ભાઈ આજ સાંજ સુધીમાં આવવો જ જોઈએ ને તો એ લોકોને અનાજ પહોંચતું કરી શકાશે. વાત મુદ્દે એ લોકને કેમે કરતાં બીજી ફસલ સુધી ટકાવી રાખવાની હતી. હવે તો ફ્રાંસથી વહાણનાં વહાણ ઘઉં ભરીને આવવા મંડયાં હતાં અને અણીનો ઘા તો જાણે ચુકાવાઈ ગયો હતો. પણ એ ગરીબી. એ વખતે ચોમેર રઝળતી ચીંથરેહાલ કંગાલોની સેના, એ બધું ભૂલવું અઘરું હતું. મહિના પર મહિના વીતી ગયા. ને એ ઉચ્ચ પ્રદેશના પથરા બળીને લાળા થઈ ગયા, ભોંય ધીરે ધીરે સુકાઈને કોકડી વળી ગઈ, ખરેખર દાઝી જ ગઈ. એક એક પથરો પગ હેઠળ ભાંગીને ભરભર થઈ ગયો. ને તે વારે ઘેટાં તો હજારોની સંખ્યામાં મરી ગયાં ને થોડાં થોડાં માણસ પણ અહીં ત્યાં મરી ગયાં – કેટલીક વાર તો કોઈને ખબરેય પડ્યા વિના જ.

આવી કંગાલિયતની સરખામણીમાં પોતે જો કે એકલદંડી સ્કૂલના મકાનમાં લગભગ મુનિની જેમ રહેતો ને તેય એની પાસે જે કાંઈ થોડુંઘણું હતું તેનાથી જ એ બરછટ જિંદગીમાં એ સંતોષ માનતો છતાં પણ આ ધોળી દૂધ જેવી દીવાલો, એનો એકવડો કોચ, રંગ્યા વિનાની અભરાઈઓ, એનો કૂવો ને અઠવાડિયે એક વારનો સીધાંપાણીનો બંદોબસ્ત, એ બધું એને સાહ્યબી જેવું લાગતું. અને અચાનક, ચેતવણી આપ્યા વિના જ વરસાદનું

પાણી મોંમાં આવવા દીધા વિના જ આ બરફ તૂટી પડ્યો. આ પ્રદેશનું આવું જ છે, એમાં જીવવું કપરું છે, માણસો ન હોય તોય – ને એમના હોવાથી ફાયદોય શો હતો ? પણ દરુ અહીં જન્મ્યો હતો. બીજે બધે જ એને દેશવટા જેવું લાગતું.

એ પગથિયાં ચડીને સ્કૂલના ઝરૂખાબંધ ઓટલા પર આવીને ઊભો. પેલા બે જણ હવે ટેકરાની અધવચ આવી લાગ્યા હતા. ઘોડેસવારમાં એણે બાલ્દુકીની મોંછા પકડી. એ બુઢ્ઢા જમાદારને એ લાંબા વખતથી ઓળખતો. બાલ્દુકીના હાથમાં દોરડું હતું. એને છેડે હાથ બાંધેલો એક આરબ નીચી મૂંડીએ પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો. જમાદારે હાથ હલાવ્યો જેનો દરુએ કાંઈ જવાબ ન વાળ્યો, કારણ એ પેલા આરબને જોવામાં તલ્લીન થઈ ગયો હતો. આરબે ઊડી ગયેલા રંગવાળો ભૂરો ઝભ્ભો પહેરેલો હતો, પગમાં જોકે જોડા હતા પણ જાડા ઊનનાં મોજાંયે ચડાવેલાં હતાં. માથે સાંકડી ટૂંકી 'ચેચે' ટોપી ચડાવેલી હતી. એ લોકો નજીક આવતા હતા. બાલ્દુકીએ ઘોડાની લગામ તાણી રાખી હતી જેથી આરબને ઘસડાવું ના પડે. એ ત્રણ ત્રેખડ ધીરેધીરે કદમ બઢાવતા હતા.

સંભળાય એટલા પાસે આવ્યા કે બાલ્દુકીએ બૂમ પાડી : 'એલ અમૂરથી અહીં, પોણાબે માઈલ કાપતાં કાપતાં બે કલાક !' દરુએ જવાબ વાળ્યો નહીં. જાડા સ્વેટરમાં દરુ વધુ ગઠ્ઠો ને જાડો લાગતો હતો. એ એમને ચઢતા જોઈ રહ્યો. આરબે એકેવાર માથું ઊંચકીને આંખ માંડી નહોતી. 'હલ્લો' એ લોકો છેક ઉપર ચડી આવ્યા ત્યારે દરુ બોલ્યો. 'અંદર આવો. એક વાર તાપો.' બાલ્દુકી દોરડું હાથમાંથી છોડ્યા વિના જ કઠણાઈથી ઘોડેથી હેઠે ઊતર્યો. બ્રશ જેવા ખડા વાળવાળી મૂછો હેઠળથી એ સ્કૂલમાસ્તર સામે સહેજ મલક્યો. એની ઝીણી કાળી આંખો એના તપેલા તાંબા જેવા કપાળ નીચે ઊંડી બખોલમાં ગોઠવાયલી હતી અને એના મોં ફરતી કરચલીઓને કારણે એ તેલની ધાર જોનારો ને ચકોર માણસ જણાતો હતો. દરુએ લગામ લઈ લીધી અને ઘોડાને તબેલામાં બાંધીને પાછો આ બે જણ સ્કૂલમાં એની રાહ જોતા હતા ત્યાં આવ્યો. એ એમને પોતાની ઓરડીમાં લઈ ગયો.

'હું ક્લાસરૂમને ગરમ કરવાનો છું.' એણે કહ્યું, 'આપણને ત્યાં વધુ આરામ રહેશે.'

એ જ્યારે રૂમમાં પાછો આવ્યો, ત્યારે બાલ્દુકી કોચ પર બેઠો હતો. એને આરબ સાથે બાંધી રાખતું દોરડું એણે છોડી નાંખ્યું હતું. આરબ ભઠ્ઠી પાસે બેઠો હતો. એના હાથ હજી બાંધેલાં હતા. એની 'ચેચે' માથા પર જરા પાછળ ધકેલાઈ ગઈ હતી. એ બારી તરફ તાકી રહ્યો હતો. પહેલાં તો દરુનું ધ્યાન ફક્ત એના હોઠ તરફ જ ગયું. એના હોઠ જાડા, લીસા ને લગભગ નીગ્રો જેવા હતાઃ છતાં એનું નાક સીધું હતું, એની આંખો કાળી અને તાવથી ભરેલી હતી. એની 'ચેચે' એના જક્કી કપાળને ઉઘાડું પાડતી હતી. ટાઢ-તાપ વેઠીને કમાવાઈ ગયેલી એની ચામડી અત્યારે ઠંડીને કારણે જરા બેરંગ લાગતી હતી. એની હેઠળ એના આખા ચહેરા પર કંઈક બેચેન ને બળવાખોર ભાવો તરવરતા હતા. આરબે દરુની સામે મોં ફેરવીને સીધી એની આંખોમાં આંખો પરોવી ત્યારે આ વસ્તુ સહુ પહેલી તેના ધ્યાનમાં બેસી ગઈ. 'તમે પેલા રૂમમાં જઈને બેસો.' માસ્તરે

કહ્યું, 'હું તમારા માટે થોડી અજમાની ચા બનાવી લાવું.' 'આભાર,' બાલ્દુકી બોલ્યો. 'તોબા આ વૈતરાથી તો ! હવે તો હું ઝટઝટ રિટાયર થઈ જવા માગું છું.' એના કેદીને ઉદ્દેશીને અરબીમાં કહ્યું, 'અલ્યા એઈ, ઊઠ.' આરબ ઊભો થયો. ધીમે ધીમે બાંધેલા કાંડા આગળ ધરી એ ક્લાસમાં ગયો.

ચાની સાથે દરુ એક ખુરશી પણ લઈ આવ્યો. પણ બાલ્દુકી તો ક્યારનોય નજીકમાં નજીકની છોકરીઓની પાટલી પર બિરાજમાન થઈ ગયો હતો. અને આરબ માસ્તરના પ્લેટફોર્મને અઢેલીને ભઠ્ઠીની સામે બેસી ગયો હતો. ભઠ્ઠી પાટલી અને બારીની વચ્ચે પડી હતી. કેદીને ચાનો પ્યાલો ધરતાં દરુ એના બાંધેલા હાથ જોઈને ખમચાયો, 'આને હવે તો કદાચ છોડી શકાય.' 'જરૂર' બાલ્દુકી બોલ્યો, 'એ તો મુસાફરી પૂરતું હતું.' એણે ઊભા થવા માંડ્યું. પણ દરુ પ્યાલો ભોંય પર મૂકીને આરબ પાસે ઘૂંટણભેર બેસી ગયો. અક્ષરે બોલ્યા વિના આરબ એની તાવભરેલી આંખોથી એને તાકી રહ્યો. એના હાથ છૂટ્યા કે તરત એણે સૂઝી ગયેલા કાંડા સામસામા ઘસ્યા, ચાનો પ્યાલો ઉપાડ્યો અને દાઝતાં દાઝતાં જ ઝટઝટ ગટગટાવી ગયો.

'સરસ' દરુ બોલ્યો. 'અને તમે ક્યાં જવા નીકળ્યા છો ?'

બાલ્દુકીએ ચામાંથી મૂંછો બહાર કાઢી. 'અહીં જ, ભાઈ.'

'તમે ખરા નિશાળિયા ! ઠીક, રાત રહેવાના છો ?'

'ના. હું પાછો એલ અમૂર જાઉં છું. અને તારે આ ઈસમને તિંગ્વિત પહોંચાડવાનો છે. ત્યાં પોલિસથાણે એની રાહ જોવાય છે.' બાલ્દુકી દરુ સામે દોસ્તીભર્યા મલકાટથી જોઈ રહ્યો.

'આ વળી શો તુક્કો છે ?' માસ્તરે પૂછ્યું. 'મને ચીડવો છો !'

'ના ભાઈ, હુકમ જ એવો છે.'

'હુકમ ? હું કાંઈ ......' દરુ અટકી ગયો. આ ઘરડા કોર્સિ.... કનને માઠું લગાડવાની એની ઇચ્છા નહોતી. 'મતલબ કે એ મારું કામ નહીં.'

'શું ! એનો શો અર્થ ? લડાઈના વખતમાં ગમે તે કામ કરવું પડે.'

'તો હું લડાઈના જાહેરનામાની રાહ જોઈશ !'

બાલ્દુકીએ માથું ધુણાવ્યું.

'અચ્છા. પણ હુકમ લેખિત છે. અને એમાં તારું પણ નામ છે. લાગે છે કે પાછું ઘુમાવા માંડ્યું છે. બળવો ફાટી નીકળવાની અફવાઓ ઊડે છે. એક રીતે જોતાં આપણને 'હોશિયાર'નો હુકમ અપાઈ ચૂક્યો છે.'

દરુના ચહેરા પર જક્કીપણું જેમનું તેમ જ રહ્યું.

'સાંભળ ભાઈ,' બાલ્દુકી બોલ્યો, 'મને તું ગમે છે, અને તારે માન્યે જ છૂટકો છે. એલ અમૂરમાં અમે ફક્ત બાર માણસો જ છીએ અને આખા તાલુકાની ચોકી કરવાની છે. એટલે મારે ચટકસે પાછા જવું જ પડે તેમ છે. આ માણસને તારે હવાલે કરી વિના

વિલંબ પાછા ફરવાનો મને હુકમ છે. એને ત્યાં રખાય તેમ નહોતો. એના ગામમાં સળવળાટ થવા મંડ્યો હતો. એ લોકો એને છોડાવી જવા માગતા હતા. કાલે દહાડો આથમે તે પહેલાં તારે એને તિંગ્વિત પહોંચતો કરવો જ રહ્યો. તારા જેવા ખડતલ માણસ માટે બાર માઈલ કંઈ ભારે ન કહેવાય. એટલું કરી આવ એટલે બધું પતી જશે. પછી તું ભલો ને તારી નિશાળ ને આરામની જિંદગી ભલી.'

દીવાલ પાછળથી ઘોડો ભોંય ખણતો અને ફૂંફાડા મારતો સંભળાતો હતો. નક્કી હવામાન સાફ થતું જતું હતું અને બરફીલા ઉચ્ચ પ્રદેશ પર અજવાળું વધતું જતું હતું. બધો બરફ પીગળી જશે એટલે પાછો સૂરજનો દોર શરૂ થશે. અને ફરી પાછો એ પથરાનાં ખેતરોને બાળવા માંડશે. હજી તો બહુ બધા દહાડા આ અફર આસમાન એનો કોરોધાકડ તડકો આ એકાકી પથારા પર ફેંક્યા કરશે. આ પથારાની એકે ચીજને માણસ સાથે જરીકે લાગતું વળગતું નહોતું.

'બધું તો ઠીક' બાલ્દુકી તરફ ફરીને એ બોલ્યો, 'પણ એણે કર્યું'તું શું ? અને જમાદાર મોં ખોલે એ પહેલાં જ એણે પૂછયું, 'એ ફ્રેંચ બોલે છે ?'

'ના, અક્ષરેય નહીં. અમે એક મહિનાથી એને શોધતા હતા પણ પેલા એને સંતાડતા હતા. એણે એના પિતરાઈનું ખૂન કર્યું છે.'

'એ આપણી સામો પડેલો છે ?'

'મને નથી લાગતું, પણ એનું તો શું કહેવાય ?'

'એણે શા માટે ખૂન કર્યું ?'

'હું માનું છું, કંઈક ખાનદાની બખડો હતો. એક જણ બીજા પાસે દાણા માગતો હતો, એમ જણાય છે. એ બધું કંઈ સાફ સમજાતું નથી. ટૂંકમાં એણે એના પિતરાઈને ધારિયાથી ઝટકાવી નાખ્યો. તને ખબર છે ને ? ઘેટાને ઝબ્બે કરે તેમ, ખચ કરતોક ને !'

બાલ્દુકીએ એના ગળા પર તલવાર ફેરવવાનો ચાળો કર્યો. આરબનું ધ્યાન ખેંચાયું ને એ એક જાતની ચિંતાથી જમાદાર સામું તાકી રહ્યો. દરુને અચાનક એ માણસ પર ક્રોધ ચડ્યો, એવા બધા જ માણસ પર એમની ગંધાતી અદેખાઈઓ, એમના અખૂટ તિરસ્કાર, એમની લોહીની પ્યાસ - એ બધાં પર એને કાળ ચડ્યો.

પણ ભઠ્ઠી પર કીટલી ગાવા મંડી હતી. એણે બાલ્દુકીને બીજી વાર ચા આપી. થોડોક ખમચાયો. ને પછી આરબને પણ બીજી વાર આપી. એ બીજી વાર પણ ચપચપ પી ગયો. એના હાથ ઊંચા થયા એટલે એનો ઝભ્ભો ખૂલી ગયો. અને માસ્તરે એની પાતળી પહેલદાર છાતી દીઠી.

'આભાર ભાઈ,' બાલ્દુકી બોલ્યો. 'અને હવે હું ઊપડું.'

એ ઊભો થયો અને ખિસ્સામાંથી એક દોરડું કાઢીને આરબ તરફ ફર્યો.

'શું કરો છો ?' દરુ રુક્ષ અવાજે બોલી ઊઠ્યો.

ભોંઠા પડીને બાલ્દુકીએ એને દોરડું બતાવ્યું.

'એવી કશી ખટપટ ન કરશો.'

બુઢ્ઢો જમાદાર આનાકાની કરવા લાગ્યો. 'એ તો ભાઈ, તું જાણે. તારી પાસે હથિયાર તો હશે જ, ખરું ને !'

'મારી બંદૂક છે.'

'ક્યાં ?'

'પેટીમાં.'

'પથારી પાસે રાખવી જોઈએ.'

'શું કામ ? મને કશાની બીક નથી.'

'તું તો ગાંડો છે ગાંડો. બળવો ફાટી નીકળે તો કોઈ સલામત નથી. આપણે બધા એક જ હોડીમાં બેઠેલા છીએ.'

'હું પહોંચી વળીશ. એમને દૂરથી મારી આંખ પકડી પાડશે. પૂરતો વખત મળશે.'

બાલ્દુકી હસવા મંડ્યો. પછી તરત એની મૂછ એના સફેદ દાંત પર ભિડાઈ ગઈ.

'તને પૂરતો વખત મળશે ? અચ્છા. હું એ જ કહેતો હતો. તું કાયમનો સહેજ ચસ્કેલ જ રહ્યો છે, એટલે જ તું મને ગમે છે. મારો દીકરો એવો હતો.'

કહેતાં કહેતાં એણે એની રિવોલ્વર કાઢી ને પાટલી પર મૂકી. 'આ રાખ; અહીંથી એલ અમૂર જતાં મારે બબ્બે હથિયારની કાંઈ જરૂર નથી.'

પાટલીના કાળા રંગ પર રિવોલ્વર ચળકી રહી. જમાદાર એના તરફ ફર્યો, માસ્તરના નસકોરાએ ચામડાની અને ઘોડાના માંસની વાસ પકડી પાડી.

'સાંભળો બાલ્દુકી,' દરુ ઓચિંતાનો બોલ્યો, 'આ બાબતની રજેરજથી મને ચીતરી ચડે છે અને સૌથી પહેલી તો તમારા આ ઈસમથી. પણ હું એને સોંપી નહીં આવું. માથે આવી પડશે તો લડી લઈશ, પણ આ નહીં બને.

બુઢ્ઢો જમાદાર એની સામે ઊભો રહી ગયો અને કરડી આંખે એની સામે જોઈ રહ્યો.

'તું તો ગાંડાં કાઢવા બેઠો છે.' એ ધીમેથી બોલ્યો.

'મને પણ કાંઈ આવું ગમતું નથી. વરસો લગી જમાદારુ કર્યા પછી પણ, માણસને કંઈ બીજા માણસને દોરડે બાંધવાનું કોઠે પડી જતું નથી. અને શરમ પણ આવે છે; હા, શરમ આવે છે, પણ તેથી કંઈ એમને મન ફાવે તેમ કરવા દેવાય નહીં.'

'હું એને સોંપી નહીં દઉં.' દરુ ફરી બોલ્યો.

'આ તો હુકમ છે ભાઈ, અને હું તને ફરી વાર કહી દઉં છું.'

'ખરું. મેં તમને કહ્યું તે તમે જઈને એમને કહેજો, હું એને નહીં સોંપી દઉં.'

બાલ્દુકીએ વિચાર કરવાની કોશિશ કરી એ દેખી શકાય તેવું હતું – એણે એક વાર આરબ સામે જોયું ને પછી દરુ સામે જોયું છેવટે એણે ગાંઠ વાળી, 'ના, હું એમને કાંઈ નથી કહેવાનો. તારે અમને પડતા મૂકવા હોય તો જા, તું તારે કરજે; હું તારી ચાડી નહીં ખાઉં. મને તો આ કેદીને તારે હવાલે કરવાનો હુકમ છે, અને હું તે બજાવી છૂટ્યો છું.

ને હવે તું અહી સહી કરી આપ.'

'કંઈ જરૂર નથી. તમે એને મારી પાસે મૂકી ગયા તેની હું કંઈ ના નથી પાડવાનો.'

'મારી સાથે હલકાઈ ન કર. તું સાચું જ બોલીશ તે જાણું છું. પણ તારે સહી તો કરવી પડશે. નિયમ છે.'

દરુએ એનું ખાનું ઉઘાડ્યું. જાંબલી શાહીનો એક નાનકડો ચોખંડો ખડિયો અને લાકડાનું લાલ હોલ્ડર કાઢ્યું. હોલ્ડરમાં 'સાર્જન્ટ મેજર' માર્કાની સ્ટીલ હતી, જે એ મરોડદાર દોપિસ્તા ચીતરવા માટે વાપરતો. એણે સહી કરી. જમાદારે કાળજીથી વાળીને કાગળ પાકીટમાં મૂક્યો. પછી બારણા તરફ પગ ઉપાડ્યા.

'હું તમને થોડે સુધી મૂકી જાઉં,' દરુ બોલ્યો.

'ના.' બાલ્દુકી બોલ્યો. 'વિવેકનો કંઈ અર્થ નથી. તેં મારું અપમાન કર્યું છે.'

એણે આરબ પર નજર ઠેરવી, એક જ ટપકા પર સ્થિર, ચીટથી નાક છીંકોટ્યું અને બારણા તરફ પગ ઉપાડ્યા. 'આવજે ભાઈ,' એ બોલ્યો. બારણું એની પાછળ બંધ થયું. બાલ્દુકી પાછો બારીમાં દેખાયો અને પછી દેખાતો બંધ થઈ ગયો. એનાં પગલાંનો અવાજ બરફમાં ધરબાઈ ગયો. દીવાલની પેલી બાજુ ઘોડાની હિલચાલ સંભળાઈ અને મરઘાં બીકથી ફફડતાં સંભળાયાં. પળવાર પછી બાલ્દુકી ફરી બારીમાંથી દેખાયો. એના હાથમાં ઘોડાની લગામ હતી. પાછું વળ્યા વિના, એ ઢાળ ભણી ચાલતો થયો અને જરા બહાર નીકળી ગયો. એની પાછળ પાછળ ઘોડો પણ દેખાતો બંધ થયો. દરુ પાછો કેદી પાસે આવ્યો. કેદી હાલ્યાચાલ્યા વિના ટગર ટગર એની સામે તાકી રહ્યો હતો. 'બેસ ત્યારે' માસ્તરે એને અરબીમાં કહ્યું અને પોતાની સૂવાની ઓરડી તરફ વળ્યો. બારણામાંથી પસાર થતો હતો ત્યાં એને બીજો એક વિચાર આવ્યો. પાટલી પાસે ગયો, રિવોલ્વર લીધી ને ખિસ્સામાં ખોસી. પછી પાછું જોયા વિના એ પોતાની ઓરડીમાં જતો રહ્યો.

થોડા વખત એ એના કોચ પર આડો પડ્યો પડ્યો આકાશ તરફ આંખ માંડી રહ્યો. આકાશ ધીમે ધીમે છવાતું જતું હતું. દરુ પડ્યો પડ્યો એ ચૂપકીદીને કાન માંડીને સાંભળી રહ્યો. લડાઈ પછી એ અહીં આવ્યો, ત્યારે શરૂઆતના દિવસોમાં આ ચૂપકીદી જ એક ખૂબ કઠતી જણાતી. એણે ઉપલા ઉચ્ચ પ્રદેશ અને રણની વચમાં આંતરો પાડતી ડુંગરીઓની તળેટીમાં આવેલા નાનકડા કસબામાં નોકરી માંગી હતી. ત્યાંની પથરાળી દીવાલો, ઉત્તરમાં લીલી ને કાળી, દક્ષિણમાં ગુલાબી અને સહેજ ફાલસા, કાયમી ઉનાળાની સરહદ આંકતી. એને તેથીયે વધુ ઉત્તરે, ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર જ નીમવામાં આવ્યો. શરૂ શરૂમાં તો, આ નકરી પથરાની આબાદીવાળા વેરાન પ્રદેશનાં એકાંત અને ચૂપકીદી એને બહુ આકરાં લાગેલાં. ક્યાંક ક્યાંક ખોદાયેલી ભોંય ખેતીનો આભાસ ઊભો કરતી. પણ એ બાંધકામને લાયક એક જાતનો પથ્થર શોધવા માટે કરેલું ખોદકામ માત્ર હતું. અહીં ખેડ તો એક જ હતી, પાણા પકવવાની. બીજે વળી ખાડાખબડામાં જામતાં માટીનાં પાતળાં થર ઉઝરડીને લોક ગામના કસ વગરના બગીચાને ફળદ્રુપ બનાવવા વહી જતા. ત્યાં ચાલતી ઘટમાળ

હતી; પોણા ભાગનો પ્રદેશ નકરા ખડકથી છવાયલો હતો. કસબા ફૂટી નીકળતા, જામતા, પાછા અલોપ થઈ જતા; માનવી આવી ચડતાં, એકમેકને વહાલ કરતાં કે કડવા વખ જંગ ખેલતાં, પછી મરી પરવારતાં. આ રણમાં એ કે એનો મહેમાન, કોઈની કશી વિસાત નહોતી અને છતાં દરુ જાણતો હતો કે રણની બહાર એ બેમાંથી એકેય ખરેખર જીવી શકત નહીં.

જ્યારે એ ઊભો થયો ત્યારે ક્લાસરૂમમાંથી જરા જેટલો પણ અવાજ સંભળાતો નહોતો. 'આરબ નાસી ગયો હશે, હવે મારે કશો નિર્ણય નહીં કરવો પડે ને ફરી નિરાંતે એકાંત ભોગવી શકાશે.' એવો વિચાર આવવા માત્રથી પોતાને જે નિર્ભેળ આનંદ થયો એનાથી પોતે જ ખરે દંગ થઈ ગયો. પણ કેદી તો ત્યાં જ હતો. એણે ફક્ત ભઠ્ઠી અને પાટલીની વચ્ચે લંબાવ્યું હતું. ઉઘાડી ફટાક આંખે એ છત તરફ તાકી રહ્યો હતો. એ આ રીતે સૂતો હતો ત્યારે એના જાડા હોઠ ખાસ ધ્યાન ખેંચતા હતા. જાણે મોં બગાડીને હોઠ બતાવતો ન હોય. 'ચાલ,' દરુએ કહ્યું. આરબ ઊભો થયો અને એની પાછળ થઈ ગયો. સૂવાની ઓરડીમાં માસ્તરે એને બારી નીચે ટેબલની નજીકની ખુરશી દેખાડી. આરબ દરુ પરથી નજર ખેસવ્યા વિના બેઠો.

'ભૂખ લાગી છે ?'

'હા.' કેદી બોલ્યો. દરુએ બે જણ માટે ટેબલ ગોઠવ્યું ને લોટ અને તેલ લીધાં. પેણીમાં કેક થાપીને મૂકી અને ગેસના પીપથી ચાલતો સ્ટવ પેટાવ્યો. કેક થતી હતી તે દરમ્યાન એ બહાર છાપરીમાં જઈને પનીર, ઈંડાં, ખજૂર અને 'કન્ડેન્સ્ડ' દૂધનો ડબ્બો લઈ આવ્યો. કેક થઈ રહી એટલે બારી પર ઠરવા મૂકી. ડબ્બાનાં દૂધમાં પાણી રેડી ગરમ કરવા મૂક્યું ને ઈંડાં તોડીને આમલેટો બનાવી લીધી. આ બધી લે-મૂકમાં એક વાર એનો હાથ જમણા ખિસ્સામાં પડેલી રિવૉલ્વર સાથે અફળાયો. વાસણ હેઠું મૂકીને એ ક્લાસરૂમમાં ગયો ને રિવૉલ્વર એના ખાનામાં મૂકી. એ એની ઓરડીમાં પાછો ફર્યો ત્યારે રાત પડતી હતી. એણે બત્તી કરી ને આરબનું ભાણું પીરસ્યું. 'ખા,' એ બોલ્યો. આરબે કેકનો એક કકડો લીધો, આતુરતાથી મોં સુધી લઈ ગયો, ત્યાં જ એ અધવચ થંભી ગયો.

'અને તમે ?' એણે પૂછ્યું.

'તારા પછી. હું પણ ખાઈશ.'

જાડા હોઠ જરાક ખૂલી ગયા. આરબનું મન સહેજ ડગમગ થયું. પછી મન સાથે જાણે કે ઠરાવીને કોળિયો ભર્યો.

જમી રહીને આરબે માસ્તર સામે નજર કરી. 'તમે જડજ છો ?'

'ના. હું તો ફક્ત કાલ સવાર સુધી તને રાખવાનો છું.'

'તમે મારી સાથે જમો છો કેમ ?'

'મને ભૂખ લાગી છે.'

આરબ ચૂપ થઈ ગયો. દરુ ઊભો થયો અને બહાર ગયો. છાપરીમાંથી એક ફોલ્ડિંગ ખાટલો ઉપાડી લાવ્યો. ટેબલ અને સ્ટવની વચમાં એ પાથર્યો, પોતાની પથારીને કાટખૂણે,

એક મોટી સૂટકેસ ખૂણામાં કાગળિયાં માટેની અભરાઈની ગરજ સારતી પડી હતી. દરુએ એમાંથી બે કામળ કાઢી અને ખાટલા પર પાથરી. પછી એ થંભી ગયો, પોતે હવે કંઈ કામનો નથી એવી લાગણી એને થઈ, અને પોતાની પથારી પર જઈને એ બેઠો. હવે બીજું કંઈ કરવા-કારવવાનું બાકી નહોતું કે તૈયાર થવાપણુંયે નહતું. આ માણસ સામે જોયા વિના હવે તો આરો નહોતો, એટલે એણે એની સામે નજર કરી. એનો ચહેરો ગુસ્સાથી કેવો ફાટફાટ થતો હશે એનું ચિત્ર મનમાં ખેંચવા એ મથતો હતો, પણ એનાથી તે થઈ શક્યું નહોતુ. હવે એણે જોયું તો કાળી છતાં ચળકતી આંખો અને જાનવર જેવા મોં સિવાય એને બીજું કાંઈ નજરે ન ચડ્યું.

'તેં એને શું કામ મારી નાખ્યો ?' એણે પૂછ્યું. પોતાના લડાકુ અવાજથી એને પોતાને જ અચંબો થયો.

આરબ આઘું જોઈ ગયો.

'એ નાઠો. હું એની પાછળ દોડ્યો.'

એણે આંખો ઊંચી કરીને દરુ સામે માંડી. એ આંખો એક જાતના રડમસ સવાલથી ઊભરાતી હતી. 'હવે એ લોકો મારું શું કરશે ?'

'તું બીએ છે ?'

એનું બદન તંગ થઈ ગયું. એણે આંખો ફેરવી લીધી.

'તને પસ્તાવો થાય છે ?'

આરબ એના ભણી ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો. મોં વકાસીને. દેખીતી રીતે જ એને કંઈ સમજ પડતી નહોતી. દરુની ચીડ વધતી જતી હતી. સાથે જ એને અડવું અડવું લાગતું હતું. એના બે ખાટલા વચ્ચે ભેરવાયેલા તગડા શરીર વિશે એને સભાનતાની લાગણી થતી હતી.

'ત્યાં સૂઈ જા,' એણે અધીરાઈથી કહ્યું. 'એ તારી પથારી છે.'

આરબ હાલ્યો નહીં. એણે દરુને વિનવ્યો :

'કહો ને !'

માસ્તરે એની સામે જોયું.

'જમાદાર કાલે પાછો આવશે ?'

'ખબર નથી.'

'તમે અમારી સાથે આવશો ?'

'ખબર નહીં. કેમ ?'

કેદીએ ઊભા થઈ બંને કામળ ઉપર લંબાવ્યું, પગ બારી તરફ કર્યા. વીજળીના ગોળાનો ચકચકતો પ્રકાશ સીધો એની આંખોમાં પેસી ગયો ને એણે એકદમ પોપચાં બીડી દીધાં.

'કેમ ?' દરુએ ફરી પૂછ્યું. એ પથારી પાસે ઊભો હતો.

આરબે આંજી નાંખતા અજવાળા હેઠળ આંખો ઉઘાડી અને મટકું ન મારવાની મથામણ

કરતાં કરતાં એની સામે જોયું.

'અમારી સાથે તમે આવજો.' એ બોલ્યો.

અડધી રાતે, દરુને હજી ઊંઘ આવી નહોતી. એ બધાં કપડાં પૂરેપૂરાં કાઢી નાંખીને પથારીમાં પડ્યો હતો. એ સાધારણ રીતે ઉઘાડો જ સૂતો. પણ આજે એને ખ્યાલ આવ્યો કે એના ડીલ પર એકે કપડું નહોતું ત્યારે એ ઘડીભર તો ખમચાયો. ગમે ત્યારે કોઈ મારી બેસે એવી દહેશત એને લાગી ને પાછાં કપડાં પહેરી લેવાનો મોહ થઈ આવ્યો. પછી એણે ખભા ઉલાળ્યા; આખરે એ કંઈ બાળક થોડો હતો અને, જરૂર પડે સામાવાળાને ચીરી નાંખવાની એની તાકાત હતી. પોતાની પથારીમાંથી એ એના પર નજર રાખી શકતો હતો. એ ચત્તોપાટ સાવ નિશ્ચેષ્ટ સૂતો હતો, આકરા અજવાળા હેઠળ એનાં પોપચાં બંધ હતાં. દરુએ બત્તી ઠારી નાખી ત્યારે અંધારું જાણે એકદમ થીજી જતું હોય એવું લાગ્યું. ધીરે ધીરે કરીને રાત પાછી બારીમાં સજીવન થઈ. બારીમાં તારા વિનાનું આકાશ જરી જરી હાલતું હતું. માસ્તરની આંખે થોડી વારમાં જ પગ પાસે સૂતેલી માણસની આકૃતિ વરતી કાઢી. આરબ હજી હાલતો-ચાલતો નહોતો, પણ એની આંખો ખુલ્લી લાગી. બિલ્લીપગો વાયરો સ્કૂલની ચોપાસ શિકાર શોધતો ભમતો હતો. કદાચ એ વાદળાંને હાંકી મૂકશે ને સૂરજ પાછો નીકળશે.

રાત દરમ્યાન વાયરો વધ્યો. મરઘીઓ થોડુંક ફફડીને પાછી જંપી ગઈ. આરબે પડખું ફેરવી દરુ તરફ પીઠ કરી. દરુને એના કણસવાનો અવાજ જાણે સંભળાયો. એણે એના મહેમાનના શ્વાસોચ્છ્વાસ સાંભળવા કાન માંડ્યા. શ્વાસ ધીમે ધીમે ભારે ને ભારે અને નિયમિત થતા ગયા. એની આટલી નજીક ચાલતા શ્વાસ એ ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો ને ઊંઘ ન આવી એટલે વિચારે ચડી ગયો. આ ઓરડીમાં એક આખું વરસ એ સાવ એકલો સૂતેલો. આની હાજરી આજે એને ખૂંચતી હતી. તે તો ઠીક, પણ એ હાજરી એના પર એક જાતની ભાઈબંધી લાદતી હતી એટલે ખાસ ખૂંચતી હતી. એ ભાઈબંધીને એ બરાબર પિછાણતો હતો, પણ આજની હાલતમાં એને કબૂલી લેવા એનું મન ના પાડતું હતું. એક જ ઓરડીમાં સૂનારા માણસો વચ્ચે, સિપાઈઓ કે કેદીઓ વચ્ચે, એક અજબ જેવી ગાંઠ બંધાઈ જાય છે. કેમ જાણે કપડાં ભેગાં એમનાં બખ્તર પણ ઉતારી નાંખીને એ લોક રોજ રાતે, એમના મતભેદોથી ઉપર ચડીને, થાક અને શમણાંની પુરાણી બિરાદરીમાં ભાઈચારે ન બંધાતા હોય. પણ દરુએ મનને ખંખેરી નાખ્યું; એને આવાં ચિંતવન ગમતાં નહોતાં અને ઊંઘવું જરૂરી હતું.

પણ થોડી વાર પછી, આરબ હળવેથી સળવળ્યો. ત્યારે માસ્તર હજી ઊંઘી ગયો નહોતો. કેદીએ બીજી વાર હિલચાલ કરી ત્યારે એ ટટાર અને સાવધ થઈ ગયો. આરબ ચુપચાપ તેનાં બાવડાં પર બેઠો થતો હતો ને ઊંઘમાં ચાલનારની જેમ હાલતોચાલતો હતો. એ પથારીમાં અક્કડ બેઠો થયો, પછી દરુ ભણી ફર્યા વિના થોડી વાર રાહ જોતો રહ્યો, કેમ જાણે કાન સરવા કરીને સાંભળતો ન હોય. દરુ હાલ્યો નહીં. તે જ વખતે એને યાદ

આવ્યું, કે પેલી રિવૉલ્વર હજી એના ખાનામાં પડી હતી. વેળાસર ચાંપતું પગલું ભરવું સારું, છતાં એ કેદીની હિલચાલ જોતો જ રહ્યો. કેદીએ એવી જ ઘેનભેરી ગતિથી ભોંય પર પગ માંડ્યો, પાછી થોડી રાહ જોઈ અને પછી હળવેથી ઊભો થવા મંડ્યો. દરુ એને પડકારવા જ જતો હતો. ત્યાં તો આરબે તદ્દન સહજભાવે પણ અસાધારણ ચુપચાપ રીતે ચાલવા માંડ્યું. રૂમને સામે છેડે છાપરીમાં પડતા બારણા તરફ એ જતો હતો. એણે સાવચેતીથી આગળી ઉઘાડી અને બહાર નીકળી ગયો, પાછળ બારણું વાસ્યા વિના જ અડકાવતો ગયો. દરુ જરાયે હાલ્યો નહોતો. 'એ નાસી જાય છે,' એને એટલો જ વિચાર આવ્યો, 'ઠીક લપ ગઈ !' છતાં એ કાન માંડીને ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો. મરઘીઓ ફફડતી નહોતી; મહેમાન જરૂર આંગણામાં હોવો જોઈએ. પાણીનો સહેજસાજ અવાજ એને કાને પડ્યો, પણ એ શેનો હતો તે તો એને ત્યારે જ સમજાયું જ્યારે એણે પાછી આરબની આકૃતિને બારણા વચ્ચે મઢાયેલી જોઈ. આરબે કાળજીથી બારણાં વાસ્યાં અને અવાજ કર્યા વિના પાછો પથારીમાં આવીને સૂઈ ગયો. પછી દરુ એના તરફ પીઠ ફેરવીને ઊંઘી ગયો. તેથી પણ મોડે, એને લાગ્યું કે એની ઊંઘના ઊંડાણમાંથી કેમ જાણે સ્કૂલની આસપાસ પગલાં સંભળાતાં. 'એ તો સપનાં ! સપનાં !' એમ મનોમન બબડીને એ ઊંઘ તાણતો જ રહ્યો.

એ જાગ્યો ત્યારે આકાશ ચોખ્ખું થઈ ગયું હતું. ઉઘાડી બારીમાંથી ઠંડી સ્વચ્છ હવા આવતી હતી. આરબ હવે બંને કામળની નીચે ટૂંટિયું વાળીને ઊંઘતો હતો, એનું મોં ખુલ્લું હતું. એ તદ્દન નિરાંતજીવે સૂતો હતો. પણ દરુએ એને ઢંઢોળ્યો ત્યારે એ છળી ગયો હોય તમે હેબતાઈ ગયો ને દરુને જાણે કદી જોયો જ ન હોય તેમ એના ભણી બાવરી આંખે તગતગ તાકી રહ્યો. એનો ચહેરો એવો તો બીધેલો દેખાતો હતો કે માસ્તરથી એક ડગલું પાછું હટાઈ ગયું. 'બીશ નહીં. હું છું, તારે ખાઈ લેવું જોઈએ.' આરબે માથું હલાવીને હા કહી. એના ચહેરા પર હોશકોશ પાછા આવી ગયા હતા. પણ એના હાવભાવ હજી ખાલીખાલી અને અજંપાભર્યા હતા.

કૉફી તૈયાર હતી. ફોલ્ડિંગ ખાટલા પર જોડાજોડ બેસીને કેક ચાવતાં ચાવતાં બંનેએ સાથે કૉફી પીધી. પછી દરુ આરબને છાપરીમાં લઈ ગયો અને પોતે જે નળે નહાતો તે બતાવ્યો. એ પાછો ઓરડીમાં ગયો ને કામળો અને પથારી સંકેલી લીધાં. પોતાની પથારી ઝાપટીને સરખી કરી અને ઓરડીમાં બધું ઠીકઠાક કરી લીધું. પછી એ ક્લાસરૂમમાં થઈને બહાર ઝરૂખાબંધ ઓટલા પર આવ્યો. ભૂરાભૂરા આકાશમાં સૂરજે ક્યારનીય કોર કાઢવા માંડી હતી, કૂમળો ચળકચળક તડકો નિર્જન મેદાનને નવરાવતો હતો. ડુંગરાની ધાર પર ક્યાંક ક્યાંક બરફ પીગળતો હતો. પથરા પાછા દેખા દેવાની તૈયારીમાં હતાં. મેદાનની કિનારી પર ઘૂંટણભેર ઝૂકીને માસ્તર એ નિર્જન પથારાને નીરખી રહ્યો. એને બાલ્દુકી યાદ આવ્યો. એનાથી એ બુઢ્ઢાને માઠું લાગ્યું હતું, કારણ કેમ જાણે એને પોતે સાથ આપવા ન માગતો હોય એવી રીતે એણે એને રવાના કરી દીધો હતો. એના કાનમાં

હજીય જમાદારના 'આવજે'નો રણકો વાગતો હતો અને કેમ તે સમજાયા વિના જ એને એક વિચિત્ર જાતનું ખાલીખાલીપણું લાગતું હતું, જાણે ગમે ત્યાંથી એને હવે ઘા વાગી શકે તેમ હતો. તે જ પળે, સ્કૂલની પેલી બાજુથી કેદીનો ખોંખારો સંભળાયો. દરુ લગભગ કમને કાન માંડી રહ્યો. અને પછી લાલચોળ થઈને એક પથરો ફગાવ્યો. જે હવામાં સિસકારા બોલાવતો બોલાવતો બરફમાં ખૂંપી ગયો. પેલા માણસના અક્કલ વગરના ગુનાથી એને બકારી આવતી હતી, પણ એને સોંપી દેવો એ તો છાજે નહીં. એનો વિચાર કરતાં પણ એ ઝાંખપથી તમતમી ઊઠતો હતો. અને એના લોકોએ આ આરબને પોતાની પાસે મોકલી આપ્યો તે માટે તેમને અને આ આરબને પણ, જેની ખૂન કરવા જેટલી છાતી ચાલી પણ નાસી છૂટવા જેટલી અક્કલ ના ચાલી તે બંનેયને, એકસામટા મનમાં ને મનમાં ભાંડવા મંડ્યો. દરુ ઊભો થયો, ઓટલા પર એક ચક્કર માર્યું, પછી થોડી વાર ચૂપચાપ કશીક રાહ જોતો ઊભો ને પછી સ્કૂલના મકાનમાં પાછો ફર્યો.

આરબ, છાપરીં નીચે સિમેન્ટની ચોકડી પર નમીને બે આંગળી વડે દાંત ઘસતો હતો. દરુએ એની સામે જોઈને કહ્યું : 'ચાલ.' એ કેદીથી આગળ જ ઓરડીમાં પાછો ગયો. એણે શિકારીનું જાકીટ સ્વેટરની ઉપર ચડાવી લીધું અને બહાર જવાના જોગ પહેરી લીધા. આરબે 'ચેચે' માથે મૂકી અને સેંડલ પગમાં ચડાવ્યા ત્યાં સુધી એ રાહ જોતો ઊભો. એ લોકો કલાસરૂમમાં આવ્યા અને માસ્તરે બારણું બતાડીને કહ્યું : 'આગળ થા' એ ઈસમ ચસક્યો નહીં. 'હું આવું છું,' દરુએ કહ્યું. આરબ બહાર ગયો. દરુ પાછો એની ઓરડીમાં ગયો અને થોડા ટોસ્ટ, ખજૂર અને સાકરના ગાંગડાનું એક પડીકું વાળ્યું, પછી ઉમરો ઓળંગીને બારણે તાળું વાસ્યું. 'પેલો રસ્તો છે,' એણે કહ્યું. એને પૂર્વ તરફ ચાલવા માંડ્યું, કેદી એની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. પણ સ્કૂલથી થોડે છેટે ગયા, ત્યાં એમની પાછળથી સહેજ ખખડાટ સંભળાતો લાગ્યો. એણે પાછા આવીને મકાનની આસપાસ ચકોર આંખ ફેરવી; કોઈ નહોતું. આરબ બાઘાની જેમ કંઈ સમજ્યા વિના એની સામે જોઈ રહ્યો.

'ચાલ પગ ઉપાડ.' દરુએ કહ્યું.

એ બે જણ કલાકેક ચાલ્યા અને પછી એક ચૂનાના અણિયાળા ખડકની ધાર પાસે વિસામો ખાધો. બરફ વધુ ને વધુ ઝડપથી પીગળી રહ્યો હતો અને સૂરજ તરત જ ખાબોચિયાં ગટકાવી જતો હતો અને પહાડી મેદાનને સપાટાબંધ સાફ કરી નાંખતો હતો. મેદાન ધીરે ધીરે સુકાતું સુકાતું હવાની જેમ જ ધ્રૂજારે ચડ્યું હતું. એ લોકોએ પાછા ચાલવા માંડ્યું ત્યારે ભોંય એમના પગલા હેઠળ ખખડતી હતી. વખતોવખત એમની આગળ એકાદું પંખી હરખથી ચહેકી ઊઠતું હતું. દરુ સવારની તાજી હવાના ઊંડા ઊંડા શ્વાસ ભરતો હતો. આ અફાટ ઓળખીતા પથારાની સામે એનું દિલ ઘેલું ઘેલું થઈને એક જાતના ઉછાળા મારતું હતું. ભૂરા આકાશના ઘુમ્મટ હેઠળ એ પથારો હવે લગભગ પૂરેપૂરો હળદરવરણો થઈ ગયો હતો. એ લોકોએ બીજા એક કલાક લગી ચાલચાલ કર્યું. હવે રસ્તો દક્ષિણ તરફ ઢળતો જતો હતો. એ લોકો ભંગાર ખડકોથી બનેલા એક સપાટ ઊંચાણ પર આવી

લાગ્યા. ત્યાંથી આગળ ઉચ્ચ પ્રદેશ ઊગમણો ને દખણાદો ઢળી પડતો હતો. ઊગમણે પાસે નીચાણના મેદાનમાં રડ્યાંખડ્યાં વળદાર ઝાડવાં દેખાતાં હતાં. અને દખણાદે પાસે ખડકના વેરવિખેર રમખાણોથી અંધાધૂંધીભરેલું મેદાન હતું.

બંને દિશાઓને તપાસતી દરુની આંખ ફરી વળી. ક્ષિતિજ પર આકાશ સિવાય બીજું કશું જ નહોતું. એકેય માણસ ક્યાંય દેખાતો નહોતો. એ આરબ તરફ ફર્યો. આરબ સૂનમૂન આંખો ફાડીને જોયા કરતો હતો. દરુએ એની સામે પડીકું ધર્યું. 'આ લે,' એણે કહ્યું. 'ખજૂર, રોટી ને સાકર છે. તું બે દહાડા ખુશીથી કાઢી શકીશ, અને આ હજાર ફ્રાંક પણ લે.' આરબે પડીકું અને પૈસા લીધાં પણ એનો ભરેલો ખોળો છાતી સામો ને સામો ધરી રાખ્યો, કેમ જાણે એને જે અપાઈ રહ્યું હતું તેનું શું કરવું તેની એને સમજ નહોતી પડતી. 'હવે જો,' માસ્તરે પૂર્વ તરફ આંગળી ચીંધતા કહ્યું, 'આ તિંગ્વિત જવાનો રસ્તો છે. બે કલાક ચાલવું પડશે. તિંગ્વિતમાં તને વહીવટદાર અને પોલિસ મળશે. એ લોકો તારી રાહ જુએ છે.' આરબ ઊગમણી દિશા ભણી તાકી રહ્યો. એનો ખોળો હજી એની છાતીની સામે ને સામે જ હતો. દરુએ કોણીએથી પકડીને જરા બરછટ રીતે એને દક્ષિણ તરફ ફેરવ્યો. એ લોકો ઊભા હતા તે ટેકરાની તળેટી પાસેથી એક આછી આછી કેડી નીકળતી જણાતી હતી. 'આ કેડી મેદાન સોંસરવી જાય છે. આખો દહાડો ચાલ ચાલ કરીશ તો ઘાસના બીડ સુધી પહોંચી જઈશ. ત્યાં તને પહેલાં ભટકતાં લોકોનો ભેટો થશે. એમના ધરમ મુજબ એ લોકો તને આશરો આપશે.' આરબે હવે દરુ તરફ મોં ફેરવ્યું હતું. એના મોં પર એક જાતના ગભરાટનો ભાવ વરતાતો હતો. 'મારી વાત સાંભળો,' એ બોલ્યો. દરુએ માથું ધુણાવ્યું. 'નહિ, ચૂપ કર. હવે હું છૂટો પડું છું.' એણે એની તરફ પીઠ ફેરવી અને સ્કૂલની દિશામાં બે લાંબાં ડગલાં ભર્યાં, ત્યાં જ જડાઈ ગયેલા આરબ સામે સહેજ મથામણભરી નજર કરી અને પાછા તરત પગ ઉપાડ્યા. લાંબી પળો સુધી એને ટાઢી જમીન પર પડતાં એનાં પગલાંના ધબકારા સિવાય બીજું કાંઈ સાંભળ્યું નહીં. તેમ જ પાછળ જોયું નહીં. પણ એકાદ પળ પછી, એણે પાછું વાળીને જોયું. આરબ હજી ત્યાં જ ટેકરીની ધાર પર ઊભો હતો. એના હાથ હવે પડખે લટકતા હતા અને એ માસ્તર ભણી જોઈ રહ્યો હતો. દરુને ગળામાં કંઈક આવીને ભરાતું લાગ્યું, પણ એણે આકળા થઈને એક ગાળ કાઢી. સહેજસાજ હાથ ઊંચો કરીને હલાવ્યો ન હલાવ્યો ને પાછા પગ ઉપાડ્યા. એ થોડે દૂર નીકળી ચૂક્યો હતો ત્યારે ફરી પાછો થોભી ગયો ને જોવા લાગ્યો. ટેકરી પર હવે કોઈ નહોતું.

દરુ આમ જાઉં કે તેમ કરતો ઊભો રહ્યો. સૂરજ હવે આકાશમાં જરા ઊંચો ચડી ગયો હતો અને એના માથા પર તડકો ઝીંકી રહ્યો હતો. માસ્તરે પાછાં પગલાં ભર્યાં, શરૂમાં કંઈક અચોક્કસ, પણ પછી તો નિશ્ચયપૂર્વક. એ પાછો એની નાનકડી ટેકરી પાસે પહોંચ્યો ત્યારે પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો હતો. જેટલી ઝડપથી ચડી શકાય તેટલી ઝડપથી એ ચડી ગયો અને પછી હાંફ ખાવા ઊભો. દખણાદાં પથરાનાં ખેતરો ભૂરા આકાશમાં તીણી

ધારી પાડતાં ખડાં હતાં. પણ ઊગમણાં મેદાનોમાંથી ક્યારનીય વરાળભરી બાફ ઊંચે ચડવા મંડી હતી. અને એ સહેજસાજ ઝાંખની વચ્ચે, દરુએ ભારે હૈયે, આરબને કેદખાનાનો રસ્તો ધીરે પગલે કાપતો જોયો.

થોડી વાર પછી, કલાસરૂમની બારી પાસે ઊભો ઊભો માસ્તર આખાયે ઉચ્ચ પ્રદેશની સપાટીને ધોઈ રહેલા ચોખ્ખા અજવાળાની સામે ટીકી રહ્યો. પણ એ ભાગ્યે જ એને દેખતો હતો. એની પાછળ પાટિયા પર, ફાંસની વળ ખાતી નદીઓ વચ્ચે, વાંકાચૂંકા અક્ષરે ચાકથી લખાયેલા શબ્દો હતા, જે એણે હમણાં જ વાંચ્યાં હતા : 'તેં અમારા ભાઈને સોંપી દીધો છે. તારે આનો બદલો ચૂકવવો પડશે.' દરુ તાકી રહ્યો, આકાશ સામે પહાડી મેદાન સામે અને તેનીયે પેલીમેરની નહીં દેખાતી ભોમકાઓ સામે, જે છેક દરિયા લગી લંબાતી હતી. આ અફાટ ભોમકા એને એટલી બધી વહાલી હતી. ને એમાં એ - એકલવાયો હતો.

અનુ : પ્રબોધ ચોકસી

માટી

જેમ્સ જોયસ

સ્ત્રીઓનો ચાનાસ્તો પતી જાય પછી જવાની મેટ્રને તેને રજા આપી હતી ને એ સાંજની છુટ્ટીની મારિયા હોંશપૂર્વક વાટ જોતી હતી. આખું રસોડું નવુંનકોર લાગતું હતું : રસોઇયણે તો કહ્યું પણ ખરું, તાંબાની મોટી કડાઈઓમાં તો આપણું મોઢું જોઈ શકાય છે. તાપણી હૂંફાળી હતી ને તેજસ્વી હતી. એની એક બાજુના ટેબલ પર ખૂબ મોટાં ચાર બાર્મબ્રેક હતાં. આમ તો આ બાર્મબ્રેક કાપ્યાં ન હોય એવાં લાગતાં હતાં : પણ વધારે નજીક જતાં જ જણાય કે કાપીને એનાં લાંબાં જાડાં એકસરખાં પતીકાં કર્યા હતાં ને ચાટાણે પીરસવા માટે તૈયાર રાખ્યાં હતાં. મારિયાએ પોતે જ એ કર્યા હતાં.

મારિયા ખરેખર ખૂબખૂબ ઠીંગણી હતી પણ એનું નાક ખૂબ લાંબું હતું. ને એની હડપચીયે ખૂબ લાંબી હતી. તે હંમેશા લાડ કરતાં જરા નાકમાંથી બોલતી, 'હા, મારા ભાઈલા,' ને 'ના, મારા ભાઈલા.' પોતાનાં બકડિયાં માટે સ્ત્રીઓ ઝઘડી પડતી ત્યારે હંમેશાં એને જ બોલાવવામાં આવતી ને એ હંમેશાં સમાધાન કરવામાં સફળ નીવડતી. એક દિવસ મેટ્રને તેને કહ્યું હતું :

'મારિયા, તું તો સાચેસાચ શાંતિની પરી છે હોં !'

અને નાની મેટ્રને તેમ જ ભોજનખંડની બે સ્ત્રીઓએ પણ આ પ્રશંસા સાંભળી હતી. ને જિન્જર મૂની તો હંમેશા કહેતી કે મારિયા ન હોત તો લોઢાનાં વાસણની દેખરેખ રાખતી પેલી મૂંગીનું તો પોતે શું ન કર્યું હોત. બધાંયને મારિયા પર આટલો તો પ્રેમ હતો.

છ વાગે સ્ત્રીઓને ચાનાસ્તો આપવામાં આવશે ને સાત વાગ્યા પહેલાં તો તે છૂટી થઈ જશે બોલ્સબ્રિજથી પિલર વીસ મિનિટ; પિલરથી ડ્રમકોન્ડ્રા વીસ મિનિટ; ને ખરીદીની વીસ મિનિટ. આઠ વાગ્યા પહેલાં તે ત્યાં પહોંચી જશે. પોતાનું ચાંદીની કડીવાળું પર્સ એણે કાઢ્યું ને ફરીથી 'બેલફાસ્ટથી આણેલી ભેટ' એ શબ્દો વાંચ્યાં. એને આ પર્સ ખૂબ ગમતું હતું, કારણ પાંચ વર્ષ પહેલાં આલ્ફી ને જો વ્હિટમન્ડેના પર્યટને બેલફાસ્ટ ગયા

હતા ત્યારે જો ત્યાંથી એ લઈ આવ્યો હતો. પર્સમાં બે અડધા ક્રાઉન ને થોડું પરચૂરણ હતું. ટ્રામનું ભાડું ચૂકવ્યા પછી એની પાસે પૂરા પાંચ શિલિંગ વધશે. સાંજે તેઓ કેવી મજા કરશે, બાળકો બધાંય નાચતાંગાતાં હશે ! બસ, જો ઢીંચીને ન આવે તો – આટલી જ આશા એણે સેવી. એ કાંઈ પણ પીતો ત્યારે એટલો તો જુદો લાગતો.

અહીંથી છૂટા થઈને પોતાની સાથે રહેવા આવવાનું જોએ તેને અવારનવાર કહ્યું હતું. પરંતુ (જોની પત્ની એની સાથે હંમેશા એવી તો સારી રીતે વર્તતી હતી છતાંય) પોતે નડતરરૂપ થઈ પડશે એવું એને પોતાને જ લાગ્યું હોત ને વળી આ લોન્ડ્રીનું જીવનેય એને તો ફાવી ગયું હતું. જો ભલો આદમી હતો. એને તો એણે જ ઉછેર્યો હતો ને, વળી આલ્ફીને પણ, જો તો વારેઘડીએ કહેતો પણ ખરો. :

'બા એટલે બા વળી. પણ મારી ખરી મા તો મારિયા જ છે !'

ઘરમાં બધા જુદા થયા પછી આ છોકરાઓએ જ એને આ 'દીવાટાણે ડબ્લીન' લોન્ડ્રીમાં નોકરી અપાવી હતી ને એને એ ગમતી હતી. પ્રોટેસ્ટંટ લોકો વિશે એનો એવો તો ખરાબ મત હતો. પણ તેઓ ઘણા ભલા માણસ છે, ઓછાબોલા ને ગંભીર ખરા. પણ સાથે રહેવાનું મન થાય એટલા ભલા માણસ છે એવું હવે તે માનતી હતી. વળી વાડામાં એના પોતાના વેલા હતા ને એની સંભાળ રાખવાનું એને ગમતું. એની પાસે ફર્ન ને વેક્સના સરસ મજાના વેલા હતા ને એને જે કાંઈ મળવા આવે તેને પોતાના વાડામાંથી તે હંમેશાં એકાદબે કલમ આપતી. એક જ વાત તેને નહોતી ગમતી ને તે ભીંત પરના કાંટાળા તાર. પણ મેટ્રન એટલી તો સાલસ હતી, એવી તો ખાનદાન હતી.

બધું તૈયાર છે એમ રસોઈયણે તેને જણાવ્યું ત્યારે તે સ્ત્રીઓના ઓરડામાં ગઈ ને મોટા ઘંટની દોરી ખેંચવા લાગી. થોડી જ મિનિટમાં, બબ્બે ને ત્રણત્રણ સ્ત્રીઓ પોતાના વરાળ નીકળતા હાથ પેટીકોટથી લૂછતી લૂછતી ને પોતાના રાતાચોળ હાથ પર બ્લાઉઝની બાંય ઉતારતી ઉતારતી અંદર આવવા લાગી. પોતપોતાના મોટા પ્યાલા પાસે બધી બેસી ગઈ ને એમાં રસોઈયણે તથા મૂંગીએ મોટા ટિનના ડબામાં પહેલેથી દૂધ ને ખાંડ ભેળવી રાખેલી ગરમ ગરમ ચા ભરી દીધી. બાર્મબ્રેકની વહેંચણી પર મારિયાએ જાતતપાસ રાખી ને દરેક સ્ત્રીને ચાર ચાર પતીકાં મળી ગયાં કે નહીં તેની ચોકસાઈ રાખી. જમતાં જમતાં ખૂબ જ હસાહસ ને ઠઠ્ઠામશ્કરી થયાં. લિઝી ફ્લેમિંગે કહ્યું મારિયાના ચોક્કસ ચાંદલા થવાના, ને આમ તો ફ્લેમિંગે અનેક હેલો ઈવ વખતે કહ્યું હતું છતાંય, મારિયાને તો એ હસી જ કાઢવું પડ્યું ને કહેવું પડ્યું : મને ચાંદલાય નથી ખપતા ને પુરુષેય નથી ખપતો; ને એ હસી ત્યારે એની ધૂસર લીલી આંખોમાં નિરાશાની લજ્જા ચમકી ગઈ ને એના નાકનું ટેરવું એની હડપચીની અણી સાથે લગભગ એક થઈ ગયું. પછી બીજી બધી સ્ત્રીઓએ ટેબલ પર પોતાના પ્યાલા ખણખણાવ્યા ને જિંજર મૂનીએ પોતાનો પ્યાલો ઊંચો કર્યો, મારિયાની કુશળતા ઈચ્છી ને કહ્યું, આમાં ઘૂંટડે ઘૂંટડે ગટગટાવવા માટે પોર્ટર નથી એટલો જ અફસોસ છે. ને ફરીથી એનું નાકનું ટેરવું એની હડપચીની સાથે લગભગ એક ન

થઈ ગયું ને એનું નાનકડું શરીર બેવડ ન વળી ગયું ત્યાં સુધી મારિયા હસી, કારણ મૂનીના ખ્યાલ ભલે એક સામાન્ય સ્ત્રીના જેવા જ હોય પણ એ ભલું જ ઈચ્છતી હતી એમ એ જાણતી હતી.

પણ સ્ત્રીઓએ ચાનાસ્તો પતાવી લીધો ને રસોઈયણે તેમ જ મૂંગીએ ચાનાં ઠામ ઉપાડવા માંડ્યાં ત્યારે શું મારિયાને આનંદ નહોતો થયો ! તે પોતાના નાના સૂવાના ઓરડામાં ગઈ. કાલે સવારે તો માસ છે એ યાદ આવતાં એણે એલાર્મના કાંટા સાત પરથી છ પર ગોઠવ્યા. પછી એણે કામ કરતી વખતનાં સ્કર્ટ ને બૂટ ઉતારી નાખ્યાં ને પલંગ પર પોતાનું સૌથી સરસ સ્કર્ટ ને પલંગના પાયા પાસે પોતાના બહાર પહેરવાના નાના મજાના બૂટ મૂક્યાં. પોતાનું બ્લાઉઝ પણ એણે બદલી નાખ્યું ને અરીસા સામે ઊભા રહેતાં જ એને પોતે યુવાન હતી ત્યારે રવિવારે સવારે માસમાં જવા કેવાં કપડાં પહેરતી તે યાદ આવ્યું; અને પોતે જેને અનેક વાર મુગ્ધતાથી શણગાર્યું હતું એવા પોતાના નાનકડા શરીરને તે વિલક્ષણ અનુરાગથી નીરખી રહી. વીતેલાં વર્ષોની અસર પડી હોવા છતાંય એને તો એ એક સરસ મજાનું નાનું શરીર લાગ્યું.

એ બહાર આવી ત્યારે શેરીઓ વરસાદમાં ચળકતી હતી. પોતાનો જૂનો ભૂરો વોટરપ્રૂફ કોટ જોઈ એ આનંદ પામી. ટ્રામ ભરચક હતી ને એને ન છૂટકે જ્યાં બધા લોકોની નજર પડે ને પોતાના પગ માંડમાંડ નીચે અડી શકે ત્યાં, ડબાને છેડે એક નાના સ્ટૂલ પર બેસવું પડ્યું. પોતે જે ઘરની હતી તે બધુંય ફરીથી મનમાં તેણે ક્રમવાર ગોઠવી લીધું. એને થયું સ્વતંત્ર હોવું ને પોતાના ખિસ્સામાં પોતાના જ પૈસા હોવા એ કેટલું બધું બહેતર છે ! સાંજે તેઓ ખૂબ જ આનંદ કરશે એવી આશા તેણે સેવી. આમ તો એને ખાતરી જ હતી પરંતુ આલ્ફી ને જો એકબીજા સાથે બોલતા નથી એ કેટલું દુઃખદ છે એ વિચાર કર્યા વિના તે રહી શકી નહીં. હવે તો તેઓ કાયમ ઝઘડી પડે છે, પણ પહેલા બંને નાના હતા ત્યારે તો એકબીજાના જિગરજાન દોસ્ત હતા, પણ જીવન જ એવું છે.

પિલર પાસે તે ટ્રામમાંથી ઊતરી પડી. ઝડપથી તેણે ટોળામાંથી જેમ તેમ કરી માર્ગ કરી લીધો. ડાઉનેસની કેકની દુકાનમાં તે દાખલ થઈ પણ દુકાન લોકોથી એટલી તો ભરચક હતી કે પોતાની માગણી પર ધ્યાન આપવા તે કોઈને બોલાવી શકે તે પહેલાં ઘણો સમય વીતી ગયો. એક એક પેનીની જુદી જુદી જાતની ડઝન કેક એણે ખરીદી અને આખરે એક મોટી કોથળી ઊંચકી તે દુકાનની બહાર આવી. પછી બીજું શું ખરીદવું એનો વિચાર તેણે કરી જોયો : એ કંઈક ખરેખર મજાનું ખરીદવા માગતી હતી. તેમને ત્યાં સફરજન ને નટ તો ચોક્કસ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હશે જ. શું ખરીદવું ને શું ને ખરીદવું એ નક્કી કરવું ઘણું જ મુશ્કેલ હતું ને એને કેક સિવાય બીજું કાંઈ જ સૂઝ્યું નહીં. થોડી પ્લમકેક ખરીદવાનો એણે નિર્ણય કર્યો પણ ડાઉનેસની પ્લમકેક ઉપર બદામવાળી ચાસણીનો પૂરતો ઢોળ ન હતો એટલે તે હેનરી સ્ટ્રીટમાં આવેલી એક દુકાનમાં ગઈ અહીંયાં મનગમતી પસંદગી કરવામાં એણે ઘણો વિલંબ કર્યો ને દેખીતી જ જરા ચિડાઈ ગયેલી કાઉન્ટર પરની

છટાંદાર યુવતીએ તેને પૂછ્યુંયે ખરું; તમે લગ્નપ્રસંગની કેક ખરીદવા માંગો છો ? એથી તો મારિયાને ગાલે શેરડા પડયા ને એણે યુવતી સામે સ્મિત કર્યું; પણ યુવતીએ તો બધું ખૂબ ગંભીરતાથી સાચું માની લીધું ને અંતે પ્લમકેકમાંથી એક મોટો જાડો કટકો કાપ્યો, એનું પાર્સલ બાંધ્યું ને બોલી :

'બે શિલિંગ ને ચાર પેન્સ.'

ડ્રમકોન્ડ્રાની ટ્રામમાં કોઈ પણ યુવાનનું ધ્યાન એના તરફ ખેંચાયું નહીં. એટલે એને લાગ્યું કે ઊભા જ રહેવું પડશે, પણ એક આધેડ ગૃહસ્થે એને જગ્યા કરી આપી. એ ગૃહસ્થ કદાવર હતા ને એમણે ભૂરો ટોપો પહેર્યો હતો; એમનું મોઢું ચોરસ ને રાતું હતું ને મૂછો કાબરચીતરી હતી. આ ગૃહસ્થ કર્નલ જેવા દેખાય છે એમ મારિયાને લાગ્યું ને તરત વિચાર આવ્યો કે પોતાની સામે ટગરટગર તાકી રહેલા પેલા યુવાનો કરતાં આ કેટલા વધારે વિનયી છે. ગૃહસ્થે હેલો ઈવ ને વરસાદની ઋતુ વિશે વાતો કરવા માંડી. કોથળી નાનાં ભૂલકાં માટેની મજાની ચીજોથી છલોછલ ભરી છે એમ એમણે માની લીધું ને કહ્યું, નાનાં હોય ત્યારે જ ભૂલકાંઓ મોજ માણી લે એ જ વધારે યોગ્ય છે. મારિયાએ એમની સાથે સહમત થઈને ગંભીરતાથી ડોકું ધુણાવ્યું ને હોંકારા ભણ્યા. એના પર એમણે ખૂબ ભાવ દાખવ્યો ને કર્નલ બ્રિજ ઊતરતી વખતે એણે એમનો આભાર માન્યો ને નમન કર્યા; એમણે પણ નમન કર્યા, પોતાનો ટોપો ઊંચક્યો ને પ્રસન્ન થઈ સ્મિત કર્યું : અને વરસાદમાં પોતાનું નાનકડું માથું નમાવીને તે ઢોળાવ ચડતી હતી ત્યારે તેને વિચાર આવ્યો કે છાંટોપાણી લીધો હોય એવા ગૃહસ્થની પિછાણ કરવી એ કેટલું સહેલું છે.'

જોને ઘરે તે પહોંચી ત્યારે બધાંય બોલી ઊઠ્યાં, 'લો, મારિયા, આ આવી !' કામકાજથી પરવારી જો પાછો આવી ગયો હતો, ને બધાંય બાળકોએ રવિવારનાં કપડાં પહેર્યાં હતાં. પાડોશીની બે મોટી દીકરીઓ પણ આવી હતી ને રમતો રમાતી હતી. સૌથી મોટી છોકરી આલ્ફીને મારિયાએ કેકની કોથળી બધાંનો ભાગ પાડવા માટે આપી. મિસિસ ડોનેલીએ કહ્યું, આવી મોટી કોથળી ભરીને કેક લાવી એણે એટલી તો લાગણી બતાવી છે, ને એણે બધાંય બાળકો પાસે બોલાવ્યું :'આભાર મારિયા.'

પણ મારિયાએ કહ્યું કે એમનાં બા ને બાપા માટે પોતે કંઈક ખાસ ચીજ લાવી છે ને એ એમને જરૂર ગમશે જ, ને એ પ્લમકેક ખોળવા માંડી. ડાઉનેસની કોથળીમાં ને પછી પોતાના વોટરપ્રૂફ કોટનાં ખીસ્સામાં ને એ પછી હોલસ્ટેન્ડ પર એણે ખોળી જોયું પણ એને એ કયાંય જડી નહીં. ત્યારે પછી એણે બધાંય બાળકોને પૂછી જોયું કે કોઈ તે ખાઈ તો નથી ગયું ને – અલબત્ત ભૂલથી જ – પરંતુ બધાંય બાળકોએ ના પાડી ને જો પોતાના પર ચોરીનો આરોપ મુકાવાનો હોય તો કેક ખાવાની પોતાની જરાય ઈચ્છા નથી, એવો ભાવ એમના મુખ પર દેખાયો. દરેક પાસે આ કોયડાનો ઉકેલ હતો ને મિસિસ ડોનેલીએ કહ્યું, મારિયા એ ટ્રામમાં જ ભૂલી ગઈ હશે એમાં જરાય શંકા નથી. કાબરચીતરી મૂછોવાળા ગૃહસ્થે પોતાને કેવી મૂંઝવી નાંખી હતી એ યાદ આવતાં જ મારિયા શરમ,

સંતાપ ને નિરાશાથી ઝંખવાઈ ગઈ. બધાંયને આશ્ચર્યથી ચકિત કરી દેવાની પોતાની નાનીશી ઝંખના નિષ્ફળ નીવડી ને પોતે બે શિલિંગ ને ચાર પેન્સ નકામા જ વેડફી નાંખ્યા એ વિચાર આવતાં જ એ સાવ રડવા જેવી થઈ ગઈ.

પરંતુ એમાં શું થઈ ગયું એમ જોએ કહ્યું ને તેને આગ્રહ કરી તાપણી પાસે બેસાડી. એણે એના પર ખૂબ ભાવ દેખાડ્યો. પોતાની ઑફિસમાં શું શું થયું તે બધું જ એણે એને જણાવ્યું ને પોતે મેનેજરને સણસણતો જવાબ આપ્યો હતો તે પણ ફરીથી કહી બતાવ્યો. પોતે જવાબ આપ્યો હતો એની વાત કરતાં જો આટલું બધું કેમ હસે છે તે મારિયા સમજી શકી નહીં, પણ એને આટલું તો કહ્યું – મેનેજર ખરેખર ખૂબ મિજાજી હોવો જોઈએ. જોએ કહ્યું, એને અનુકૂળ થતાં આવડે તો તે એટલો ખરાબ નથી ને એને ચિડાવાનું કારણ ન આપીએ તો એ સજ્જનની જેમ જ વર્તે છે. મિસિસ ડોનેલીએ બાળકોને પિયાનો સંભળાવ્યો ને તેઓ નાચવા ને ગાવા લાગ્યાં. પછી પાડોશીની દીકરીઓએ બધાંયને નટ વહેંચ્યાં. એ ભાંગવાની સૂડી કોઈને જડી નહીં. ને જો તો ચિડાવા જેવો જ થઈ ગયો ને બોલ્યો, સૂડી વિના મારિયાને નટ ભાંગવાનું કેમ કહી શકાય ? પણ મારિયાએ કહ્યું મને નટ ભાવતાં નથી. મારી ચિંતા કોઈએ કરવી નહીં. પછી જોએ તેને પૂછયું તમે સ્ટાઉટ લેશો, ને મિસિસ ડોનેલીએ પણ કહ્યું જો તમને પોર્ટ વાઈન ગમતો હોય તો ઘરમાં એ પણ છે. મારિયાએ કહ્યું પોતાને કોઈ કંઈ જ આગ્રહ ન કરે તો ઘણું સારું : તોય જોએ તો આગ્રહ કર્યો.

એટલે મારિયાએ એનું માન રાખ્યું ને બન્ને ગઈ ગુજરી સંભારતાં તાપણી પાસે બેઠાં ત્યારે એને આલ્ફી માટે સાચી સલાહ આપવાનું એને મન થયું. પરંતુ જો તરત બોલી ઊઠ્યો કે પોતે જો પોતાના ભાઈ સાથે એક શબ્દ પણ બોલે તો ઈશ્વર પોતાને તત્કાળ મારી નાખે. એટલે મારિયાએ કહ્યું આ વાત ઉખેળવા માટે હું દિલગીર છું. પોતાના પતિને મિસિસ ડોનેલીએ કહ્યું - પોતાના જ સહોદર માટે આવું બોલવું એ તમારે માટે એક મોટી શરમની વાત છે. પણ જોએ કહ્યું કે આલ્ફી પોતાનો ભાઈ છે જ નહીં ને વળી એની સાથે ટંટો ચાલે છે તે લટકામાં. પરંતુ આજે સપરમો દિવસ છે એટલે પોતે મગજ નહીં ગુમાવે એમ પણ તેણે કહ્યું ને પોતાની પત્નીને સ્ટાઉટનો બીજો શીશો ઉઘાડવા જણાવ્યું. પાડોશીની બંને દીકરીઓએ હેલો ઈવની ખાસ રમતો માંડી એટલે ફરીથી આનંદ આનંદ થઈ ગયો. બાળકોને આટલાં રાજીનાં રેડ જોઈને તેમ જ જોને તેની પત્નીને આટલાં લહેરમાં જોઈને મારિયા આનંદમાં આવી ગઈ. પાડોશીની દીકરીઓએ ટેબલ પર કેટલીક રકાબી પાથરી ને પછી તે બાળકોને આંખે પાટા બાંધી ટેબલ પાસે દોરી ગઈ. એક પ્રાર્થનાનું પુસ્તક લાવ્યું ને બીજાં ત્રણ પાણી લાવ્યાં; ને પાડોશીની એક દીકરી વીંટી લાવી ત્યારે એને શરમાતી જોઈ મિસિસ ડોનેલીએ એના ભણી આંગળી ચીંધી જાણે કહેતી ન હોય : 'ઓહ, એ તો હું બરાબર જાણું છું !' મારિયાની આંખે પાટા બાંધવાનો ને એને ટેબલ પાસે લઈ જઈને એને શું મળે છે તે જોવાનો તેમણે આગ્રહ રાખ્યો; ને તેઓ પાટા

બાંધતી હતી ત્યારે એનું નાકનું ટેરવું એની હડપચીની અણી સાથે એક ન થઈ ગયું ત્યાં સુધી મારિયાએ હસ્યા જ કર્યું, હસ્યા જ કર્યું.

હસાહસ ને ઠઠ્ઠામશકરી વચ્ચે તેઓ એને ટેબલ પાસે દોરી ગઈ ને એને કહેવામાં આવ્યું તેમ એણે પોતાના હાથ હવામાં લાંબા કર્યા. એણે પોતાના હાથ હવામાં આમતેમ હલાવ્યા ને એક રકાબીમાં નાખ્યા. એક પોચા ભીના પદાર્થનો સ્પર્શ એની આંગળીઓએ અનુભવ્યો ને કોઈએ હરફ ઉચ્ચાર્યો નહીં કે પોતાનો પાટો છોડ્યો નહીં એની એને નવાઈ લાગી. થોડી પળ ચૂપકીદી રહી ને પછી એકદમ ખૂબ ધક્કાધક્કી ને ગણગણાટ શરૂ થયાં. કોઈ બગીચા વિશે કાંઈક બોલ્યું, ને અંતે મિસિસ ડોનેલીએ પાડોશીની એક દીકરીને ખૂબ ધમકાવતાં કાંઈક કહ્યું ને તેને તરત ને તરત એ ફેંકી દેવા જણાવ્યું : આ તે કાંઈ રમત છે ? પોતે રમતમાં ભૂલ કરી છે ને એથી પોતાને એ ફરીથી કરવું પડશે એમ મારિયા સમજી ગઈ; ને આ વખતે એના હાથમાં પ્રાર્થનાનું પુસ્તક આવ્યું.

એ પછી મિસિસ ડોનેલીએ બાળકોને સંભળાવવા 'મિસ મેકલાઉડનું રીલ' વગાડ્યું, ને જોએ મારિયાને ધરાર પ્યાલો ભરી દારૂ પાયો. તરત જ બધાં ફરી એક વાર આનંદમાં આવી ગયાં, ને મિસિસ ડોનેલીએ કહ્યું, મારિયાના હાથમાં પ્રાર્થનાનું પુસ્તક આવ્યું છે. એટલે વર્ષ પૂરું થયા પહેલાં તે જરૂર મઠમાં દાખલ થશે. એ રાતે જોએ મારિયા પર આટલી લાગણી વરસાવી. એટલી મીઠી વાતો ને સંસ્મરણો કહ્યાં ! મારિયાએ એને આ પહેલાં આવો ક્યારેય નહોતો ભાળ્યો. તેણે કહ્યું તમે બધાંય મારા પર ખૂબ લાગણી રાખો છો હોં.

આખરે બાળકો થાકી ગયાં ને નિદ્રાળુ બન્યાં. અને જોએ મારિયાને કહ્યું – તું જતી રહે તે પહેલાં જૂનાં ગીતોમાંથી એક નાનું સરખું ગીત નહીં ગા ? મિસિસ ડોનેલીએ પણ કહ્યું, 'ગાઓને, મારિયા !' ને એટલે મારિયાને ઊઠીને પિયાનો પાસે ઊભા રહેવું પડ્યું, મૂંગા રહેવા ને મારિયાનું ગીત સાંભળવા મિસિસ ડોનેલીએ બાળકોને આજ્ઞા કરી, પછી એણે પ્રાસ્તાવિક સંગીત વગાડ્યું ને કહ્યું 'ચાલો, મારિયા !' ને ખૂબ ખૂબ શરમાતાં મારિયાએ નાજુક કંપતા સૂરે ગીત શરૂ કર્યું. 'મને શમણું આવ્યું કે હું રહું છું' એ ગીત એણે ગાયું ને બીજો અંતરો આવ્યો ત્યારે એણે ફરીથી ગાયું :

'મને શમણું આવ્યું કે હું રહું છું
　　　　આરસના મહેલમાં
મારી બાજુમાં હજુરિયા ને ગુલામ
　ને એ મહેલની ભીતર ભેગા
　　　　થયેલા સર્વની
હું જ આશા છું, ને હું જ છું ગૌરવ.
અખૂટ દોલત છે મારી કને,
　　　　ગૌરવ લઈ શકું

એવું છે મારા પૂર્વજ કેરું નામ
　મને એવું યે આવ્યું શમણું,
　　જેણે મને આપ્યો ખૂબ જ આનંદ,
　કે હજીયે તું એટલી જ ચાહે છે મને.'

પરંતુ કોઈએ એની ભૂલ એને બતાવી નહીં, ને પોતાનું ગીત એણે પૂરું કર્યું. ત્યારે જો ખૂબ જ લાગણીવશ બની ગયો. એણે કહ્યું અસલના જેવો બીજો એકે સમય નથી. ને લોકો ભલે ને ગમે તે કહે પણ મારે મન તો બિચારી બુઢ્ઢા બાલ્ફના સંગીત જેવું બીજું એકે સંગીત નથી; ને એની આંખો આંસુથી એટલી તો છલકાઈ ગઈ કે પોતે જે શોધતો હતો તે એને જડ્યું જ નહીં ને અંતે બૂચ ઉઘાડવાનો આંકડો ક્યાં છે તે જાણવા એને પોતાની પત્નીને પૂછવું પડ્યું.

અનુ. જયંત પારેખ

એમિલીને અંજલિ

વિલિયમ ફોકનર

૧

મિસ એમિલી ગ્રિયર્સન મરણ પામી ત્યારે અમારું આખું ગામ એની અંતિમક્રિયામાં ગયું : પુરુષો, ભોંયે ઢળેલા નિશાન માટેના એમના એક જાતના પ્રેમ અને આદરભાવને કારણે ગયા. સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે એના ઘરને અંદરથી જોવાના કુતૂહલની મારી ગઈ, કારણ માળી ને રસોઈયાનું ભેગું કામ કરતા એક બુઢ્ઢા ચાકર સિવાય કોઈએ ઓછામાં ઓછાં દસ વરસથી એ ઘરની અંદર ડોકિયું સરખું કર્યુ નહોતું.

વિશાળ અને લગભગ ચોરસ ઘાટના માળખાવાળું એ મકાન એક કાળે સફેદ ધોળેલું હતું. ઘુમ્મટો અને મિનારાઓ અને ટીપણાંનાં ગૂંછળાં જેવા વળદાર શિલ્પવાળા ઝરૂખાની ૧૮૭૦થી ૮૦ના ગાળામાં પ્રચલિત હતી એવી હળવી શૈલીમાં મબલખ સજાવેલું એ મકાન, અમારા એક જમાનાના સહુથી દિલપસંદ રસ્તાને શોભાવતું પણ પછી તો ત્યાં ગેરેજો ને કપાસનાં જીન ઘૂસી આવેલાં ને એમણે એ વિસ્તારના મહાન કબીલાઓનાં નામોને પણ ભૂંસી નાંખેલાં; ફક્ત મિસ એમિલીનું મકાન જ એ કપાસના ખટારાઓ ને પેટ્રોલના પંપોની મધ્યે – આંખના કણા વચ્ચે પણ શૂળ જેવું સાલતું – પોતાની હઠીલી મોહક દુર્ગતિની પતાકા અણનમ રાખતું ખડું હતું અને હવે તો સીડાર વૃક્ષથી ગુમસુમ કબ્રસ્તાનમાં, જેફરસનના યુદ્ધમાં પડેલા યુનિયન અને ફેડરેશનના (આંતરવિગ્રહના બંને પક્ષોના) નામી-અનામી સૈનિકોની વચ્ચે સૂતેલા, પેલા મહાન કબીલાઓના પ્રતિનિધિઓની સંગતિમાં વસવાટ કરવા. મિસ એમિલીએ પણ અમારી વિદાય લીધી હતી.

જીવતેજીવ એમિલી અમારે માટે એક પરંપરા, એક ફરજ અને એક સંપેતરા સ્વરૂપ હતી; ગામને માથે એ જાણે કે એક જાતનું પેઢી-દરપેઢીનું ઋણ હતું. ૧૮૯૪માં નગરપતિ કર્નલ સારટોરિસે – જેઓ પેલા ફરમાનના જનક હતા કે કોઈ પણ નિગ્રો બાઈએ રસ્તા

પર રાંધનારીનો 'એપ્રન'(ઝભ્ભો) પહેર્યા સિવાય મોં બતાવવું નહીં. તેઓએ – કુમારી એમિલીના પિતાશ્રીના મૃત્યુ પ્રસંગે તેને કરવેરામાંથી માફી બક્ષી હતી. તે દિવસથી માંડીને સદાકાળ સુધી એ બક્ષિસ કેમ જાણે કાયમી થઈ ગઈ હતી પણ કુમારી એમિલી કાંઈ સખાવત સ્વીકારે એવી હતી એમ રખે માનતા. કર્નલ સારટોરિસે એવા મતલબની એક અટપટી કહાણી ઘડી કાઢેલી કે મિસ એમિલીના બાપે ગામને નાણાં ધીરેલાં, જે રીતસર હિસાબના રાહે જ ગામે આ રીતે પાછાં વાળવાનું મન પસંદ કર્યું હતું. કેવળ કર્નલ સારટોરિસની પેઢીના ને વિચારના પુરુષને જ આવી કહાણી ઘડી કાઢતાં આવડે અને ફક્ત સ્ત્રીજાત જ એવી વાત ગળે ઉતારી શકે.

તે પછી વધુ આધુનિક વિચારોવાળી નવી પેઢી જ્યારે નગરપતિપદે અને સુધરાઈના સભ્યપદે આવી ત્યારે આ વ્યવસ્થાથી થોડોઘણો કચવાટ ઊભો થયો. બેસતા વર્ષના દિવસે એમણે એને વેરો ભરવાની સૂચના મોકલી. ફેબ્રુઆરી મહિનો આવ્યો, પણ જવાબ ન આવ્યો. એમણે એને સરકારી રાહે કાગળ લખ્યો, જેમાં એની અનુકૂળતાએ શેરીફની કચેરીએ હાજર થવાનું જણાવવામાં આવ્યું. એક અઠવાડિયા પછી નગરપતિએ જાતે એને પત્ર લખ્યો ને જાતે આવી જવાની અથવા એને તેડવા પોતાની કાર મોકલવાની દરખાસ્ત કરી. એના જવાબમાં તેઓને એક પ્રાચીન આકાર-પ્રકારના કાગળ પર પાતળા પ્રવાહી મરોડદાર અક્ષરે લખી મૂકેલો ને શાહી ઊડી ગયેલો પત્ર મળ્યો. એનું તાત્પર્ય એ હતું કે તે હવે બહાર ક્યાંય જતી જ નથી. વેરાની નોટિસ પણ કશાયે ખુલાસા વિના સાથે જ પાછી બીડેલી હતી.

એ લોકોએ સુધરાઈ સભ્યોની ખાસ બેઠક બોલાવી. એક પ્રતિનિધિમંડળ એની મુલાકાત લેવા ઊપડ્યું અને એના દરવાજા ઠોક્યા. છેલ્લાં આઠ કે દસ વર્ષ પહેલાં ચીનાઈ વાસણ પરનું ચિત્રકામ શીખવતો વર્ગ એણે બંધ કર્યો ત્યારથી એ દરવાજો એકે મુલાકાતીએ વટાવ્યો નહોતો. ઘરના બુઢ્ઢા નિગ્રો ચાકરે એમને એક ઝાંખા ખંડમાં દાખલ કર્યા. ખંડમાંથી એક જીનો એથીયે વધુ ગાઢ અંધકારમાં ચઢતો હતો. એમાંથી ધૂળ ને અવાવરુ દશાની વાસ આવતી હતી- ઘેરીઘેરી ભેજભરેલી વાસ. નિગ્રો એમને બેઠકના ખંડમાં લઈ ગયો. ભારેખમ ચામડું મઢેલા ફર્નિચરથી ખંડ સજાવેલો હતો. નિગ્રોએ એક બારીના પડદા ખોલ્યા ત્યારે એ લોકો જોઈ શક્યા કે એ ચામડું તરડાઈ ગયું હતું અને એ લોકો ઉપર બેઠા ત્યારે એમના ખોળાની આસપાસ આછીઆછી ધૂળ આળસ મરડતી હોય તેમ ઊઠવા લાગી ને એકમાત્ર સૂર્યકિરણમાં ભારેખમ ગતિવાળાં રજકણો રૂપે ફેરફુદરડી ફરવા લાગી. અંગીઠીની સામે, બેરંગ થઈ ગયેલી સોનેરી ફ્રેમની ઘોડી પર મિસ એમિલીના બાપુનું રંગીન રેખાચિત્ર ખડું કરેલું હતું.

એણે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એ બધા ઊભા થઈ ગયા. એ બેઠી દડીની સ્થૂળ કાયાવાળી સ્ત્રી હતી. એણે કાળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં હતાં. અને એક પાતળી સોનાની સેર એના ગળામાંથી કમર સુધી ઝૂલતી એના કમરપટામાં ઢંકાઈ જતી હતી. મેલી પડી ગયેલી સોનાની મૂઠવાળી

સીસમની લાકડીને ટેકે એ ચાલતી હતી. એનું હાડ તો નાનું ને એકવડું હતું. કદાચ તેને લઈને જ બીજા કોઈના હાડ પર જેટલી ચરબી સહેજે માંસલતામાં ખપી જાત તે એના દેહ પર સ્થૂળતા થઈ પડી હતી. સ્થિર પાણીમાં લાંબો વખત ડૂબી રહેલા શબની જેમ એ ફુગાઈ ગયેલી અને શબ જેવી જ ફીકીફચ દેખાતી હતી. એના મુલાકાતીઓ એમના આગમનનો હેતુ જણાવતા હતા તે વખતે, કોતરોમાં ખોવાઈ ગયેલી એની આંખો, ચહેરાના ચરબીદાર એક ચહેરા પરથી બીજા ચહેરા પર ફરતી હતી અને ત્યારે કણકના પિંડામાં દાબેલી કોલસાની કણીઓની જેમ એ આંખો તગતગતી હતી.

એણે એમને બેસવાનું પણ ન કહ્યું. એ તો બસ બારણામાં જ ઊભી ઊભી, એમના વતી વાત કરનારો જણ જાણે કે ઠોકર ખાઈને ઠરી ગયો હોય એમ બોલતો બંધ પડ્યો ત્યાં સુધી, એમની વાત ધ્યાન દઈને સાંભળતી રહી. તે પછી તો એ લોકોને પેલી સોનાની સેરને છેડે ગંઠાયેલી પણ નજરે નહીં ચડનારી ઘડિયાળની ટિક ટિક પણ કાને પડી.

એનો અવાજ સૂકોસટ ને ટાઢો બોળ હતો : 'જેફરસનમાં મારા પર કશો વેરો નથી. ખુદ કર્નલ સારટોરિસે મારી પાસે એનો ફોડ પાડ્યો છે. તમારામાંથી એકાદ જણને કદાચ અધિકારીઓ શહેરનું દફતર જોવા દે તો તમે જાતે જ એની ખાતરી કરી શકો છો.'

'પણ અમે ખાતરી કરી જ છે, અમે જ શહેરના અધિકારીઓ છીએ, મિસ એમિલી. આપને શેરીફ તરફથી એની સહીવાળી નોટિસ નહોતી મળી શું ?'

'હા, એકાદો કંઈ કાગળ મળેલો.' મિસ એમિલીએ કહ્યું,

'એ કદાચ પોતાને શેરીફ માનતો હશે....જેફરસનમાં મારા પર કશો વેરો નથી.'

'પણ જાણે કે ચોપડાઓમાં એવું દર્શાવતો કોઈ દાખલો નથી આપ સમજ્યાં ને ? અમારે તો ધારાધોરણ પ્રમાણે જ ચાલવું......'

'કર્નલ સારટોરિસને મળો, જેફરસનમાં મારા પર કશો વેરો નથી.'

'પણ મિસ એમિલી...'

'કર્નલ સારટોરિસને મળો.' (કર્નલ સારટોરિસને મરી ગયાને તો લગભગ દસ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં.) 'જેફરસનમાં મારા પર કશો વેરો નથી. ટોબે !' પેલા નિગ્રોએ દેખા દીધી. 'આ સદ્‌ગૃહસ્થોને દરવાજો દેખાડ.'

૨

આમ એણે એમને શિકસ્ત આપી, હયદળ ને પાયદળ બેઉને. બરાબર આવી જ રીતે એણે ત્રીસ વર્ષ પહેલાં એમના પિતાઓનેય પરાસ્ત કરેલા - ગંધ બાબતમાં. એ ઘટના એના બાપ ગુજરી ગયા તે પછી બે વર્ષે બનેલી ને એનો પ્રિયપાત્ર - જે એને પરણશે એમ અમે ધારતા હતા તે - એને પડતી મૂકીને જતો રહ્યો, તે પછી થોડા જ વખત પછી બનેલી. એના બાપના મૃત્યુ પછી એ જવલ્લે જ બહાર નીકળતી; એનો પ્રિયપાત્ર જતો

રહ્યો પછી તો લોકો ભાગ્યે જ એનું મોં પણ જોવા પામતા. મહિલા મંડળ પૈકી એકબે જણે એને મળવા જવાની ધૃષ્ટતા દાખવેલી, પણ એણે એમને મળવાની ઘસીને ના પાડી દીધેલી અને પછી તો એ મકાનમાં જીવનનો કશોયે સંચાર વરતાતો હોય તો તે પેલા નિગ્રો ચાકર - જે ત્યારે તો જવાન હતો - બાસ્કેટ લઈને બજાર બાજુ જતો-આવતો તેટલા પૂરતો જ.

'લ્યો, જુઓ તમાશો ! પુરુષ માણસ કોઈ પણ પુરુષ - કેમ જાણે રસોડું સરખું ચલાવી શકવાનો હતો !' મહિલામંડળ ટોળમાં બોલતું; એટલે જ્યારે ઘરમાંથી આવતી ગંધ વધવા લાગી ત્યારે એમાં એ લોકોને કશું નવાઈ જેવું ન લાગ્યું. સંસ્કાર વગરની ને ભીડથી ઉભરાતી દુનિયા અને ઉચ્ચ કુળના જબરા ગ્રિયર્સન કબીલા વચ્ચે એ વાસે બીજી એક કડી પૂરી પાડી.

એક પડોશીએ, એક સ્ત્રીએ, ૮૦ વર્ષના નગરપતિ જજ સ્ટિવન્સ પાસે ફરિયાદ કરી.

'પણ બહેન, હું આ બાબતમાં શું કરું એમ તમે ઇચ્છો છો ?' એમણે કહ્યું.

'કેમ વળી, એને કહેવડાવી દો કે વાસ ઉડાડી મૂકે.' પેલી સ્ત્રી બોલી. 'એવો કાયદો નથી શું ?'

'મને ખાતરી છે કે એવી કશી જરૂર નહીં પડે.' જજ સ્ટિવન્સે કહ્યું. 'એ તો ઘણું ખરું પેલા નિગરડાએ વાડામાં એકાદો સાપ કે ઉંદર છૂંદી નાખ્યો હશે તે ગંધાતો હશે. હું એને કહીશ.'

વળતે દિવસે એમની સમક્ષ બીજી બે ફરિયાદો આવી. એક ફરિયાદી તો જરા દબદબાથી તકલીફ દૂર કરવાની અરજ ગુજારવા આવેલો : 'જજ સાહેબ, આપણે ખરેખર આનું કંઈક તો કરવું જ જોઈએ. મિસ એમિલીને અગવડમાં મૂકવાનું હું તો કોઈ કાળેય પસંદ ન કરું પણ આપણે આનું તો કંઈક કરવું જ પડશે.' તે રાતે સુધરાઈની સભા મળી - ત્રણ કાબરચીતરી દાઢીવાળા હતા અને એક જરા જવાનિયો હતો, ઊગતી પેઢીનો સભ્ય.

'હવે તો હદ થઈ,' એ બોલ્યો. 'એને મકાનની સાફસૂફી કરી નાખવાનું કહેવડાવી દો. વાસ કાઢી નાંખવા માટે એને અમુક મુદત આપો, ને જો એ ન કરે તો......'

'પૂળો મૂકો એ વાતમાં, મારા સાહેબ.' જજ સ્ટિવન્સ બોલી ઊઠ્યા : 'આપણાથી કાંઈ કોઈ સન્નારી પર એના મોઢામોઢ દુર્ગંધ મારવાનો આક્ષેપ મૂકી શકાય કે ?'

એટલે બીજે દિવસે રાતે, મધરાત વીતી ગયા પછી, માણસો મિસ એમિલીનો બગીચો વટાવીને મકાનની આસપાસ ઘરફાડુઓની જેમ લપાતા છુપાતા ઈંટકામના પાયા સરસા ને ભોંયરાનાં જાળિયામાં મોં નાંખીનાંખીને સૂંઘતા સૂંઘતા ફરવા લાગ્યા અને એમાંનો એક તો રીતસર જાણે વાવણી કરતો હોય તેમ એને ખભે લટકાવેલી એક ઝોળીમાંથી કશુંક કાઢી કાઢીને મૂઠીમૂઠી છાંટતો હતો. એમણે ભોંયરાનું બારણું તોડીને એની અંદર ચૂનો છાંટ્યો અને ફરતાં બીજા કોઢ, ગમાણ, ઘોડાર વગેરે મકાનોમાંય છાંટ્યો. પાછો બગીચો વટાવીને એ લોકો બહાર નીકળવા જતા હતા ત્યારે એમણે એક અંધારી બારીમાં

બત્તી થતી જોઈ અને મિસ એમિલી એ બારી પર બેઠી હતી. બત્તી એની પાછળ હતી. અને એનું ટટાર ધડ, જાણે બાવલું હોય એવું સ્થિર. એમની આંખે ચઢ્યું. એ લોકો ચૂપકીદીપૂર્વક બગીચામાં સરકી ગયા અને રસ્તાની બેય બાજુ ઊભેલા 'લોકસ્ટ' વૃક્ષના પડછાયાઓમાં છૂ થઈ ગયા. એકબે અઠવાડિયાં પછી ગંધ ઊડી ગઈ.

આ ઘટના બની તે દિવસોમાં લોકો ખરેખર એને માટે અફસોસની લાગણી અનુભવવા મંડ્યાં હતાં. અમારા ગામનાં લોકો એના બાપની ઘરડી કાકી લેડી વ્યાટને તદ્દન ચિત્તભ્રમ થઈ ગયેલો તે યાદ કરીને પોતાની માન્યતા કહેતાં કે ગ્રિયર્સન પરિવારવાળાએ પોતાની ખરેખરી હેસિયત કરતાં બહુ વધારે મગરૂબી રાખી કહેવાય. જુઓ ને, મિસ એમિલી જેવીનેય એકે છોકરો લાયક નથી લાગતો. અમે લોકો લાંબા વખતથી ગ્રિયર્સન પરિવારને એક નાટકીય ચિત્તર જ માનતાં હતાં; પાછળ સફેદ કપડાંમાં સજ્જ મિસ એમિલીની પાતળી આકૃતિ, આગળ એના ભણી પીઠ કરીને હાથમાં ચાબૂક રમાડતાં એના બાપની છાયાકૃતિ અને એ બંને એમના ઉઘાડાફટાક આગલા બારણાંના ચોકઠામાં મઢાયેલાં હોય - આવી એમની છબી અમારા મન પર અંકાઈ ગઈ હતી. એટલે એ જ્યારે ત્રીસ વર્ષની થઈ તોય અપરિણીત જ રહી ત્યારે અમને જાણે આનંદ જ થયો એમ તો ન કહેવાય, પણ અમને અમારી વાત સાચી પડતી લાગી : કુટુંબમાં ગાંડપણ હોવા છતાં એણે એની અડફટમાં આવેલી એકેએક તકને જો એ ખરેખર ફળીભૂત થઈ હોત તો, કાંઈ જતી તો ન જ કરી હોત.

એના બાપ મરી ગયા ત્યારે વાત બહાર આવી કે એને વારસામાં ફક્ત આ મકાન જ મળ્યું હતું; અને એક રીતે, લોકોને ખુશી ઊપજી. આખરે એમને મિસ એમિલીની દયા ખાવાનો મોકો મળ્યો ખરો. એ એકલી પડી ને તેમાંયે ગરીબ અબળાની દશામાં આવી, એટલે એ લોકોને મન માણસમાં આવી. હવે એનેય એ કંપની ઓછીવત્તી થાય તેની જૂગજૂની હાય ને હાશનો અનુભવ થશે.

બાપના મરણ પછી બીજે દિવસે બધી સારા ઘરની સ્ત્રીઓએ એમને ઘેર ખરખરા માટે અને કાંઈ મદદની જરૂર હોય તો તે માટે જવાની, અમારે ત્યાંના રિવાજ મુજબ તૈયારી કરેલી. મિસ એમિલી રોજના જ પોશાકમાં, મોં પર શોકના એકેય અણસાર વિના, એમને બારણે જ સામી મળી. એણે એમને કહ્યું. મારા બાપ નથી મરી ગયા. એણે ત્રણ દિવસ સુધી લાગટ એમ કહ્યા કર્યું. પાદરીઓ એની મુલાકાત લેતા રહ્યા અને દાકતરો એને મૃતદેહનો નિકાલ કરવાનું સમજાવતા રહ્યા. છેવટે એ લોકો કાયદાનો ને જબરદસ્તીનો આશ્રય લેવાની તૈયારીમાં જ હતા ત્યારે એ ભાંગી પડી અને એ લોકોએ ઝટપટ એના બાપને દફનાવી દીધો.

તે વખતે પણ એ ગાંડી છે એવું અમે નહોતું માન્યું. અમે માનેલું કે એને એવું કર્યા વિના ચાલે એમ નહોતું. એના બાપે કેટલા બધા જવાન ઉમેદવારોને એ ઘરમાંથી હકાલી કાઢેલા તે અમને સાંભરતું હતું. અને અમે જાણતા હતા કે એની પાસે કશું જ પોતીકું

કહેવા જેવું રહ્યું નહોતું. એટલે બીજા દુખિયારા માણસોની જેમ એય પોતાને લૂંટી લેનારને વળગી ન રહે તો બીજું કરે પણ શું ?

૩

ઘણા વખતથી એ માંદી હતી. અમે એને ફરી પાછી જોઈ ત્યારે એણે વાળ ટૂંકા કરાવી નાંખ્યા હતા અને એટલે એ નાની છોકરી જેવી લાગતી હતી. દેવળની રંગીન બારીઓ પર પેલા દેવદૂતો ચીતરેલા હોય છે, કંઈક તેમને મળતી, કરુણ ને ગંભીરના મિશ્રણ જેવી એ દેખાતી હતી.

ગામે હમણાં જ પગથીઓ પર પથરા જડવાના કોન્ટ્રાક્ટ આપેલા હતા, અને એના બાપ ગુજરી ગયા તે પછી ઉનાળામાં એ લોકોએ કામ શરૂ કરેલું. કન્ટ્રાક્ટરનો માણસ નિગ્રો મજૂરો, ખચ્ચરો ને યંત્રો લઈને આવી લાગ્યો. એમનો ફોરમેન હોમર બેરન નામનો ઉત્તર તરફનો યાન્કી હતો. એ મોટો તગડો, શામળો ને તરવરિયો માણસ હતો. એનો ઘાંટો પહાડી હતો ને આંખોનો રંગ ચહેરા કરતાં કંઈક ખુલ્લો હતો. એ નિગરડાઓને ભાંડતો ને નિગરડા કોદાળાના ઘા સાથે તાલ મેળવીને ગાતા તે સાંભળવા ગામનાં નાનાં છોકરાં ટોળે વળતાં. થોડા જ વખતમાં એ ગામનાં એકેએક જણનો ઓળખીતો થઈ પડ્યો. ચોકમાં તમે ક્યાંય જો હાસ્યની છોળો ઊડતી સાંભળો તો નક્કી હોમર બેરન એ ટોળાંની વચમાં હોવાનો જ. થોડા જ દિવસો પછી એ ને મિસ એમિલી દર રવિવારે સાંજે, માલિક માટે એમના ઘોડા સાચવનારા તબેલામાંથી મંગાવેલા, બદામી રંગના બે ઘોડા જોડેલી પીળા રંગની બગ્ગીમાં ફરવા જતાં, તે અમારી નજરે ચઢ્યાં.

શરૂઆતમાં તો અમે સહેજ રાજી થયા કે ચાલો, મિસ એમિલીને ઓળખાણ પિછાણ પૂરતોય રસ લાગ્યો ખરો, કારણ મહિલામંડળ તો કહેતું હતું કે 'ગ્રિયર્સન ઊઠીને કોઈ ઉત્તર તરફના ને તેય આવા દાડિયા મજૂરિયા વિશે કશો ગંભીર વિચાર કરે જ નહીં.' પણ બીજાં કેટલાંક હતાં વધુ મોટી ઉંમરનાં લોકો, જે મરમમાં બોલતાં કે શોકથી વિહ્વળ હોવા છતાં સાચી કુલસ્ત્રીથી કોઈ (કુલધર્મ) વિસારે ન પડાય - એ લોકો કુલધર્મ શબ્દ અધ્યાહાર રહેવા દેતા. ફક્ત એટલું કહેતાં, 'બિચારી એમિલી. એનાં સંગાંઓએ એને અત્યારે હૂંફ આપવી જોઈએ.' અલાબામામાં એનાં કેટલાંક સગાં હતાં ખરાં; પણ વરસો પહેલાં એના બાપે પેલી ગાંડી કાકી લેડી વ્યાટના વારસાની બાબતમાં એ લોકો સાથેનો સંબંધ બગાડી નાખેલો અને તે પછી એ બે કુટુંબો વચ્ચે પત્રવ્યવહાર સરખો નહોતો રહ્યો. એ લોકો તરફથી અંતિમક્રિયા વખતે પણ કોઈ આવ્યું નહોતું.

અને ઘરડેરાંઓએ જેવો 'બિચારી એમિલી' શબ્દ ઉચ્ચાર્યો કે લાગલી જ કાનાફુસી શરૂ થઈ ગઈ : 'તમને ખરેખર જ શું એવું લાગે છે?' એ લોકો એકમેકને પૂછતા. 'હાસ્તો વળી એવું નહીં તો બીજું હોઈ શું શકે ....' આ પાછું મોઢા આડો હાથ રાખીને બોલ્યા;

બદામી ઘોડાંની જોડીની તીણી ને ઝડપી તબડાક તબડાક રસ્તા પરથી પસાર થતી હોય ત્યારે ચકની પટ્ટીઓ પાછળ ડોકી તાણતા રેશમ ને સાટીનનો સળવળાટ રવિવાર સાંજના ઢળતા તડકા પર ઘેરાઈ વળે : 'બિચારી એમિલી.'

અમે લોકો એને પતિતા માનતા હતા ત્યારેય એ તો એની ડોક ઊંચી જ રાખતી હતી. એ જોઈને એવું લાગતું કે જાણે ગ્રિયર્સન પરિવારના છેલ્લા સંતાન તરીકેના એના ગૌરવની અમે અગાઉ કરતાં પણ વધુ ઇજ્જત કરીએ એવો કેમ જાણે એ અમારી પાસે તગાદો ન કરતી હોય; કેમ જાણે એની મનસ્વિતાને પાછી અંકે કરવા માટે એના ગૌરવને આમ છેક કાદવમાં આળોટી લેવું જરૂરી ન લાગતું હોય. એણે ઉંદર મારવાનું ઝેર, આર્સેનિક, ખરીદ્યું તે પણ એ જ ઠસ્સાથી. લોકોએ 'બિચારી એમિલી' કહેવા માંડ્યું. તે પછી એક વરસ કરતાં વધારે વખત થઈ ગયેલો ને એની બે પિત્રાઈ બહેનો એને મળવા આવેલી તેવાકમાં આ ઘટના બનેલી.

'મારે થોડુંક ઝેર જોઈએ છે.' એણે દવાવાળાને જઈને કહ્યું. તે વખતે એ ત્રીસની ઉપર પહોંચી ચૂકી હતી. છતાં હજી એકવડી જ દેખાતી હતી. જો કે એની કાળી, ટાઢી ને ઘૂરકતી આંખોને કારણે એ સાધારણ કરતાં પણ વધુ દૂબળી દેખાતી. એ આંખો પણ પાછી જે ચહેરામાં તગતગતી તે ચહેરા પરનું માંસ પણ લમણા પર થઈને આંખના ખાડા પર તણાયેલું દેખાય. દીવાદાંડીના રખેવાળનો ચહેરો તમે જેવો કલ્પો તેવો એનો ચહેરો લાગતો. 'મારે થોડુંક ઝેર જોઈએ છે.' એણે કહ્યું.

'જી, મિસ એમિલી. કેવી જાતનું ઝેર ? ઉંદર વગેરે મારવાનું ને ? મારી ભલામણ છે કે......'

'તમારી પાસે સારામાં સારું જે હોય તે મારે જોઈએ. કઈ જાતનું તેની મને પરવા નથી.'

દવાવાળાએ બે - પાંચ નામ લીધાં : 'આ દરેક ઝેરથી હાથી જેવા હાથીના પણ ઘડીમાં રામ રમી જાય. પણ આપને જેની જરૂર છે તે તો......'

'આર્સેનિક,' મિસ એમિલી બોલી ઊઠી. 'એ સારું ગણાય કે ?'

'આ...આર્સેનિક ? જી, બહેનજી.....પણ આપને તો જોઈએ છે......'

'મારે આર્સેનિક જોઈએ છે.'

દવાવાળો એના મોં સામે તાકી રહ્યો. એણે ટટાર ડોકે, પવનમાં સડસડતા વાવટા જેવે ચહેરે, વળતી દવાવાળાની આંખોમાં આંખો ઠેરવી.

'કેમ નહીં, જરૂર જરૂર,' દવાવાળો બોલ્યો, 'આપને તે જોઈએ તો, તો પણ... કાયદાનો તગાદો છે કે આપ તેનો શો ઉપયોગ કરવાના છો તે આપે કહેવું પડશે.'

મિસ એમિલી તો બસ એની સામે ટગર ટગર તાકી જ રહી. એણે એની ડોક સહેજ પાછળ ઢાળી જેથી બરાબર એની આંખમાં આંખો નોંધી શકાય. છેવટે પેલાએ પોતાની આંખ ઢાળી દીધી. અને આર્સેનિક કાઢીને બંડલ વાળ્યું, ઘેરબેઠાં માલ પહોંચાડવા માટે

દુકાનમાં નોકરી કરતો નિગ્રો છોકરો બંડલ એના હાથમાં આપી ગયો; દવાવાળો તો પાછો સામો આવ્યો જ નહીં. એણે ઘેર જઈને બંડલ ખોલ્યું ત્યારે અંદરના બોકસ પર ખોપરી ને હાડકાંની નિશાની હેઠળ લખેલું હતું : 'ઉંદર માટે.'

૪

એટલે બીજે દિવસે અમે બધાંએ બોલવા માંડ્યું, 'નક્કી એ હવે આપઘાત કરવાની;' અને અમે એમેય બોલતાં કે એ જ સહુથી સારો રસ્તો છે, એ સહુથી પહેલી હોમર બેરન સાથે દેખાવા માંડી ત્યારે અમે કહેલું, 'એ એને પરણશે.' પછી અમે કહેતાં. 'એ હજી એને સમજાવશે.' કારણ હોમરે જાતે કહેલું કે એ કંઈ પરણે કરે એવો માણસ નથી. એને તો પુરુષ ગમતા અને એ એલ્કની ક્લબમાં ઊગીને ઊભા થતા જવાનિયા ભેગો જ શરાબ પીતો ને પડ્યો પાથર્યો રહેતો, એય જાણીતી વાત હતી. તે પછી એ લોકો રવિવારે સાંજે ઝળહળતી બગ્ગીમાં બેસીને પસાર થતાં હોય. મિસ એમિલી ટટાર ડોકીએ બેઠી હોય ને હોમર બેરન એની હેટ વાંકી રાખીને, દાંત વચ્ચે સિગરેટ પકડીને પીળાં મોજાંવાળા હાથમાં લગામ ને ચાબૂક પકડીને બેઠો હોય, ત્યારે અમે ચકના પડદાની આડે ઊભાં ઊભાં બોલતાં, 'બિચારી એમિલી.'

પછી કેટલીક સન્નારીઓએ કહેવા માંડ્યું કે આ તો ગામનું કલંક છે ને જવાનિયાંને ખોટો ધડો બેસે છે. પુરુષો તો વચમાં પડવા માંગતા નહોતા, પણ છેવટે સન્નારીઓએ ગામના બાપ્ટિસ્ટ પાદરીને એની મુલાકાત લેવાની ફરજ પાડી. મિસ એમિલીનું કુટુંબ એપિસ્કોપલ હતું. એ મુલાકાત દરમ્યાન શું થયું એ તો પાદરી સાહેબ કદી કહેવાના નહિ, પણ એમને ફરી મુલાકાત લેવાની ઘસીને ના પાડી દીધી હતી. વળતે રવિવારે એ લોકો પાછાં રસ્તા પર બગીમાં બેસીને ફરવા નીકળ્યા, અને બીજે જ દિવસે પાદરીની વહુએ અલાબામા ખાતે મિસ એમિલીનાં સગાંઓને કાગળ લખ્યો.

એટલે ફરી એના ઘરના છત્ર હેઠળ એના ફક્ત સંબંધીઓ આવી લાગ્યાં. અને અમે લોકો હવે શું બને છે તેનો તાલ જોતાં બેઠાં. તે પછી અમને ખાતરી પડી કે એ લોકો પરણવાનાં હતાં. અમને જાણવા મળ્યું કે મિસ એમિલી ઝવેરીની દુકાને ગયેલી ને પુરુષને ખપનાં ચાંદીનાં પ્રસાધનોની વરદી આપી ગયેલી ને દરેક ચીજ પર 'હો. બે.' એવા અક્ષરો કોતરવાની સૂચના પણ આપી ગયેલી. બે દિવસ પછી અમે માહિતી મેળવી કે એણે રાતે પહેરવાના લાંબા ખમીસ સહિત પુરુષનાં કપડાંનો આખો સટ ખરીદ્યો હતો અને અમે બોલ્યા, 'ચાલો, એ લોક પરણી ગયાં.' અમે જાણે રાજી તો એટલાં થયાં કે પેલી બે પિતરાઈ બહેનો મિસ એમિલી કદી પણ નહોતી નીવડી તેટલા પ્રમાણમાં ગ્રિયર્સન વેલાની દીકરીઓ નીવડી હતી.

એટલે જ્યારે હોમર બેરન — આ દરમ્યાન રસ્તાનું કામકાજ પૂરું થયેલું - ત્યાંથી

અગિયારા ગણી ગયો ત્યારે અમને એની કશી નવાઈ ન લાગી. અમને જો સહેજ નિરાશા થઈ તો તે એટલી જ કે જાહેરમાં ભમભડાકા ન થયા, પણ અમે ધારેલું કે કાં તો એ મિસ એમિલીને લઈ જવાની તૈયારી કરવા ગયો હશે કે પછી એ એની પિતરાઈ બહેનોથી પોતાનો પિંડ છોડાવે તેની રાહ જોતો ક્યાંય બેઠો હશે. (ત્યાં સુધીમાં તો કાવતરાખોર ટોળી બંધાઈ ચૂકી હતી અને અમે બધા મિસ એમિલીની પિતરાઈ બહેનોને કાઢવાના પ્રયત્નમાં એના સાથીદારો બની ગયેલાં.) પરિણામ ઠરી ચૂકેલું હતું, બીજું એક અઠવાડિયું ગાળીને લોકોએ વિદાય લીધી અને, અમે પહેલેથી ધારતા જ હતાં તે મુજબ હોમર બેરન ત્રણ દિવસની અંદર જ ગામમાં પાછો આવી લાગ્યો. એક સમીસાંજે નિગ્રોએ રસોડાનું બારણું એને માટે ખોલેલું તે એક પડોશીએ જોયેલું.

અને હોમર બેરનને અમે એ જોયો તે જોયો. પછી પાછો નથી જોયો. અને મિસ એમિલીને પણ કેટલાક વખત સુધી નથી જોઈ. નિગ્રો ટોપલી લઈ ને બજાર જતો ને આવતો, પણ આગલા દરવાજા બંધના બંધ જ રહેતા. કોઈ કોઈ વખત અમે લોકો એને બારી પાસે પળવાર જોઈ લેતાં, પેલા ચૂનો છાંટનારાઓએ તે રાતે જોયેલી તે જ રીતે, પણ લગભગ છ મહિના સુધી એને રસ્તા પર નીકળેલી કોઈએ જોઈ નથી. પછી અમને સમજાયું કે આ પણ કંઈ ધારણા બહારનું તો ન કહેવાય; એના બાપના પેલા જે ગુણે એના સ્ત્રીજીવનને અનેકવાર ગૂંગળાવ્યું હતું તે ગુણ એટલો તો ઝેરી ચેપીલો ને હઠીલો હોઈ શકે કે એના બાપની ભેગો મરી નયે પરવારે.

અમે ફરી વાર મિસ એમિલીને જોઈ ત્યારે એ જાડી થઈ ગયેલી હતી અને એના વાળ કાબરા થવા માંડ્યા હતા. બીજાં થોડાં વર્ષોમાં એ વધુ ને વધુ કાબરા થતા ગયા અને છેવટે એ મરીમીઠાના ભૂકા જેવો કાબરચીતરો લોખંડી રંગ ધારણ કરીને જંપ્યા. ચુંવોતેર વર્ષની ઉંમરે એ મરણ પામી ત્યારે પણ કોઈ કર્મયોગી માણસને છાજે તેવો જોમદાર લોખંડી કાબરચીતરો રંગ એના વાળનો જેમનો તેમ જ રહેલો.

તે દિવસથી માંડીને એના આગલા દરવાજા બંધ જ રહેલાં. હા, એમાં છ-સાત વર્ષ બાદ કરવાં પડે. એ વર્ષોમાં એ જ્યારે ચાળીસની આસપાસ હતી ત્યારે એણે ચીનાઈ વાસણો પર ચિત્રકામ શીખવાનો વર્ગ ખોલેલો. એણે નીચેના એક કમરામાં એનો સ્ટુડિયો સજાવેલો ને ત્યાં કર્નલ સારટોરિસની પેઢીનાં લોકો પોતાની પુત્રીઓ અને પ્રપૌત્રીઓને દર રવિવારે પચ્ચીસ સેન્ટના સિક્કા સાથે દેવળમાં મોકલે તેવી જ ભાવનાથી મોકલતાં. દરમ્યાન એના વેરા પણ માફ કરી દેવામાં આવેલાં.

પછી નવી પેઢી ગામનો મોભ થઈ પડી અને એમની ભાવના ગામની ભાવના થઈ પડી. એટલે ચિત્રકામના વિદ્યાર્થીઓ પહેલાં કંઈક વધ્યા ને પછી ઘટી ગયા. લોકોએ હવે એમનાં છોકરાંને હાથમાં રંગની પેટીઓ ને કંટાળાભરેલા બ્રશ ને સ્ત્રીઓ માટેનાં માસિકોમાંથી કાપેલાં ચિત્રો લઈને ગ્રિયર્સનને ઘેર મોકલવાનું બંધ કર્યું. આમ એના આગલા દરવાજા છેલ્લા વિદ્યાર્થીને વિદાય કરીને બંધ થયા, તે થયા પછી ઊઘડ્યા જ નહિ. ગામને

ટપાલ ઘેરબેઠી પહોંચતી કરવાની મફત સરકારી સેવા મળી ત્યારે એકલી મિસ એમિલીએ એમને પોતાના ઘર પર ધાતુના નંબર લગાડવાની ને ટપાલપેટી લગાડવાની ના પાડી દીધી. એ એમની વાત સાંભળે તો ને ! અમે દરરોજ, દર મહિને, દર વરસે, પેલા નિગ્રોને બાસ્કેટ લઈને બજારમાં જતો ને આવતો જોતાં. એના વાળ ધોળા થતા ગયા ને એની કમર ખૂંધી થતી ગઈ તેનાયે અમે સાક્ષી છીએ. દર ડિસેમ્બરે અમે એને વેરાની નોટિસ મોકલતાં, જે એક અઠવાડિયા પાછી પોસ્ટ ઓફિસમાં પડી રહીને ‘ઘણીએ લીધી નથી’ એવી નોંધ સાથે પાછી ફરતી. કોઈ કોઈ વાર અમે એને ભોંયતળિયાની બારીઓ પૈકી એકાદની પાસે બેઠેલી જોતા – મકાનનો ઉપલો માળ તો એણે દેખીતી રીતે જ કાયમ માટે બંધ કરી દીધો જણાતો હતો. બારીની વચ્ચોવચ, કમર સુધી કોતરેલી મૂર્તિ ગોખલામાં હાલ્યાચાલ્યા વિના બેઠેલી હોય એવી એ દેખાતી. એ અમારી સામે જુએ છે કે નથી જોતી તેની તો અમને કદી પણ સમજ પડતી નહીં. આમ જ એ પ્રિય, અનિવાર્ય, અભેદ્ય, પ્રશાંત અને વિકૃત સ્ત્રી પેઢી પર પેઢી વટાવતી રહી.

અને એમ જ એ મરણ પામી. ધૂળથી ને ઓળાથી ભરેલા એ ઘરમાં એ માંદી પડી. ડગુમગુ થતાં પેલા નિગ્રો સિવાય એની ચાકરી કરનાર બીજું કોઈ નહોતું. અમને તો એ માંદી છે એની ખબરેય નહોતી પડી; નિગ્રો પાસેથી તો કશી માહિતી કઢાવવાનું અમે લાંબો વખત થયાં પડતું મૂકેલું. એ તો કોઈનીય જોડે અક્ષરેય બોલતો નહોતો. ઘણે ભાગે એની સાથે પણ નહીં બોલતો હોય, કારણ એનો અવાજ વપરાયા વિના કટાઈ ગયો હતો ને ઘોઘરો થઈ ગયો હતો.

ભોંયતળિયાના જ એક ખંડમાં, એક ભારે વાલનટના પલંગ પર એ મરણ પામી. પલંગ પર પરદા લટકતા હતા. વરસોથી તડકો ખાધો ન હોવાથી ફૂગ ચઢી ગયેલા ને પીળા પડી ગયેલા એક ઓશીકા પર એનું કાબરચીતરું માથું ટેકવેલું હતું.

૫

સહુ પહેલી જે સન્નારીઓ ત્યાં જઈ પહોંચી તેમને આગલે બારણે જ નિગ્રો સામે મળ્યો. એ સન્નારીઓ દબાયલા ઘુસપુસ અવાજે વાતો કરતી ને આમતેમ કુતૂહલભરી નજર ઝપઝપ ફેરવતી અંદર આવી એટલે એ ત્યાંથી ખસી ગયો. એ સીધો આખું મકાન વીંધીને પાછલે બારણેથી બહાર નીકળી ગયો તે નીકળી ગયો, ફરી કદી ત્યાં દેખાયો જ નહીં.

પેલી બે પિતરાઈ બહેનો તાબડતોબ આવી પહોંચી. બીજે દિવસે જ એમણે અંતિમક્રિયા રાખી. આખું ગામ મિસ એમિલીના અંતિમ દર્શન માટે આવી પહોંચ્યું. ખરીદેલાં ફૂલ હેઠળ એ સૂતી હતી. એની અરથી ઉપર એના બાપનું રંગીન રેખાચિત્ર ગૂઢ ચિંતનમાં ગરકાવ ટીંગાતું હતું અને ઘુસપુસ કરતી સ્ત્રીઓ ભયાનક રસ ઉમેરતી હતી; અને ત્યાં ઘરડા પુરુષો પણ આવીને અડાળીમાં ને બગીચામાં બેઠા હતા. કેટલાકે તો જૂના કાળના

કોન્ફેડરેટ લશ્કરના ગણવેશ પણ બ્રશ મારીને ચડાવેલા હતા. મિસ એમિલી એમની સમકાલીન જ હોય એવી રીતે એ લોકો વાતો કરતા હતા. એમણે એની સાથે નૃત્ય કર્યાં હતાં ને કદાચ પ્રેમ પણ કર્યો હતો, એમ અત્યારે એ લોક મન મનાવતા હતા. બધાં ઘરડાંઓ કરે છે તેમ આ લોકો કાળને એની અંકગણિત જેવી ગતિ સાથે સેળભેળ કરી નાખતા હતા. એવાં ઘરડાંઓને મન ભૂતકાળ એક કપાતા જતા રસ્તા જેવો નથી હોતો, પણ એક વિશાળ ચરા જેવો હોય છે. જેને કોઈ શિયાળો કદી પૂરેપૂરો સ્પર્શી શકતો નથી અને એ ચરાની ને એમની વચ્ચે બાટલીના સાંકડા ગાળા જેવાં તદ્દન તાજેતરના દશકા જ આડા આવતા જણાય છે.

એમને એ વાતની ક્યારનીયે ખબર પડી ગઈ હતી કે ઉપલે માળે એક ઓરડો એવો હતો જેને છેલ્લાં ચાલીસ વરસથી કોઈ માણસે નાંખી નજરેય જોયો નહોતો અને જેનાં બંધ બારણાં હવે તોડવા જ પડવાનાં હતાં. મિસ એમિલીનો દફનવિધિ સમીસારી રીતે પૂરો થયો ત્યાં સુધી એ લોકોએ ધીરજ ધરી અને પછી એમણે એ ઓરડો ખોલ્યો.

બારણાંને તોડી પાડવામાં જે બળ વાપરવું પડ્યું તેનાથી જાણે આખો ઓરડો ધૂળથી ઊભરાઈ જતો જણાયો. સૌભાગ્યરાત્રિ જેવાં સુશોભનોથી સજાવેલા આ આખાયે ખંડ પર મકબરામાં વરતાય તેવી એક આછી કડવી ગંધનું આવરણ છવાયેલું લાગતું હતું. ઝાંખા પડી ગયેલા ગુલાબી રંગના ઝૂલદાર પરદા પર, ગુલાબઘાટના બત્તીઓના ઝુમ્મર પર, શૃંગારસામગ્રીના મેજ પર, કંડારેલા કાચની નજાકતભરી ઝીણીમોટી સામગ્રી પર, ને નામના અક્ષરો વંચાય નહીં તેટલો બધો મેલ ચડી ગયેલી ચાંદીની પીઠવાળા પુરુષ માટે આણેલાં પ્રસાધનોની ચીજો પર, તમામ વસ્તુ પર એ ગંધની બિછાત પથરાઈ ગઈ હતી. એ બધાંની વચ્ચે એક કોલર ને ટાઇ પડ્યાં હતાં, કેમ જાણે હમણાં જ ઉતાર્યાં ન હોય. એને ઉપાડવામાં આવ્યાં ત્યારે નીચેની ધૂળ પર એમની એક ઝાંખી ચંદ્રાકાર નિશાની રહી ગઈ. એક ખુરશી પર કાળજીથી ગડી કરેલાં કોટ-પાટલૂન લટકતાં હતાં; એની નીચે બે મૂંગા બૂટ અને પગમાંથી કાઢેલાં મોજાં પડ્યાં હતાં.

માણસ પોતે પથારીમાં પડેલો હતો.

લાંબા વખત સુધી અમે ત્યાં સ્તબ્ધ ઊભાં રહ્યાં ને એ ગહન ને માંસવિહોણા સ્મિત પર નજર માંડી રહ્યાં. દેખીતી રીતે જ એ દેહ એક કાળે આલિંગનની મુદ્રામાં સૂતેલો હતો, પણ અત્યારે હવે દીર્ઘ નિદ્રાએ, જે રતિથીયે લાંબું જીવે છે ને જે રતિના દાંભિક હાવભાવનેય જીતી જાય છે એ દુરાચારિણી દીર્ઘ નિદ્રાએ, એને પોતાના પાશમાં ભીડી લીધો હતો, એના દેહનો અવશેષ એના રાતના પહેરણના અવશેષ હેઠળ સડી ગળીને, એ જે પથારી પર સૂતો હતો તેની સાથે અલગ ન કરી શકાય તેવો એકાકાર થઈ ગયો હતો; અને એની ઉપર તથા એની બાજુના ઓશીકાની ઉપર પેલી ધીરજના અવતાર સમી શાશ્વત ધૂળનું એકધારું સમાન અસ્તર પથરાયેલું હતું.

તે પછી અમારું ધ્યાન ગયું ને અમે જોયું કે બીજા ઓશીકા પર એક માથું મુકાયાનો

દાબ પડેલો હતો. અમારામાંથી એક જણે એના પરથી કશુંક ઉપાડ્યું અને અમે બધાં એના તરફ ડોક લંબાવીને તાકવા લાગ્યાં. અમારાં નસકોરાં પેલી આછી ને અદૃશ્ય ધૂળની, સૂકી ને કડવી ગંધથી ભરાઈ ગયાં હતાં તે વખતે અમે એક લાંબો તાંતણો જોયો, લોખંડ જેવા કાબરચીતરા વાળનો.

અનુ : પ્રબોધ ચોકસી

ખૂની એવો મારો દીકરો

બર્નાર્ડ માલામુડ

પિતા પરસાળમાં ઊભા ઊભા સાંભળે છે એવી લાગણી થતાં જ એ જાગી જાય છે. શું સાંભળે છે ? એને ઊંઘતો ને સ્વપ્ન જોતો સાંભળે છે. એને ઊભો થતો ને પેન્ટ માટે ફાંફાં મારતો સાંભળે છે. એને રસોડામાં જમવા ન જતો સાંભળે છે. બીડેલી આંખે અરીસામાં તાકી રહેતો સાંભળે છે. સંડાસમાં એમ બેસી રહેતો સાંભળે છે, વાંચી ન શકે એવા પુસ્તકનાં પાનાં ફટોપટ ઉથલાવતો સાંભળે છે. એનાં ક્રોધાવેશ, વેદના ને એકલતા સાંભળે છે. પિતા પરસાળમાં ઊભા છે. સાંભળી રહેલા પિતાને દીકરો સાંભળે છે.

અજનબી એવો મારો દીકરો, એ મને કાંઈ કહેતો જ નથી. હું બારણું ઉઘાડું છું ને પરસાળમાં મારા પિતાને જોઉં છું.

તમે ત્યાં શા માટે ઊભા રહ્યા છો, કામે કેમ જતા નથી ?

હંમેશની જેમ આ વર્ષે પણ મેં ઉનાળાને બદલે શિયાળામાં રજા લીધી છે.

આ અંધારી ગંધાતી પરસાળમાં ઊભા ઊભા મારી એકે એક હિલચાલની ચોકી કરવામાં, જે દેખાતું નથી એની કલ્પના કરવામાં એ વેડફી નાખવાના હો તો શું જખ મારવા લીધી ? તમે મારા પર જાસૂસી શા માટે કરો છો ?

મારા પિતા એમના રૂમમાં ચાલી જાય છે ને થોડી વાર પછી પાછા પરસાળમાં આવીને સાંભળે છે.

કોઈક વાર હું એના ઓરડામાં એનો અવાજ સાંભળું છું પણ એ મારી સાથે વાત કરતો જ નથી ને મને સૂઝ પડતી નથી કે શાનું શું છે. કોઈ પણ પિતા માટે આ અનુભવ ભયંકર છે. કોઈક દિવસ કદાચ એ મને સરસ કાગળ લખશે, માય ડિયર ફાધર....

માય ડિયર સન હેરિ, તારું બારણું ઉઘાડી નાખ.

કેદી એવો મારો દીકરો.

મારી પત્ની સવારથી જ મારી દીકરીનું ચોથું બાળક આવવાનું છે એટલે એની પાસે

ચાલી જાય છે. મા દીકરીની રસોઈ કરે છે. બધું સાફસૂફ કરે છે ને બાળકોની સંભાળ રાખે છે. મારી દીકરીને હાઈબ્લડ પ્રેસર હોવાથી એની સુવાવડ આકરી છે ને એ લગભગ પથારીવશ જ રહે છે. મારી પત્ની આખો દિવસ ત્યાં જ હોય છે. એને ખબર છે હેરિને કાંઈક થયું છે. ગયે ઉનાળે એ ગ્રેજ્યુએટ થયો ત્યારથી બેચેન રહે છે. એકલવાયો રહે છે, પોતાના વિચારમાં જ ડૂબેલો રહે છે. એની સાથે વાત કરીએ તો અડધો વખત એ બૂમો જ પાડે છે. એ છાપાં વાંચે છે, સિગારેટ પીએ છે. પોતાના ઓરડામાં જ રહે છે. કોઈક વાર એ ફરવા જાય છે.

હેરિ, ફરવાનું ગમ્યું ?

ફરવાનું.

મારી પત્નીએ એને કામ શોધી કાઢવાનું કહ્યું ને એકાદ વાર એ શોધમાં પણ ગયો. પરંતુ એને કાંઈક ઑફર મળી ત્યારે તો એણે નોકરી સ્વીકારી નહીં.

એવું તો નથી જ કે મારે કામ નથી કરવું. એ જ કે મને બેચેની થાય છે.

તને બેચેની કેમ થાય છે ?

મને જે થાય છે તે થાય છે. મને જે છે તે થાય છે.

તારી તબિયતને કાંઈ થયું છે, બેટા ? તો તારે ડૉક્ટર પાસે જવું જોઈએ ?

મને બેટા કહીને ન બોલાવો, મારી તબિયતને કાંઈ થયું નથી. એ જે થતું હોય તે મારે એની વાત કરવી નથી. કામ મારે જોઈએ છે એવું નહોતું.

તો ત્યાં સુધી કાંઈક કામચલાઉ શોધી કાઢ, મારી પત્નીએ કહ્યું.

એ બૂમો પાડવા માંડે છે. બધું જ કામચલાઉ છે. જે પહેલેથી જ કામચલાઉ છે એમાં મારે કાંઈ શા માટે ઉમેરવું જોઈએ ? મારું પાણી કામચલાઉ છે. જગત કામચલાઉ છે. એમાં પાછું મારે કામચલાઉ કામ નથી જોઈતું. મારે કામચલાઉથી ઊલટું જોઈએ છે, પણ એને ક્યાં શોધવા જવું ? એ ક્યાં મળી આવે ?

મારા પિતા રસોડામાં ઊભા ઊભા કામચલાઉ રીતે સાંભળે છે.

મારો કામચલાઉ દીકરો.

માએ કહ્યું કે તું કામે લાગીશ તો તને ચેન પડશે, હું ઈન્કાર કરું છું. હું બાવીસનો છું, ગયા ડિસેમ્બરથી ડિગ્રી મેળવી છે ને તમને તો ખબર છે એને ક્યાં ચિટકાવી શકાય. રાતે ટેલિવિઝનમાં હું સમાચાર સાંભળું છું. રોજેરોજ યુદ્ધ નિહાળું છું. એ નાના પરદા પરનું મોટું યુદ્ધ છે. કોઈક વાર હું નીચો નમું છું ને મારી હથેળીથી યુદ્ધને સ્પર્શ કરું છું. હું મારો હાથ મરી જાય એની રાહ જોઉં છું.

મરેલા હાથવાળો મારો દીકરો.

કોઈ પણ દિવસે મને ભરતી કરી દેશે, પણ હવે મને એની જરાય ચિન્તા થતી નથી. હું નહીં જાઉં. ક્યાંક ચાલી જવાનો વિચાર મને ભારરૂપ લાગે છે તો પણ હું કાં તો કેનેડા, કાં તો બીજે ક્યાંક ચાલી જઈશ.

એની હાલત એવી છે કે મારી પત્ની ગભરાઈ જાય છે ને સવારે મારી દીકરીને ત્યાં ત્રણ બાળકોની સંભાળ લેવા જવાનું થાય છે ત્યારે આનંદમાં આવી જાય છે. હું એકલો પડું છું પણ એ મારી સાથે વાત કરતો જ નથી.

તારે હેરિને બોલાવવો જોઈએ ને એની સાથે વાત કરવી જોઈએ, મારી પત્ની મારી દીકરીને કહે છે.

કોઈક વાર કરીશ, પણ ભૂલતાં નહી કે અમારા બંનેની ઉંમરમાં નવ વર્ષનો ફેર છે. મને એમ છે કે એ મને બરાબર બીજી મા જ માને છે ને એને એક બસ છે. મને એ ગમતો હતો, પણ વિચારોની આપલે ન કરે એવા માણસ સાથે કામ પાડવું આકરું છે.

એને હાઈ બ્લડપ્રેસર રહે છે. મને એમ છે કે એને બોલાવતાં ડર લાગે છે.

મેં કામ પરથી બે અઠવાડિયાંની રજા લીધી છે. હું પોસ્ટ ઑફિસમાં ટિકિટબારીએ ક્લાર્ક છું. મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહ્યું કે મને જરાય ચેન પડતું નથી, ને એ જરાય ખોટું નથી, એટલે એમણે કહ્યું કે મારે સિકલીવ લેવી જોઈએ. પણ મેં કહ્યું કે હેરિએ મને ચિંતામાં નાખી દીધો છે એટલે હું ગેરહાજર રહું છું.

લિયો, મને ખબર છે તારે શું કહેવું છે. મારે પોતાને પણ મારાં બાળકોની ફિકરચિંતા છે. ઘરે બે દીકરી રાતદહાડો વધ્યે જતી હોય એનું ભાગ્ય ગિરવે મુકાઈ જાય છે, તેમ છતાં આપણે જીવવું પડે છે. શુક્રવારે રાતે તું પોકર રમવા આવીશ ? મન બહેલાવવાનો આ સરસ કીમિયો જતો કરવા જેવો નથી.

જોઈશ ત્યાં સુધીમાં મને કેવુંક લાગે છે, કેવુંક રહે છે. વચન નથી આપતો.

આવવાનો પ્રયત્ન કરજે. આ બધું તો ચાલ્યા જ કરે છે. તને જો સારું લાગે તો આવી પહોંચજે. તને જો આટલું સારું ન લાગે તો પણ આવી પહોંચજે, એનાથી કદાચ તારા મનમાં જે ભીંસ ને ચિંતા રહે છે એનો ભાર હળવો થઈ જશે. આ ઉંમરે આટલી બધી ચિંતા વેંઢારીને ફરવું એ તારા હૃદય માટે સારું નથી.

આ તો આકરામાં આકરી ચિંતા છે, હું જો મારી ચિંતા કરતો હોઉં તો મને ખબર હોય કે શી ચિંતા છે. મારે કહેવું એમ છે કે કાંઈ છૂપું રહેતું નથી. હું મનમાં ને મનમાં કહી શકું. લિયો, તું મૂરખ છે, નાહકની ચિંતા કરવી મૂકી દે. ચિંતા – ને તે પણ શાની, થોડા ડોલરની ? મારા પર અનેક ચડતીપડતી આવી છે છતાં પણ જે હંમેશાં ઠીક ઠીક ટકી રહી છે એવી મારી તબિયતની ? હવે હું સાઠનો થવા આવ્યો છું ને કાંઈ નાનો નથી રહ્યો એ વાતની ? જે કાંઈ ઓગણસાઠની ઉંમરે મરતું નથી તે સાઠનું થાય છે. કાળ જો તમારી પાછળ પડ્યો હોય તો એને હંફાવી શકાતો નથી. પણ ચિંતા બીજા કોઈક વિષેની હોય તો એ આકરામાં આકરી હોય છે. એનું નામ જ ખરી ચિંતા કારણ કે એ પોતે જો કહે નહીં તો બીજા કોઈકની અંદર જઈ શકાતું નથી ને શા માટે એ જાણી શકતું નથી. બંધ કરવાની સ્વિચ ક્યાં છે એની ખબર પડતી નથી. બસ વધુ ને વધુ ચિંતા કરવાની રહે છે.

એટલે હું પરસાળમાં ઊભો રહું છું.

હેરિ, યુદ્ધની ચિંતા ન કર.

શાની ચિંતા કરવી એ મને ન કહો.

હેરિ, તારા પિતા તને ચાહે છે. તું નાનો હતો ત્યારે રોજ રાતે હું ઘરે આવતો ત્યારે તું મારી પાસે દોડી આવતો. હું તને ઊંચકી લેતો ને છત સુધી ઊંચો કરતો. તારા નાના હાથથી એને અડવાનું તને ગમતું.

મારે એ વિશે કાંઈ જ સાંભળવું નથી. મારે જેને વિશે સાંભળવું નથી એ આજ વાત છે. હું જ્યારે બાળક હતો એ વિશે જ મારે સાંભળવું નથી.

હેરિ, આપણે અજનબીની જેમ જીવીએ છીએ. હું તો એટલું જ કહું છું કે મને સારા દિવસો યાદ આવે છે, જ્યારે આપણે એકબીજાને ચાહતા હતા એ દેખાડતાં ગભરાતા નહોતા એ યાદ આવે છે.

એ કાંઈ કહેતો જ નથી.

ચાલ તને ઈંડું બનાવી દઉં.

મારે ઈંડું નથી જોઈતું, જગતમાં મારે એ તો કોઈ હિસાબે નથી જોઈતું.

તો તારે શું જોઈએ છે ?

એણે પોતાનો કોટ પહેર્યો. કપડાંની ખીંટીએથી પોતાની હેટ ખેંચી લીધી ને દાદર ઊતરી રસ્તા પર ચાલ્યો ગયો. લાંબો કોટ ને ચોળાયેલી બ્રાઉન હેટ પહેરીને હેરિ ઓશન પાર્કવે પર ચાલવા માંડ્યો. એને ખબર હતી કે પિતા એની પાછળ પાછળ આવે છે ને એને લીધે એને ક્રોધ ચડ્યો.

એ પાછો વળ્યો નહીં. વિશાળ માર્ગના છેડા સુધી એ ઝડપી ગતિએ બોલ્યો. અત્યારે ફૂટપાથની બાજુમાં જ્યાં કોંક્રિટનો સાઈકલ રસ્તો હતો ત્યાં અસલના દિવસોમાં ઘોડાઓની કેડી હતી. ને હવે વૃક્ષો પણ જૂજ હતાં, ને એમની કાળી ડાળીઓ તડકાવિહોણા આકાશને ચીરતી હતી. એવન્યુ એક્સને છેડે, કાનિ આઈલેન્ડની ગંધ આવવા માંડે છે ત્યાં એણે રસ્તો ઓળંગ્યો ને ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું. એ હજીયે ખૂબ ગુસ્સે હતો તો પણ પિતાએ રસ્તો ઓળંગ્યો એ ન જોયાનો ડોળ કર્યો. પિતાએ રસ્તો ઓળંગ્યો ને દીકરાની પાછળ પાછળ ઘર તરફચાલવા માંડયું. એ ઘર પાસે આવ્યા ત્યારે એ સમજી ગયા કે હેરિ ક્યારનો ઘરે છે. એ એના રૂમમાં હતો ને એનું બારણું બંધ હતું. એના ઓરડામાં એ જે કાંઈ કરતો તે એ ક્યારનો કરવા માંડયો હતો.

લિયોએ પોતાની ચાવી કાઢી ને ટપાલપેટી ઉઘાડી. એમાં ત્રણ કાગળ હતા. એણે જોઈને ખાતરી કરી કે એમાંથી એક કદાચ એના દીકરાએ એને લખ્યો હોય એવું તો નથી ને ! માય ડિયર ફાધર, મને મારી વાત સમજાવા દો. હું જે રીતે વર્તું છું એ રીતે વર્તવાનું કારણ ....પણ આવો કાગળ હતો જ નહીં, એમાંનો એક કાગળ પોસ્ટ ઑફિસ બેનિવોલન્ટ સોસાયટીનો હતો. એ એણે પોતાના કોટના ખિસ્સામાં મૂક્યો. એ ટપાલ આપવા દીકરાના

રૂમ પાસે આવ્યો, એણે બારણે ટકોરા માર્યા ને રાહ જોઈ.

એણે થોડી વાર રાહ જોઈ. દીકરાના હુંકારાના જવાબમાં એણે કહ્યું, તારા પર ભરતી બોર્ડનો કાગળ છે. એણે હાથો ફેરવ્યો ને ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. હેરિ બીડેલી આંખે પથારીમાં સૂતો હતો.

ટેબલ પર મૂકવો હોય તો મૂકો.

તું એ ઉઘાડતો કેમ નથી ? તું કહે તો હું એ તને ઉઘાડી દઉં ?

ના, હું તમને એ ઉઘાડવાનું કહેતો નથી. ટેબલ પર મૂકી દો. મને ખબર છે એમાં શું છે.

એમાં શું છે ?

એ મારું કામ છે.

પિતાએ ટેબલ પર મૂકી દીધો.

દીકરા પરનો બીજો પત્ર લઈને એ ઓરડામાં ગયા. એમણે બારણું બંધ કર્યું ને કિટલીમાં થોડું પાણી ઉકાળ્યું. એમને એમ કે એ ઝડપથી વાંચી લેશે ને પછી કવરની કોર બહાર નીકળે નહીં એ રીતે થોડો ગુંદર લગાવીને ચોંટાડી દેશે. પછી નીચે જશે ને એ ટપાલપેટીમાં પાછો નાખી દેશે. એની પત્ની જ્યારે દીકરીને ઘરેથી પાછી આવશે ત્યારે એની ચાવીથી બહાર કાઢશે ને હેરિ પાસે લઈ જશે.

પિતાએ કાગળ વાંચ્યો. એ કોઈક યુવતીનો ટૂંકો કાગળ હતો. યુવતી કહેતી હતી કે હેરિ એનાં બે પુસ્તક છથી યે વધારે મહિનાથી લઈ ગયો હતો ને એ એમને ખૂબ કિંમતી ગણતી હતી. એટલે એને એ પાછાં મોકલી દે તો સારું. બીજી વાર કાગળ લખવો ન પડે એ માટે એ બને તેટલાં વહેલાં મોકલી દેશે ને ?

લિયો યુવતીનો કાગળ વાંચતો હતો ત્યાં તો હેરિ રસોડામાં આવ્યો ને એણે જ્યારે પિતાના ચહેરા પર આશ્ચર્ય ને અપરાધનો ભાવ જોયો કે તરત એણે એમના હાથમાંથી કાગળ આંચકી લીધો.

તમે મારા પર જે રીતે જાસૂસી કરો છો એ જોતાં મારે તમારું ખૂન કરવું જોઈએ.

લિયો બીજી તરફ ફરી ગયો ને રસોડાની નાની બારીમાંથી એપાર્ટમેન્ટ હાઉસના અંધારા કમ્પાઉન્ડમાં જોવા માંડ્યો. એનો ચહેરો લાલ ડાઘાળો હતો, આંખો ઉદાસ હતી ને એને સૂગ ચડતી હતી.

હેરિએ એકીનજરે કાગળ વાંચ્યો ને ફાડી નાખ્યો. પછી એણે 'અંગત' લખેલું કવર ફાડી નાખ્યું.

જો ફરી વાર આમ કર્યું છે તો નવાઈ ન પામતા, હું તમારું ખૂન કરીશ. મારા પર તમને જાસૂસી કરતાં જોઈને મને સૂગ ચડે છે.

હેરિ ઘરની બહાર ગયો.

લિયો એના રૂમમાં ગયો ને ચારેકોર જોવા માંડ્યો. એણે કબાટનાં ખાનામાં જોયું પણ

કાંઈ જ અસામાન્ય ન મળ્યું. બારી પાસે મેજ પર હેરિએ જેના પર લખ્યું હતું તે કાગળ હતો. લખ્યું હતું : ડિયર એડિથ, તું જાનમની ખાડમાં શા માટે નથી પડતી ? ફરી વાર આવો કાગળ લખ્યો છે તો હું તારું ખૂન કરીશ.

પિતાએ પોતાના હેટ ને કોટ લીધાં ને ઘરની બહાર ગયા. થોડી વાર દોડતાં દોડતાં પછી ચાલતાં ચાલતાં જ્યાં સુધી હેરિને રસ્તાની સામેની બાજુએ જોયો નહીં ત્યાં સુધી એમણે દોટ મૂકી.અરધા રસ્તા જેટલે અંતરે એ એની પાછળ પાછળ ચાલ્યા.

હેરિની પાછળ પાછળ એ કોનિ આઈલેન્ડ એવન્યૂ આવ્યા ને એને આઈલેન્ડ જતી ટ્રોલિબસમાં ચડતો સમયસર જોઈ શક્યા. લિયોને બીજી બસની રાહ જોવી પડી. એણે ટેક્સી કરવાનો ને બસની પાછળ પાછળ જવાનો વિચાર કર્યો, પણ એકેય ટેક્સી નીકળી નહીં. બીજી બસ પંદર મિનિટ પછી આવી ને એ એમાં છેક આઈલેન્ડ સુધી ગયો. ફેબ્રુઆરી મહિનો હતો ને કોનિ આઈલેન્ડ ઠંડોગાર ને સૂમસામ હતો. સર્ફ એવન્યૂમાં કેટલીક કાર હતી ને રસ્તાઓમાં કેટલાક માણસો હતા. બરફ પડશે એવું લાગ્યું. પોતાના દીકરાને શોધતો લિયો. બરફની ઝડીમાં પાળ પર ચાલ્યો. તડકાવિહોણા ભૂખરા સાગરકિનારા સૂમસામ હતા. હોટ-ડોગનાં સ્ટેન્ડ, નિશાનખાનાં ને સ્નાનઘરનાં શટર બંધ થઈ ગયાં હતાં. પીગળેલા સીસાની જેમ હલતો તોપરંગી સાગર થીજી રહ્યો દેખાતો હતો. પાણી પર થઈને પવન વાતો હતો. ને એનાં કપડાંમાં ભરાતો હતો એથી એ ચાલતાં ચાલતાં ધ્રૂજતો હતો. સીસાભારે મોજાંને પવન સફેદ તાજ પહેરાવતો હતો ને ઓછા તરંગો સૂમસામ કિનારા પર શાંત ગર્જના કરી પછડાતા હતા.

દીકરાને શોધતો શોધતો એ સૂસવાટામાં ને સૂસવાટામાં છેક સી ગેટ સુધી ગયો ને પછી પાછો વળ્યો. બ્રાઈટન તરફને રસ્તે એણે એક માણસને કિનારે ફીણાતા તરંગોમાં ઊભો રહેલો જોયો. લિયો પાળનાં પગથિયાં ઊતર્યો ને પાંસળીદાર રેતાળ કિનારે આવ્યો. કિનારા પરનો માણસ હેરિ હતો ને એ ઘૂંટી સમાણાં પાણીમાં ઊભો હતો.

લિયો દીકરા પાસે દોડ્યો. હેરિ, મારી ભૂલ થઈ, મને માફ કર. મેં તારો કાગળ ઉઘાડ્યો એ માટે હું દિલગીર છું.

હેરિ પાછો વળ્યો નહીં. સીસાભારે મોજાં પર આંખ માંડીને એ પાણીમાં ઊભો રહ્યો.

હેરિ, મને ભય લાગે છે. મને કહે શું થાય છે. માય સન, મારા પર રહેમ કર.

આ જગત મારે લાયક નથી, હેરિએ વિચાર કર્યો. એ મારામાં ભય જન્માવે છે. એણે કાંઈ કહ્યું જ નહીં.

પવનના એક સૂસવાટે પિતાના માથા પરની હેટ ઊંચકી લીધી ને કિનારા પરથી દૂર દૂર ફગાવી દીધી. પહેલાં તો એમ લાગ્યું કે એ જાણે તરંગોમાં જઈને પડશે, પણ પછી તો પવન એને જમીન પર પૈડાંની જેમ ફેરવતો ફેરવતો પાળ પાસે તાણી ગયો. લિયોએ પોતાની હેટનો પીછો પકડ્યો. એનો પીછો કરતાં એ આમ દોડ્યો. પછી તેમ દોડ્યો, પછી પાણીમાં દોડ્યો. પવને હેટને એના પગ પર ફંગોળી ને એણે એ ઝડપી લીધી. એણે

થીજવા માંડેલી હેટ માથા પર કાન વળી ગયા ત્યાં સુધી ખેંચીને પહેરી, ત્યાં સુધીમાં એ રડવા માંડ્યો હતો. અધ્ધર શ્વાસે એણે પોતાની આંખો લૂછી ને પાછો પાણીની કોરે દીકરા પાસે ગયો.

એ એકલવાયો છે. એ સ્વભાવથી જ એવો છે, લિયોએ વિચાર કર્યો. એ હંમેશાં એકલવાયો જ રહેશે.

એકલવાયો બનેલો મારો દીકરો.

હેરિ, હું તને શું કહી શકું ? હું તો તને માત્ર આટલું જ કહી શકું કે કોણ કહે છે જિંદગી સરળ છે ? એમ ક્યારથી છે ? મારે માટે એ સરળ નહોતી ને તારે માટે સરળ નથી. એ જિંદગી છે, હું વધુ તો શું કહી શકું ? પણ જો કોઈકને જીવવું ન હોય તો એ મરી ગયા પછી શું કરી શકવાનો ? એને જો જીવવું ન હોય તો પછી એ મરવાને લાયક છે.

હેરિ, ઘરે ચાલ, એમણે કહ્યું અહીંયાં ઠંડી છે. તારા પગ પાણીમાં રાખવાથી તને શરદી થઈ જશે.

હેરિ નિશ્ચલ ઊભો રહ્યો ને એના પિતા થોડી વાર પછી ચાલ્યા ગયા. એ ચાલી જતા હતા ત્યાં પવને એમના માથા પરથી હેટ ઝડપી લીધી ને રેતી પર ગબડતી મૂકી દીધી.

મારા પિતા પરસાળમાં ઊભા છે. હું એમને મારો કાગળ વાંચતાં પકડી પાડું છું. એ રસ્તામાં થોડે અંતરે મારી પાછળ પાછળ આવે છે. અમે પાણીની કોરે મળીએ છીએ. એ પોતાની હેટ પાછળ દોડે છે.

મારો દીકરો પોતાના પગ સમુદ્રમાં રાખી ઊભો છે.

અનુ : જયંત પારેખ

તૃણનો મસૃણ સ્પર્શ

લુઇજી પિરાન્દેલો

બાજુના ઓરડામાં મોટી ખુરશીમાં એ ઊંઘતા હતા. શબપેટીને ઢાંકણું જડી દઈએ એ પહેલાં તમારે એમનાં અંતિમ દર્શન કરવાં છે એમ પૂછવા એ બધાં ત્યાં ગયાં.

'અંધારું છે, કેટલા વાગ્યા ?' એમણે પૂછયું.

સવારના સાડા નવ થયા હતા, પરંતુ દિવસ ગોરંભાયેલો હતો એટલે અજવાળું ઝાંખું હતું. સ્મશાનયાત્રા દસ વાગે કાઢવાનું નક્કી થયું હતું.

સિન્યોર પાર્દી એ બધાં સામે ગમગીન આંખે તાકી રહ્યા. હું આટલે મોડે સુધી ને આખી યે રાત આટલો ઘસઘસાટ ઊંઘી શક્યો એ વાત કેમેય એમને ગળે ઊતરતી નહોતી. ઊંઘને લીધે તેમ જ આ છેલ્લા દિવસોના શોકને લીધે હજી યે એમનાં અંગ બહેરાં હતાં. પાંખા અજવાળામાં પોતાની ખુરશીની આસપાસ ભેગાં થયેલાં પડોશીઓનાં મુખને આઘાં કરવા માટે પોતાના મોં પર એમણે ખરેખર હાથ ઢાંકી દીધા હોત; પણ ઊંઘે એમના શરીરને સીસા જેવું ભારે બનાવી દીધું હતું. ને એમને ઊભા થવાનો આગ્રહ કરતી હોય એવી ઝણઝણાટી પગનાં આંગળાંમાં થઈ ખરી છતાં થઈ ન થઈ ત્યાં જ શમી ગઈ. હજીયે શું એમણે પોતાના શોકનું શરણ લેવું પડશે ? એમનાથી મોટેથી બોલી જવાયું. 'હંમેશાં ...' પણ એ આ એવી રીતે બોલ્યા જાણે ફરી પાછા ઊંઘી જવા માટે રજાઈમાં લપાતા ન હોય ! હંમેશાં શું ?

દિવસેય, હમેશાં અંધારું જ હોય છે એમ કહેવાનું એમને મન હતું. પણ કાંઈ જ સમજાયું નહીં. એના મૃત્યુ પછીના દિવસનું એની સ્મશાનયાત્રાના દિવસનું. આ આછું અજવાળું ને વળી, એ બાજુના જ ઓરડામાં મૃતાવસ્થામાં પડી હોય ત્યારની, પોતાની આ ગાઢ નીંદર એમને નિરંતર યાદ રહેવાનાં. કદાચ બારીઓ....

'બારીઓ ?'

હા. એ હજીયે બંધ હતી. આખીયે રાત કોઈએ એ ઉઘાડી જ નહોતી, ને ટપટપ

ઓગળી રહેલી પેલી મોટી મીણબત્તીઓનું હૂંફાળું તેજ હજી સઘળે વળગી રહ્યું હતું. પલંગ ખસેડી લેવામાં આવ્યો હતો ને એ પોતાની ગાદી બિછાવેલી શબપેટીમાં સૂતી હતી. ગાદીના ક્રીમ રંગના સાટીનને પડછે એ અક્કડ ને ફિક્કીફચ લાગતી હતી.

ના. બસ થયું. એમણે એને જોઈ લીધી.

એમણે આંખો ઢાળી દીધી. આ છેલ્લા કેટલાક દિવસના સતત રડવાથી હવે એ બળવા માંડી હતી. બસ થયું. એમણે નીંદર કરી હતી ને એ નીંદર ભેગું બધું જ નિર્મળ થઈ ગયું હતું. હવે, શોકભરી રિક્તતાના ભાન સાથે, એમણે નિરાંત અનુભવી. શબપેટીને ભલે ઢાંકણું જડી દેવાય ને પોતાના વીતેલા જીવનનું એમાં જે છે તે ભલે દૂર લઈ જવાય.

પણ હજી તો એ હાજર હતી એટલે....

એ કૂદીને ઊભા થયા ને લથડ્યા. બધાંએ એમને પકડી લીધા ને એમણે પોતે પણ, આંખો હજી યે બીડેલી રાખીને, ઉઘાડી શબપેટી પાસે જાતને દોરવા દીધી. એમણે જ્યારે પોતાની આંખ ઉઘાડી ને એને નિહાળી ત્યારે એને નામ દઈને પોકારી. એ નામનું અસ્તિત્વ કેવળ એમને માટે જ હતું. બંનેએ સાથે માણેલા જીવનની પૂર્ણતા રૂપે એમણે એને એ નામે જ નીરખી હતી. એને આમ મૃતાવસ્થામાં નિશ્ચલ પડેલીને એકીટશે નિહાળી રહેલાં બીજાં બધાં તરફ એમણે રોષભરી નજર નાખી. એ બધાં એને શું ઓળખે ? એનો વિયોગ આવી પડવાથી મારે શી વીતશે એની આ બધાં તો કલ્પનાયે નહીં કરી શકે. ચીસ પાડવાની ઇચ્છા એમને થઈ, ને એ છતી થઈ ગઈ હોવી જોઈએ, કારણ એમણે આઘા લઈ જવા માટે એમનો દીકરો એકદમ પાસે આવી ગયો. આનો અર્થ એ તરત જ સમજી ગયા ને કોઈએ નખશિખ નગ્ન કરી નાખ્યા હોય એવી ટાઢ એમને લાગી. ફિટકાર છે – છેલ્લી ઘડી સુધી, આખી રાતની નીંદર કર્યા પછીયે, એ ને એ મૂર્ખ વિચારો, હવે ઉતાવળ કરવી જોઈએ ને ચર્ચ સુધી શબપેટીને વળાવવા આવેલા મિત્રોને વધારે રોકી રાખવા ન જોઈએ.

'જુઓ, બાપુજી, જરા સમજુ બનો જોઉં.'

રોષભરી દયામણી આંખે શોકાર્ત સ્વજન ફરીથી પોતાની મોટી ખુરશી તરફ વળ્યો.

સમજુ, હા; એમના હૃદયમાં વિષાદ ઊભરાતો હતો, શબ્દ કે કાર્ય દ્વારા એ કદીયે વ્યકત કરી શકાય એમ નહોતો, એથી આર્તનાદ કરવાનો કોઈ જ અર્થ નહોતો. અમુક ઉમરે, પોતાની પત્નીને એ હજીયે ઝંખતો હોય એ ઉંમરે, પતિ વિધુર બને ને જે ખોટ અનુભવે, તથા અમુક સમયે બરાબર અણીને પળે પુત્ર માવિહોણો બને ને જે ખોટ અનુભવે એ બંને શું સરખી હોઈ શકે ? અણીની પળ, કારણ કે એ પરણવાની અણી પર જ હતો ને હવે, ત્રણ મહિનાનો શોક પળાઈ રહેતાં વેંત, એ પરણી જવાનો; એમાં તો હવે ઘરની દેખરેખ રાખવા માટે કોઈ સ્ત્રી હોય તો બંનેને નિરાંત એનું બહાનું પણ ભળ્યું હતું.

'પાર્દી ! પાર્દી !' પરસાળમાંથી બધાંએ બૂમ પાડી.

એ બધાં મને નહીં પણ મારા પુત્રને સાદ કરે છે એમ એમને પહેલી વાર સ્પષ્ટ સમજાયું ત્યારે એની ટાઢ વધારે કપરી બની ગઈ. આજથી એમની અટક હવે વધારે તો એમના

પુત્રની બની જશે. ને એમણે મૂર્ખની જેમ, અંદર જઈને પોતાની સંગિનીનું જીવતી વેળાનું નામ પોકારીને એને લાંછન લગાડ્યું હતું. ફિટકાર છે ! હા, હવે એમને ભાન થયું, ઓલી ગાઢ નીંદરે મને પૂરેપૂરો નિર્મળ કરી દીધા પછી આવા વિચાર તો નિરર્થક, મૂર્ખાઈભર્યા.

હવે એમને ટકાવી રાખે એવી એક અત્યંત મહત્ત્વની વાત હતી, નવા ઘરની વ્યવસ્થા કેવી હશે એ જાણવાની ઉત્કંઠા. દાખલા તરીકે, એમની સૂવાની જગ્યા ક્યાં રાખવામાં આવશે ? મોટો બેવડો પલંગ તો ખસેડી લીધો છે. એમનો નાનો પલંગ આપવામાં આવશે ? એમણે કલ્પના કરી. હા, કદાચ એમના દીકરાનો જ એકવડો પલંગ. હવે એમને નાનો પલંગ આપવામાં આવશે. ને એમનો દીકરો થોડા જ વખતમાં મોટા પલંગમાં પોઢશે, એની પત્ની એનાથી હાથવેંત જ છેટી હશે. જે નાના પલંગમાં એકલા પડ્યા પડ્યા એ પોતાના હાથ આછી હવામાં વીંઝશે.

ભીતર અને બહાર ચારે બાજુ રિક્તતાનો સ્પર્શ કરતાં કરતાં એમણે સુસ્તી અનુભવી. આટઆટલું બેસીબેસીને એમને શરીરે ખાલી ચડી ગઈ હતી. એમને લાગ્યું : અત્યારે હું ઊભો થવાનો પ્રયાસ કરીશ તો. ને હવે મારા જીવનનું પરિણામ શૂન્યમાં આવ્યું જ છે એટલે, આ સકળ રિક્તતામાં હું બેશક પીંછાની જેમ હળવો ફૂલ બનીને ઊડી જઈશ. એમની ને એમની મોટી ખુરશીની વચ્ચે હવે જરાય ભેદ રહ્યો નહોતો. તો પણ એ ખુરશી તો પોતાના ચાર પાયા પર સ્થિર હતી, જ્યારે પોતાનાં પગ ને પાની ક્યાં છે ને પોતાના હાથનું શું કરવું એની એમને સૂઝ પડતી નહોતી. પોતાના જીવનની એમને ક્યાં કાંઈ પડી હતી ? એમ તો બીજાનાં જીવનની પણ એમને વિશેષ કાંઈ પડી જ નહોતી, પરંતુ હજી પોતે જીવતા છે એટલે એમણે જીવવું તો જોઈએ જ ને. ફરી એકડે એક – આજ સુધી એમણે જેનો વિચારે ન કર્યો હોય ને એમના જગતમાં કાંઈ જ પરિવર્તન થયું ન હોત તો જેની કલ્પના પણ એમણે ક્યારેય કરી જ ન હોત એવા જીવનના એકડે એક. હવે, આમ એકાએક પદભ્રષ્ટ થવાથી, ને વળી નહીં વૃદ્ધ ને નહીં જુવાન એવા હોવાથી....

એમણે સ્મિત કર્યું ને ખભા હલાવ્યા. પોતાના દીકરાને મન તો એ એકાએક બાળક બની ગયા હતા. પણ એમ તો બધાય જાણે જ છે ને કે દુન્યવી મહત્ત્વાકાંક્ષાથી થનગનતા ને મહત્ત્વનાં સ્થાન સિદ્ધ કરવામાં સફળતાથી આગળ વધી જતા પ્રત્યેક પુત્રને મન પોતાના પિતા તો એને બાળક જ છે. પોતાના શૈશવ દરમિયાન પોતે જે કાંઈ ઋણ સ્વીકાર્યું તેનું સાટું વાળી દેવા માટે એ પોતાના પિતાને નિષ્ક્રિય રાખે છે ને પરિણામે એના પિતા ફરી બાળક બની જાય છે.

એકવડો પલંગ......

પણ એમને તો એમનો દીકરો જ્યાં સૂતો એ નાનો ઓરડો પણ ન દીધો. એને બદલે એને કહેવામાં આવ્યું. બહાર ફળિયામાં તરત કોઈની નજરે ન ચડે એવો ઓરડો છે ત્યાં તમને વધુ મોકળાશ મળશે; ત્યાં તમને મન ચાહે તેમ કરવાની છૂટ રહેશે. એક વાર

નોકરો એ ઓરડો વાપરતા એવું કોઈને ખબર ન પડે એ માટે સારામાં સારાં રાચરચીલાંથી એને સજાવવામાં આવ્યો. લગ્ન પછી આગળના બધા જ ઓરડાઓને ભપકાદાર રંગરોગાન ને તદ્દન નવાં જ રાચરચીલાથી સજાવવામાં આવ્યા. એમાં મૂલ્યવાન ગાલીચા પણ પાથરવામાં આવ્યા. જૂના ઘરના અસલ રૂપનો અણસાર સરખો યે ન રહ્યો. એમનાં પોતાના રાચરચીલાંને પણ યુવાન સંતાનોના જીવનના મુખ્ય પ્રવાહથી અળગું કરીને પેલા નાનકડા અંધારા ઓરડામાં ખડકી દેવામાં આવ્યું હતું. એટલે ઘરમાં એમનું મન કોળતું નહોતું તો પણ. ઓરડાનાં નવાં રૂપરંગ એમણે આકર્ષતાં હતાં ને પોતાના દીકરાની સફળતાથી એ તૃપ્તિ અનુભવતા હતા એટલે, પૂરેપૂરું નવાઈભર્યું લાગે તો પણ જૂનાં રાચરચીલાંની સાથેસાથે પોતાને ભાગે આવેલી અવગણનાનો એમણે વિરોધ ન કર્યો.

પણ ઊંડે ઊંડે એનું બીજું એક કારણ હતું, જો કે એ હજી એટલું સ્પષ્ટ નહોતું, ને તે હતી પૂર્વજીવનનું નામનિશાને રહેવા ન દે એવા આનંદી ને વિવિધરંગી જીવનની શ્રદ્ધા. પરિણામે મારે માટે પણ નવજીવનના શ્રીગણેશ મંડાશે એવી છૂપી આશા પણ એમણે સેવવા માંડી. અચાનક એમને લાગ્યું કે મારી જાણ બહાર મારી પાછળ તેજની કેડીએ દોરી જતું એક દ્વાર ઊઘડી ગયું છે ને અણીની પળે હું એમાંથી પલાયન થઈ જઈશ. એ છુટ્ટી માણતા હોય તેમ એમને પોતાના નાના ઓરડાના એકાન્તમાં 'મન ચાહે તેમ કરવા' દઈને કોઈ એમની પંચાતમાં પડતું નહીં એટલે તો આ અત્યંત આસાન બન્યું હતું. હું હવા કરતાંયે હળવો બની ગયો છું એમ એમને લાગ્યું. એમની આંખમાં એક ચમક વિલસવા લાગી. એ ચમકે સચરાચરને પોતાના રંગનો પાસ લગાડ્યો ને એ પોતે સાચેસાચ પાછા એક બાળક બની ગયા હોય એમ એક પછી એક ચમત્કારનો અનુભવ કરાવ્યો. એમની પાસે બાળકોનાં નયન હતાં. એ જીવંત બનીને હજીયે નવીનતાભર્યા વિશ્વનું પાન કરતાં હતાં.

એમની છુટ્ટી એમના પોતાના આયુષ્ય જેટલી જ ટકવાની હતી. એ છુટ્ટીનો પ્રારંભ એમણે વહેલી સવારે ફરવા જવાની આદત પાડીને કર્યો. તમામ જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈને એમણે પોતાના નિર્વાહજોગી રકમ પોતાના પેન્શનમાંથી દીકરાને આપવાનું મંજૂર રાખ્યું એ રકમ નજેવી જ હતી. એમને ખાસ જરૂર નહોતી છતાં એમના દીકરાએ વિચાર્યું કે થોડી રકમ એ પોતાની પાસે રાખે એ સારું, સમય પડે પોતાની જરૂરિયાત તો સંતોષી શકે. પણ શાની જરૂરિયાત ? હવે તો જીવનને નિહાળવામાં જ એમને સંતોષ આવતો હતો.

અનુભવનો તાર એમણે ખંખેરી નાખ્યો હતો એટલે હવે મોટેરાં સાથે કેમ કામ પાડવું એની એમને જરાયે સૂઝ પડતી નહોતી. એમનાથી એ આઘા રહેવા લાગ્યા, ને જુવાનિયાં તો એમને અત્યંત વૃદ્ધ ગણી કાઢતા. એટલે એ ભૂલકાં જ્યાં રમતાં હતાં એ બગીચામાં ગયા.

આવી રીતે — લતામંડપ નીચે ગોંદરીમાં રમતાં ભૂલકાં વચ્ચે પોતાના નવજીવનના શ્રીગણેશ માંડ્યા. ઘાસની સુગંધ કેટલી સ્ફૂર્તિદાયક હતી, ને જ્યાં એ ગીચોગીચ ને માથોડાં

ઊંચું ઊગતું ત્યાં કેટલું તાજું હતું. ભૂલકાં ત્યાં સંતાકૂકડી રમતાં હતાં. કોક ગુપ્ત નિર્ઝરનો અવિરત ખળખળ ધ્વનિ પાંદડાંની મર્મરમાં કિનાર ગૂંથતો હતો. પોતાની રમત વિસારે પાડીને ભૂલકાંઓએ પોતાનાં બૂટમોજાં કાઢી નાખ્યાં. હમણાં જ ઊગેલા કૂણા ઘાસની તાજગીમાં ઉઘાડે પગે મહાલવાની કેવી મીઠી મજા !

એક બૂટ કાઢી ચૂપચાપ બીજો કાઢતા ત્યાં તો એમની સમક્ષ એક કિશોરી આવી ઊભી. એનું મોં રાતુંચોળ બની ગયું હતું. રોષથી તાતી આંખે એ તાડૂકી, 'સુવ્વર !'

એનાં કપડાં સામેના એક છોડમાં ભરાઈ ગયાં હતાં. પોતે જ્યાં બેઠા હતા ત્યાંથી એ એના ભણી ઊંચું જોતા હતા એટલે એણે એ એકદમ ખેંચી લીધાં ને પોતાના પગ પર ઢાંકી દીધાં.

આ આભા બની ગયા. એણે તે કેવી કલ્પના કરી ? એ તો ક્યારની અદશ્ય થઈ ગઈ હતી. એમને તો બાલસહજ નિર્દોષ મજા માણવાનું મન હતું. વાંકા વળીને એમણે બંને હાથ પોતાના ઉઘાડા નક્કર પગ પર મૂક્યા. વાંધાભરેલું એણે શું દીઠું ? ઘાસમાં ઉઘાડે પગે ફરીને બાલસહજ આનંદ ન માણી શકે એટલા વૃદ્ધ એ હતા ? એ વૃદ્ધ હતા એથી શું તરત જ કોઈ એ અનિષ્ટની કલ્પના કરી લેવી ? અરે, જરૂર પડે તો નિમેષ માત્રમાં હું બાળક હોઉં તેમાંથી ફરી પાછો પુરુષ બની શકે તેમ છું એ ખબર એમને હતી, ગમે તેમ તોય એ હજી પુરુષ હતા. પરંતુ એ વાતનો વિચાર એમને કરવો જ નહોતો. એનો વિચાર કરવાનો એમણે ઈન્કાર કર્યો. સાચેસાચ એક બાળક તરીકે જ એમણે પોતાનાં બૂટ ઉતાર્યા હતાં. એમનું આવું અપમાન કરવામાં પેલી દુષ્ટ કિશોરીએ કેવી ભુલ કરી હતી ! એ કદમ એ ઊંધે માથે ઘાસમાં પડ્યા. બીભત્સ દ્વેષના અજવાળામાં એમનાં તમામ શોક, વિરહ ને અનંત એકલતાનો નવો જ અર્થ એમને સમજાયો ને એથી જ એમણે આમ ઊંધે માથે પડતું મૂક્યું. ઘૃણા ને કરુણાથી એમનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. બેવકૂફ કિશોરી ! એમને જો એવું જ મન હોત – એમ તો એમના દીકરાએ પણ કબૂલ કર્યું હતું કે એમને હજી 'કાંઈક ઈચ્છા' હોય પણ ખરી – તો આવી જરૂરિયાત માટે એમના ગજવામાં પૈસા ક્યાં ઓછા હતા ?

ઘૃણાથી રોષે ભરાઈ એ એકદમ ટટ્ટાર બેઠા થઈ ગયા. લજ્જાથી સંકોચ પામી કંપતે હાથે એમણે બૂટ પાછા પહેરી લીધા. લોહી બધુંયે એમના મગજમાં ભરાઈ ગયું હતું ને આંખ પાછળની નસો જોરશોરથી ધબકવા માંડી હતી. હા, એને માટે ક્યાં જવું એની એમને સૂઝ હતી.

પહેલાં કરતાં વધુ સ્વસ્થ બનીને એ ઊભા થયા ને પાછા ઘરમાં ગયાં. એમને પાગલ બનાવી દેવા માટે ત્યાં જાણી કરીને જેમતેમ ખડકેલાં રાચરચીલાં વચ્ચે થઈ એમણે પલંગ પર પડતું મૂક્યું ને પોતાનું મોં ભીંત તરફ વાળી લીધું.

અનુ : જયંત પારેખ

માખી

લૂઈજી પિરાન્દેલો

બે જુવાનિયા ઢાળ ચઢી રહ્યા હતા. ગામ ઊંચે વસેલું હતું, ચઢાણ ચઢતાં તેઓ પગ અને સાથે સાથે હાથનો પણ ઉપયોગ કરતા હતા. કારણ, તેમના ખીલાવાળા બૂટ લપસતા હતા, ઉતાવળમાં તેમને શ્વાસ લેવાનીય નવરાશ નહોતી. તેમને હાંફ ચઢતી હતી અને તેથી રસ્તાને શાપ આપતા હતા. જ્યારે કોતરની કિનાર પર એમના ધૂસર ચહેરાઓ દેખાયા, ત્યારે ગામની ભાગોળે નાનકડા કૂવાની આજુબાજુ ઊભી ને વાતો કરતી સ્ત્રીઓ એમને જોવા માટે એમના તરફ ફરી. સાચે જ તેઓ ટોર્ટોરિસી ભાઈઓ હતા ? હા, નેલિ અને સેરો ટોર્ટોરિસ, બિચારા ! શા માટે તેઓ આટલી બધી ઉતાવળમાં હતા ?

નાનો ભાઈ નેલિ બીજું પગથિયું ચઢવા અશક્ત હતો અને તેથી શ્વાસ લેવા અને સ્ત્રીઓના પ્રશ્નોના જવાબો આપવા ઊભો રહ્યો; પણ સરોએ એનો હાથ પકડીને ખેંચવા માંડ્યો.

'તે અમારો પિત્રાઈ છે – ગિયુર્લાન્નુ ઝરુ !' એના રસ્તે આગળ વધતાં નેલિએ કહ્યું. એણે એનો એક હાથ ઊંચો કર્યો જાણે કે એ સ્વર્ગને ફરિયાદ ન કરતો હોય !

સ્ત્રીઓએ અનુકંપા અને ભયમિશ્રિત ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા. એકે તો એ ભાઈઓને પાછળથી પૂછ્યું પણ ખરું :

'એ કોણે કર્યું ?'

'કોઈએ નહીં, પ્રભુએ !' દૂરથી નેલિએ બૂમ પાડી.

પિઆઝા ગામમાં રહેતા પેરિસના ડૉક્ટરના ઘર તરફ જુવાનિયાઓએ દોટ મૂકી.

ડૉક્ટર સિદોરો લોપિકોલો એમની રહેવાની ઓરડીમાં આમથી તેમ આંટા મારતા હતા. બટન ભિડાવ્યા વિનાનું એમણે પહેરણ પહેર્યું હતું. એમના લેંઘાની બાંયો ઊંચે ચઢાવેલી હતી. એમનાં પગમાં જૂનાં પગરખાં હતાં. નિદ્રા ન લેવાથી એમની આંખો ફૂલેલી અને રાતી થયેલી હતી. એમના પોચા ગાલ પર લગભગ દશેક દિવસની ચઢેલી

હજામત હતી. નવેક વર્ષથી છોકરીને એમણે ઊંચકી હતી. છોકરીમાં માત્ર હાડચામ જ રહ્યાં હતાં. રોગથી એ ફિક્કી પડી ગઈ હતી.

છેલ્લા અગિયાર મહિનાથી એમનાં પત્ની પથારીવશ હતાં. એક છોકરી તેમના હાથમાં હતી અને તે ઉપરાંત બીજાં છ બાળકો ઘરમાં હતાં. છોકરી સૌથી મોટી હતી. તે ગંદા ચીંથરેહાલ નાનાં જંગલીઓનો સમુદાય હતો. ઘરમાં તો અવ્યવસ્થાનુ સામ્રાજ્ય હતું – ચીનાઈ માટીનાં વાસણનાં ઠીકરાં, ફળની છાલ, જમીન પર પડેલી કચરાની ઢગલીઓ, ભાંગેલી ખુરશીઓ અને આરામખુરશીનાં ખવાઈ ગયેલાં કપડાં, કોણ જાણે કેટલાય લાંબા સમય સુધી પથરાયેલી એવી પથારીઓ, લીરા નીકળી ગયેલી ચાદરો, પથારીમાં ઓશીકાંની કુસ્તી લડાવી છોકરાં આનંદ પામતાં....નાનકડાં હરામખોરો !

આ સામાન્ય નાશમાંથી જો કંઈ પણ બચ્યું હોય તો તે એક ચિત્ર. દીવાલ પર એ લટકતું. આ ચિત્ર ડૉક્ટર સિદોરો લોપિકોલોએ જુવાનીમાં, જ્યારે એમનું પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું હતું ત્યારનું હતું. ચિત્રમાં તો તેઓ શોખીન, અરે વરણાગિયા, રમતિયાળ અને હસમુખા દેખાતા હતા.

ઢંગધડા વિનાના બૂટ પહેરેલા પગને ઘસડીને એ ચિત્ર તરફ વળ્યા. એની તરફ જાણી કરીને દાંતિયાં કરતા હોય એમ એમણે દાંત કાઢ્યા. માંદલી છોકરીને ભેટ ધરતાં હોય એમ એમણે હાથ લંબાવ્યા.

'ખરે, તું ત્યાં છે સિસિની ?' એ બોલ્યા; 'સિસિન' એ તો એમનું લાડકું નામ હતું. જ્યારે એમને ચીઢવવા હોય ત્યારે એ નામે એમની મા એમને બોલાવતી. એ દિવસો તો ગયા. જે કુટુમ્બનું ભાવિ ઉજ્જ્વળ થવાનું ઝંખ્યું હતું, તે કુટુમ્બની તો એ આશા હતી.

ખરેખર, સિસિની !

ગાંડા કૂતરા જેવા જંગલી લાગતા બે ખેડૂતો એમને મળ્યા.

'શું જોઈએ છે તમારે ?'

હાથમાં ટોપી પકડેલ સરો ટોર્ટોરિસીએ હાંફતાં હાંફતાં ઉત્તર આપ્યો.

'ડૉક્ટર....ગરીબ બિચારો – અમારો પિત્રાઈ....મરણને બારણે ઊભો છે.'

'છોકરો નસીબદાર ! આનંદની ઝાલર વગડાવો !' ડૉક્ટર બોલી ઊઠ્યા.

'અરે ના, મહેરબાન....તે મરે છે....એ એકાએક માંદો થયો...એ બિમારી શું છે તે અમે જાણતા નથી. એ મોન્ટેલ્યુસા ખેતરમાં છે...તબેલામાં પડ્યો છે.'

ડૉક્ટર એક ડગલું પાછળ હઠી ગયા અને બરાડી ઊઠયા : 'મોન્ટેલ્યુસામાં ! મારા બાપ !'

તે જાણતા હતા કે તેમના ગામથી જતા રસ્તે તે ખાસ્સા સાત માઈલ હતું અને એ રસ્તો ય કેવો !

'હા, મહાશય, જેટલી બની શકે તેટલી ઉતાવળે આવો. દયાને ખાતર,' ટોર્ટોરિસી બોલ્યો. 'તે આખો કાળો પડી ગયો છે, કલેજાના ટુકડા જેવો; અને એટલો બધો ફૂલી

ગયો છે કે તેના તરફ જોતાં કંપારી છૂટે..... તમે દયાને ખાતર આવો !'

'શું ? પગે ચાલીને ?' ડૉક્ટર તાડૂક્યા 'દશ માઈલ પગે ચાલીને ? તમે મૂર્ખ છો. ખચ્ચર જોઈએ. તમે સાંભળો છો ? તમારી પાસે ખચ્ચર છે ?'

'હું દોડીને ખચ્ચર લઈ આવું, એક શરતે તો મને એ મળશે.' ટૉર્ટોરિસીએ ઉતાવળમાં ઉત્તર દીધો.

'તે દરમ્યાન હું બહાર જઈશ અને જલ્દીથી હજામત કરાવીને પાછો આવીશ.' નાનો ભાઈ નેલિ બોલ્યો.

ડૉક્ટરે તેના તરફ એક નજર ફેંકી, જાણે એને ભરખી લેવો હોય તેવી રીતે.

કામ સાધી લેવા પૂરતું એ થોડુંક હસ્યો અને માફી માગતો હોય એમ નેલિ બોલ્યો :

'આજે રવિવાર છે. સાહેબ અને મારાં લગ્ન થવાના છે, સાહેબ, સમજ્યા.......!'

'ઓહ ! તો તો તું પરણી જવાનો ! ખરેખર !' ડૉક્ટર ખંધું હસ્યા, ને કંઈક ગુસ્સા સાથે 'અહીં આવ, અને લે આ બાળક' એમ બોલીને એમણે એ જુવાનના હાથમાં માંદલી છોકરીને નાંખી; અને પછીથી એક પછી એક છોકરાંને પકડી લાવી, એમની આજુબાજુ ભેગાં કર્યા, 'લે આ લેતો જા.' 'આ લે' 'આને લઈ જા' 'આ લઈ જા' એમ મોટેથી બોલતાં એકેએક બાળકને પેલા જુવાન તરફ ધકેલ્યું, 'મૂર્ખના સરદાર !' અને ઉમેર્યું, 'અક્કલના ઓથમીર !'

તેમણે પીઠ ફેરવી જાણે કે તેઓ ત્યાંથી જતા રહેવા માગતા હોય; પણ પાછા ફર્યા. હાથમાં પેલી માંદલી છોકરીને લીધી અને ઊંચા સાદે પેલા બે ભાઈઓ તરફ બરાડી ઊઠ્યા : 'ગમે તે એક જલ્દી જાવ...ખચ્ચર લાવો. હું જલ્દીથી આવું છું.'

ભાઈની પાછળ પાછળ પગથિયાં ઊતરતાં નેલિ ટૉર્ટોરિસી હસી પડ્યો. તે વીસ વર્ષનો હતો; અને એલ્યુઝ્રા, તેની પ્રિયા, સોળ વર્ષની હતી, ઘણી જ સુંદર. સાત છોકરાં ? એ કંઈ પૂરતાં નહોતા – તેને તો ડઝન જોઈતાં હતાં ! ભગવાને બે હાથ આપ્યા હતા તેના સિવાય બીજું એ બધાનું ગુજરાન ચલાવવા એની પાસે કંઈ જ નહોતું. પણ હા, એ પ્રસન્નતાથી ગમે તે મુશ્કેલી સહન કરવા તૈયાર હતો. એને આનંદ આપનાર બે વસ્તુઓ હતી. – એક તો બરફમાં લપસવું અને બીજું ગાયા કરવું. લોકો એને લાયેલા (કવિ) કહેતા. કારણ, કામ કરતાં કરતાં એ સતત ગીતો લલકાર્યા કરતો. આદર ઉત્પન્ન કરે એવા એના સ્વભાવથી જ અને એના અનિર્વચનીય હાસ્યથી એ સૌને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. પોતે જે શ્વાસ લેતો હતો, એ હવાની લેરખી પર પણ એ હાસ્ય છાંટતો. એની ચામડીને કાળી પાડવા કે સ્ત્રીઓમાં ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન કરે એવા સોનેરી વાંકડિયા વાળની ચમકને દૂર કરવા સૂર્ય હજી ફતેહમંદ નહોતો બન્યો. જ્યારે એ એની ચમકતી ભૂરી આંખોથી, એની લાક્ષણિક રીતે સ્ત્રીઓ તરફ જોતો, ત્યારે કેટલી બધી સ્ત્રીઓ મૂંઝવણમાં પડી જતી !

એના પિત્રાઈ ઝરુની માંદગીથી એ બેચેન હતો; અને વધારે તો એ મૂંઝાયો હતો કે

લ્યુઝ્રા એના પર ખિજાય એવી પરિસ્થિતિ હતી. કારણ, એની સાથે થોડો સમય ગાળવાને માટે છેલ્લા છ દિવસથી તે રવિવારની રાહ જોતી હતી. પણ આ સંજોગોમાંથી એ શી રીતે મુક્તિ મેળવી શકે ! બિચારો ગિયુલોન્નુ ઝરુ ! એનાં પણ લગ્ન થવાનાં હતાં – પણ એકાએક આ અણચિંતવી આફત એના પર આવી પડી. મોન્ટેલ્યુસામાં લોપ્સના ખેતરમાં બદામનાં વૃક્ષોને ઝૂડવાનું ખંખેરવાનું કાર્ય એ કરી રહ્યો હતો. ગઈ કાલે સવારે જ - એ શનિવાર હતો – ઋતુ બદલાઈ ગઈ. પણ આકસ્મિક વરસાદનો ભય હોય એમ કંઈ જણાતું નહોતું. મધ્યાહ્નના સુમારે લોપ્સે જાહેર કર્યું કે, 'મારાં બાળકો, એકાદ કલાકમાં તો પ્રભુ આપણા પર વરસાદ મોકલશે, ભીની જમીન પર મારી બદામો પડી રહે એમ હું ઇચ્છતો નથી, માટે તમારે વૃક્ષોને ઝૂડવાનું બંધ કરવું જોઈએ.'

ફળો વીણીને છોલાં ઉખેડવા માટે જે સ્ત્રીઓ ટેકરીની પેલી બાજુએ જતી હતી, તેમને પણ એમણે કહ્યું, બદામો વેડતા નેલિ અને સરો વગેરે પુરુષો તરફ ફરીને એ બોલ્યો : તમને ઠીક લાગે તો તમે પણ જઈ શકો છો. આ સ્ત્રીઓ સાથે જાઓ અને છોલાં ઉખેડવાનું કામ કરો.'

ગિયુલોન્નુ બોલ્યો : 'હું તે કામ કરીશ, પણ તમારે હંમેશની જેમ મને દિવસના પચ્ચીસ મોલ્ડિ આપવા પડશે.'

'નહીં, અર્ધા દિવસના મળશે બીજા અર્ધા દિવસના તમને સ્ત્રીઓને મળે છે તે પ્રમાણે અર્ધ લીરા પ્રમાણે મળશે.'

આ તો ભારે અન્યાય થતો હતો ! શા માટે પુરુષોએ એમનું કાર્ય કરવું અને હંમેશ મુજબ રોજી ન મેળવવી, એને માટે કંઈ કારણ નહોતું. વરસાદ ન વરસ્યો; સાચે જ, આખા દિવસ દરમ્યાન તો શું, પણ રાત્રેય વરસાદ ન પડ્યો.

'તમે મને દિવસના અર્ધા લીરા પ્રમાણે રોજી ચૂકવો છો ?' ગિયુલોન્નુ ઝરુ બરાડી ઊઠ્યો, 'અચ્છા, મારે ન જોઈએ ! હું લેંઘો પહેરું છું, લાંબો ઝભ્ભો નહીં ! પચ્ચીસ સોલ્ડિ પ્રમાણે મને અર્ધા દિવસની રોજી આપો અને હું દૂર ચાલ્યો જાઉં.'

એ ત્યાંથી ન ખસ્યો. સાંજ સુધી ઊભો રહ્યો અને એના બે પિત્રાઈઓ જે અર્ધ લીરા પ્રમાણે રોજી કબૂલી સ્ત્રીઓ સાથે છોલાં ઉખાડવા ગયા હતા, એમની રાહ જોયા કરી. થોડીક વાર પછી, ઊભે ઊભે થાક લાગતાં, એ બાજુના તબેલા તરફ વળ્યો. રવડ્યો અને ઊંઘી ગયો. જ્યારે જવાનો સમય થાય ત્યારે પોતાને જગાડવાનું એણે બીજાઓને કહ્યું હતું.

તેમણે બદામવૃક્ષોને માત્ર દોઢ દિવસ સુધી જ ઝૂડ્યાં હતાં અને પરિણામે પાક ઓછો ઊતર્યો હતો. આથી સ્ત્રીઓએ નિર્ણય કર્યો હતો કે, મોડી રાત સુધી છોલાં કાઢવાં. પાછલી રાતે ત્યાં જ સૂઈ રહેવું અને પ્હો ફાટતાં ગામ ભણી જવું. સમ્મતિ અપાઈ ગઈ. લોપ્સે સીંગપાપડીની થાળીઓ અને દારૂના ગ્લાસ પણ મોકલાવ્યા. અડધી રાતે જ્યારે છોલાં કાઢવાનું કામ પૂરું થયું ત્યારે ખુલ્લા ખળામાં જ સ્ત્રીપુરુષો સૂઈ ગયાં.

ઝાકળને લીધે જાણે વરસાદ પડ્યો હોય, એમ છોલાં ભીનાં થઈ ગયાં હતાં.

'લાયોલા, હવે ગાવાનું શરૂ કરો.' તેઓ બોલી ઊઠયાં. નેલિએ ઊર્મિથી ઊઠતાં ગીતો ગાવાં શરૂ કર્યાં. ગૂંચાયેલા વાદળના જથ્થામાં ચન્દ્ર અંદર જતો હતો અને બહાર આવતો હતો. વાદળાંયે ઘડીક ધોળાં, ઘડીક કાળાં... અને ચંદ્ર તો જાણે એની લ્યુઝાનું મુખ હતું. જે ઘડીક એની પર હસતું, ઘડીક શ્યામ પડી જતું....એમના પ્રેમમાં આવતા આશા-નિરાશાના ક્રમ પ્રમાણે સ્તો !

ગિયુલોન્નુ ઝરુ તબેલામાં જ પડી રહ્યો હતો. સવાર પડતાં પહેલાં સરો એને જગાડવા માટે ગયો અને ત્યાં એને ફૂલી ગયેલો અને કાળો પડી ગયેલો દીઠો, તાવથી એનું શરીર ધીખી રહ્યું હતું.

હજામની દુકાને નેલિ ટોર્ટોરિસીએ આખી વાત માંડીને કહી. વાર્તારસમાં એક જગાએ હજામ એટલો બધો તણાયો કે એણે નેલિને દાઢી પર ઇજા પહોંચાડી. એ તો એક સાધારણ ઘા હતો, એના માટે કંઈ ચિંતા કરવા જેવું નહીં. અને એ હજામને બેદરકારી માટે ઠપકો આપવા માટે નેલિ પાસે સમય પણ નહોતો, કારણ, તે ક્ષણે બારણામાં લ્યુઝા દેખાઈ. એની સાથે એની માતા અને ગિયુલોન્નુ ઝરુની રડતી, નિસાસા નાંખતી, ને ડૂસકાં લેતી કમનશીબ પ્રિયા મિતા લ્યુમીયા હતી.

એ દુઃખી છોકરી એના પ્રિયતમને જોવા માટે તે ક્ષણે મોન્ટેલ્યુસા જવા માગતી હતી. એના એ વિચારને દૂર કરવામાં નેલિને ખરેખર મુશ્કેલી પડી. તેણે એને વચન આપ્યું કે કોઈ પણ રીતે તેઓ તેને અહીં ઊંચકી લાવશે અને સાંજ પડતાં પહેલાં તો એ એને જોઈ શકશે. એ ક્ષણે જ સરો દોડી આવ્યો અને કહ્યું કે ડોકટર ખચ્ચર પર સવાર થઈ ગયા છે અને એક ક્ષણ રોકાય તેમ નથી. નેલિએ લ્યુઝાને બાજુ પર લીધી અને પોતે પાછો આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવા વિનંતી કરી. રાત પડતાં પહેલાં એ પાછો આવી પહોંચશે અને તેને કહેવા જેવી ઘણી બધી વાતો એની પાસે હશે.

રસ્તો ખરાબ હતો. સરો એક બાજુએ અને નેલિ બીજી બાજુએ, ખચ્ચરને લગામ પકડીને કાબૂમાં રાખતા હતા, છતાંય કેટલીક દુર્ગમ કોતરોની ધાર ઉપર ડોકટર એમના મૃત્યુને ઘણું જ નજીક આવેલું જોતા. એની નીચે ઊંચા પ્રદેશો અને ખીણોવાળું વિશાળ કેમ્પાના હતું. એમાં અનાજનાં ખેતરો, ઓલિવની વાડીઓ અને બદામનાં વૃક્ષો હતાં. અનાજના છોડ વાઢી લેવાથી સહેલા ઠંડા પીળા લાગતા હતા, વધેલા ઘાસના ઢગલાઓને ખાતર માટે બાળી નાખવાથી અહીંતહીં કાળાં ધાબાં પડેલાં જણાતાં હતાં. દૂર - સુદૂરમાં તેઓ કઠોર ભૂરા રંગનો દરિયો બનાવી શકે. શેતુરં, શાલવૃક્ષો, સરસવૃક્ષો અને ઓલિવવૃક્ષોની એમના કાયમી લીલા રંગની વિવિધ ઘટાઓ પાતળી હતી, પણ બદામવૃક્ષોની ટોચો તો પાતળી ને પાતળી થતી જતી હતી.

એમની આજુબાજુ, ક્ષિતિજના દૂરવર્તી વર્તુળ ઉપર, પવનથી ઘસડાઈ આવેલાં વાદળોના મહાકાય પર્વતો હતા; પરંતુ સમીરની લહરીઓને ન ગણીએ તો, ગરમીએ સત્તા જમાવી

દીધી હતી અને સૂર્યના તડકામાં પથ્થરો તૂટતા હતા. કોઈ કોઈ વાર થોરની મલિન વાડની પેલી બાજુએથી લાવરીનો સ્પષ્ટ અવાજ આવતો કે નીલકંઠનો સૂર સંભળાતો, થોડોક અવાજ થતાં જ ભયમાં પ્રાણીઓ કાન ઊંચા કરી દેતાં.

'ખરાબ ખચ્ચર, તદ્દન નકામું ખચ્ચર.' ડોકટર દાંત ભીંસતાં બબડ્યા :

એમણે એમની નજર ખચ્ચરની ડોક ઉપર જડી દીધી હતી અને એમની લીલા રંગની જૂની છત્રી પાછળ, એમના ખભા પર નમી પડવાથી એમના પર પડતા સૂર્યના તાપનું પણ એમને ભાન નહોતું.

'આપ મહાશયે ભય રાખવાની જરૂર નથી. અમે અહીં જ છીએ' એમને હિંમત આપવા ટોર્ટોરિસી ભાઈઓએ કહ્યું.

પોતાની જાત માટે ડોકટર નહોતા ગભરાતા - એમનાં છોકરાંના એમને વિચારો આવતા હતા. પેલાં સાત અસહાય નાનાં હરામખોરો માટે એમને જાત સંભાળવી પડતી.

એમનું ધ્યાન બીજે દોરવા ટોર્ટોરિસી ભાઈઓએ વાતચીત શરૂ કરી. પાક વિશે તેઓએ કહ્યું : 'ઘઉંનો દાણો કેવો ટૂંકો છે, સીંગો કેવી ટૂંકી છે; બદામવૃક્ષોને માટે તો સૌ કોઈ જાણે છે કે, તેમણે કેવું ખરાબ કર્યું, – પ્રત્યેક બીજા વર્ષે તેઓ સારાં ફળ આપે છે. અને ઓલિવ ! એમની તો વાત જ જવા દો - તેઓ તો હજુ પૂરેપૂરાં ભરાયાં જ નથી, કારણ કે વરસાદની શરૂઆતમાં જ ધુમ્મસે એમને ઠીંગરાવી દીધાં હતાં. વળી દ્રાક્ષના પાકથી ખેડૂતો એમની ખોટ પૂરી શકે એવી આશા રહી નથી. કારણ કે તે પ્રદેશના બધા જ માંડવાઓ કહોવાણના હુમલામાં સપડાઈ ગયા છે.'

'આનંદજનક ભાવિ !' વારંવાર ડોકું હલાવતા હલાવતા ડોકટર આનો પુનરુચ્ચાર કર્યા કરતા.

બે કલાક ચાલ્યા પછી તેમની પાસે વાતચીત કરવાના મુદ્દાઓ ખૂટી પડ્યા. રસ્તો હવે લાંબે સુધી સીધો જતો હતો. એના પર સફેદ રેતીનો થર વળી ગયો હતો. ખચ્ચરની ખરીના અવાજો ખેડૂતોના ખીલાવાળા બૂટના અવાજો સાથે ભળી જતા હતા. લાયોલાએ ધીમેથી પોતાને માટે ગાવાનું શરૂ કર્યું. પણ તરત જ એ અટક્યો. ત્યાં જોવા માટે એકે જીવંત આત્મા નહોતો. રવિવાર હોવાથી બધા જ ખેડૂતો ગામમાં રહ્યા હતા. કેટલાકને રાવઠીઓમાં જવું હોય, કેટલાકને હટાણું કરવા જવું હોય તો કોઈને આનંદ માણવો હોય. કદાચ મોન્ટેલ્યુસામાં ગિયુલોન્નુ ઝરુ સાથે કોઈ પણ ન રહ્યું હોય. જો તે હજુ જીવતો હોય તો એકલો મરવા જ એ છોડ્યો હશે.

સાચે જ; એ મલિન તબેલામાં દીવાલ પાસે એ એકલો જ પડી રહ્યો હતો.....સરો અને નેલિએ એને છોડ્યો હતો એવો જ કાળો અને ફૂલેલો. એનો ચહેરો પણ હવે તો ઓળખાય તેમ નહોતો. એ મરણિયા શ્વાસોચ્છ્વાસ લઈ રહ્યો હતો. નકામા ઘાસની બનાવેલી ખુલ્લી બારીમાંથી સૂર્ય પ્રવેશ્યો હતો અને હવે તો ભાગ્યે જ માનવીય કહી શકાય એવા ચહેરા પર પ્રકાશ્યો હતો. નાક તો સમૂળગું દેખાતું જ બંધ થઈ ગયું હતું...ફૂલી

ગયેલા અંગમાં ઢંકાઈ ગયું હતું. હોઠ કાળા પડી ગયા હતા અને ખૂબ જ ફૂલી ગયા હતા. એ હોઠ વચ્ચેથી મહામહેનતે શ્વાસ નીકળતો, ગુસ્સે થઈને પ્રાણી ઘૂરકતું હોય એવો એમાંથી અવાજ નીકળતો હતો. ઘાસની એક કલ્લી એના વાંકડિયા વાળમાં ગૂંથાઈ ગઈ હતી અને તે સૂર્યના પ્રકાશમાં ચમકતી હતી.

કેટલીક ક્ષણો સુધી એના તરફ નિષ્પલક નેત્રે જોતા ત્રણે માણસો દ્વાર પર થંભી ગયા. તેમનો ભય તેમને ફરીથી પકડી રહ્યો હતો. તબેલાની પથ્થરિયાળ જમીન પર ખચ્ચર પગ ઠોકતું હતું અને ઘાસ ખાતાં ખાતાં નસકોરાથી અવાજ કરતું હતું. એ પછી સરા ટોર્ટોરિસી મરતા માણસ પાસે ગયો અને સમભાવપૂર્વક એની સાથે વાત કરવા લાગ્યો.

'ગિયુર્લા ! ગિયુર્લા ! ડોક્ટર આવ્યા છે, જો તો !'

ખડના ઢગલા તરફ ખચ્ચરને બાંધવા નેલિ ગયો. ભીંત પર બીજા પ્રાણીનો પડછાયો જણાયો – ત્યાં હંમેશ માટે રહેતા ગધેડાની એ છાયા હતી. ધોળાવેલી સફેદ ભીંત પર શરીર ઘસી ઘસીને એ દિવસ પસાર કરતો હતો.

ગિયુલોન્નુ ઝરુને જગાડવાનો પ્રયત્ન થયો, ત્યારે એ હાંફતો બંધ થઈ ગયો અને એણે એની આંખો ઉઘાડવા પ્રયત્ન કર્યો. એ લોહિયાળ જેવી લાગતી હતી. કાળાં કુંડાળાં એની આજુબાજુ ફરી વળ્યાં હતાં. આંખો ભયભીત હતી.

એણે એનું બિહામણું મોં ખોલ્યું, કંઈક અવાજ કાઢ્યો, પણ એ એના કંઠમાં જ દબાઈ જતો જણાયો !

'....હું...મરી...જાઉં છું...'

'ના. ના.' દુઃખમય અવાજે સરોએ જલ્દીથી કહ્યું. 'તને જોવા ડોક્ટર અહીં આવ્યા છે, અમે તારે માટે એમને લઈ આવ્યા છીએ, તું એમને જોઈ શકે છે ?'

'મને....ગામમાં....લઈ.... જાઓ.' મરતો માણસ બોલ્યો.

'ઓહ, મમ્મા મિઆ...' એણે મહા પ્રયત્ને શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. એના બન્ને હોઠ ભેગા કરવા એ અશક્તિમાન હતો.

'હા, હા, જરૂર અમારી પાસે ખચ્ચર છે. અહીં જ છે.' સરોએ આશ્વાસન આપ્યું.

શા માટે, મારા હાથમાં હું તને ઊંચકી લઈશ ગિયુર્લા !' એની તરફ જલ્દીથી જઈને નીચે નમતાં નેલિ બોલ્યો, 'આશા ન છોડીશ. તને સારું થઈ જશે.'

નેલિનો અવાજ સાંભળીને ગિયુર્લાન્નુ ઝરુએ એની લોહીની ગોળીઓ જેવી આંખો ફેરવી અને એના તરફ સ્થિર કરી. એને પહેલાં તો એ ન ઓળખી શક્યો એમ લાગ્યું; પછી એણે એનો હાથ લંબાવ્યો અને નેલિની કમર પર વીંટાળેલા લાલ રંગના રેશમી શેલાને પકડ્યું.

'અરે....આ તું છે ?

'હા, એ હું છું, નેલિ, ખુશ થા, રડીશ નહી, ગિયુર્લા, રડીશ નહીં....તને ખાસ કંઈક જ થયું નથી.'

એણે એનો હાથ માંદા માણસની છાતી પર મૂક્યો. કંઠ સુધી ન આવી શકતાં ડૂસકાંઓને કારણે એ સતત ધડકી રહી હતી. કેટલીક ક્ષણો પછી, પ્રયત્નોથી ગૂંગળાયેલા ઝરુએ ગુસ્સે થઈને એનું માથું ફેરવી લીધુ અને એક હાથ લંબાવી નેલિને ગળેથી પકડ્યો અને પોતા પર નમાવ્યો.

'આપણે બંને સાથે પરણવાના હતા....' એ બોલ્યો.

'હા, અને આપણે બંને સાથે જ પરણીશું – તને એને માટે કંઈ શંકા છે.' ગળું પકડેલા હાથને દૂર કરતાં નેલિ બોલ્યો.

આ દરમ્યાન મરતા માણસને ડોક્ટર તપાસી રહ્યા હતા. હવે તો એ સ્પષ્ટ જ થઈ ગયું હતું – ઘોડાઓને થતો અનેક જાતનો એ જીવલેણ રોગ હતો.

'મને હવે કહે, કોઈ જંતુ તને કરડયું હોય એવું કંઈ યાદ છે ?' ડોકટરે પૂછયું.

ઝરુએ એનું માથું નકારમાં હલાવ્યું.

'જંતુ !' સરોએ પૂછયું.

અભણ ખેડૂતોને ડોક્ટરે બની શકે તેટલી સરળતાથી આ વસ્તુ સમજાવી. કોઈ પ્રાણી આ રોગથી નજીકમાં જ મરી ગયું હોવું જોઈએ; અને એનું શબ કોઈ ખાડામાં નાખી દીધેલું હોવું જોઈએ. જ્યાં અસંખ્ય માખીઓ એના પર બેઠી હશે. એમાંથી પછી એકાદ માખી તબેલા તરફ ઊડી આવી હશે, અને ઝરુને ડંખ દીધો હશે.

જ્યારે ડોક્ટર આ સમજાવી રહ્યા હતા, ત્યારે ઝરુએ ભીંત તરફ એનું મોં ફેરવ્યું. જોકે કોઈને એની જાણ નહોતી, પણ જમનું એ હથિયાર આખો સમય ત્યાં જ હતું; એ એટલું બધું નાનું હતું કે ભાગ્યે જ ધ્યાનમાં આવે. નજીકની દીવાલ પર એક માખી બેઠેલી હતી. તે શાંત જણાતી હતી, પણ જો કોઈ ધારીને જુએ તો જોઈ શકે કે કેટલીય વખતે એ એની નાની સૂંઢને બહાર કાઢતી હતી અને ચૂસતી હતી, એ દરમ્યાન એના આગળના બે પાતળા પગને એ આરામથી ઘસતી હતી અને જલ્દીથી સાફ કરતી હતી.

જ્યારે ઝરુએ એને જોઈ, ત્યારે પણ ડોકટર બોલી રહ્યા હતા. એણે એની આંખો માખી પર જડી દીધી.

માખી....એ તે જ હશે, અથવા તો બીજી હશે – કોણ કહી શકે ? હવે ડોકટરના શબ્દો સાંભળ્યા પછી, એને યાદ આવ્યું કે આગલા દિવસે જ્યારે તે ત્યાં ઊંઘવા માટે પડ્યો હતો અને લોપ્સની બદામોના છોલા કાઢતા પિતરાઈઓની વાટ જોતો હતો ત્યારે એક માખીએ એને પજવ્યો હતો....દૈવયોગે શું એ તે હોઈ શકે ?

એકાએક એણે એને ઊડી જતી દીઠી. એની આંખોથી એને અનુસરતો એ ફર્યો.

ઓહ ! એ નેલિના ગાલ પર બેઠી. ગાલ પરથી ત્વરિત ગતિએ એ હડપચી તરફ સરી અને હજામે જે કાપ મૂક્યો હતો, તેના પર બેસીને એને ફાડી ખાતી હોય એમ ચૂસવા લાગી.

વિચારોમાં ગુમ થયેલો ગિયુલોન્નુ ઝરુ એના તરફ નિષ્પલક નેત્રે તાકી રહ્યો. પછીથી

ભય પમાડે એવા અવાજે એણે મહામહેનતે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

'માખી ?.....માખીએ એ કર્યું હશે.....?'

'હા, માખીએ શા માટે નહીં ?' ડોક્ટરે ઉત્તર આપ્યો. ગિયુલોન્નુ ઝરુ વધુ ન બોલ્યો, પણ માખીને નિરખવાનું ચાલુ રાખ્યું. નેલિ ડોકટરને સાંભળવામાં એટલો બધો તલ્લીન થયો હતો કે એણે માખીને ઉડાડવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. ઝરુએ વધુ વખત ન સાંભળ્યું. એ ખુશ થયો હતો કે ડોકટરે વાત કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું અને તેથી નેલિનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા હતા. એ સ્થિર પૂતળાની જેમ ઊભો હતો. તેના ચહેરા પર બેઠેલી માખીને ઉડાડવા એણે જરા પણ ધ્યાન આપ્યું ન હતું. હં ! હવે તો તેઓ બન્ને સાથે જ પરણશે....એના નાના પિતરાઈને તંદુરસ્ત અને આનન્દમય જિંદગી - જેની સાથેનો તંતુ તૂર્ત જ તૂટી જવાનો છે - જીવતો જોઈ એને એક ભયંકર ઈર્ષા-ક્રૂર અદેખાઈ આવી.

એક ક્ષણ આવી જ્યારે નેલિને લાગ્યું કે એને કંઈ કરડી રહ્યું છે, એણે હાથ ઊંચો કર્યો અને માખીને ઉડાડી; અને પછીથી જ્યાં ચીરો પડયો હતો તે હડપચીના ભાગને એણે દબાવ્યો. એણે ઝરુ તરફ જોયું અને એને પોતાના તરફ અનિમેષ નેત્રે તાકી રહેલો દીઠો. માંદા માણસના ભયંકર ઓષ્ઠ રાક્ષસી હાસ્યમાં જરા ફરક્યા. એ જોવા માટે નેલિ થોડોક અચેત હતો. થોડા સમય માટે બન્નેએ એક બીજા તરફ જોયા કર્યું, પછીથી, ઘણેભાગે અર્થહીન એવું કંઈક ઝરુ બોલ્યો.

'માખી ...'

નેલિ સમજી શક્યો નહીં. એ ઝરુ તરફ નીચે નમ્યો.

'તું શું કહે છે ?'

'માખી...' ઝરુએ પુનરુચ્ચાર કર્યો.

'કઈ ? કયાં છે ?' ડોકટર સામે જોતાં નેલિએ ભયભીત બનીને પૂછયું.

'ત્યાં...જ્યાં તું ખંજવાળે છે....મને ખાતરી છે...મને ખાતરી છે કે એ તે જ માખી હતી.' ઝરુ બોલ્યો અને એણે ભયંકર હાસ્ય કર્યું, જો નેલિએ પોતાની હડપચી ઉપરનો ચીરો ડોકટરને બતાવ્યો.

'અહીં શું થયું છે ? એ ચચરે છે....'

ડોક્ટરે ઘા જોયો અને પછીથી એને સારી રીતે તપાસવા એને તબેલાની બહાર લઈ ગયા. સરો પાછળ પાછળ ગયો.

પછી શું થયું ? ગિયુલોન્નુ ઝરુને એની ખબર ન પડી. એણે રાહ જોયા કરી. એનો આખો દેહ ધ્રૂજી રહ્યો હતો, એવી દુઃખદ સ્થિતિમાં એણે લાંબો સમય રાહ જોયા કરી. બહારના અવાજો એ અસ્પષ્ટ રીતે સાંભળી રહ્યો હતો. એકાએક સરો તબેલામાં દોડી આવ્યો. અને ઝરુ સામે જોયા વિના જ ખચ્ચરને છોડ્યું અને દોડી ગયો... એ સતત બોલી રહ્યો હતો, 'અરે ભગવાન !....મારો નેલિ...મારો ગરીબ નાનો નેલિ.....'

હવે તે સાચું હતું ! એને કૂતરાને મોતે એકલો મરતો મૂકી તેઓ ચાલ્યા ગયા...એણે

એની કોણી પર ભાર દઈ ઊંચા થવા પ્રયત્ન કર્યો અને બે વખત બોલ્યો :

'સરો....સરો.....'

શાંતિ. ત્યાં કોઈ નહોતું.

એની કોણી પર એ એની જાતને ન રાખી શક્યો. એ પાછો જમીન પર ફસડાઈ પડયો. થોડા વખત સુધી ઘાસની પથારીમાં એણે પોતાના મોંને સંતાડી દીધું કે જેથી ગામની ભાગોળ કેટલી શાંત પડી ગઈ હતી, એના તરફ એનું ધ્યાન ન જાય - ભયાનક શાંતિ એકાએક એક શંકા એના મનમાં ઉદ્‌ભવી કે આ આખી ઘટના એક દુઃસ્વપ્ન તો ન હોય - તાવના હુમલાના પરિણામરૂપે પણ જ્યારે ફરીથી એ ભીંત તરફ ફર્યો, ત્યારે એણે એ જ જગા પર આવીને ફરીથી બેઠેલી માખી દીઠી.

એ ત્યાં હતી - એ સત્ય હતું.

કેટલીક વખતે એ એની નાની સૂંઢને બહાર કાઢતી હતી અને ચૂસતી હતી; અને એ દરમ્યાન એના આગળના બે પાતળા પગને એ આરામથી ઘસતી હતી અને જલદીથી સાફ કરતી હતી.

અનુ. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

શિકારી ગ્રેક્સ

ફ્રાન્ઝ કાફ્કા

બે છોકરાઓ બારાની દીવાલ પર બેઠા બેઠા પાંચીકા રમતા હતા. સ્મારકનાં પગથિયાં પર બેઠેલો એક માણસ, આકાશમાં તલવાર વીંઝતા વીરપુરુષના પડછાયામાં આરામ કરતો કરતો છાપું વાંચતો હતો. એક છોકરી જલધારામાં એની પાણીની બાલ્ટી ભરતી હતી. ફળફળાદિ વેચનારો એના ત્રાજવાને પડખે આડો પડ્યો પડ્યો દરિયા સામે એકીટશે જોઈ રહ્યો હતો. એક હોટલની ખાલીખમ બારી અને ઉઘાડા દરવાજામાંથી નજર કરીએ તો છેક પાછળ બેઠા બેઠા બે જણ એમનો શરાબ પીતા હતા. તેનો માલિક આગળ જ એક ટેબલ પાસે બેઠો બેઠો ઝોકે ચડ્યો હતો. ત્રણ સઢવાળું એક વહાણ કેમ જાણે અદૃશ્ય રીતે પાણી પર સેરવાતું હોય તેમ, ચૂપચાપ આ નાનકડા બારામાં આવી રહ્યું હતું. ભૂરું બાંડિયું પહેરેલો એક જણ કાંઠે ચડી આવ્યો અને એક કડામાં વહાણનું દોરડું પરોવ્યું. ખલાસી પાછળ બીજા બે જણ હતા. એમણે ઘેરા રંગના, ચાંદીનાં બટનવાળા કોટ પહેરેલા હતા અને એ લોકો એક અરથીને કાંધ દઈ ને ચાલતા હતા. અરથી પર, એક મોટી ફૂલભાતવાળી ઝૂલદાર રેશમી ચાદર નીચે દેખીતો જ એક માણસ સૂતો હતો.

ડક્કા પર બેઠેલામાંથી કોઈ આ નવાગંતુકોને જોઈને ઊંચુંનીચું ન થયું; પેલાઓએ ખલાસી દોરડું બાંધીને આવી રહે ત્યાં સુધી અરથી નીચે મૂકી ત્યારે પણ એકે જણ એમની પાસે ન ગયો. એકે જણે એમને એકે સવાલ ન પૂછ્યો, એકે જણે એમની સામે પૃચ્છાભરી દૃષ્ટિ પણ ન કરી.

હવે વહાણના તૂતક પર એક સ્ત્રી દેખાઈ. એના વાળ છૂટા હતા અને છાતીએ ધાવણું બાળક હતું. એણે ભોમિયાને હજી વધારે ખોટી કર્યો. પછી એ આગળ થયો અને દરિયાને ડાબે પડખે ભોંયમાંથી સીધું જ ફૂટી નીકળતું હોય એવું, એક પીળાશ પડતું બે માળનું મકાન ચીંધ્યું. કાંધ દેનારાઓએ એમનો બોજો ઉપાડ્યો અને મકાનના નીચા પણ ઘાટીલી થાંભલીઓવાળા દરવાજે જઈ પહોંચ્યા. આ ટોળી ઘરમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ, તે જ વખતે

તેને જોઈ લેવા બરાબર મોકાસર એક નાનકડા છોકરાએ એક બારી ખોલી અને પછી તરત ઝટપટ બંધ કરી દીધી. બારી કાળા સાગની હતી અને ભારે મજબૂત ઘડેલી હતી. કબૂતરોનું એક ઝોલું દેવળના ટાવરની આસપાસ ઊડતું હતું. તે ઘરની સામે શેરીમાં ઊતર્યું. એમની ચણ જાણે આ ઘરમાં ભરેલી હોય તેમ, એ બધાં દરવાજા સામે ટોળે વળ્યાં. એમનામાંથી એક ઊડ્યું ને પહેલે માળે પહોંચીને બારીના કાચ પર ચાંચો મારી આવ્યું. એ બધાં ભભકદાર રંગવાળાં, સારી માવજતવાળાં, સુંદર પંખી હતાં. વહાણ પરની સ્ત્રીએ લાંબે હાથે એમને દાણા ફેંક્યા; એ ચપચપ ચણી જઈને કબૂતરો એ સ્ત્રી ભણી ઊડ્યાં.

એક માણસ જેને માથે ટોપ હેટ ફરતી શોકદર્શક કાળી પટ્ટી હતી, તે હવે બારા તરફ જનારી સાંકડી ને ખૂબ ઊભા ઢાળવાળી ગલીમાં થઈને નીચે ઊતર્યો. એણે સાવધાનીથી ચારે બાજુ નજર નાંખી. એને બધી વસ્તુથી નારાજી ઊપજતી હોય એમ લાગતું હતું. એણે એક ખૂણે પડેલી કશીક ગંદકી જોઈને મોં મચકોડ્યું. સ્મારકનાં પગથિયાં પર ફળનાં છોતરાં પડેલાં હતાં. ત્યાંથી જતાં જતાં એણે એની લાકડીથી એ છોતરાં વાળી નાખ્યાં. એણે મકાનને દરવાજે ટકોરા કર્યા, અને સાથે જ પોતાના કાળાં મોજાંવાળા હાથે માથા પરની ટોપ હેટ ઉતારી. દરવાજો તરત જ ઊઘડ્યો, અને કંઈક પચાસેક જેટલાં છોકરાં લાંબા પ્રવેશખંડમાં બે હાર બાંધીને ઊભેલાં દેખાયાં, એમણે આને નમસ્કાર કર્યા.

પેલો ખલાસી જીનો ઊતરી આવ્યો. એણે આ કાળા પોશાકવાળા સદ્‌ગૃહસ્થનું અભિવાદન કર્યું, એને પહેલે માળે લઈ ગયો, ચોકની ચોતરફ બાંધેલી ઝગઝગાટ ભવ્ય રવેશમાં ફેરવીને અંદર લઈ ગયો, જ્યારે છોકરા એમની પાછળ પાછળ માનપૂર્વક, અમુક અંતર રાખીને આગળ ધપતા રહ્યા. એ ખંડ શીળો ને વિશાળ હતો ને એની બારીઓ પાછલા ભાગ પર પડતી હતી, જ્યાં કશી વસ્તી નજરે નહોતી ચડતી, ફક્ત ખાલી કાળાશ પડતી ભૂખરી પત્થરિયા દીવાલ જ નકરી દેખાતી હતી. કાંધ દેનારાઓ અરથીના માથા પાસે થોડી લાંબી મીણબત્તીઓ પેટાવીને ગોઠવવાની ખટપટમાં પડ્યા હતા. પણ એ બત્તીઓ કાંઈ પ્રકાશ નહોતી આપતી. ફક્ત તે અમુક વખત સુધી નિરાંતે થીજી રહેલા પડછાયાઓને બીવડાવી, આઘા ભગાડીને ભીંતો પર ધ્રુજાવતી હતી. અરથીને ઢાંકતી ચાદર ખસેડી લેવામાં આવી હતી. એના પર સૂતેલા માણસના જંગલ જેવા વાળ ગૂંચવાયેલા હતા અને એ કંઈક શિકારી જેવો લાગતો હતો. એ હાલ્યાચાલ્યા વિના પડ્યો હતો. અને એમ લાગતું હતું કે એનો શ્વાસ પણ નહોતો ચાલતો. આંખો બંધ હતી. છતાં એની આસપાસની સજાવટ જ એ કદાચ મરેલો છે એવું દર્શાવતી હતી.

સદ્‌ગૃહસ્થ અરથી પાસે ગયો. એનો હાથ સૂતેલા માણસના કપાળે મૂક્યો, પછી ઘૂંટણિયે પડ્યો ને પ્રાર્થના કરી. ખલાસીએ કાંધ દેનારાઓને ખંડમાંથી બહાર જવાનો ઈશારો કર્યો; એ લોકો બહાર ગયા, ત્યાં જમા થયેલા છોકરાઓને હાંકી કાઢ્યા અને બારણાં બંધ કર્યા. પણ તેટલાથી યે સદ્‌ગૃહસ્થને સંતોષ થતો ન જણાયો. એણે ખલાસી સામે દૃષ્ટિ ફેંકી; ખલાસી સમજી ગયો અને પડખેના એક બારણામાં થઈને બાજુના ઓરડામાં જતો રહ્યો.

તરત જ અરથી પર સૂતેલા માણસે એની આંખો ખોલી. એનું મોં કષ્ટપૂર્વક સદ્‌ગૃહસ્થ તરફ ફેરવ્યું અને બોલ્યો : 'તમે કોણ ?' આશ્ચર્યના સહેજે ચિહ્ન વિના સદ્‌ગૃહસ્થ ઘૂંટણિયેથી ઊભો થયો અને જવાબમાં બોલ્યો : 'હું રિવાનો નગરશેઠ.'

અરથી પરના માણસે હકારમાં માથું હલાવ્યું. નબળો હાથ સહેજ હલાવીને ખુરશી બતાવી અને નગરશેઠ એને માન આપીને બેઠો. એટલે કહ્યું : 'અલબત્ત મને એ તો ખબર જ હતી. નગરશેઠ ! પણ ભાન પાછું આવતું હોય ત્યારે શરૂઆતની થોડી પળો સુધી હું બધું ભૂલી જાઉં છું. મારી આંખો સામે બધું ફેરફુદરડી ફરે છે, અને હું જાણતો હોઉં તો પણ પૂછી લેવું એ જ ઉત્તમ લાગે છે. તમે પણ કદાચ જાણતા હશો કે હું શિકારી ગ્રેક્સ છું.'

'અવશ્ય,' નગરશેઠે કહ્યું, 'તમારા આગમનની જાણ મને રાતે જ કરવામાં આવી હતી. અમે લોકો સારો એવો સમય ઊંઘ્યા હોઈશું. પછી મધરાતને સુમારે મારી પત્ની બૂમ મારી ઊઠી : 'સાલ્વાતોર !' મારું નામ સાલ્વાતોર છે — 'બારી પર પેલું કબૂતર બેઠું છે તે તો જુઓ.' ખરેખર તે કબૂતર જ હતું, પણ કૂકડા જેવું મસમોટું એનું કદ હતું. એ ઊડીને મારી પાસે આવ્યું અને મારા કાનમાં બોલ્યું : 'આવતી કાલે મરી ગયેલો શિકારી ગ્રેક્સ આવે છે; એનો શહેરને નામે સત્કાર કરજો.'

શિકારીએ હકારમાં માથું હલાવ્યું અને એના હોઠને જીભના ટેરવાથી ચાટ્યા.

'હા, કબૂતરાં મારી આગળ અહીં ઊડતાં ઊડતાં આવી પહોંચ્યાં હતાં. પણ નગરશેઠ, તમે શું માનો છો, હું રિવામાં રહીશ કે ?'

'તે તો હમણાં હું ન કહી શકું.' નગરશેઠે જવાબ આપ્યો. 'તમે મરી ગયેલા છો ?'

'હા,' શિકારી બોલ્યો, 'તમે જુઓ છો તેમ, ઘણાં વરસ પહેલાં – હા, બહુ વરસ થઈ ગયાં હોવાં જોઈએ - હું જર્મનીમાં આવેલા કાળા જંગલમાં એક ખડકની ધાર પરથી સાબરનો શિકાર કરવા જતાં પડી ગયેલો. ત્યારથી હું મરી ગયેલો જ છું.'

'પણ તમે તો જીવતા પણ છો.' નગરશેઠ બોલ્યો.

'અમુક એક અર્થમાં,' શિકારી બોલ્યો, 'અમુક એક અર્થમાં જાણે હું જીવું પણ છું. મારી મૃત્યુનૌકા ભૂલી પડી, સુકાનનો એક આંટો ખોટો ફર્યો, એક પલવાર સુકાની અન્યમનસ્ક થઈ ગયો, કે મારી સુંદર મજાની માભોમ તરફ વળી જવાની ઝંખના જાગી. શું થયું તે હું ચોક્કસ કહી શકતો નથી. હું ફક્ત એટલું જાણું છું કે હું આ પૃથ્વી પર જ રહી ગયો. છેક ત્યારથી મારી નૌકા આ જાતનાં જ પાણી કાપતી રહી છે, એટલે મને તો ભાવતું મળ્યું. મારા ડુંગરાઓમાં ભમવા કરતાં વધારે સુખી જિંદગીની મને કશી ખેવના જ નહોતી. અને મારા મરણ પછી મને દુનિયાના તમામ દેશોમાં સફર કરવાનું મળ્યું છે.'

'અને પરલોકમાં તમારો કશો જ હિસ્સો નથી ?' નગરશેઠે ભવાં સંકોચતાં પૂછ્યું.

'હું કાયમ,' શિકારીએ જવાબ વાળ્યો. 'એના પછી પહોંચતી વિરાટ નિસરણી પર જ હોઉં છું. એ અનંત સુધી વિસ્તરેલી વિશાળ નિસરણી પર હું રખડું છું, કોઈ વાર

ઉપર તો કોઈ વાર નીચે, કોઈ વાર ડાબે તો કોઈ વાર જમણે, પણ કાયમ ફરતો રહું છું. શિકારીને પતંગિયું બનાવી દેવામાં આવ્યું છે ! હસો નહીં.'

'હું હસતો નથી.' નગરશેઠે પોતાના બચાવમાં કહ્યું.

'તમે એ બહુ સારું કરો છો.' શિકારીએ કહ્યું. 'હું હંમેશાં ફરતો જ ફરું છું. પણ હું જ્યારે ઊંચામાં ઊંચું ઉડ્ડયન કરું છું અને ખરેખાત મારી સામે ઝળહળતું જોઉં છું. કે હું તરત જ પાછો મારી જૂની નૌકા પર જાગી જાઉં છું. અને જોઉં છું કે હજીય હું તો એક યા બીજા દુન્યવી સમુદ્રમાં જ એકલો સલવાઈ પડેલો છું. હું મારી કેબિનમાં પડ્યો હોઉં છું. ત્યારે મારા એક કાળના મરણની મૂળભૂત ભૂલ મારી સામે દાંતિયાં કરે છે. સુકાનીની પત્ની જુલિયા મારે બારણે ટકોરા કરે છે અને અમે જે કોઈ કાંઠા પાસેથી પસાર થતા હોઈએ છીએ, ત્યાંનું સવારે પિવાતું પીણું મારી અરથી પર લઈ આવે છે. હું એક પાટિયા પર પડ્યો રહું છું. વસ્ત્રમાં હું એક ગંધાતી ચાદર લપેટેલી ધરાવું છું ,જે કાંઈ આંખને સારી નહીં લાગી શકે તેવી નથી. મારા માથાના અને દાઢીના કાળા વાળ, જેમાં સહેજ ભૂખરાની છાંટ છે. હવે ઊગી ઊગીને ઉકલે નહીં તેવા ગૂંચવાઈ ગયા છે; મારાં અંગો પર કોઈ સ્ત્રીની ફૂલભાત ભરેલી લાંબી ચાદર ઢાંકેલી છે. એક પૂજાની મીણબત્તી મારા માથા પાસે પડી છે, અને જે મારા પર અજવાળું નાખે છે. મારી સામેની દીવાલ પર એક નાનું સરખું ચિત્ર છે. એમાં દેખીતો જ એક જંગલી મારી સામે એનો ભાલો તાકતો અને એની સુંદર ચિત્રામણવાળી ઢાલથી પોતાની જાતને જેટલી બને તેટલી ઢાંકતો ઊભો છે. વહાણ પર ઘણી વાર માણસ મૂરખ જેવા તરંગી વિચારોનો શિકાર બને છે, પણ એ તો મૂરખાઈની યે હદ થઈ નહીં તો મારું કાષ્ઠનું પિંજરું સાવ ખાલી જ છે. પડખેની દીવાલના બાકોરામાંથી દક્ષિણની રાતના હૂંફભર્યા વાયરા આવે છે, અને આ જૂના વહાણને પાણીની થપાટો લાગતી હું સાંભળું છું.

'શિકારી ગ્રેક્સ તરીકે, કાળા જંગલમાં એક સાબરનો પીછો કરતાં ખડકની ધારેથી પડી ગયો, તે વખતથી હું અહીં જ પડ્યો છું. બધું જ બહુ સારા ક્રમથી બન્યું. મેં પીછો કર્યો, પડ્યો, એક ખીણમાં લોહી વહી જઈને મોત પામ્યો; અને આ વહાણે મને પરલોક પહોંચાડવો જોઈતો હતો. આ પાટિયા પર પહેલવહેલો હું કેટલો બધો ખુશ થતો સૂતો તે હજુ પણ મને યાદ છે. આ અંધારી દીવાલોએ તે વખતે મારાં જે ઊર્મિગીતો સાંભળ્યાં છે, તેવાં તો પહાડોએ પણ કદી નથી સાંભળ્યાં.

'મને જીવવાનું ગમેલું અને મરવાનું પણ ગમેલું. હું વહાણ પર ચડ્યો તે પહેલાં મેં કારતૂસો, થેલો, બંદૂક વગેરેનો તમામ નઠારો બોજો લહેરથી ફંગોળી દીધો હતો અને કોડભરી કન્યા લગનની ચૂંદડી ઓઢે તેમ આ ચાદર ડીલે લપેટી હતી. બસ, પડ્યો પડ્યો હું રાહ જોતો હતો, ત્યાં પેલી કમનસીબ ઘટના બની, ને રસ્તો ચૂક્યા.'

'ગજબનાક નસીબ !' નગરશેઠ હાથ આગે ધરતો બોલ્યો. 'અને એમાં તમારે માથે કશો જ વાંક નહીં કે ?'

'લગીરે નહીં.' શિકારી બોલ્યો. 'હું શિકારી હતો; શું એમાં કશું પાપ હતું ? હું શિકારી જીવનના સાદને અનુસર્યો, તે વખતે કાળા જંગલમાં હજી વરુઓનો ત્રાસ વરતાતો હતો. હું ટાંપીને પડ્યો રહેતો, બાર કરતો, નિશાન પાડતો, મારા શિકારોનાં ચામડાં ઉતારી લેતો : શું એમાં કશું પાપ હતું ? મારી જહેમત પર લોક આશિષ વરસાવતાં. 'કાળા જંગલનો મહાન શિકારી !' એવું બિરુદ એમણે મને આપ્યું હતું. શું એમાં કશું પાપ હતું ?'

'એનો નિર્ણય કાંઈ મારે કરવાનો નથી.' નગરશેઠે કહ્યું, 'છતાં મનેય એ બધામાં કશું પાપ જણાતું નથી. પણ તો પછી ગુનો છે કોનો ?'

'વહાણવાળાનો.' શિકારી બોલ્યો.

'હું અહીં જે કહીશ તે કોઈ વાંચશે નહીં, કોઈ મારી વહારે ધાશે નહીં; બધા જ લોકોને મારી વહારે દોડી જવાનું ફરમાન થયું હોય તો પણ એકેએક બારીબારણું બંધ જ રહેશે. દરેક જણ પથારીમાં ભરાઈને મોંએ ચાદર ઢાંકી દેશે. આખી દુનિયા એ રાત પૂરતી સરાઈ બની જશે. અને એમાં અરથ પણ છે, કારણ મને કોઈ જાણતું નથી, અને કોઈ કદી જાણતું હોય તો પણ હું ક્યાં મળી શકું તેની એને ખબર નહીં પડે. અને હું ક્યાં મળી શકું તેની ખબર પડે તો મારું શું કરવું તેની એને સમજ નહીં પડે. મને શી રીતે મદદ કરવી તે સૂઝશે નહીં. મને મદદ કરવાનો વિચાર એ પોતે જ એક બિમારી છે અને એને પથારીમાં ભરાઈ જઈને મટાડવી પડે છે.

'મને આ ખબર છે, તેથી જ હું 'મદદ મદદ'ની બૂમો પાડતો નથી, જો કે કોઈ કોઈ પળે - હું જ્યારે મારી જાત પરનો કાબૂ ગુમાવી બેસું છું, જેમ કે હમણાં જ મેં એવું કર્યું હતું - ત્યારે હું ગંભીરતાથી એનો વિચાર કરું છું ખરો. પણ એવા વિચારોને ભગાડી મૂકવા માટે મારે ફક્ત મારી આસપાસ નજર કરીને હું ક્યાં છું અને – હું નિશ્ચિતતાથી, ભાર મૂકીને કહી શકું કે - સેંકડો વરસોથી ક્યાં હતો, તે જરા નક્કી કરવાની જરૂર પડે છે.'

'અસાધારણ.' નગરશેઠ બોલ્યા, 'અસાધારણ !' અને હવે તમે અહીં અમારી સાથે રહેવા ધારો છો કે ?'

'નથી ધારતો,' – શિકારીએ મોં મલકાવતાં કહ્યું, અને દિલગીરી દર્શાવવા પોતાનો હાથ નગરશેઠના ઢીંચણ પર મૂક્યો. 'હું અહીં છું, એથી વધારે હું જાણતો નથી. એથી આગળ હું જઈ શકું તેમ નથી મારા વહાણને સુકાન નથી અને મૃત્યુના ઊંડામાં ઊંડા પાતાળમાં સૂસવાતા વાયરાથી એ હંકારાય છે.'

અનુ. પ્રબોધ ચોકસી

ચોખ્ખી અંજવાસભરી જગ્યા

અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે

મોડી રાત થઈ ગઈ હતી ને એક વૃદ્ધ સિવાય સહુ કોઈ કાફેમાંથી ચાલી ગયાં હતાં. ઇલેકટ્રિક લાઇટની આડે આવતાં વૃક્ષનાં પાંદડાંનો જ્યાં પડછાયો પડતો હતો ત્યાં એ બેઠો હતો. દિવસભર તો શેરીઓમાં ધૂળ ઊડતી, પણ રાતને ટાણે ઝાકળ ધૂળને ઠારી દેતું. વૃદ્ધ પોતે બહેરો હતો ને અત્યારે રાતે ખૂબ શાંતિ છવાતી ને એનો તફાવત એ પારખી શકતો. એટલે એને મોડે સુધી બેસી રહેવાનું ગમતું. કાફેના અંદરના વેઈટરો બુઢ્ઢાને જરા ચડી છે એમ સમજી ગયા હતા, ને એ સારો ઘરાક હોવા છતાંયે જો એને વધુ પડતો ચડ્યો તો એ પૈસા ચૂકવ્યા વિના જ ચાલી જવાનો એમ જાણતા હતા એટલે એના પર ધ્યાન રાખી રહ્યા હતા.

'ગયે અઠવાડિયે એણે આપઘાતની કોશિશ કરી'તી.' એક વેઈટરે કહ્યું.

'કેમ?'

'એ હતાશ થઈ ગયો'તો.'

'શું થયું 'તું ?'

'કાંઈ જ નહીં.'

'તેં કેમ જાણ્યું કાંઈ જ થયું નહોતું ?'

'એની પાસે પુષ્કળ પૈસો છે.'

કાફેનાં બારણાં પાસેની ભીંતને અડોઅડ ગોઠવેલા ટેબલ પાસે બંને બેઠા હતા ને બહાર અગાસીમાં જોતા હતા. હવામાં મંદ મંદ ડોલતાં વૃક્ષનાં પાંદડાંના પડછાયામાં આવેલા ટેબલ પાસે વૃદ્ધ બેઠો હતો, એ સિવાય અગાસીનાં બધાં જ ટેબલ ખાલી હતાં. શેરીમાં એક યુવતી ને એક સૈનિક પસાર થયાં. સૈનિકના કોલરમાં ભરાયેલા પિત્તળના નંબર પર શેરીના દીવાનો પ્રકાશ ઝબકી ગયો. યુવતીએ માથે કાંઈ જ ઓઢ્યું નહોતું; સૈનિકની સાથે સાથે એ ઉતાવળા પગલાં ભરતી હતી.

'ચોકીદાર એને પકડી જશે.' એક વેઈટર બોલ્યો.
'એને જેની રઢ લાગી છે તે એ મેળવી લે એમાં ખોટું શું છે ?'
'હવે તો એ શેરીમાંથી ભાગી જાય તો ઘણું સારું. ચોકીદાર એને પકડી પાડશે. પાંચ મિનિટ પહેલાં જ એ આમથી નીકળ્યા'તા.'
પડછાયામાં બેઠેલા વૃદ્ધે પોતાની રકાબી પર પ્યાલો ખખડાવ્યો. નાનો વેઈટર એની પાસે ગયો.
'શું જોઈએ તમારે ?'
વૃદ્ધ એની સામે જોઈ રહ્યો. 'બીજી એક બ્રેન્ડી,' એ બોલ્યો.
'તમને ચડશે, હોં.' વેઈટરે કહ્યું. વૃદ્ધે એની સામે જોયા જ કર્યું. વેઈટર ત્યાંથી ખસી ગયો.
'આખી રાત એ રોકાવાનો.' એણે પોતાના સાથીને કહ્યું. 'મને તો હવે નીંદર આવે છે. ત્રણ વાગ્યા પહેલાં તો હું કોઈ દી પથારીભેગો થઈ જ શકતો નથી. ગયે અઠવાડિયે એણે આપઘાત કરી નાખ્યો હોત તો ઠીક થાત.'
કાફેના અંદરના કાઉન્ટર પરથી વેઈટરે બ્રેન્ડીની બાટલી ને બીજી એક રકાબી લીધી ને વૃદ્ધના ટેબલ ભણી કદમ માંડ્યા. એણે રકાબી નીચે મૂકી ને બ્રેન્ડીથી આખો પ્યાલો ભરી દીધો.
'ગયે અઠવાડિયે તમે આપઘાત કરી નાખ્યો હોય તો ઠીક થાત.' એણે બહેરા વૃદ્ધને કહ્યું. વૃદ્ધે આંગળીનો ઈશારો કર્યો. 'હજી થોડી વધારે,' એણે કહ્યું. વેઈટર પ્યાલામાં રેડ્યે ગયો, ને બ્રેન્ડી ઊભરાઈ ને પ્યાલામાં કાંઠા પરથી રકાબીની થપ્પીમાંની ઉપલી રકાબીમાં ઢળી. 'થેન્ક યુ.' વૃદ્ધ બોલ્યો. વેઈટર બાટલી કાફેની અંદર લઈ ગયો. ફરી પાછો એ ટેબલ પાસે જઈને પોતાના સાથી જોડે બેઠો.
'હવે એને ચડ્યો છે.' એ બોલ્યો.
'રોજ રાતે એને ચડે છે.'
'એને આપઘાત કેમ કરવો'તો ?'
'હું શી રીતે જાણું ?'
'કેવી રીતે એ આપઘાત કરતો'તો ?'
'ગળે ફાંસો ખાઈને.'
'પછી દોરડું કોણે કાપી નાખ્યું ?'
'એની ભત્રીજીએ.'
'એણે એમ શું કામ કર્યું ?'
'એની સદ્‌ગતિ નહીં થાય એવી બીકથી.'
' કેટલોક પૈસો છે એની પાસે ?'
'પુષ્કળ છે.'

'એને એંસી તો થવા આવ્યાં જ હશે.'
'મને તો એંસી થઈ ગયાં હોય એમ લાગે છે.'
'એ હવે ઘરભેગો થાય તો સારું. ત્રણ વાગ્યા પહેલાં તો હું કોઈ દી પથારીભેગો થતો જ નથી. એ તે કાંઈ સૂવાનો વખત કહેવાય ?'
'એને અહીંયા ગમે છે એટલે એ રોકાઈ રહે છે.'
'એ એકલવાયો છે. હું એકલવાયો નથી. ઘરે મારી પત્ની પથારીમાં મારી રાહ જોતી હોય છે.'
'એનેય એક દી પત્ની હતી.'
'હવે પત્ની હોય એનાથી એનો ઝાઝો ભલીવાર વળે તેમ નથી.'
'કાંઈ કહેવાય નહીં. પત્ની હોય તો એ વધારે સુખી પણ થાય. '
'એની ભત્રીજી એની સંભાળ રાખે છે.'
'મને ખબર છે. તેં જ તો કહ્યું કે દોરડું એણે કાપી નાખ્યું'તું.'
'એના જેટલા ઘરડા થવાનું મને જરાય મન નથી. બુઢ્ઢા માણસો તો ખૂબ ગંદા.'
'હંમેશાં એવું નથી બનતું. આ બુઢ્ઢો તો ચોખ્ખો છે. પીએ છે ત્યારે ટીપુંયે ઢોળતો નથી. આ ઘડીએ પણ, એને ચડ્યો છે છતાં, જો તો ખરો એની સામે.'
'મારે એની સામે નથી જોવું. એ હવે ઘરભેગો થાય તો સારું. કામ કરનાર લોકોની એને જરાય પડી જ નથી.'
પ્યાલામાંથી મોઢું ઊંચું કરી વૃદ્ધે ચોકમાં નજર કરી ને પછી વેઈટરો તરફ વાળી.
'બીજી એક બ્રેન્ડી,' પ્યાલા સામે આંગળી ચીંધતાં એ બોલ્યો. ઘરે જવા અધીરો બનેલો વેઈટર એની પાસે ગયો.
'ખલાસ,' વાક્યના બીજા અન્વયાર્થ શબ્દો ખાઈ જતાં એ બોલ્યો. પીધેલા લોકો સાથે કે પરદેશીઓ સાથે વાત કરતાં ગમાર લોકો આમ જ કરે છે. 'આજે હવે વધારે નહીં. બસ કરો.'
'બીજી એક,' વૃદ્ધે કહ્યું.
'ના, ખલાસ.' ટુવાલથી વેઈટરે ટેબલની કોર સાફ કરીને માથું ધુણાવ્યું.
વૃદ્ધ ઊભો થયો. ધીમે ધીમે એણે રકાબીઓ ગણી. પોતાના ખીસામાંથી સિક્કા રાખવાની કોથળી કાઢી ને બક્ષિસ લેખે અરધો પેસેતા મૂકીને શરાબના પૈસા ચૂકવ્યા.
વેઈટર એને શેરીમાં જતો જોઈ રહ્યો. એ અત્યંત વૃદ્ધ હતો. ચાલતાં ચાલતાં એ લથડતો હતો, છતાં એની ચાલમાં ગૌરવ નીતરતું હતું.
'તેં એને રોકવા દઈને પીવા કેમ ન દીધું ?' જેને ઘરે જવાની ઉતાવળ હતી એ વેઈટરે પૂછ્યું. બંને શટર્સ ઢાળવા માંડ્યા હતા. 'હજી તો અઢીયે નથી થયા ?'
'મારે તો ઘરે જઈને પથારીભેગા થવું છે.'
'કલાકમાં શું ખાટુંમોળું થઈ જાત ?'

'એને ભલે ન થાત, મારે તો થઈ જ જાત.'

'કલાક તો બધાનો સરખો.'

'તું પોતેય બુઢ્ઢો હોય એમ વાત કરે છે. આવું હોય તો બાટલી ખરીદી લે ને ઘરે જઈને પીએ.'

'એ બંને સરખું નથી.'

'ના, સરખું તો નથી જ. પત્નીવાળા વેઈટરે કબૂલ કહ્યું. અન્યાય કરવાનું એને મન નહોતું. એ તો માત્ર ઘરે જવા અધીરો થયો હતો.

'ને તારી વાત કર. રોજ કરતાં ઘરે વહેલો જતાં તને ડર નથી લાગતો?'

'તારે મારું અપમાન કરવું છે?'

'ના. ભાઈ, હું તો માત્ર મશ્કરી જ કરું છું.'

'ના,' ઘરે જવા અધીરા બનેલા વેઈટરે ધાતુનું શટર નીચે ખેંચી ઊભા થતાં કહ્યું, 'મને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા છે.'

'તારી પાસે યુવાની છે, શ્રદ્ધા છે ને નોકરી છે.' મોટા વેઈટરે કહ્યું. 'તારી પાસે બધું જ છે.'

'ને તને શેની ખોટ છે?'

'કામ સિવાય બધાંની.'

'મારા પાસે છે તે બધું જ તારી પાસે પણ છે.'

'ના. મને કોઈ દી શ્રદ્ધા નહોતી ને હવે તો યુવાનીયે નથી.'

'બસ બસ હવે, ગાંડાં કાઢવાનું રહેવા દે ને તાળું માર.'

'મને પણ કાફેમાં મોડે સુધી રોકાવાનું ગમે છે.' મોટા વેઈટરે કહ્યું. 'જેને જેને પથારીભેગા થવાનું મન થતું નથી એ બધાંની સાથે, રાત આખી જેને જેને અંજવાસની જરૂર પડે છે એ બધાંની સાથે.'

'મારે તો ઘરે જઈને પથારીભેગા થવું છે.'

'આપણે બંને જુદી માટીથી ઘડાયા છીએ.' મોટા વેઈટરે કહ્યું. ઘરે જવાનાં કપડાં એણે પહેરી લીધાં હતાં. સવાલ છે માત્ર યુવાનીનો ને શ્રદ્ધાનો; બાકી એ બંને છે ખૂબ મજાનાં. રોજ રાતે તાળું મારતાં હું ખંચકાઉં છું, કદાચ કોકને કાફેની જરૂર પડી તો,'

'પણ રાત આખી ખુલ્લાં રહેતાં હોય એવાં અનેક બોદેગા છે.'

'તું સમજતો નથી. આ કાફે ચોકખું ને ઉલ્લાસભર્યું છે. પૂરેપૂરું અંજવાસ પણ ઘણો મજાનો છે ને વળી, અત્યારે તો પાંદડાંના પડછાયા પણ પડે છે.'

'ગુડ નાઈટ,' નાનો વેઈટર બોલ્યો.

'ગુડ નાઈટ,' મોટાએ કહ્યું. ઈલેકટ્રિક લાઈટ બંધ કરીને એણે મનોમન વાત કરવાનું ચાલુ રાખ્યું બેશક, અંજવાસ તો હોવો જ જોઈએ, પરંતુ જગ્યા ચોકખી ને ઉલ્લાસભરી હોય એ પણ એટલું જ અનિવાર્ય છે. સંગીતની જરૂર પડતી નથી. ખરેખર સંગીતની

જરૂર પડતી નથી, ને વળી 'બાર' સામે ગૌરવભેર ઊભા તો રહી જ ન શકાય — આ ટાણે ભલે ને એ સિવાય બીજું કાંઈ જડતું જ ન હોય. એને શેનો ડર લાગ્યો? ડર કે ત્રાસ તો એ નહોતો જ. એ તો શૂન્ય હતું, એને એ એટલું બધું ઓળખી ગયો હતો. એ બધું જ શૂન્ય હતું ને એ પોતે પણ શૂન્ય હતો. એ કેવળ એ જ હતું, ને એને ખપ હતો કેવળ અંજવાસનો ને અમુક ચોકખાઈ ને વ્યવસ્થાનો, કેટલાંય એમાં જ જીવતાં હતાં ને છતાં ક્યારેય એને સમજી શક્યાં નહોતાં પણ એ ઓળખી ગયો હતો : એ બધું જ નાદા ને કેવળ નાદા ને નાદા ને કેવળ નાદા હતું. નાદામાં રહેલું આપણું નાદા, નાદા હો તારું નામ તારું રાજ્ય નાદા તારો સંકલ્પ હો નાદા નાદામાં. એ જેમ નાદામાં છે તેમ. અમને આપો અ. નાદા અમારું દૈનંદિનીય નાદા ને નાદા અમે અમારું નાદા જેમ અમે નાદા અમારાં નાદા ને નાદા અમને નાદામાં નહીં પણ નાદામાંથી મુક્ત કર; કેવળ નાદા. શૂન્યથી સભર શૂન્યનો જય હો, શૂન્ય છે તારો સાથી. એણે સ્મિત કર્યું ને ચળકતા સ્ટીમ પ્રેસર કોફી મશીનવાળા ઘડા પાસે ઊભો રહ્યો.

'શું આપું તમને?' ઘડાવાળાએ પૂછ્યું.

'નાદા.'

'Otro loco mas.' ઘડાવાળાએ કહ્યું ને પીઠ ફેરવી ગયો.

'એક નાનો કપ,' વેઈટરે કહ્યું.

ઘડાવાળાએ એને નાનો કપ ભરી દીધો.

'અંજવાસ ઘણો ઉજ્જ્વળ ને ઉલ્લાસભર્યો છે, પણ ઘડો પોલિશ વગરનો છે.' વેઈટર બોલ્યો.

ઘડાવાળાએ એની સામે જોયું પણ જવાબ ન આપ્યો. રાત એટલી વીતી ગઈ હતી કે વાતચીત કરવા જેવો સમય રહ્યો નહોતો.

'બીજો કેપિતા આપું કે?' ઘડાવાળાએ પૂછ્યું.

'ના, થેન્ક યુ.' વેઈટર બોલ્યો ને બહાર ચાલી ગયો. એને 'બાર' ને બોદેગા ગમતાં નહોતાં. પણ ચોકખા અંજવાસભર્યા કાફેની તો વાત જ નોખી. હવે લાંબો વિચાર કર્યા વિના એ પોતાને ઘરે પહોંચી જશે. એ પથારીમાં પડ્યો રહેશે ને અંતે પરોઢ થતાં જ એ પોઢી જશે. એ મનોમન બોલ્યો : આખરે તો આ કદાચ કેવળ અનિદ્રા જ હશે. ઘણાંને એ હોવી જોઈએ.

અનુ : કમલેશ પીર

ગામડાનો દાકતર

ફ્રાન્ઝ કાફ્કા

હું ભારે મૂંઝવણમાં પડ્યો હતો; મારે તાબડતોબ એક ખેપ કરવી પડે તેમ હતું; ગંભીર માંદગીમાં પડેલો એક રોગી દસ માઇલ દૂર એક ગામડામાં મારી રાહ જોતો હતો; એની ને મારી વચ્ચેની આખીયે વિશાળ જગ્યામાં બરફનું ગાઢ તોફાન ઠસોઠસ ભરાઈ બેઠું હતું. મારી પાસે એક રેંકડી હતી, મોટાં પૈડાંવાળી હલકી રેંકડી, બરાબર અમારા ગામઠી રસ્તાને જ લાયક; રૂંવાદાર મફલરમાં વીંટળાઈને, મારા હાથમાં મારાં સાધનોની બૅગ પકડીને હું આંગણામાં એ મુસાફરી માટે તદ્દન તૈયાર ઊભો હતો; પરંતુ ક્યાંય ઘોડો મળતો નહોતો, ઘોડો ક્યાં ? મારો પોતાનો ઘોડો રાતે જ મરી ગયો હતો, આ બરફભર્યા શિયાળાના થાકોડાથી એની જાત ઘસાઈ ગઈ હતી; મારી કામવાળી છોકરી અત્યારે ગામમાં ઘેરઘેર એકાદ ઘોડો માંગી લાવવા દોડાદોડ કરતી હતી. પણ એમાં કંઈ વળે એવું નહોતું, એ હું જાણતો હતો, અને એટલે હું ત્યાં હાથ ઘસતો એકલો ઊભો હતો, ને બરફના થર મારા પર વધુ ને વધુ ગાઢાં છવાતાં જતાં હતાં. હાલવાચાલવાનું વધુ ને વધુ અશક્ય થતું જતું હતું. દરવાજે છોકરી દેખાઈ, એકલી, અને એણે લાલટેન હલાવ્યું; અલબત્ત આવે સમે આવી ખેપને માટે ઘોડો તે કોણ આપે ? મેં ફરી એક વાર આંગણામાં લાંબે ડગલે આંટો માર્યો; મને કોઈ બારી દેખાતી નહોતી; મૂંઝારાના માર્યા મેં વરસ આખાના હવડ પડેલા ડુક્કરના ભંડકિયાના ખખડધજ બારણાને લાત લગાવી. બારણું ફટાક ઊઘડી ગયું અને મિજાગરાં પર આમથી તેમ પછડાવા લાગ્યું. અંદરથી ઘોડાનો હોય છે તેવો બાફ ને ગંધ નીકળ્યાં. અંદર એક દોરડા પર ઝાંખું તબેલાનું લાલટેન ઝૂલતું હતું. એક માણસ, એ નીચી જગ્યામાં જેમતેમ અધૂકડો વળી ગયેલો બેઠો હતો. એણે એનું ખુલ્લું ભૂરી આંખોવાળું મોં બતાવ્યું. 'ઘોડા પલાણી દઉં કે ?' એણે હાથેપગે થઈને બહાર આવતાં આવતાં પૂછ્યું. શું કહેવું તેની મને સમજ ન પડી એટલે ફક્ત ભંડકિયામાં બીજું શું શું છે તે હું નીચો નમીને જોવા લાગ્યો. કામવાળી છોકરી મારી બાજુમાં ઊભી હતી. 'તમારા પોતાના ઘરમાં તમને

શું જડશે તે જ તમને કદી ખબર પડતી નથી.' એણે કહ્યું અને અમે બંને હસ્યાં. 'એઈ અલ્યા ભાઈલા, એઈ અલી બેનડી !' સાઇસે બૂમ પાડી, અને બે ઘોડાં, જોમદાર જાંઘોવાળાં બે ધીંગાં જાનવર એકની પાછળ બીજું, એમના પગ એમના ડીલને ચપોચપ ભીડીને, પોતપોતાની મરોડદાર ગરદન ઊંટની જેમ ઝુકાવીને, ફક્ત પૂંઠથી જોર કરીને, એ દર જેવા દરવાજાને ફાટફાટ ભરી દેતાં, બહાર નીકળી આવ્યાં. પણ તરત જ એ ખડા થઈ ગયા. એમના પગ લાંબા હતા અને એમનાં ડીલમાંથી ગોટેગોટા બાફ નીકળતો હતો. 'એને જરા હાથ દે તો.' હું બોલ્યો, અને હોંશથી એ છોકરી સાઇસને ઘોડા પર પલાણ બાંધવામાં હાથ દેવા દોડી. પણ એ હજી એની બાજુમાં પહોંચીયે નહોતી ત્યાં તો સાઇસે એને ઝડપ મારીને જકડી લીધી અને એના મોં પર પોતાના મોંનો ઘસારો કર્યો. છોકરી તો ચીસ નાંખતીકને મારા ભણી ભાગી; એના ગાલ પર દાંતની બે હારનાં લાલ નિશાન તગતગતાં હતાં. 'જંગલી ક્યાંનો,' હું ગુસ્સાથી બરાડી ઊઠ્યો, 'તને ચાબુકે માર ખાવાનું મન થયું લાગે છે, કેમ ?' પણ તે જ પળે મને વિચાર આવ્યો કે એ માણસ તો અજાણ્યો હતો; એ ક્યાંથી આવ્યો તે કાંઈ હું જાણતો નહોતો, અને જ્યારે બીજા બધાએ મને દગો દીધો હતો ત્યારે એ એની સ્વેચ્છાએ મને મુશ્કેલીમાં મદદ કરવા આવ્યો હતો. કેમ જાણે એ મારા વિચારો જાણતો જ હોય, એમ એણે મારી ધમકીથી જરાયે ખોટું ન લગાડ્યું, ઊલટું તે પછીયે ઘોડાનો સાજ કસતો કસતો ફક્ત એક વાર મારા તરફ વળીને એણે નજર કરી. 'બેસી જાઓ,' પછી એ બોલ્યો, અને ખરે જ બધું તૈયાર હતું. હું તો જોઈ રહ્યો, શું પાણીદાર ઘોડાંની જોડી હતી, એવાં ઘોડાંની સવારીમાં આપણે તો ભાઈ કદી બેઠા નહોતા, અને હું હરખાતો હરખાતો રેંકડીમાં ચડ્યો, 'હું તો રોઝની સાથે રહીશ.' 'ના' રોઝે ઘર ભણી દોટ મૂકતાં ચીસ નાંખી. એને વાજબીપણે જ દહેશત લાગતી હતી કે એનું નસીબ ટાળ્યું ટળે તેમ નહોતું; એ બારણે સાંકળો ભીડતી હતી તેનો ખખડાટ મેં સાંભળ્યો; તાળામાં ચાવી ફરતી મેં સાંભળી; ઉપરાંત એણે પ્રવેશખંડમાં બત્તીઓ ઠારી નાંખી અને પછી આગળ ભાગતાં ભાગતાં તમામ ઓરડાઓની બત્તીઓ પણ ઠારતી ગઈ, જેથી પોતે પકડાઈ ન જાય તે પણ હું જોઈ શક્યો. 'તારે મારી સાથે આવવાનું છે.' મેં સાઇસને કહ્યું, 'નહીં તો મારી ખેપ તાકીદની હોવા છતાં હું જવાનો નથી. આ ખેપને ખાતર કાંઈ છોકરી તારે હવાલે કરવાનો મારો વિચાર નથી.' 'હેહેઈ મારા બાપલા !' એણે ઘોડાને લલકાર્યા; હાથથી તાળીઓ પાડી રેંકડી વહેળામાં લાકડું તણાય તેમ ઘૂમરડી ખાતીકને વછૂટી; સાઇસના હલ્લા હેઠળ મારા ઘરનાં બારણાં ફાટ્યાં ને કડડભૂસ થઈ ગયાં એટલું જ ફક્ત હું સાંભળી શક્યો અને પછી તો વાવંટોળના ઘસારાથી હું આંધળો ને બહેરો થઈ ગયો અને ધીરે પણ મક્કમ હાથે એ વંટોળે મારા તમામ ભાનસાનને સુન્ન કરી નાંખ્યાં, પણ આ તો ફક્ત એકાદી પળ પૂરતું, કારણ, કેમ જાણે મારા દરદીની વાડી મારા ઝાંપાને લગોલગ જ આવેલી હોય તેમ હું ક્યારનોય એને ત્યાં પહોંચી પણ ચૂક્યો હતો; ઘોડાં ચુપચાપ ખડાં રહી ગયાં હતાં; વાવાઝોડું શમી ગયું હતું; ચોતરફ ચાંદની હતી. મારા દરદીનાં માબાપ ઝટપટ

ઘરમાંથી બહાર આવી લાગ્યાં; એની બહેન એમની પાછળ હતી. મને રેંકડીમાંથી લગભગ તેડીને જ ઉતારી લેવામાં આવ્યો; એમના ગોટાળિયા ઉદ્‌ગારોમાંથી હું એકે શબ્દ પકડી ન શક્યો; દરદીના ઓરડાની હવા મહાપરાણે શ્વાસ લેવાય તેવી ભારે ભારે હતી, ઉવેખાયેલી અંગીઠી ધુમાતી હતી; મને એકાદ બારી ખોલી નાંખવાનું મન થતું હતું; પણ પહેલાં મારે મારા દરદીને જોવો જ રહ્યો. કંતાઈ ગયેલા, તાવ વિનાના, નહીં ટાઢા, નહીં હૂંફાળાં, સૂનમૂન આંખોવાળા, ખમીસ વિનાના, એ જવાન માણસે પોતાના ડીલને પીંછાની પથારીમાંથી ઊંચું કર્યું, એના હાથ મારા ગળાની આસપાસ નાંખ્યા અને મારા કાનમાં કહ્યું, 'દાક્તર, મને મરવા દો.' મેં ઓરડા ફરતી નજર નાંખી; કોઈએ એ સાંભળ્યું નહોતું; માબાપ મૂંગાંમૂંગાં આગળ ઝૂકીને મારા ચુકાદાને સાંભળવાની રાહ જોતાં હતાં; બહેને મારી હૅન્ડબૅગને માટે એક ખુરશી ગોઠવી હતી; મેં બૅગ ખોલી અને મારાં સાધનોમાં ખાંખાંખોળાં કરવા માંડ્યાં. જવાન માણસ મને એની વિનવણીની યાદ દેવડાવવા માટે મારાં કપડાંને બાચકાં ભરતો રહ્યો; મેં એક ચીપિયો કાઢ્યો અને મીણબત્તીને અજવાળે એને તપાસીને પાછો હેઠે મૂકી દીધો. 'હા,' મેં નાસ્તિકની જેમ વિચાર્યું, 'આવા પ્રસંગે દેવો વહારે ધાયા છે, ખૂટતો ઘોડો તો મોકલી જ આપે છે ને ઉપરથી તાકીદનો ખ્યાલ કરીને બીજો એક વધારાનોયે મોકલી આપે છે, અને સોનામાં સુગંધની જેમ સાઈસ પણ –' અને છેક તે વખતે મને પાછી રોઝ સાંભરી; હું શું કરું, એને કેમ કરીને છોડાવું, પેલા દુષ્ટ સાઈસની ચૂડમાંથી દસ માઈલ દૂર રહ્યા તે એને કેમ કરીને ખેંચી કાઢું, ને તેય પાછું મારાં આ બે ઘોડાંની જોડીને આધારે, જે મારા કબજામાં જરાયે ન મળે. આ ઘોડાં, તે જ વખતે, કોઈક રીતે પલાણ ને લગામમાંથી સરકી આવ્યાં હતાં અને, ખબર નહીં શી રીતે પણ બહારથી એમણે બારીઓને ધકેલીને ઉઘાડી નાંખી હતી; બંનેએ એકએક બારીમાંથી માથું ઓરડામાં ખોસ્યું હતું અને એ ચમકી ગયેલા કુટુંબની ચીસાચીસથી પેટનું પાણીયે હાલવા દીધા સિવાય, નિરાંતે દરદી પર આંખો માંડીને ઊભાં હતાં. 'તરત જ પાછા જતા રહેવું એ જ બહેતર છે.' મારા મનમાં વિચાર આવ્યો, કેમ જાણે એ ઘોડાં મને પાછા ફરવા માટે બોલાવવા ન આવ્યા હોય છતાં હું તાપથી અસ્વસ્થ થઈ ગયો છું એમ ધારીને દરદીની બહેન મારો રૂંવાદાર કોટ ઉતારી લેવા આવી તેને મેં તે લેવા દીધો. મારે માટે 'રમ'નો એક ગ્લાસ ભરવામાં આવ્યો. ડોસાએ મારો ખભો થાબડ્યો, એનો અમૂલ્ય શરાબ એ મને પીરસતો હતો. તેનાથી આમ ખભો થાબડવા જેટલી એની આત્મીયતાને સધિયારો મળતો હતો. મેં માથું હલાવ્યું; ડોસાના દિમાગની સાંકડી દીવાલો વચ્ચે મારો જીવ ગૂંગળાયો. પીણું લેવાની મેં ના પાડી તે એ એક જ કારણે. મા પથારી પાસે જ પડી હતી ને મને પણ આગ્રહથી તે તરફ ખેંચતી હતી; હું પલળ્યો અને એક ઘોડો છત તરફ મોં કરીને હણહણતો હતો ત્યારે મેં એ જવાન માણસની છાતી પર કાન માંડ્યાં, એની છાતી મારી ભીની દાઢી હેઠળ કાંપી ઊઠી. હું જે ક્યારનોય જાણતો હતો તે જ મેં પાકેપાયે કહ્યું : જવાન તદ્દન સાજો નરવો હતો, એના રક્તાભિસરણમાં સહેજ કસર હતી, એની દીકરાઘેલી માએ આગ્રહ

કરી કરીને કૉફી પિવડાવી પિવડાવીને એનાં લોહીને તરબતર કરી નાંખેલું એટલે, પણ આમ તો એની તબિયત સાવ તગડી હતી અને એને તો એક ધક્કો મારતાક ને પથારીમાંથી બહાર કાઢવો એ જ સહુથી સારો ઈલાજ હતો. હું કાંઈ દુનિયાને સુધારવા નીકળેલો માણસ નહોતો એટલે મેં મારી ફરજ છેલ્લી હદ સુધી બજાવી, ને તે એટલી હદે કે બહુ વધુ પડતી થઈ ગઈ. મારી આમદાની કંગાલ હતી અને છતાં હું ગરીબો તરફ ઉદારતાભર્યું અને મદદરૂપ વલણ રાખતો. મારે હજી રોઝની સલામતી અંકે કરી લેવાની બાકી હતી, અને આજુબાજુ આ જવાનિયો એનું મન ફાવે તો ભલે ને પડ્યો રહે અને મનેય મરવા દે. આ આરા કે ઓવારા વિનાના શિયાળામાં હું તે અહીં શી જખ મારતો હતો ! મારો ઘોડો તો મરી પરવાર્યો હતો, અને ગામ આખામાંથી એકેય જણ મને બીજો ઘોડો ધીરવા તૈયાર નહોતું એટલે મારે મારા ડુક્કરખાનામાંથી જોડી કાઢવી પડી. એ જો નસીબ જોગે ઘોડાં ન હોત તો મારે ડુક્કર જોડીનેય ખેપ કરવી પડત. મારી આવી દશા હતી. અને મેં એ કુટુંબ તરફ માથું હલાવ્યું. એમને આ બધાની કશી ગતાગમ નહોતી, અને ખબર હોત તો પણ કંઈ એ એને સાચું માનત નહીં. દવાઓ લખી આપવી એ તો સહેલું છે, પણ લોકો સાથે સમજૂતી લેવી અઘરી છે. ઠીક તો, મારી મુલાકાત હવે એટલેથી જ પૂરી થતી, ફરી એકવાર મને વગર કારણનો ધક્કો લોકોએ ખવડાવ્યો, મને એય કોઠે પડ્યું હતું, આ આખા તાલુકાએ રાતે ઘંટડી વગાડી વગાડીને મારી જિંદગીને ત્રાસરૂપ બનાવી મૂકી હતી, પણ આ વખતે મારે રોઝનો પણ ભોગ આપવો પડે એ તો બહુ વધુ પડતું કહેવાય. એ ફૂટડી છોકરી મારા ઘરમાં મારું ધ્યાન પણ ખેંચ્યા વિના વરસો થયાં રહેતી હતી ને એને આમ જતી કરવી એ તો બહુ મોટો ત્યાગ કહેવાય, અને એટલે મારે મારી ખોપરી ખપાવીને બધી અક્કલ એકઠી કરીને કંઈકે પટ્ટી પાડ્યે જ છૂટકો. આ કુટુંબ પર પિ ો ખસી ન જાય તે સાચવવું જ રહ્યું, કારણ એમ કરવાથી તો કોઈ કાળેય રોઝ પાછી મને હાથ લાગે નહીં, પણ મેં મારી બૅગ બંધ કરી અને મારો હાથ મારો રૂંવાદાર કોટ લેવા લંબાવ્યો તે વખતે એ કુટુંબ એકજથે ખડું થઈ ગયું હતું. બાપ એના હાથમાં ઝાલેલા રમના પ્યાલાનો સૂંઘતો હતો, મા દેખીતી રીતે જ મારાથી નાસીપાસ થઈને – પણ શીદને લોકો એવી બધી તે આશા રાખી બેસે છે ? – એના હોઠ કરડતી હતી ને એની આંખોમાં આંસુ ઊભરાતાં હતાં, બહેન એક લોહીખરડ્યો હાથરૂમાલ ફરકાવતી હતી એટલે હું કોક રીતેય શરતી સ્વીકાર કરવા તૈયાર હતો કે છેવટે જવાનિયો કદાચ માંદો હોય પણ ખરો. હું એના તરફ ગયો. કેમ જાણે એને ઉત્તમ પૌષ્ટિક ખોરાક આપવા જતો હોઉં એમ એણે મારા તરફ મોં મલકાવ્યું – અરે, હવે તો બંને ઘોડાં સામટાં હણહણવા મંડ્યાં હતાં; હું ધારું છું કે એ ઘોંઘાટ મને મારા રોગીની પરીક્ષામાં મદદ કરવા માટે જ સ્વર્ગમાંથી ખાસ મોકલવામાં આવ્યો હશે – અને આ વખતે મેં જોયું કે ખરેખર જ જવાનિયો બિમાર હતો. એ ગુલાબ જેવો લાલ હતો, કિનારી પાસે આછો હતો, પોચાં દાણાદાર એ ચાંદામાં ક્યાંક લોહીના ગાંઠા જામેલા હતા. અને સપાટી પરની ખાણની જેમ વ્રણ ઉજાસ માટે ખુલ્લો હતો. પણ એ આવો

દેખાતો હતો તે તો જાણે આઘેથી. નજીકથી તપાસતાં બીજી એક ગડબડ પણ જણાતી હતી. મારા મોંમાંથી એક સિસકારી સરી પડી. મારી ટચકી આંગળી જેવડી ઇયળો તેય ગુલાબ જેવી લાલ અને એય લોહીના ટશિયાવાળી વ્રણના અંદરના ભાગમાંથી ઉપર ઉપર અજવાળા તરફ આવવા સળવળતી હતી. એમનાં ઝીણાં માથાં ધોળાં હતાં. બિચારો જવાનિયો, એને હવે કશી જ સહાય કરવાનો સમય વીતી ચૂક્યો હતો. મેં એનો મહાન વ્રણ શોધી કાઢ્યો હતો. એના પડખામાં ખીલેલું આ ચાંદું એનો નાશ કરી રહ્યું હતું. કુટુંબ હવે ખુશ હતું, એમણે મને કામમાં પરોવાયેલો જોયો; બહેને માને કહ્યું, માએ બાપને અને બાપે અંદર આવતા કેટલાય મહેમાનોને કહ્યું. મહેમાનો ચાંદનીમાં થઈને ખુલ્લા દરવાજામાંથી પગના આંગળા પર ચાલતા ને હાથ પહોળા કરીને સમતોલપણું સાચવતાં આવતાં હતાં. ‘તમે મને બચાવશો ?’ જવાનિયો ડૂસકું ખાતો બોલ્યો. એના ઘામાં જીવ જોઈને એની આંખે સાવ અંધારાં આવી ગયાં હતાં. આવા છે મારા પ્રદેશના લોકો, કાયમ દાક્તર પાસેથી અશક્યની આશા રાખે છે. એમણે એમની જૂનવાણી આસ્થાઓ ગુમાવી દીધી છે; પાદરી તો એના ઝભ્ભાની કરચળીઓ સરખી કરતો ઘેર બેઠો હોય છે, પણ દાક્તરે તો એની દયાની છરી હાથમાં લઈને નસ્તર મૂકવા સર્વવ્યાપી થઈને રહેવું જોઈએ એમ મનાય છે. બહુ સારું. એમને ગમ્યું તે સાચું; મેં કાંઈ મારી સેવાઓ એમને માથે મારી નથી; એ લોકો જો પવિત્ર ઉદ્દેશો માટે મારો દુરુપયોગ કરે છે, તો મારી તે દશાયે થવા દઉં છું; આથી બહેતર બીજા શેની હું આશાયે રાખું ? હું તો જૂનો ને જાણીતો ગામડાનો દાક્તર રહ્યો, ને મારી કામવાળી છોકરીયે હું તો ખોઈ બેઠો છું ! અને એટલે એ લોક આવ્યાં, કુટુંબના લોકો અને ગામના મોવડીઓ, અને એમણે મારા અંગ પરથી કપડાં કાઢી નાંખ્યાં; નિશાળિયાઓનું એક સરઘસ શિક્ષકની આગેવાની હેઠળ ઘર આગળ ખડું થઈ ગયું અને સાવ સાદા ઢાળમાં આવું ગીત ગાવા લાગ્યું :

કપડાં એનાં કાઢી લો તો સાજાં આપણને કરશે,
ને ના કરે તો ઠાર મારો !

પછી મારાં કપડાં ઊપડી ગયાં અને હું લોકો સામે ચૂપચાપ જોઈ રહ્યો. મારાં આંગળાં મારી દાઢીમાં પરોવીને અને મારું માથું એક બાજુ વાંકું રાખીને બસ જોઈ રહ્યો. હું તદ્દન સ્વસ્થ હતો અને જે કાંઈ આવી પડે તેને માટે તૈયાર હતો. છેલ્લે બાકી મારે માટે કશો ઉગારો તો નહોતો જ. કારણ એમણે હવે મને ભીંતની પાસે સુવાડ્યો, પેલા વ્રણને પડખે. પછી એ લોકો બધાએ ઓરડામાંથી જતા રહ્યા; બારણું બંધ થયું; ગીત બંધ થયું. વાદળાંથી ચાંદો ઢંકાઈ ગયો; મારી આસપાસ પથારી હૂંફાળી લાગતી હતી; ઉઘાડી બારીઓમાંથી ઘોડાંનાં માથાં પડછાયાની જેમ હાલતાં હતાં. ‘તને ખબર છે,’ મારા કાન પર એક અવાજ અથડાયો, ‘મને તારા પર બહુ થોડો વિશ્વાસ છે. કેમ વળી, તું તો અહીં વંટોળિયે ઊડીને આવી પડ્યો એટલે આવ્યો, તું કાંઈ તારા પોતાના પગે ચાલીને નથી આવ્યો. મને મદદ કરવાને બદલે તું તો ઊલટો મારી મરણપથારીમાં ભીડ કરવા માંડ્યો છે. મારું ચાલે તો

તારા ડોળા જ ખેંચી કાઢું.’ ‘ખરું છે’, મેં કહ્યું. ‘બહુ શરમની વાત છે. અને તોય હું પાછો દાક્તર છું. હું કરુંયે શું ? મારું માન, મારે માટેય આ કંઈ બહુ સહેલું તો નથી જ.’ ‘મારે તારી આવી માફામાફીથી જ મન વાળવું જોઈએ એવી તું આશા રાખ’છ ? શું થાય, મન વાળવું જ રહ્યું. મારું એમાં ચાલેય શું ? મારે કાયમ બધું વેઠી લેવું પડે છે. મેં આ દુનિયામાં કાંઈ ઉપજાવ્યું તો તે ફક્ત આ મઝાનું ઘારું; બસ એટલી જ મારી દેણ છે.’ ‘જવાન દોસ્ત,’ હું બોલ્યો, ‘તારી ભૂલ એ છે કે તારો દૃષ્ટિકોણ પૂરતો વિશાળ નથી. હું તમામ રોગીના ખાટલા જોઈ વળ્યો છું, અને એવો હું તને કહું છું કે તારું ઘારું કાંઈ બહુ ખરાબ નથી. આમતેમ ચસકાય નહીં તેવા સાંકડા ખૂણામાં કુહાડીના બે ટચકાથી થઈ જાય. ઘણાય જણ પોતે થઈને પડખું ધરે છે અને જંગલમાં કુહાડીના ટચકાયે માંડ સાંભળી શકે છે. જેટલા નજીક આવે તેટલા ઓછા સંભળાય.’ ખરેખર એવું જ છે ને, કે પછી તું મને તાવમાં ધોળે દા’ડે તારા દેખાડે છે ?’ ‘ના, ખરેખર જ એવું છે, હું એક સ ાાવાર દાક્તર તરીકે મારા ઇમાનના કસમ ખાઈને કહું છું.’ એણે એ વાત માની લીધી અને ચુપચુપ પડી રહ્યો. પણ હવે તો મારે નાસી છૂટવાનો લાગ શોધવાનો મારો વારો હતો. ઘોડાં હજીય એમણે ઠેકાણે વફાદારીપૂર્વક ખડાં હતાં. મારાં કપડાં, મારો રૂંવાદાર કોટ, મારી બેગ વગેરે ચપચપ ભેગાં થઈ ગયાં; કપડાં પહેરવામાં વખત બગાડવાની મારી ઇચ્છા નહોતી; ઘોડાં જેવાં આવ્યાં હતાં તેવાં જ પૂરપાટ જો ઘરભણી દોડ્યાં તો તો આ ખેપ મારે મન આ પથારીમાંથી મારી પોતાની પથારીમાં સીધો ઠેકડો મારવા બરાબર જ થવાની. આજ્ઞાંકિતપણે એક ઘોડો બારીમાંથી પાછો હટી ગયો; મેં મારું પોટલું રેંકડીમાં ફેંક્યું; રૂંવાદાર કોટ નિશાન ચૂકી ગયો અને બાંયથી એક ખીલામાં ભરાઈ ગયો. કાંઈ વાંધો નહીં. હું છલાંગ મારીને એ ઘોડા પર ચડી બેઠો. લગામ નીચે ઘસડાતી હતી, એક ઘોડો સમ ખાવા પૂરતો બીજા સાથે પલાણેલો હતો, રેંકડી પાછળ આમતેમ ડોલતી હતી, મારો રૂંવાદાર કોટ છેક છેવાડે બરફ પર ઘસડાતો હતો. ‘હેહેઈ મારા બાપલા !’ મેં ઘોડાને પડકાર્યા, પણ એમણે કાંઈ પવનવેગી દોટ કાઢે નહીં; ધીમે ધીમે, ઘરડાખખ માણસની જેમ અમારો સંઘ બરફીલા મેદાનમાં ગોકળગાયની ગતિએ ચાલવા માંડ્યો લાંબો લચક વખત અમારી પાછળ બાળકોનાં એક નવાં પણ ખોટાં ગીતના પડઘા પાડી રહ્યો :

હસો હસો ઓ માંદા લોકો
દાક્તરને નાંખ્યો છે દેખો
પથારીમાં તમ પડખે હો !

આ ઝડપે હું કોકાળે ઘેર નહીં પહોંચું; મારો ધીકતો ધંધો ધૂળમાં મળી ગયો; મારો ઉત્તરાધિકારી મને લૂંટી રહ્યો છે, પણ અમસ્તો જ, કારણ એ કાંઈ મારી જગ્યા લઈ શકે તેમ નથી; મારા ઘરમાં પેલો ગંધાતો સાઈસ ડાટ વાળી રહ્યો છે; રોઝ એનો શિકાર છે; માટે એ વાતનો હવે વિચાર જ નથી કરવો. નવસ્ત્રો કોઈ પણ જમાના કરતાં વધારે દુખિયારા આ જમાનાનાં હિમથી ઠૂંઢવાતો, આ દુનિયાની પાર્થિવ રેંકડીમાં કોઈ બીજી જ દુનિયાનાં

અપાર્થિવ ઘોડાંઓને પનારે પડેલો હું પાછો બુઢ્ઢો માણસ, તે આ માર્ગ ભૂલીને આડોઅવળો અટવાઉં છું. મારો રૂંવાદાર કોટ રેકડીની પાછળ લટકે છે, પણ મારા હાથ એને પહોંચી શકતા નથી, અને મારા તકવાદી દરદીઓનાં ટોળાં મને મદદ કરવા માટે આંગળી સરખીયે ઊંચી કરતા નથી. દગો ! દગો ! હું છેતરાયેલો જીવ છું. રાતવેળાની ઘંટડીની એક જૂઠ્ઠી ધા સાંભળીને એક વાર જવાબ વાળ્યો કે ખલાસ – એ ભૂલ કદી સુધરવાની નહીં, કોઈ કાળેય નહીં.

અનુ. પ્રબોધ ચોક્સી

એક પ્રવચન

જેઇમ્સ પર્ડી

સજ્જનો અને સન્નારીઓ, તમારા કાન પર મારો અધિકાર છે એનું તમને ભાન હોવું જ જોઈએ; નહીં તો તમે અહીં, મારી સામે બેસો શા સારું ? તમે કશું બોલશો નહીં, હું બોલીશ. તમે આ પહેલાં પણ અહીં બેઠાં છો ને બીજા માણસોએ, કે કેટલેક પ્રસંગે સ્ત્રીઓએ જે કહ્યું છે તે સાંભળ્યું છે. એની એ વાતો ફરી તમને કહેવાનો મારો ઇરાદો નથી. તમે બધાં તમારી નાવણીનાં એકાન્તમાં છો એમ માની લઈને હું આગળ વધીશ. તમારું મનોરંજન કરવા માટે મને અહીં બોલાવવામાં નથી આવ્યો. તમે જો અત્યારે અહીં નહિ હોત તો બીજે ક્યાંક તમારું મન બહેલાવી શક્યાં હોત, પણ તમે અહીં છો એ હકીકતનો કંઈક અર્થ છે. (મારા અહીં હોવાની હકીકતનો ઉલ્લેખ મારે નથી કરવો.) તમે અને હું મૈત્રીના વાતાવરણમાં એકત્રિત થયાં છીએ એવો ભ્રમ આપણામાંનું કોઈ સેવતું નથી. હું શું કહું છું તે સાંભળીને મારી ટીકા કરવાને તમે ટાંપી રહ્યાં છો. હું તમારામાંના થોડાંકને અરધાંપરધાં જોઈ શકું છું, ને બાકીનાંને (કદાચ જોવા ઇચ્છતો હોઉં છતાં) જોઈ શક્તો નથી. તમારામાંનાં કેટલાંક તોછડાં છો. તમારામાં ઘણાં ઘરડાં છો ને સાદાં સીધાં છો. બીજા કેટલાક મેં જે પ્રવચન કરવા ધાર્યું છે તેને લાયક નથી. આપણે બધાં જ આ બધું જાણીએ છીએ. જેમાં થઈને હું તમારા પર નજર નાંખું છું એ હવામાં એનો અણસાર છે. ને છતાં, આપણે આ ચાલુ રાખવાનું ચે એવું આપણને સૌને લાગે છે. તમે તમારાં દીવાનખાનાં અને નાવણીનાં સુખસગવડ છોડીને અહીં આવ્યાં છો. હું અહીં આવ્યો છું, કારણ કે હું વક્તા છું, ને આવ્યા વિના મારો છૂટકો જ નો'તો. આપણામાંનાં કોઈને આથી સુખ થયું નથી, આપણામાંનું કોઈ પોતાને જે સ્થળે હોવાનું રુચ્યું હોત તે સ્થાને નથી. અત્યારે તમે જે સ્થાને છો તેનાથી વધારે સારી બીજી જગ્યા હોવી જ જોઈએ એવું તમારામાંનાં ઘણાંને લાગે છે. ક્યાંક દાળમાં કશુંક કાળું છે એવું બધાંને લાગે છે. જો થોડુંક વધુ જાણતાં હોત કે કંઈક વધુ કરી શક્યાં હોત તો અત્યારે ક્યાંક બીજે જ હોત એવું તમારામાંનાં

સૌને થાય છે. પણ હકીકત એ છે કે એમ માનવામાં તમારી ભૂલ થાય છે.

આ હું, તમારાં બધાં પર નજર નાંખ્યા પછી કહું છું. તમારી વાત ખોટી છે, ને એ હકીકતમાં મારાથી રજમાત્ર ફેરફાર થઈ શકે એમ નથી. તમે અવતર્યાં છો જ ખોટી રીતે, ને તે દિવસથી બધી રીતે વધુ ને વધુ બગડતાં જાવ છો. ખરું કહું તો તમારે માટે કશી આશા નથી. કદી હતી પણ નહીં. તમે કદી અવતર્યાં ન હોત તોય તમારે માટે કશી આશા રહી ન હોત. તમે અવતરો કે ન અવતરો — તમારી સ્થિતિમાં એથી કશો ફેર પડતો નથી. ને છતાં તમે અવતર્યાં છો, અહીં પધાર્યાં છો, અત્યારે અહીં છો, ને આ બધું નર્યું નિરર્થક છે, કારણ કે આથી બીજી સારી જગ્યા તમારે માટે છે એ તમે સૌ જાણો છો. ને એથી જ તો આ બધી આફત છે.

તમારે તમારું અહીં હોવાપણું જ સ્વીકારવું નથી. તમે મનેય સ્વીકારવા નથી માગતાં. છતાં, આ સંજોગોમાં કેવળ હું જ તમને પ્રાપ્ય છું, ને તેમ છતાં તમે મને તરછોડો છો. શા સારું ? — વારું, શા સારું તે હું તમને કહું છું. એટલા સારું કે તમે અત્યારે જે ખુરશી પર બેઠાં છો ને જે છો તેથી વધુ સારે સ્થાને કે વધુ સારા તમે હોઈ શકવાનાં નથી. તમે જે ખુરશી પર છો તેનેય તમારા બેસવાથી તમે દીપાવી શક્યા છો એવું નથી. આ પરિસ્થિતિમાં આવી પડ્યા પછી તમારે હાથે કશું સુધર્યું નથી. અલબત્ત, તમે તમારી સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે તમારી સાથે સંકળાયેલી વસ્તુને સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો, પણ આખરે તો તમારે હાથે બધું વણસી જ ગયું છે; તમે અવતર્યાં હતાં તેના કરતાં આ વિશાળ સભાગૃહમાં આવ્યા તેના કરતાં વધુ ને વધુ નિકૃષ્ટ જ બનતાં ગયાં છો.

ટૂંકમાં, હું આ પહેલાં કહી ગયો તેમ, તમારે માટે કશી આશા નથી. તમે ખરાબ દશામાં છો ને વધુ ને વધુ ખરાબ થતાં જાવ છો. વધુ દુઃખની વાત તો એ છે કે અવદશાની હદ આવી ગઈ છે ને હવે તો એક ડગલુંય આગળ જઈ શકાય એવું રહ્યું નથી એવું તમને લાગશે ત્યાર પછીય એથી વધુ ખરાબ થવાનો માર્ગ તો રહેવાનો જ છે. કલ્પનામાં ન આવે એવી ભયંકર પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ ચૂકે ને એને પરિણામે આત્મહત્યા સિવાય બીજો કશો માર્ગ રહ્યો નથી એવું તમને લાગે તોય છુટકારાની આશા તમારે રાખવાની નથી. કારણ કે આત્મહત્યા એ કાંઈ એનો ઉકેલ નથી. મર્યા પછી તો વળી જ્યાંથી છોડ્યું ત્યાંથી ફરી શરૂ કરવું પડશે ને તેય વધુ ખરાબ રીતે સ્તો !

તેમ છતાં તમે અહીં બેઠાં છો ને ખાલ ઉતારી લીધેલા દેડકાની જેમ મારી સામે તાકી રહ્યાં છો, જેનું મરી પરવારેલું મગજ એના આંચકી ખાતા પગને હજી સંદેશા મોકલ્યા કરતું હોય છે. તમે સાંભળતાં સાંભળતાં આંચકી ખાવ છો, પણ તમને કશું સંભળાતું નથી. તમે કદી કશું સાંભળ્યું જ નથી.

હવે તમે મારી પાસે સંદેશની આશા રાખો છો. આ વ્યાખ્યાનનો ઉકેલ ક્યારે આવશે તેની રાહ જુઓ છો. તમને થાય છે : ' અત્યાર સુધી એણે જે કહ્યું તે તો ભયંકર હતું, પણ હવે એનો સારો ભાગ, અર્થવાળો ભાગ આવશે.' સજ્જનો અને સન્નારીઓ, હું

કહું છું તે સાંભળો. મારી પાસે એવો કશો સારો ભાગ છે જ નહીં. મારો એકમાત્ર સંદેશ - જો એને સંદેશ કહી શકાતો હોય તો એ છે કે મારે તમને કશો સંદેશ આપવાનો નથી. આજે રાતે આ સભાગૃહમાં મને સાંભળવા આવીને તમે ભારે ભૂલ કરી છે; જો કે અહીં ન આવ્યાં હોત ને બીજું ગમે તે કર્યું હોત તોય તમે ભૂલ તો કરી જ હોત, કારણ કે ભૂલ કરવા સિવાય બીજો કશો વિકલ્પ તમારે માટે છે જ નહીં. તમારી પાસે કશી યોજના છે જ નહીં...તમે ક્યાંક જઈ રહ્યાં છો, કારણ કે તમને એમ લાગે છે કે તમારે ક્યાંક જવું જોઈએ......એ જ તમે કરી રહ્યાં છો, તો પછી તમે ભૂલ નહીં કરો તો બીજું શું કરવાનાં હતાં, વારુ ? તમે કંઈક કરી રહ્યાં છો. ને એ કાર્ય સિવાય તમારી પાસે બીજું કશું કરવાનું સાધન નથી. આથી વ્યાખ્યાનો ને પુસ્તકો સિવાય તમારે માટે ઊગરવાનો બીજો આરો નથી. એય બીજું કાર્ય જ થયું ને ! તમારું આવી બન્યું છે, કારણ કે તમે હમેશાં તમે જે છો તેથી જુદાં થવાને મથ્યા કરો છો ને એમ કરવા જતાં જ તમે જેવાં હતાં તેવાં ને તેવાં રહેવાનું ચાલુ રાખો છો, આ સિવાય બીજો વિકલ્પ જ તમારે માટે નથી. ચીરેલા દેડકાના દયામણે ચહેરે તમે મને અત્યારે સાંભળી રહ્યાં છો. કારણ કે તમને મારા શબ્દો સમજાતા નથી. એ પ્રયત્ન કરવો જ છોડી દો, મારાં વ્હાલાં શ્રોતાઓ. જીવવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના જીવવાનું શીખો. ખુરશીની પીઠને અઢેલીને આરામથી બેસો ને હવાને તમારી સાથે સ્વચ્છંદે વર્તવા દો. જ્યાં એના સતત ભેજને તમે ટાળવા મથો છો ત્યાં એને ગલગલિયાં કરવા દો. એને પાછી પાની કરવા દેશો નહીં. વસ્તુઓને યથેચ્છ રીતે વર્તવા દો. મારા વ્યાખ્યાનથી સુધરી જવાનો પ્રયત્ન કરશો નહીં, કારણ કે કશું તમને સુધારી શકે એમ નથી. તમે જેનો સામનો કરીને ટકી રહ્યા છો તેને શરણે થઈ જાવ, તો કદાચ તમારે બધાંની સાથે ઢસડાઈને આગળ ખેંચાવું નહીં પડે, ને મને ખબર છે કે તમને આગળ જવાનો કેટલો કંટાળો આવે છે. શું મને એની ખબર નથી ?

તમે દીવાલ પરના રાક્ષસી ઘડિયાળ તરફ નજર કરવા માંડ્યાં છો. એનો અર્થ એ કે આથી વધારે તમે આજે ખમી શકો એમ નથી. મને તમારી પ્રત્યે દયા કે સહાનુભૂતિ થતાં નથી, ને છતાં થાય છે પણ ખરાં, કારણ કે હું આગળ કહી ગયો તેમ તમારું આ સ્થાન નથી. આ કોઈનું સ્થાન નથી. તમારું અહીં આવવું એ એક ભૂલ જ છે, હું પોતે પણ એક ભૂલ જ છું, તો મારું અહીં આવવું સફળ નીવડે જ શી રીતે ? ને છતાં એક અર્થમાં એ સફળ નીવડ્યું છે, સજ્જનો અને સન્નારીઓ, કારણ કે મેં કોઈ ખાસ વ્યાખ્યાન તૈયાર કર્યું નથી ને તમને જે કહી રહ્યો છું તે વિશે મેં કશો પહેલેથી વિચાર કર્યો નથી. એમ કરવાનો કશો અર્થ નથી તે હું જાણતો જ હતો. તમારા ચહેરાઓ જોયા ત્યારથી જ હું તો સમજી ગયો હતો કે તમે તો તમારી નાવણીમાં કે રસોડામાં તમારી જાત સાથે જે એકલાં એકલાં બોલતાં હો છો તેટલું જ સાંભળો છો. ગમે તેમ બધું જાણ્યું છે ને જે કાંઈ થઈ ચૂક્યું છે તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન તમે કરતાં રહ્યાં છો. આથી જ તો તમે લાચારી ભોગવો છો.

તમે મારું કહ્યું નહીં સાંભળો એ આશાએ જ હું આજે અહીં બોલ્યો છું, કારણ કે જો તમે નહીં સાંભળો તો તમને એટલો બધો કંટાળો નહીં આવે ને હું પણ તમારાથી કંટાળું નહીં. પણ તમે તો અહીં તલ્લીન થઈને કે પછી એથી ઊંધી જ દશામાં અહીં બેઠાં છો — માનવદેડકાઓ પાસેથી તો એવી જ આશા રાખવાની હોય ને ! તમને જોઈને મને ભારે જુગુપ્સા થાય છે, ને એ બદલ હું તમારો આભાર માનું છું, કારણ કે અત્યંત જુગુપ્સાજનક બનીને તમે તન્તુને ચાલુ રાખવામાં મદદ કરી છે, ને કોઈ વ્યાખ્યાતા એથી વિશેષ શેની અપેક્ષા રાખે ? હું બોલતો હતો એ દરમિયાન તમે ભાનમાં આવી ગયા હોત તો ? તો તો આખી દુનિયા જ બદલાઈ ગઈ હોત. તમે બધાં જીવવા માંડ્યાં હોત. પણ આ જગતનો સ્વભાવ એ છે કે એ ચાલ્યા કરે છે. તેમ ઈતિહાસને – શાશ્વત ભૂલને – છેહ દીધો નથી. તમે એને સાથે લઈને ચાલ્યાં છો, તમારી જાતને ચાલુ રાખીને.

ને તેથી તો હું તમને કહું છું, હે ફિક્કાં છતાં લોહિયાળ દેડકાંઓ, તમારે માટે રજમાત્ર આશા નથી, ને હું કે કંઈ બોલ્યો છું તેનો સારાંશ પણ એટલો જ છે કે તમે કશી આશા રાખશો નહીં. તમે જેના વડે જીતી શકો એવું તમારી પાસે કશું નથી. તમારી ઊપસી આવેલી આંખો ને મોઢાં સર્વનાશની યાચના કરી રહ્યાં છે તે હું જોઈ શકું છું. તો મારે તમને કહેવાનું શું રહે છે ? આ સાંજે તમે સતત તમારો વાસી ઉચ્છ્વાસ મારા મોઢા આગળ કાઢ્યા કર્યો છે તે હું તમને પાછો વાળું છું; વાયુમોક્ષ કરીને નહીં, (એથી તો તમે ફુલાઈ જશો) પણ હવાને બદલે હવા પાછી વાળીને. ને હું તમારો આભાર માનું છું. આ હું ખરેખર કહું છું. સજ્જનો અને સન્નારીઓ, હું તમારો સૌનો આભાર માનું છું. મને મારા કામમાં મજા પડે છે, જો કે હું જાણું છું કે તમને એમાં મજા પડતી નથી એવી કોઈ આશા પણ રાખતું નથી; ને મારી મજા જો તમારે માટે સાચી ઠરે તો તમે દુઃખી થઈ જાવ. તો હવે અલવિદા, અથવા વદાય, કારણ કે આપણે ફરી મળીશું. એમાંથી તો કાંઈ છુટકારો થવાનો નથી. તેથી જ તો આપણે એકબીજાને આવા જુગુપ્સાજનક, અત્યન્ત જુગુપ્સાજનક, લાગીએ છીએ. જીવન અમર છે. એના અંડકોષ અસંખ્ય હોય છે; સ્પર્શ થતાંની સાથે જ એઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે; ને તેથી હું સાચી લાગણીથી કહું છું : તથાસ્તુ ! જ્યારે બની શકે ત્યારે આવજો, હું તો હમેશાં અહીં છું જ. વદાય ત્યારે, ને છતાં વદાય શી રીતે કહેવાય ?

અનુ. સુરેશ જોષી

સિન્સી

લુઈજી પિરાન્દેલો

બંધ બારણા આગળ કૂતરો એના પાછલા પગ પર ધીરજથી બેઠો હતો અને બારણું ઊઘડવાની રાહ જોતો હતો. થોડી થોડી વારે એ પંજો ઊંચો કરતો અને પગ લંબાવતો; અને વારંવાર ધીમો ઊંકાર એના મોંમાંથી બહાર આવતો હતો.

સિન્સી નિશાળેથી પાછો આવ્યો. એણે ચોપડીઓ બાંધીને ખભા પર ભેરવી હતી. કૂતરાને હજી પણ શેરીમાં બેસી રહેલો એણે જોયો. ધીરજપૂર્વક રાહ જોવાની આ ક્રિયાથી છોકરો ખિજાયો. એણે કૂતરાને અડબોથ લગાવી. પછી બારણાને લાત લગાવી. એ જાણતો હતો કે બારણા પર તાળું લગાવેલું હતું અને ઘરે કોઈ હતું નહીં. છેલ્લે, ચોપડીઓને એણે બારણા તરફ ફગાવી. એને જાણે કે એમ હતું કે ચોપડીઓ બારણા સોંસરવી ઘરમાં પેસી જશે અને અંદર ભોંય પર પડશે. પણ તે તો એણે જેટલા બળપૂર્વક ફેંકી હતી તેટલા જ બળથી એના તરફ ઊડતી ઊડતી પાછી આવી. પછી તો રમતમાં ત્રણ જણાં ભેગાં થયાં હોવાથી — સિન્સી, બારણું અને ચોપડીઓ — કૂતરાને પણ રમવાનું મન થયું. દરેક પ્રત્યાઘાતે એણે ભસવા માંડ્યું.

લોકો જોવા માટે થંભ્યાં. છોકરમત અને કૂતરાના મિજાજ તરફ એમાંના કેટલાક હસ્યા તો કેટલાંક કીમતી ચોપડીઓની આ દશા થતી જોઈને ચિડાયાં. રમતથી સિન્સી થોડી વારમાં કંટાળ્યો. ચોપડીઓને એણે ભોંય પર મૂકી દીધી. અને બરડાને ભીંત સાથે ઘસતાં ઘસતાં એણે પોતાના શરીરને બેસવાની સ્થિતિમાં નીચે નમાવ્યું. એણે તો ચોપડીઓ પર બેસવાનો વિચાર કર્યો હતો. પણ તે તો એની નીચેથી સરી પડી અને પોતે ભોંય પર આવી પડ્યો. એને જોઈને કૂતરો વળી પાછો કૂદીને આવતો હતો ત્યારે એણે મૂર્ખાઈભર્યું સ્મિત કરીને ચારે બાજુ જોયું. જે કાંઈ તોફાન-મસ્તી સિન્સીના મગજમાંથી પસાર થઈ ગયાં તે એના છાપરું ઢાંકવાના સુકાયેલા ઘાસના રંગના વાળ અને એની ચમકતી લીલી આંખોમાંથી સ્પષ્ટ દેખાયાં. એ વિચિત્ર, અનાડી અને તરવરતી ઉંમરે હતો. બપોર પછી

એ નિશાળે ગયો ત્યારે ત્યાં જ પોતાનો રૂમાલ ભૂલીને આવ્યો હતો અને એથી અત્યારે નાક નીંછકતો ભોંય પર બેઠો હતો. એના પગ ખુલ્લા હતા કારણ કે હજી પણ તે ટૂંકી ચડ્ડીઓ જ પહેરતો હતો; જો કે એમને માટે તો હવે એ ઘણો મોટો થઈ ગયો હતો. એના ખરબચડા ઘૂંટણ એના ચહેરાની સપાટી સુધી લગભગ ઊંચા કરીને એ બેઠો હતો, કોઈ પણ પ્રકારના બૂટ એની પહેરવાની રીતને સહન કરી શકે નહીં. એક વખત પહેર્યા કે ખલાસ થયા જ છે !

એ કંટાળ્યો હતો. આ બધું કર્યા પછીયે એ કંટાળ્યો હતો. ઘૂંટણોને એણે બાથ ભિડાવી. ખૂંખાર્યો; અને વળી પાછો ભીંતને બરડો ઘસતો ઘસતો એ ઊભો થયો. ફોક્સ કૂદ્યો, ધાર્યા પ્રમાણે હવે આપણે ક્યાં જઈશું ? ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં એક લટાર મારીએ. અંજીર કે સફરજન કદાચ મળી આવે. સિન્સીનું હજી કંઈ નક્કી નહોતું. એણે અનિચ્છાએ ચોપડીઓ બાંધી અને ખભે નાખી.

પથ્થર જડેલી શેરી એના ઘર પછવાડે પૂરી થતી હતી અને ત્યાંથી ધૂળિયો રસ્તો શરૂ થતો હતો. એ ગ્રામ્ય વિસ્તાર તરફ ઊંડે ને ઊંડે લઈ જતો હતો. તેમ ઘોડાગાડીમાં ફરવા નીકળ્યાં હો, ઘોડાના ડાબલાનો અને પૈડાંનો અવાજ પથ્થર જડેલા રસ્તા પરથી આવતો હોય અને એ ત્યાંથી સુંવાળા શાંત ધૂળિયા રસ્તા પર સરે ત્યારે કેવો આશ્ચર્યજનક અનુભવ થાય ! એ જાણે કે કંઈક અંશે એના જેવું લાગે, કે શિક્ષક ચિડાઈને બરાબર ગરમ થયા હોય અને એકાએક શાંત મૃદુ અવાજે ફરી પાછા બોલવા લાગે અને શિક્ષકનો ભય ઓછો થઈ જતો હોય ! તમારે જો ખુલ્લા ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં પ્રવેશવું હોય તો એ ધૂળિયા રસ્તાની આજુબાજુ ચોંટેલાં પરાંઓનાં છેલ્લાં મકાનો વટાવીને શહેર બહાર આવેલા એક ચોરસ મેદાનમાં રસ્તો પહોળો થાય છે ત્યાં સુધી આવવું પડે. એક નવી ઇસ્પિતાલ ત્યાં હમણાં બાંધવામાં આવી છે. એની ધોળેલી સફેદ દીવાલો હજી તો એટલી તાજી અને ચળકતી રહી છે કે સૂર્યના પ્રકાશમાં એ તમને આંજી નાખે.

જૂની ઇસ્પિતાલમાંથી થોડા વખત પર જ બધાં દરદીઓને એમ્બ્યુલન્સ અને સ્ટ્રેચરમાં નાખીને અહીં ખસેડવામાં આવ્યાં એ તો જાણે એક પરેડનું દૃશ્ય બની ગયું હતું. સૌ પહેલાં નાના બારીઓમાં ફરકતા પરદાઓવાળી એમ્બ્યુલન્સકારની હાર; અને પછી ઝૂલા જેવી સ્ટ્રેચરોમાં લવાતી શય્યાઓ.

સિન્સી અને એનો કૂતરો મેદાન સુધી પહોંચ્યા ત્યારે તો ખાસ્સો સમય વીતી ગયો હતો. સૂર્ય આથમ્યો હતો. અને સુધરતી જતી હાલતવાળાં રાત્રિનો ભૂખરો પોષાક અને સફેદ ટોપી પહેરેલાં દરદીઓ હવે તો મોટી બારીઓમાંથી સામે ખંડેર બની ગયેલાં કેટલાંક મકાનોનાં ઝૂમખાં અને થોડાંક વેરણછેરણ વૃક્ષો વચ્ચે ઊભેલા જૂના દેવળ તરફ ગમગીનીપૂર્વક જોઈ રહેવા ડોકાતાં પણ નહોતાં.

સિન્સી અટક્યો, અનિશ્ચિત, અને વાડના સળિયાનો ટેકો લઈને ઝૂક્યો. ઘણી બધી ન સમજાતી વસ્તુઓને કારણે એનું હૃદય કટુતાભરી ઝણઝણાટીથી ભરાઈ ગયું હતું. સૌ

પ્રથમ તો એની મા. એ કેવી રીતે જીવે અને શેના પર જીવે ? એનું તો ઠેકાણું હતું નહિ. અને છોકરાને નિશાળે મોકલવાનો આગ્રહ રાખે – કેટલી બધી દૂર હતી એ દુષ્ટ નિશાળ ! સમયસર પહોંચવા માટે એને રોજ ઓછામાં ઓછું અડધો કલાક દોડવું પડતું; અને બપોરે આવવું પડતું અને થોડાક કોળિયા ઉતારીને વળી પાછું દોડતા જવું પડતું. મા તો કહેતી કે એ રખડેલ થઈ ગયો હતો અને કૂતરા સાથે રમીને સમય બગાડતો હતો. હમેશાં એ ઠપકો દીધા કરતી : ભણતો નથી, ગંદો રહે છે, કંઈક લેવા મોકલીએ તો છેતરાઈને આવે છે, વાસી ખોરાક ઘરે પાછો લાવે છે.....

ફોકસ ક્યાં હતો ?

સિન્સી કંઈ નિર્ણય લે તેની એ ગરીબ બિચારો કૂતરો રાહ જોતો હતો. એની પાસેથી શેની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી હતી તે એ હંમેશાં જાણતો હતો : માલિકને અનુસરો ! સિન્સીને કશુંક કરવું હતું. પણ એ જ પ્રશ્ન મૂંઝવતો હતો – શું કરવું તે પોતે જાણતો નહોતો. એની મા દિવસના સમયે સદ્‌ગૃહસ્થોના ઘરોમાં સીવણકામ કરવા જતી એટલું જ તે જાણવા પામ્યો હતો. પણ જાય ત્યારે બીજું કંઈ નહિ તોયે ઘરની ચાવી તો એને આપી જાય ને ! પણ ના. એ કહેતી કે એનો વિશ્વાસ ન આવે; અને નિશાળેથી એ પાછો ફરે તે દરમ્યાન પોતે ઘરે ન આવી જાય તો થોડા વખતમાં તો આવી જ પહોંચે, અને એટલી તો રાહ સિન્સીથી જોઈ શકાય. ક્યાં ? બારણા આગળ ? કેટલીક વખત તો એણે બબ્બે કલાક ઠંડીમાં અને વરસતા વરસાદમાં પણ રાહ જોઈ છે. પછી કશાનો આશ્રય ન લેતાં એ જાણી કરીને નેવાં પડતાં હોય ત્યાં એક ખૂણા પર જઈને ઊભો રહેતો અને ભીંજાઈને થરથરતો. અંતે એ દેખાતી, કોઈની માગી આણેલી છત્રી લઈને એના હોશકોશ ઊડી ગયા હોય, ચપળ અને તેજીલી આંખો ધારણ કરતું મોં ધગધગતું હોય. એ એટલી તો બેચેન થઈ જતી કે પર્સમાંથી ચાવીને બાંધેલી દોરી પણ એ શોધી શકતી નહીં.

'તું તો ભીંજાઈ ગયો છે ! થોડીક ધીરજ રાખ. મારાથી મોડું થઈ ગયું !'

ટેકરી પર ચડતાં ચડતાં સિન્સી સમસમી ઊઠ્યો, આવી બધી વસ્તુઓ વિશે વિચારવાનું એને ગમતું નહોતું — દા. ત. એનો પિતા. એણે એના બાપને કદીય ઓળખ્યો નહોતો. એ જ્યારે નાનો હતો ત્યારે એને કહેવામાં આવેલું કે એના જન્મ પહેલાં જ એનો બાપ મરી ગયો હતો. પણ કોઈએ એ નહીં કહેલું કે એનો બાપ કોણ હતો, અને હવે એને પૂછવાની કે એ શોધી કાઢવાની તો એને દરકાર પણ નહોતી. એ, પેલો પડી રહેતો, આખા જમણા અંગે લકવાથી રહી ગયેલો અને રંગમહેલ સુધી પોતાની જાતને ઘસડી જતો, હાથેપગે સડી ગયેલો, ભિખારી જ ન હોય, એને ક્યાં પડી હતી ? ફોક્સ ઊંચે ચડીને એના તરફ ભસવા લાગ્યો.

પેલી ટોળે વળીને વર્તુળાકારે ઊભી રહેલી સ્ત્રીઓ – આગળથી ભારેખમ. પણ ગર્ભવતી નહીં. હાં, એમાંની એક તે હોઈ શકે —પોતાના સ્કર્ટને આગળથી જરા ઠીક

કરતી અને પાછળથી થોડુંક નીચું કરતી. પેલી બીજી – હાથમાં નાનકડું છોકરું. બ્લાઉઝમાં જાણે ખોવાઈ જતું હોય. ઓહ ! કેવા માંસના લોચા ! એની પોતાની મા તો સુંદર હતી, હજી જુવાન અને પાતળી, એ નાનો હતો ત્યારે એની માએ પણ એને કદાચ ગામડાના ઘરમાં કે સૂર્યનાં કિરણોવાળી પરસાળમાં છાતીસરસો ચાંપીને ઊછેર્યો હતો. એ નાનો હતો તે વખતનું ગામડાનું એક ઘર એને ઝાંખું ઝાંખું યાદ આવ્યું – એણે એ કદાચ સ્વપ્નમાં કે બીજે ક્યાંક જોયું હોય તોયે કોને ખબર ? સાંજ પડી અને તેલના દીવા પેટ્યા. એ વખતે દીવો એક રૂમમાંથી બીજી રૂમમાં લઈ જવાતો હોય અને પછીથી બારીમાં પ્રકાશવા માટે આગળની બારીમાંથી પ્રકાશ લુપ્ત થતો હોય, ત્યારે કોઈને એવું લાગે કે પડછાયો આ ગામડાનાં ઘરોને કોઈક અસ્પષ્ટતામાં સંગોપી રહ્યો છે.

ચોરસ મેદાનની પેલી બાજુએ રસ્તો એક ટેકરી પાસે થઈને ગ્રામ્ય વિસ્તાર તરફ ચાલ્યો જતો હતો. એણે ઊંચે જોયું અને આકાશનો વિશાળ પટ એને દેખાયો. અસ્ત થતા સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણો દેખાતાં બંધ થયાં હતાં અને ઝાંખી થયેલી ટેકરી પાછળ કુમળો ભૂરો રંગ છવાયો હતો. સાંજના ઓળા ઈસ્પિતાલની ભીંતોના શ્વેત ચળકાટને ઝાંખો કરી નાખતા પૃથ્વી પર પથરાયા.

નાનકડા દેવળમાં પ્રાર્થના માટે એક વૃદ્ધા ઉતાવળે જતી હતી. સિન્સીએ ત્યાં જવા મનમાં વિચાર્યું. ફોકસ ઊભો રહી ગયો. એ જાણતો હતો કે દેવળોમાં એને પ્રવેશવા દેવામાં આવતો નહોતો. પ્રવેશદ્વાર પાસે પેલી ઠીક ઠીક મોડી પડેલી વૃદ્ધા ચામડાના ભારે પરદાને ઊંચકવામાં શ્રમ પડવાથી હાંફતી હતી અને કશુંક બબડતી હતી. સિન્સીએ એને પરદો ખસેડી આપ્યો. પણ આભાર માનવાને બદલે ઊલટાની એ તો ચિડાઈ. એને ગંધ આવી ગઈ હતી કે એ કંઈ પ્રાર્થના માટે આવ્યો નહોતો. આ નાના સરખા દેવળમાં ગુફા જેવી ઠંડક હતી. મુખ્ય વેદી પર બે દીવીઓ બળી રહી હતી અને અહીંતહીં થોડા રડ્યાખડ્યા દીવા ઝબૂકતા હતા. વેધક વિષણ્ણતામાં યુગોની ધૂળ લાગી હતી. અવાજ થતાં જ ફૂટી નીકળવા માટે તૈયાર એવા પડઘાઓ ગમગીન શાંતિમાં ઝળુંબી રહ્યા હતા. શ્રદ્ધાળુ વૃદ્ધાની આજુબાજુ પોતાની જાણીતી જગાએ બીજી સ્ત્રીઓ બેઠકોમાં ગોઠવાયેલી હતી. ઓચિંતી બૂમ પાડીને એમને ગભરાટમાં ઊભી કરી દેવાનું સિન્સીને મન થયું. બૂમ તો નહીં કદાચ, પણ જાણે કે આકસ્મિક રીતે થયું હોય તેમ આ ચોપડીઓ નીચે નાખી દઈએ તો કેવું ? હં. એ જ બરાબર. એણે ચોપડીઓને પડવા દીધી અને એના આશ્ચર્ય વચ્ચે પડઘાઓ ઘૂઘવતા અને ફંગોળાતા એની તરફ કૂદી આવ્યા. પડઘાઓ પાડવાનો આ પ્રયોગ સિન્સીએ ફરી ફરીને કર્યો. બિચારી વૃદ્ધાઓની ધીરજને હવે વધારે સંતાપવાની જરૂર નહોતી. દેવળમાંથી એ બહાર નીકળી આવ્યો, અને એની સાથે ટેકરી ચડવા માટે તૈયાર થઈને ઊભેલા ફોક્સને એણે જોયો, કોઈક ફળને બચકું ભરવાની અને કોઈ નાની વંડી પરથી ઠેકડો મારીને ઝાંખાં વૃક્ષોમાં રઝળવાની એને ઇચ્છા થઈ આવી હતી.પણ આ ઇચ્છા ભૂખને કારણે થઈ આવી હતી કે કશુંક તો કરવું જોઈએ એવા ખ્યાલથી જન્મી હતી, એ તે નક્કી કરી શક્યો નહીં.

ગ્રામ્ય વિસ્તારનો ઊભા ચઢાવવાળો રસ્તો ઉજ્જડ હતો. પસાર થતાં ગધેડાંની ખરીઓથી એના પથરા હાલી ગયા હતા અને ગબડતા હતા. બૂટથી ઠેબું મારીને સિન્સીએ થોડાક પથ્થરોને હવામાં ઉડાડ્યા. બન્ને બાજુના ઢોળાવો લાંબી હરિયાળીથી ઢંકાઈ ગયા હતા, અને ચાવતાં ચાવતાં ચાલ્યા જવાની મજા પડે એવાં ફળવાળાં ઓટવૃક્ષો પાંદડાંની ઘટાથી ઝૂકી રહ્યાં હતાં. નાની ડાંખળીઓ ભેગી મળીને નીચી નમીને લટકતી, જાણે તમારા હાથમાં પાત્ર આવ્યું ! જો તે કોઈની તરફ ફેંકવામાં આવે, તો એના પર જેટલાં ઓટ વળગી રહે તેટલાં તેનાં ભાવિ વહુ કે વર હશે એનું સૂચન થતું. સિન્સીએ ફોકસ પર આ અજમાવી જોવાનું વિચાર્યું ! સાત બૈરી, ઓછી નહીં ! જો કે બધાં જ ફળ ફોકસનાં રૂંછડાંમાં ભરાઈ ગયાં હતાં, પણ એ તો ન ગણાય. ફોકસ, મૂરખ જેવો આંખો બંધ કરીને ઊભો હતો. સાત બૈરીનો બોજો પીઠ પર લાદવાની આ મજાકની એને શી ગમ પડે !

ક્યાંય પણ આગળ જવાનું સિન્સીને મન થયું નહિ. એ થાકી ગયો હતો અને પહેલાં જેટલો જ કંટાળેલો હતો. એ રસ્તાની ડાબી બાજુએ ગયો અને દીવાલ પર બેસી પડ્યો. ત્યાંથી એણે નવા ચંદ્ર તરફ જોયા કર્યું. એનો ફિક્કો સુવર્ણ રંગ આકાશના ચહેરાઈ ગયેલા લીલા રંગમાં પ્રકાશવાની તૈયારી કરતો હતો. એણે એને જોયો અને ન જોયો – મગજમાંથી સરી જતી વસ્તુઓ પેઠે, એક પછી એક, અને પછી બધી જ એનાં શાંત બેઠેલા શરીરથી દૂર દૂર પાછી હઠી જતી હતી. એને એનું ભાન નહોતું, જો એણે એનો પોતાનો હાથ એના ઢીંચણ પર મૂક્યો હોત કે ધૂળિયા કડક બૂટ પહેરેલા નીચે લટકતા પગને અડકાડ્યો હોત તો એ હાથ એને કોઈક બીજી અજાણી વ્યક્તિનો લાગ્યો હોત. એ હવે એના શરીરમાં નહોતો રહ્યો. એ તો હવે એણે જોયેલી અને ન જોયેલી એવી અનેક વસ્તુઓમાં ભળી ગયો હતો. આંધળું થતું જતું આકાશ, ચળકવા માંડતો ચંદ્ર, પાતળી હવામાં જાણે કે લટકતાં પેલાં ઝાંખાં વૃક્ષોની ઘટા, તાજી, હમણાં જ ખેડેલી, ને હજી તો ગયા ઓક્ટોબરના પ્રકાશિત દિવસો પછીની ભીનાશવાળી ગંધ વેરતી કાળી જમીન…

એ એકાએક આ ખોવાઈ જવાની સ્થિતિમાંથી જાગ્યો અને એક હાથ એણે કાન તરફ ઊંચો કર્યો. દીવાલની પાછળથી એક ખંધું આછું હાસ્ય આવ્યું. ખેતરોની હદ બાંધતી આ દીવાલ પાછળ સિન્સીની જ ઉંમરનો ગામડાનો એક છોકરો સંતાઈ રહ્યો હતો. એણે પણ ઓટની એક ડાંખળી તોડી હતી અને એને ગાળો વાળીને એ ગુપચુપ સિન્સીના કાનમાં સરકાવતો હતો. સિન્સી જેવો પેલી તરફ ફર્યો કે તરત જ પેલા છોકરાએ એને ચૂપ રહેવા નિશાની કરી. એણે પછી ડાંખળીને દીવાલના બે પથ્થરોની વચ્ચે ડોકું કાઢેલી પડેલી ગરોળીના માથા તરફ ફેરવી. આ છોકરો એક કલાકથી એને જીવતી પકડવા પ્રયત્ન કરતો હતો. એ જોવા માટે સિન્સી કુતૂહલથી ઝૂક્યો. કશું જાણ્યા સિવાય ગરોડીએ પોતાનું માથું પેલા ડાંખળીના ગાળામાં સરકવા દીધું, પણ પકડાય એટલી હદે નહીં, હજી માથું થોડુંક વધુ આગળ આવવું જોઈએ, અને જો ડાંખળી ઝાલનારો હાથ જરા ધ્રૂજે અને ગરોળીને ભય પમાડે તો તો એ છટકી પણ જાય ! બરાબર છે. પણ જરા થોભો ! હવે તો એ સહેલું

છે ! અણીના સમયે એક ઠેલો લગાવી આપવાનો, એટલું જ એક સેકન્ડનું જ કામ, હં ! ગરોળી ઓટની ડાંખળીના છેડા તરફ માછલીની માફક ધસી આવી.

સિન્સી કુતૂહલથી દીવાલ પરથી નીચે કૂદ્યો. પણ પેલો છોકરો જે ડાંખળી પકડીને ઊભો હતો એને ભય લાગ્યો કે આ હવે મારી પાસેથી ગરોળી પડાવી લેવાનો. એથી એણે હવામાં એનો હાથ કેટલીક વાર ફંગોળ્યો અને નકામા ઘાસમાં પડેલા એક મોટા પથ્થર ઉપર એણે ગરોળીને પટકી.

'ના !' સિન્સી બરાડી ઊઠયો. પણ એને તો ઘણું મોડું થઈ ગયું હતું.

પથ્થર પર ગરોળી નિશ્ચેષ્ટ થઈને પડી રહી, સફેદ પેટ પ્રકાશમાં ચળકતું હતું. સિન્સીને ગુસ્સો ચડ્યો. એને પણ પકડાયેલી જીવતી ગરોળી જોવી હતી. આપણા બધાંયમાં રહેલી શિકારીની સ્વાભાવિક વૃત્તિના બળે. પણ એને આ રીતે મારી નાખવી – નાનકડી ચંચળ આંખોને સૌ પ્રથમ જોયા સિવાય, એને છેલ્લી તાણ આવે ત્યાં સુધી એનું નિરીક્ષણ કર્યા સિવાય, એના અમળાતા પગ, એના લીલા શરીર પરથી પસાર થતાં કમકમાં – એ બધું જોયા સિવાય ? – ના, એ તો મૂરખાઈભર્યું અને શરમજનક હતું ! સિન્સી પેલા છોકરા તરફ ધસ્યો અને હતું એટલું બળ એકઠું કરીને એણે એની છાતીમાં મુક્કો માર્યો, એ પડી ગયો. ધૂંઆપૂંઆ થતો એ ઊભો થયો અને બાજુના જ ચાસમાંથી ધૂળ લાવીને એણે સિન્સીના મોં પર નાખવા માંડી. મોંમાં પેસી ગયેલા ધૂળના સ્વાદથી સિન્સી વધુ ચિડાયો. એણે ઢેફું લીધું અને ફેંક્યું. લડાઈ વધી પડી. ગામડાનો છોકરો ચપળ હતો અને એનું ધ્યેય નક્કી હતું. ધૂળ ઉડાડતો ઉડાડતો એ આગળ ને આગળ વધતો હતો. એનાથી ઘા નહોતો પડતો પણ એ કરાની પેઠે સિન્સીની છાતી પર, એના મોં પર અને વાળમાં, અરે એના કાનમાં ને બૂટમાંય વરસતી હતી. પોતાની જાતનું રક્ષણ કરવા અશક્તિમાન સિન્સી ધૂંધવાઈ ને દીવાલ પરથી પથ્થર લેવા માટે હાથ ઊંચો કરીને કૂદ્યો. કશુંક ત્યાંથી સરકી ગયું – એ ફોકસ હતો ?

એણે પથ્થર ફેંક્યો અને એકાએક જ્યાં પહેલાં એની આંખોમાં વાગતી રેતી ઊડતી હતી, ત્યાં હવે કશું જ નહોતું – વૃક્ષોની ઘટા, પાતળો બંકિમ ચંદ્ર – એ જાણે કે એવું બન્યું કે સમય પોતે જ ભૂમિ પર ચત્તા પડેલા છોકરાને જોઈને સ્તબ્ધ થઈને થંભી ગયો.

હજી એ હાંફતો હતો, એનું હૃદય ધડકતું હતું. ભય એને ઘેરી વળ્યો હતો, ને ચંદ્ર – ધવલ ગ્રામ્ય વિસ્તારની ન માની શકાય એવી રેશમી પથારીમાં દીવાલને લગતો એ પડ્યો હતો. સિન્સીએ વળી પાછો પોતાને માનવીના શાશ્વત એકાંતમાં જોયો, જેમાંથી તો એને નાસી છૂટવું હતું. એણે એ કર્યું નહોતું ! એમ કરવાનું એણે વિચાર્યું પણ નહોતું. એને વિશે એ કંઈ જાણતો પણ નહોતો ! પછી, જાણે કે ખરેખર કોઈ અન્ય વ્યકિત માત્ર કુતૂહલથી ખેંચાતી હોય તેમ, એણે એક ડગલું ભર્યું, પછી બીજું ભર્યું અને જોવા માટે નીચો નમ્યો. છોકરાનું માથું જોરથી અફળાયું હતું, એના ખુલ્લા મોંમાંથી હજી લોહી જમીન પર ટપકતું હતું. એના સુતરાઉ મોજાં અને પેન્ટની બાંય વચ્ચે પગનો ભાગ દેખાતો

હતો. એ એવો દેખાતો હતો કે જાણે હમેશનો મરેલો જ હોય, આ તો એક સ્વપ્ન જેવું હતું. ગરોળી પથ્થર પર એનું પેટ ઊંચું કરીને પડી હતી અને ડાંખળીનો ગાળો હજી એના ગળામાં હતો. સિન્સીને ભાન થયું કે એણે ઊભા થઈ જવું જોઈએ અને ચાલ્યા જવું જોઈએ. એણે ત્વરાથી દીવાલ ઉલ્લંઘી, ચોપડીઓનું બંડલ ઊંચકી લીધું અને ચાલવા માંડ્યું. ફોકસ એને અનુસર્યો, હંમેશની જેમ.

ટેકરી ઊતરતા, પાછાં ફરતાં, જેમ જેમ અંતર કપાતું ગયું તેમ તેમ સિન્સીને ધરપત થતી ગઈ કે હવે ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. ખુલ્લા મેદાન સુધી તે પહોંચી ગયો. ચંદ્ર અહીંયા પણ પ્રકાશ્યો હતો, પણ આ તો બીજો ચંદ્ર હતો, ગાફેલ, જે ઈસ્પિતાલની સફેદ દીવાલોને ચળકાવતો હતો.

હવે ફરી પાછા પરાંમાં થઈને પસાર થતા રસ્તે, ઘર તરફ. અલબત્ત, એની મા હજી પાછી ફરી નહોતી; એ તો અહીં માત્ર એની રાહ જોતો રોકાયો હતો. અને આ – એની મા માટે જે હતું તે – એને માટે પણ સત્ય બની ગયું. સાચે જ બારણા પાસે દીવાલ પર ખભા ટેકવીને એ ઊભો રહ્યો, પહેલાંની પેઠે જ.

એટલું પૂરતું હતું કે એ ત્યાં હતો, રાહ જોતો.

અનુ. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

બુઢ્ઢો

અર્નેસ્ટ હેમિંગ્વે

લોખંડની દાંડીના ચશ્માં પહેરેલો ધૂળિયાં કપડાંવાળો એક બુઢ્ઢો રસ્તાની બાજુએ બેઠો હતો. નદી ઉપર તરાપાઓનો પુલ બનાવ્યો હતો અને એના પર થઈને ગાડાં, ટ્રક, સ્ત્રીઓ, પુરુષો તથા બાળકો નદી ઓળંગીને જઈ રહ્યાં હતાં. ખચ્ચર જોડેલાં ગાડાં કાંઠાના ચઢાણ આગળ અટકી પડતાં હતાં. એનાં પૈડાંના આરા ઝાલીને ઉપર ચઢાવવામાં સૈનિકો મદદ કરતા હતા. એ બધાંમાંથી રસ્તો કાઢીને ટ્રક આગળ વધતી હતી અને ખેડૂતો ઘૂંટી જેટલા ધૂળના થરમાં માંડમાંડ પગલાં ભરતાં આગળ વધતા હતા. પણ એ બુઢ્ઢો તો હાલ્યાચાલ્યા વિના રસ્તાની બાજુએ એમનો એમ બેસી રહ્યો હતો. એ એટલો તો થાકી ગયો હતો કે એનાથી એક ડગલું પણ ભરી શકાય એમ નહોતું.

પુલ ઓળંગીને એના આગળના છેડાની સંરક્ષણની વ્યવસ્થા કેવી છે અને દુશ્મનો કેટલે સુધી આગળ વધ્યા છે તે તપાસવાની કામગીરી મારે ભાગે આવી હતી. એ કામગીરી બજાવીને પુલ ઓળંગીને હું પાછો આવ્યો. હવે એટલાં બધાં ગાડાં દેખાતાં નહોતાં ને પગપાળા જતાં માણસો પણ જૂજ જ રહ્યાં હતાં, પણ પેલો બુઢ્ઢો તો હજી ત્યાં, એમનો એમ બેસી રહ્યો હતો.

'ક્યાંથી આવો છો, દાદા ?' મેં એને પૂછ્યું.

'સાન કાર્લોસથી.' એણે જવાબ વાળ્યો ને એ હસ્યો.

સાન કાર્લોસ એનું વતન હતું, આથી એનું નામ દેતાં એને ખુશી થતી હતી. તેથી એના મોઢા પર સ્મિત ફરકી ગયું.

'હું પ્રાણીઓની દેખભાળ કરતો હતો.' એણે ખુલાસો કર્યો.

'ઓહ !' મેં કહ્યું. મને એની વાત બરાબર સમજાઈ નહોતી.

'હા.' એણે કહ્યું. 'હું પ્રાણીઓની દેખભાળ કરવા રોકાઈ ગયો હતો. સાનકાર્લોસ છોડનાર હું છેલ્લો હતો.'

એ ગોવાળ કે ભરવાડ જેવો તો લાગતો નહોતો. મેં એનાં કાળાં ધૂળિયાં કપડાં ને એના ભૂખરા ધૂળિયા ચહેરા તથા લોખંડની દાંડીવાળા ચશ્માં તરફ જોયું ને કહ્યું :

'પ્રાણીઓમાં શું શું હતું ?'

'જાતજાતનાં પ્રાણી હતાં, ' એણે કહ્યું ને પછી માથું ધુણાવીને બોલ્યો. 'મારે એમને મૂકીને આવવું પડ્યું.'

હું પુલ તરફ નજર નાંખીને આફ્રિકાના જેવા લાગતા એબ્રાના ત્રિકોણિયા પ્રદેશને જોઈ રહ્યો હતો. હવે દુશ્મનોને અહીં આવી પહોંચતાં કેટલી વાર લાગશે તેની મનમાં અટકળ કરતો હતો અને આ દરમિયાન બધો વખત કાન માંડીને દુશ્મનો સાથે સંપર્ક સાધી આપતા એ ભેદભર્યા પ્રથમ સૂચક અવાજને સાંભળવા તત્પર થઈને બેઠો હતો. બુઢ્ઢો ત્યાંનો ત્યાં એમનો એમ બેસી રહ્યો હતો.

'પ્રાણીઓમાં શું શું હતું ?' મેં પૂછ્યું.

'બધું મળીને ત્રણ પ્રાણી હતાં.' એણે ખુલાસો કર્યો, 'બે બકરીઓ હતી ને એક બિલાડી હતી. પારેવાંની ચાર જોડી હતી.'

'તમારે એમને છોડીને આવવું પડ્યું ?' મેં પૂછ્યું.

'હા, તોપમારાને લીધે સ્તો. તોપમારો થવાનો છે, માટે કેપ્ટને મને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું.'

'તે તમારે કોઈ સગુંવહાલું નથી ?' પુલને છેડે છેલ્લાં પસાર થઈ રહેલાં ગાડાં પુલ ઓળંગીને ઉતાવળે કાંઠાનો ચઢાવ ચઢી રહ્યાં હતાં તેના તરફ નજર નાખતાં મેં પૂછ્યું.

'ના.' એણે કહ્યું, 'આ મેં ગણાવ્યાં તે પ્રાણી ને હું. બિલાડીને તો જાણે વાંધો નહીં આવે. બિલાડી તો પોતાની કાળજી લઈ શકે, પણ બીજાંઓનું શું થશે તેનો ખ્યાલ હું કરી શકતો નથી.'

'તમે કોની પડખે છો ?' મેં પૂછ્યું.

'હું તો કોઈની પડખે નથી.' એણે કહ્યું. 'મને છોતેર થયાં છે ને હું બાર કિલોમિટર ચાલીને આવ્યો છું, ને હવે આગળ જવાય એમ લાગતું નથી.'

'વિસામો ખાવાને માટે આ સારું સ્થળ નથી.' મેં કહ્યું, 'જો થોડું ચાલી નાંખો તો આગળ, તોર્તોસાનો રસ્તો ફંટાય છે ત્યાં ટ્રક મળશે.

'હું થોડી વાર થાક ખાઈશ.' એણે કહ્યું, 'અને પછી જઈશ. એ ટ્રક કઈ તરફ જવાની છે ?'

'બાર્સિલોના તરફ.' મેં કહ્યું.

'એ ભણીના તો કોઈને હું ઓળખતો નથી.' એણે કહ્યું, 'પણ તમારો મોટો પાડ, તમારો ભારે મોટો પાડ માનું છું.'

એણે થાકેલી ને સૂની નજરે મારી સામે જોયું, પછી સામે જોયું. પછી કોઈ સાથે પોતાની ચિંતાનો ભાગ પડાવવો જોઈએ તેથી મને કહ્યું : 'બિલાડીને તો કશું નહિ થાય એની

મને ખાતરી છે. બિલાડીને માટે ચિંતા કરવાનું કશું કારણ નથી. પણ પેલાં બીજાં પ્રાણી ! તમે શું ધારો છો ? એમનું શું થશે ?’

‘કેમ વળી, થવાનું શું હતું ? ભલું હશે તો બધું સરખું પાર ઊતરશે.’

‘તમને એવું લાગે છે ખરું ?’

‘કેમ નહીં ?’ મેં પુલને બીજે છેડે નજર કરતાં કહ્યું. ત્યાં હવે એક્કેય ગાડું રહ્યું નહોતું.

‘પણ તોપમારો થશે તો એઓ શું કરશે ? એટલા જ સારું તો મને ચાલી જવાનું કહ્યું હતું ?’

‘પારેવાંના પિંજરે તાળું ખોસ્યું નથી ને’ મેં પૂછ્યું.

‘ના.’

‘તો તો પારેવાં બહાર નીકળીને ઊડી જશે.’

‘હા, પારેવાં તો ઊડી જ જવાનાં. પણ પેલાં બીજાં ! એમનો મનમાં વિચાર જ ન લાવવો તે સારું.’ એ બોલ્યો.

‘તમે થાક ખાઈ લીધો હોય તો ચાલો,’ મેં એને આગ્રહ કર્યો, ‘હવે ઊભા થાઓ, ને થોડું ચાલવાનો પ્રયત્ન કરો.’

‘પાડ તમારો’ કહીને એ પગ પર ઊભો થયો, પછી આમથી તેમ લથડવા લાગ્યો અને આખરે પાછો ધૂળમાં ફસડાઈ પડ્યો.

‘હું તો પ્રાણીઓની માવજત કરતો હતો.’ એ પ્રાણ વિનાના અવાજે બોલ્યો, પણ હવે એ મને ઉદ્દ્શીને કહેતો નહોતો. ‘હું તો માત્ર પ્રાણીની દેખભાળ કરતો હતો.’

એને માટે કશું કરી શકાય એમ નહોતું. એ દિવસે ઈસ્ટરનો રવિવાર હતો, ને ફાસિસ્ટો એબ્રો તરફ આગળ વધતા હતા. વાદળોથી ઘેરાયેલો એ ભૂખરો દિવસ હતો, આકાશની છત બહુ નીચે આવી ગઈ હતી. આથી કોઈ વિમાનો દેખાતાં નહોતાં. આ અને બિલાડી પોતાની સંભાળ લઈ શકે છે એ હકીકત સિવાય બુઢ્ઢાને માટે આશ્વાસનરૂપ બીજું કશું નહોતું.

અનુ. ઉષા જોષી

જે લિફ્ટ નરકે ઊતરી

પાર લેજરવિસ્ક

મિ. સ્મિથે, એક પૈસાપાત્ર વેપારીએ હોટલની રોનકદાર લિફ્ટનો દરવાજો ખોલ્યો અને ફર તથા પાવડરથી સોઢતા એક નાજુક જીવને પ્યારથી હાથ દઈ અંદર ચડાવ્યો. એ લોકો પોચી ગાદી પર ભેગાં સોડે ભરાયાં અને લિફ્ટ નીચે ઊતરવા લાગી. એ નાનકડી બાનુએ પોતાનું શરાબથી ભીનું અધખૂલું મોં લંબાવ્યું અને એમણે ચુંબન લીધું. એ લોકો ઉપર ‘ટેરેસ’માં સિતારાની છાયામાં ભોજન લઈ ચૂક્યાં હતાં, હવે મન બહેલાવવા બહાર જતાં હતાં.

‘ડાર્લિંગ, ઉપર કેવું દિવ્ય હતું બધું.’ એ હળવે સાદે બોલી. ‘સિતારાઓની દુનિયામાં ચડીને તમારી સંગતમાં બેસવાનું કેવું ‘પોયેટિક’ લાગતું હતું. એવી પળોમાં જ પ્રેમ શું છે તેની ખરેખરી સમજ પડે છે. તમે મને ચાહો જ છો, ખરું કે નહીં ?’

મિ. સ્મિથે હજી વધુ લાંબું ચાલતા ચુંબનથી જવાબ વાળ્યો. લિફ્ટ નીચે ઊતરી.

‘તું આવી તે સારું થયું, ડાર્લિંગ.’ એ બોલ્યો, ‘નહીં તો મારી ભયાનક દશા થઈ હોત.’

‘ખરું, પણ પેલાએ આજે કેવું અસહ્ય વર્તન કર્યું એનો તો તમે જરા વિચાર કરો. હું જેવી તૈયાર થવા માંડી કે એણે પૂછ્યું : ‘ક્યાં જાય છે ?’ મેં કહી દીધું : ‘મન ફાવે ત્યાં જઈશ. હું કંઈ કેદી નથી.’ એટલે એ ધરાર સામો બેઠો ને મેં કપડાં બદલ્યાં. મારું નવું પશ્મીનાનું બ્લાઉઝ પહેર્યું તે બધો વખત મારી સામે ટગરટગર બસ જોયાં જ કર્યું — એ કંઈ સારું કહેવાય, તમે શું કહો છો ? હં, પણ એ તો કહો, મને સહુથી સારો ક્યો કલર લાગે છે, કદાચ ગુલાબી જ બેસ્ટ લાગે છે નહીં ?’

‘તું તો જે પહેરે તે ફક્કડ જ લાગે છે, ડાર્લિંગ.’ પુરુષ બોલ્યો, ‘પણ આજની રાતે તું જેવી ‘લવલી’ લાગે છે તેવી તો મેં તને કદી નહોતી જોઈ.’

એણે સંતોષના સ્મિત સહિત એનો ‘ફર’નો કોટ ખોલી નાંખ્યો, એમણે એક દીર્ઘ ચુંબન ભર્યું, લિફ્ટ નીચે ઊતરી.

'પછી હું બહાર જવા નીકળી ત્યારે એણે મારો હાથ ઝાલ્યો અને એના પંજામાં એવો તો કચડી નાંખ્યો કે હજી દુખે છે, અને મોંમાંથી પાછો અક્ષરેય બોલે નહીં. એ એવો તો જાનવર જેવો છે, તમને એની કશી કલ્પના જ નથી ! 'અચ્છા, તો ગુડબાય' મેં કહ્યું. પણ એ તો હરફ બોલે તો હરામ. એ એવો તો આડો છે, ભયંકર આડો, મારાથી તો સહેવાતું નથી.'

'અરેરે, નાનકડા જીવ પર કેવો ત્રાસ ?' મિ. સ્મિથ બોલ્યો.

'કેમ જાણે મારાથી સહેજ બહાર જઈને મન પણ ન બહેલાવાય ! પણ એનું ડાચું એવું તો દિવેલિયું છે, સાવ ઘાતકી, તમને કશી કલ્પના જ નથી. એ એકે વાત સીધીસાદી રીતે કે કુદરતી રીતે લઈ જ નથી શકતો. આખોયે વખત કેમ જાણે જીવનમરણનો જ સવાલ હોય તેવું ડાચું સામું ધરે છે.'

'અરેરે મારી વ્હાલકી, તારા પર કેટલો બધો ત્રાસ ગુજર્યો છે ?'

'અરે, મારા પર તો બેશુમાર સિતમ થયો છે. મારા જેવું દુઃખ તો કોઈએ નહીં વેઠ્યું હોય. તમને મળી તે પહેલાં તો પ્રેમ શું એ જ હું જાણતી નહોતી.'

'મીઠડી મારી.' સ્મિથ એને સોડમાં ચાંપતાં બોલ્યો; લિફ્ટ નીચે ઊતરી.

'વિચાર તો કરો,' આલિંગન પછી શ્વાસ બેઠો એટલે એ બોલી, 'ત્યાં ઉપર તમારી જોડે બેઠાં બેઠાં તારા સાથે આંખો મેળવવાની ને સપનાં જોવાનાં — હાય રે એ સુખ હું કદી નહીં ભૂલી શકું. જુઓ ને, વાત એવી છે કે અરવિંદથી તો પ્રભુ તોબાહ, એનું દિવેલિયું ડાચું કોઈ કાળેય ખીલવાનું નહીં, એની અંદર રસિકતાનો તો છાંટોયે નથી, એને કવિતા માટે તો લાગણી જ ન મળે.'

'ડાર્લિંગ, ખરેખર એ તો અસહ્ય જ ગણાય.'

'જુઓ તમને જ નથી લાગતું – છેક જ અસહ્ય ?' એણે સહેજ મોં મલકાવીને સ્મિથના હાથમાં પોતાનો હાથ સરકાવીને ચલાવ્યું. 'જવા દો, આપણે એનો જ વિચાર કરીને શું કામ માથાનું દર્દી કરીએ. આપણે તો મન પ્રસન્ન કરવા નીકળ્યાં છીએ. બોલો, તમે મને ખરેખર ચાહો છો ને ?'

'હું કે !' પેલીને શ્વાસના સાંસાં પડે એટલી બધી પાછળ નમાવીને એ બોલ્યો; લિફ્ટ નીચે ઊતરી. એના પર ઝૂકીને એણે એની સાથે ગેલ કર્યા; એના મોં પર શેરડા પડયા.

'આજે એટલો બધો પ્રેમ કરીએ, કદી ન કર્યો હોય એવો, હં ?'એણે એના કાનમાં કહ્યું.

પેલીએ એને દિલસરસો ચાંપ્યો અને આંખો મીંચી દીધી. લિફ્ટ નીચે ઊતરી.

નીચે ને નીચે એ ઊતરતી રહી.

છેવટે સ્મિથ ખડો થઈ ગયો, એનો ચહેરો લાલઘૂમ હતો.

'પણ આ લિફ્ટને થયું છે શું ?' એ બોલી ઊઠ્યો. 'એ ઊભી કેમ નથી રહેતી ? આપણે કેટલા બધા વખતથી અહીં વાતો કરતાં બેઠાં છીએ, બહુ વખત થઈ ગયો, નહીં ?'

'હા, ડાર્લિંગ, મનેય લાગે છે કે વખત તો બહુ થયો હશે, વખત તો વહેળાની જેમ સરી જાય છે.'

'સ્વર્ગના સમ, આપણને તો અહીં બેઠાં બેઠાં યુગો વીતી ગયાં ! આણે ધાર્યું છે શું ?'

એણે જાળિયાંની બહાર નજર ફેંકી. કાળું મેંશ અંધારું, બીજું કંઈ જ નહીં. અને લિફ્ટ સારી સ્વસ્થ ગતિએ નીચે ને નીચે ઊતરતી ગઈ, ઊંડે ને ઊંડે.

'જન્નત કી કસમ, આણે ધાર્યું છે શું ? આ તો કેમ જાણે ખાલી ખાણમાં જ ફેંકવા ધારે'છ કે શું ? ને ભગવાન જાણે આપણે કેટલા વખતથી આમ ને આમ નીચે ફેંકાઈ રહ્યાં છીએ તે !'

એ લોકોએ નીચે પાતાળમાં નજર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કાળું મેંશ અંધારું. એ લોકો એમાં ઊંડાં ને ઊંડાં ગરકતાં જતાં હતાં.

'આ તો સીધી નરકે જ જવા બેઠી છે.' સ્મિથ બોલ્યો.

'હાય હાય,' સ્ત્રી એના બાહુને બાઝી પડતાં ફફડી ઊઠી. 'હું તો એવી શિયાંવિયાં થઈ ગઈ છું. તમે સંકટની બ્રેક ખેંચોને !'

સ્મિથે હતું એટલું જોર કાઢીને બ્રેક ખેંચી. કંઈ ન વળ્યું. લિફ્ટ તો જાણે અનંત કાળ લગી પડવાની જ હોય તેમ નીચે ને નીચે ઊતરતી ગઈ.

'મને તો બહુ બીક લાગે છે.'

એ રડી પડી. 'હવે આપણે શું કરીશું ?'

'એસ્તો, શેતાન કી કસમ, માણસ આમાં કરે શું ?' સ્મિથ બોલ્યો, 'સાવ અક્કલ વગરની વાત છે.'

નાજુકડી નારની હતાશાનો પાર નહોતો, આંસુના તો ફુવારા ફૂટ્યા.

'જો, જો, મારી મીઠડી, એમ રડ નહીં. આપણે માથું ઠેકાણે રાખવું પડશે. આ કંઈ આપણા હાથની વાત નથી. ચાલ જોઉં, બેસી જા તો બરાબર, જો હવે આપણે અહીં એકબીજાની હૂંફેહૂંફે બેઠાં બેઠાં શું થાય છે તે જોઈશું. આણે ક્યારેક તો અટકવું જ પડશે ને, નહીં તો ખુદ શેતાનનેય નુકસાની ભરવી પડશે.'

એ લોકો બેઠાં ને રાહ જોવા લાગ્યાં.

'જરા વિચાર તો કરો, આ તે શી ખબર શેના જેવું થવા બેઠું છે ?' એ બોલી. 'અને આપણે તો મોજ કરવા બહાર જતાં હતાં.'

'તમે મને ચાહો છો ને, ખરું કે નહીં ?'

'ડાર્લિંગ,' સ્મિથ એની આસપાસ બાહુ વીંટાળતા બોલ્યો. લિફ્ટ નીચે ઊતરી.

છેવટે એ અચાનક ઊભી રહી ગઈ. ચોમેર એવો તો ઝળાંહળાં પ્રકાશ હતો કે આંખોમાં વાગવા માંડ્યો. એ લોકો નરકમાં આવી પહોંચ્યા હતાં. શેતાને વિનયપૂર્વક જાળી ખસેડી.

'ભલે પધાર્યા,' એણે મુજરો કરીને કહ્યું, કરોડરજ્જુના રૂંછડેદાર ઉપરના ભાગ પરથી

કાટવાળા ખીલા પર ટીંગાતી હોય તેવી પૂંછડીઓના ભભકાદાર પોશાકથી એ વટબંધ લાગતો હતો.

સ્મિથ અને પેલી બાનુ આંખો ચોળતાં લથડતે પગે બહાર નીકળ્યાં. 'ભગવાનના સમ, અમે છીએ ક્યાં?' એ લોકો આવા અમાનુષી દૃશ્યથી ગાભરાં ગાભરાં બોલી ઊઠ્યાં. શેતાને, જરાક મૂંઝવણ અનુભવી ને પછી એમને ફોડ પાડ્યો.

'પણ આ સ્થળ નામ સાંભળીને આપ ધારી લો તેવું ખરાબ નથી. હં, આશા રાખું છું કે આપ લોકોનો સમય ઘણો જ આનંદમાં વીતશે. હું ભૂલતો ન હોઉં તો એક જ રાત ગાળવાનાં છો. નહીં વારુ ?"

'હા, હા!' સ્મિથે આતુરતાથી હકાર ભણી દીધો. 'એક જ રાતનો સવાલ છે. અમે કંઈ વધુ રોકાવાનાં નથી, ના, ના !'

નાજુકડી બાનુ એના હાથ પર ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી વળગેલી હતી. પ્રકાશ એવો તો કાટખાઉ ને પીળાશ પડતો લીલો હતો કે એમને માંડમાંડ કશું દેખાતું હતું. અને કશીક ગરમ ગરમ વાસ આવતી હોય એવો પણ એમને ભાસ થયો. એ લોકો જરા વધુ સહેવાયાં ત્યારે એમને ખબર પડી કે પોતે કેમ જાણે કોઈ ચોકની વચ્ચે ઊભાં હતાં અને એની ચારે બાજુ ઉજાસવાળાં બારણાં ધરાવતાં ઊંચાં મકાનો અંધારાને વીંધતાં ખડાં હતાં, બારીબારણાંના પડદા તો જાણે બંધ હતાં, પણ ફાટોમાંથી જણાતું હતું કે અંદર કંઈક બળે છે .

'આપ જ બે જણ છો ને, એકબીજાને ચાહનારાં ?'

'જી હા પાગલની જેમ ચાહનારા ?' નાજુક બાનુએ એનાં સુંદર નયણાંથી એના તરફ એક કૃપાકટાક્ષ કરતાં ઉત્તર વાળ્યો.

'તો આવો, આ રસ્તે પધારો,' એ બોલ્યો અને એમને પોતાની પાછળ આવવા કહ્યું. એ લોકો ચોકમાંથી એક અંધારી ગલીમાં ગરક્યાં. એક ગંદા, ચીકણા ડાઘવાળાં બારણાંની બહાર એક તરડાયેલું ખખડધજ ફાનસ લટકતું હતું.

'અહીં જ.' એણે બારણું ખોલ્યું અને એ અદબથી વિદાય થયો.

એ લોકો અંદર ગયાં, એક નવી રાક્ષસીએ એમનું સ્વાગત કર્યું. એ રાક્ષસી જાડી અને પૂંછડી પટપટાવતી, મોટાં મોટાં થાનેલાંવાળી અને મોંની આસપાસની મૂછો પર બાઝેલી જાંબલી પાવડરની પોપડીઓવાળી હતી. એણે એની મણકા જેવી આંખોમાંથી જાણકારીની ને ભલાપણાની નજર ફેંકીને એમના તરફ ફુફ્ફુ કરતું હાસ્ય વેર્યું; એના કપાળ પરની શિંગડીઓની આસપાસ એણે વાળની લટો ગૂંથીને એને વાદળી રંગની રેશમી રીબનોથી બાંધી હતી.

'ઓ હો, આ તો મિ.સ્મિથ અને એમનાં નાનાં બાનુ ને ?' એ બોલી. ' તો તો આઠમા નંબરમાં ઉતારો છે.' અને એણે એમને એક મોટી ચાવી આપી.

એ લોકો એક ઝાંખા ચીકણા જીના પર ચડ્યાં. એનાં પગથિયાં ચરબીથી લપસતાં હતાં; કમરો બે માળ ઉપર હતો. સ્મિથે આઠ નંબર શોધી કાઢ્યો અને એ લોક અંદર ગયાં. ઠીક

ઠીક મોટો ને અવડ કમરો હતો. વચ્ચોવચ જીવડાંની ડાઘાડૂઘીથી ભરેલા 'ક્લોથ'વાળું એક ટેબલ હતું, દીવાલસરસો સફાઈબંધ ચાદર બિછાવેલો એક પલંગ હતો. એમને આ બધું ઘણું સરસ લાગ્યું. એમણે એમના કોટ ઉતાર્યા અને લાંબા વખત સુધી ચુંબન કર્યું.

એક માણસ બીજે બારણેથી એમને ખલેલ ન પડે તેમ ચૂપકીથી અંદર આવ્યો. એનો વેશ તો 'વેઇટર' જેવો હતો. પણ એના 'ડિનર જેકેટ'નો કાપ ફાંકડો હતો અને એના ખમીસની ચાળ એટલી બધી સ્વચ્છ હતી કે એ અરધાપરધા અંધારામાં ભૂતાવળની જેમ ચમકતી. એ અવાજ કર્યા વિના ચાલતો હતો. એનાં પગલાં પણ સંભળાતાં નહોતાં, એનું હલનચલન યાંત્રિક હતું, લગભગ બેભાન. એની મુખાકૃતિ કરડી હતી, આંખો સીધી સામે ખોડાયેલી હતી. એ મડદા જેવો ફીકોફચ હતો, એક લમણાંમાં એને ગોળીનો ઘા હતો. એણે કમરાને ઠીકઠાક કર્યો, ડ્રેસિંગ ટેબલ લૂછ્યું, ચેમ્બર પોટ અને હાથ ધોવાનું વાસણ લાવીને અંદર ગોઠવ્યું.

એ લોકોએ એના તરફ બહુ ધ્યાન ન આપ્યું, પણ એ જેવો જવા લાગ્યો કે સ્મિથે કહ્યું, 'મને લાગે છે કે અમે થોડો 'વાઇન' લઈશું. અમને અડધી બોટલ મદીરાની આણી આપ તો.' પેલો માણસ નમીને બહાર ગયો.

સ્મિથે કપડાં કાઢવા માંડ્યાં, સ્ત્રી ખમચાઈ.

'એ પાછો આવવાનો છે.' એ બોલી.

'ઊંહ, આવી જગ્યાએ તારે એવી બધી કિચપિચ રાખવાની જરૂર નથી. તું તારે ઉતારી નાંખ જોઉં.' એણે એનો ડ્રેસ ઉતાર્યો. મોહક લજામણા ચાળા સાથે ચડ્ડી ખેંચીને સરખી કરી અને એના ઢીંચણ પર આવીને બેઠી. બધું મઝાનું હતું.

'જરાક વિચાર તો કરો,' એ કાનમાં બોલી, 'અહીં તમે ને હું આમ ભેળાં બેઠાં છીએ, એકલાં એકલાં, આવી વિચિત્ર 'રોમાંટિક' જગ્યામાં કેવું પોયેટિક ! આ તો હું કદી નહીં ભૂલું.'

'મીઠડી મારી,' એ બોલ્યો. એ લોકોએ લાંબા વખત સુધી ચુંબન લીધું.

પેલો માણસ પાછો અંદર આવ્યો, અવાજ કર્યા વિના. પોચે પગલે, યંત્રવત્ એણે ગ્લાસ ગોઠવ્યા અને શરાબ રેડ્યો. ટેબલલેમ્પનું અજવાળું એના ચહેરા પર પડ્યું. એના મોંનો રંગ મડદા જેવો ફીકોફચ હતો અને એના લમણામાં ગોળીનો ઘા હતો, તે સિવાય એનામાં કશું જ વિશેષ નહોતું.

સ્ત્રી એક ચીસ નાંખીને કૂદી.

'ઓ મારા ભગવાન ! અરવિંદ, તું છે ? તું છે ? ઓ સ્વર્ગના ભગવાન ! આ તો મરેલો છે ! એણે જાતે ગોળી ખાધી છે !'

એ શખ્સ હાલ્યાચાલ્યા વિના ઊભો રહ્યો. બસ એની સામે જે કંઈ હતું તેના પર નજર ખોડીને, એના ચહેરા પર દુઃખની એકે રેખા વરતાતી નહોતી; ત્યાં તો ફક્ત કરડો ભાવ હતો, ખૂબ જ ગંભીર.

'પણ અરવિદ, તેં આ શું કર્યું, આ શું કર્યું ! તારો હાથ કેમ ઊપડ્યો ! ડિયર, મને આવી સહેજ પણ ગંધ આવી હોત, તો તું જ કહે હું ઘેર ના રહી હોત કે ? પણ તું તો મને કદી કશું જ કહેતો નથી. તેં મને આનો તો ઇશારો પણ કદી નહોતો કર્યો, એક હરફ સરખો નહીં ! તું કદી મને કહે નહીં તો મને શી રીતે ખબર પડે ! ઓ મારા ભગવાન....'

એનું આખું શરીર કાંપતું હતું. એ શખ્સે કોઈ અજાણ્યા સામે જોતો હોય તેમ એની સામે નજર માંડી, એની દૃષ્ટિ હિમ જેવી અને શામળી હતી, બસ સોંસરવી તમામની આરપાર નીકળી જતી હતી. પીળો ચહેરો ચળકતો હતો, ઘામાંથી લોહીનું ટીપું નહોતું નીકળતું, ત્યાં ફક્ત એક કાણું હતું.

'હાય રે, આ તો પલીત છે, પલીત !' એ ચીસ પાડી ઊઠી. 'મારાથી અહીં નહીં રહેવાય ! ચાલો ઝટ કરો, જતાં રહીએ ! મારાથી આ નથી જોવાતું.'

એણે ઝપટ મારીને એનો ડ્રેસ, હેટ ને ફરનો કોટ ઉપાડ્યાં ને બહાર નાઠી, પાછળ પાછળ સ્મિથ દોડ્યા. એ લોકો જીનો ઊતરતાં લપસ્યાં, એ બેસી પડી ને એની પૂંઠે બળખા અને સિગરેટનો રાખોડો ચોંટ્યો. જીના હેઠળ પેલી મૂછાળી બૈરી ઊભી હતી, ભલાઈભરેલું હાસ્ય વેરતી, અને જાણકારીપૂર્વક એની શિંગડીઓ હલાવતી.

શેરીમાં આવીને એ લોકો સહેજ શાંત પડ્યા. સ્ત્રીએ એનાં કપડાં ચડાવી લીધાં, સાફસૂફ થઈ ગઈ અને નાક પર પાવડર છાંટી લીધો. સ્મિથે પોતાનો બાહુ એની કમર ફરતો રક્ષકભાવે લપેટ્યો. પપું પપું કરતાં આંસુ ચૂમી લીધાં – એ એવો તો સારો હતો. એ લોકો ચોકમાં આવ્યાં.

મુખી શેતાન ત્યાં આંટા મારતો હતો. એ લોકો પાછાં એને સામાં ભટકાયાં. 'આપે તો ખરેખર ઝડપ મારી.' એ બોલ્યો. 'આશા રાખું છું આપને આરામ મળ્યો હશે.'

'હાય રે, ભયંકર હતું. ભયંકર,' બાનુ બોલી.

'ના ના, એવું ન બોલશો, એવું આપનાથી મનમાં અણાય જ નહીં. આપે અહીં જૂના કાળમાં આવીને જોવું જોઈતું હતું, ત્યારે કંઈ આવું નહોતું. હવે તો નરકમાં ફરિયાદ કરવાપણું કશું જ નથી રહ્યું. એ અગાઉની જેમ વધુ પડતું નજરે ચડે ન રહે એને માટે અમે અમારાથી બનતું તમામ કરી છૂટીએ છીએ. એટલું જ નહીં એને આનંદદાયક બનાવવામાં પણ કશી જ કસર નથી રાખતા.'

'ખરું,' મિ.સ્મિથે કહ્યું, 'ગમે તેમ પણ આ જગ્યા જરા વધારે માણસાઈ ભરી તો થઈ છે, એ વાત તો ખરી.'

'અરે,' શેતાન બોલ્યો. 'અમે એકેએક વસ્તુને અપ-ટુ-ડેટ કરી નાંખી છે, ધરમૂળના ફેરફારો કરી નાંખ્યા છે, કરવા જ જોઈએ ને ?'

'હાસ્તો, કરવા જ જોઈએ. તમારે પણ જમાના સાથે કદમ મેળવવાં જ પડે તો.'

'જી હા, આજકાલ એકલા જીવાત્માને જ દુઃખ ભોગવવું પડે છે.'

'ભગવાનનો તે માટે પાડ માનો.' બાનુ ઉવાચી.

શેતાને એમને વિનયપૂર્વક લિફ્ટનાં બારણાં સુધી પહોંચાડયાં. 'પધારો.' એ લળી લળીને મુજરો કરતાં બોલ્યો, 'પાછાં ખુશીથી પધારજો.' એણે એમની પાછળ જાળી વાસી અને લિફ્ટ ઉપર ચડી.

'ભગવાનનો પાડ, આમાંથી છૂટ્યાં ખરાં !' બંને જણ નિરાંતનો શ્વાસ મૂકતાં બેઠક પર એકમેકને પડખે ભરાતાં કહેવા લાગ્યાં.

'તમારા વિના હું એકલી આમાંથી કદી જીવતી નીકળી ન હોત,' એ એના કાનમાં બોલી. એણે એને પાસે ખેંચી અને બંને લાંબો વખત સુધી ચુંબન કરતાં રહ્યાં. 'વિચાર તો કરો,' બાથમાંથી છૂટીને શ્વાસ બેઠો ત્યારે એ બોલી. 'એણે કેવું કર્યું ! પણ એના ભેજામાં કાયમ આવા જ અવળચંડા ખ્યાલો ખદબદતા રહેતા. એ કદી કોઈ વાતને, એ જેવી હોય તેવી સીધીસાદી ને કુદરતી રીતે લઈ શકતો નહોતો. આખો વખત કેમ જાણે જીવન-મરણનો જ સવાલ ના હોય !'

'તદ્દન અર્થહીન,' સ્મિથ બોલ્યો.

'એણે મને કહેવું તો જોઈતું હતું ! તો હું રોકાઈ ગઈ હોત. આપણે લોકો આજને બદલે બીજી કોઈ રાતે બહાર જાત.'

'હાસ્તો, સાવ સાચી વાત.' સ્મિથ બોલ્યો, 'આપણે જરૂર બીજી કોઈ રાતે જાત.'

'પણ ડાર્લિંગ, આપણે એ બધો વિચાર કરીને શું કામ માથાનું દહીં કરીએ.' એણે એના કાનમાં કહ્યું ને એના ગળા ફરતા બાહુ વીંટાળ્યા. 'હવે તો એનો પાર આવી ગયો.'

'હાસ્તો મારી મીઠડી, હવે તો એનો પાર આવી ગયો.' એણે એને પોતાના બાહુમાં ભીડી લીધી; લિફ્ટ ઉપર ચડી.

અનુ. પ્રબોધ ચોકસી

અંદાલુસિયાનો કૂતરો

લુઇસ બુન્વેલ

પૂર્વવૃત્તાંત

ઘણાં વખત પહેલાં રાત્રિ વેળા એક ઝરૂખો. એની પાસે એક માણસ અસ્ત્રાની ધાર કાઢે છે. પછી બારીની બહારના આકાશ તરફ દૃષ્ટિ નાંખે છે અને જુએ છે કે……

એક વાદળી પૂર્ણિમાના ચંદ્ર તરફ આગળ વધી રહી છે.

ત્યાર પછી વિસ્ફારિત થયેલી આંખોવાળી એક યુવતીનો ચહેરો દેખાય છે. અસ્ત્રો એની આંખ તરફ આગળ વધે છે.

વાદળી ચન્દ્રની સામેથી પસાર થાય છે.

અસ્ત્રો યુવતીની કીકીને બે ભાગમાં વધેરી નાખતો પસાર થાય છે.

આઠ વર્ષ પછી.

એક વેરાન રસ્તા પર વરસાદ વરસી રહ્યો છે.

ઘેરા ભૂખરા રંગના સૂટમાં સજ્જ થયેલો એક માણસ સાઈકલ ચલાવતો દેખાય છે.

સાધારણ દેખાતા સૂટપર એણે કામવાળીની ટોપી, ગળામાં ઘેરદાર કપડું અને સફેદ લીનનનું એક બીજું કપડું પહેર્યું છે.

એની છાતીએ ચામડાના પટાથી એક લંબચોરસ પેટી બાંધેલી છે, જેના સફેદ રંગ પર કાળા રંગની આડી લીટીઓ આંકેલી છે. સાઇકલના હેન્ડલને હાથ લગાડયા વગર એ પેડલ માર્યા કરે છે. એણે એના હાથ ઘૂંટણ પર રાખ્યા છે.

એના શરીરના ઉપરના ભાગના, પાછળથી લીધેલા દૃશ્યમાં એની જાંઘ દેખાય છે. પાછળ લાંબી શેરીનું દૃશ્ય. ત્યાર બાદ આગળથી લીધેલ દૃશ્યમાં પેટી નજીક ને નજીક આવતી જતી દેખાય છે.

એ જ ગલીમાં એક મકાનને ત્રીજે માળે એક સાધારણ દેખાતા ઓરડામાં રંગીન કપડાં પહેરીને એક સ્ત્રી બેઠી છે. ઓરડાની વચમાં બેસીને ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક તે એક પુસ્તક વાંચી રહી છે. અચાનક ધ્રૂજી ઊઠીને તે સરવા કાન કરી સાંભળે છે અને ચોપડીને સોફા પર ફેંકી દે છે. ઉઘાડી રહી ગયેલ ચોપડીમાં વર્મીઅરના ‘લેઇસ મેકર્સ'નું ચિત્ર છાપેલું છે. કશું બનતું હોવાની ખાતરી થતાં તે યુવતી આગળ વધે છે અને પછી ઝડપથી બારી પાસે દોડી જાય છે.

પેલો માણસ નીચે ગલીમાં અટકી ગયો છે. એની ગતિ અચાનક મંદ પડી જાય છે. એની સાઇકલ કાદવના ખાબોચિયામાં ફેંકાય છે.

યુવતી ગુસ્સે થતી અને અચકાતી, દાદરો ઊતરીને નીચે ગલીમાં દોડી જાય છે.

જમીન પર ફેંકાઈ ગયેલ, ચત્તા પડેલ માણસના મોં પર કોઈ હાવભાવ નથી. એ જેવી સ્થિતિમાં પટકાયો છે તે જ સ્થિતિમાં પડી રહે છે.

ઘરમાંથી દોડી આવેલી યુવતી સાઇકલીસ્ટ તરફ ધસી જાય છે, અને ખૂબ જ ઉશ્કેરાટપૂર્વક એનું મોઢું, આંખ, નાક ચૂમ્યા કરે છે.

વરસાદના વધવાની સાથે આ દૃશ્ય લગભગ દેખાતું બંધ થઈ જાય છે. માત્ર પેટીની આડી રેખાઓ પર વરસાદની પણ એવી જ આડી રેખાઓ અંકાય છે, બે હાથ એક નાનકડી ચાવીથી પેટી ખોલે છે. એમાંથી પાતળા કાગળમાં વીંટાયેલી એક નેકટાઈ નીકળે છે. વરસાદ પેટી, પાતળો કાગળ અને નેકટાઈ બધામાં આડી રેખાઓ છે. માત્ર એમની પહોળાઈ જુદી જુદી છે.

એ જ ઓરડો, પથારી પાસે ઊભી રહીને યુવતી માણસની ચીજવસ્તુઓ તપાસી રહી છે : સફેદ ટોપી, ગળાનું ઘેરદાર તેમ જ બીજું લીનનનું કપડું, પેટી, કડક કોલર, એક જ જાતના ઘેરા રંગની ટાઇ; આ બધી વસ્તુઓ જાણે કે કોઈએ પહેરેલી હોય તેમ પથારી પર ગોઠવાયેલી પડી છે. યુવતી કડક કોલરને ઉપાડી લે છે અને તેમાંથી એક જ રંગની ટાઇ અળગી કરે છે. અને પેટીમાંથી કાઢેલી આડા પટાવાળી ટાઇ એની જગ્યાએ ભેરવે છે. પછી કોલરને એના યોગ્ય સ્થાને ગોઠવી, ઉજાગરો કરવાની હોય તેમ પથારીની બાજુમાં બેસી જાય છે. (નોંધ : પથારીનું કપડું અને તકિયો જાણે કે એમાં કોઈ ખરેખર સૂતેલું હોય તેમ, ખાડો પડેલાં અને ચોળાયેલાં છે.)

પોતાની પાછળ કોઈક ઊભું છે એમ લાગવાથી યુવતી પાછળ ફરે છે. એ જ માણસને ત્યાં જોઈને એને આશ્ચર્ય થતું નથી. આ વખતે એણે ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓ પહેરેલી નથી. ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક એ પોતાના જમણા હાથ તરફ જોઈ રહ્યો છે. આ દૃષ્ટિની અંદર કશીક ભયંકર એંધાણી રહેલી જણાય છે.

યુવતી નજીક આવીને એના હાથ તરફ દૃષ્ટિ નાખે છે. હાથની વચમાં એક કાળું છિદ્ર છે જેમાંથી કીડીઓનું ટોળું ઊમટી રહ્યું છે. જોકે એકે કીડી હાથમાંથી નીચે પડતી નથી.

દરિયાકિનારે રેતીમાં સૂતેલી એક સ્ત્રીના બગલના વાળનું દૃશ્ય. દરિયાકિનારાના

શેળાના હલતા હાડકાંનું દૃશ્ય. આંખની કીકીમાં પુરાયેલી એક યુવતીનું ઊંચેથી સડસડાટ ખેંચેલું દૃશ્ય. કીકી ઊઘડે છે ત્યારે જણાય છે કે એ યુવતી તો સિપાઈઓએ રસ્તામાં રચેલા અવરોધને તોડી પાડવા ધસતા ટોળામાંની એક છે.

વર્તુળની મધ્યમાં રસ્તા પર નખ રંગેલો, એક હાથ કપાયેલો પડ્યો છે, તેને યુવતી લાકડીથી પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એક સિપાઈ એની પાસે આવીને એને ધમકાવી કાઢે છે. પછી વાંકો વળીને એ હાથને ઊંચકી લે છે. અને કાગળથી લપેટી એને સાઈકલીસ્ટ વાળી પેટીમાં મૂકી દે છે. આ પેટી એ યુવતીને ધરે છે. યુવતી એનો આભાર માને છે તેથી સિપાઈ એને મિલિટરી ફેશનમાં સલામ ભરે છે.

સિપાઈ પેટી આપે છે એ ક્ષણે યુવતી કોઈ અજાયબ લાગણીથી ઘેરાઈ જાય છે. અચાનક કોઈ દૂર દૂરથી આવતું ધાર્મિક સંગીત, જે એણે કદાચ બાલ્યાવસ્થામાં સાંભળ્યું હશે, એના પડઘાઓથી તે ખેંચાઈ જાય છે.

ટોળાનું કુતૂહલ સંતોષાયું હોવાથી લોકો જુદી જુદી દિશામાં વિખેરાવા લાગે છે. પેલા ઘરના ત્રીજા માળના ઝરૂખાની બારીઓમાંથી પણ લોકો આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યાં છે. જ્યારે સિપાઈ યુવતીને પેટી આપે છે એ વખતે એમને પણ એવી જ કોઈ અજાયબ લાગણી થાય છે. કોઈ અસ્પર્શ્ય સંગીતના લય સાથે તાલ મેળવતા હોય તેમ તેઓ માથાં ધુણાવે છે અને તલ્લીન થઈને લગભગ રડવાની અણી સુધી આવી પહોંચે છે.

એમાંનો એક પુરુષ એક સ્ત્રીને 'પેલું જોયું ને ? મેં નહોતું કહ્યું ?' એમ હાવભાવથી કહે છે. સ્ત્રી રસ્તા પર જડાઈ ગયેલી યુવતી પ્રત્યે ફરી દૃષ્ટિ નાખે છે. યુવતીની આજુબાજુ ધસમસાટ કરતી મોટરો ફરે છે. અચાનક એક મોટર એના પર ફરી વળે છે અને એના શરીરનાં ટુકડે ટુકડા કરી નાખે છે.

પછી પોતાને ધાર્યું કરવાનો અધિકાર હોય એવા ચહેરાવાળો એક માણસ યુવતીની નજીક આવે છે. અને એની આંખોમાં પોતાની વિલાસી દૃષ્ટિ પરોવી યુવતીની છાતી પકડી લે છે. માત્ર છાતી પરનાં ભૂખ્યા હાથોનું દૃશ્ય કપડાં નીચેથી સ્તનો દેખાઈ આવે છે. માણસના મોં પર એક જાતની ભયંકર વેદના છવાય છે એના મોંમાંથી નીકળતો લોહિયાળ લાળનો એક રેલો યુવતીના ઉઘાડા સ્તન પર દોડે છે.

સ્તનો અદૃશ્ય થઈને જાંઘો બની જાય છે, જેના પર માણસના હાથ ફરી રહ્યા છે. એની આંખોમાં ઉશ્કેરાટ અને કપટનો ચમકાર આવે છે. મોં પહેલાં તદ્દન ખૂલી જાય છે અને પછી સટાક દઈને ભિડાઈ જાય છે.

યુવતી ઘરની પાછળની બાજુએ નાસે છે. માણસ એ જ દશામાં એની પાછળ પડે છે.

એકાએક પાછળ ખૂબ દૃઢતાપૂર્વક યુવતી એને ધકેલી એના બાહુપાશમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે.

માણસનું મોં ગુસ્સામાં સંકોડાય છે.

કશોક ભયંકર બનાવ બનવાની તૈયારી છે તેની યુવતીને ખાતરી થાય છે તેથી ધીમે પગલે તે ખૂણામાં ભરાઈ ને એક નાનકડા ટેબલની પાછળ આશરો લે છે.

મેલોડ્રામાના ખલનાયકની માફક ચારેબાજુ કશુંક શોધવા માટે ઝાવાં મારે છે. એના પગ પાસે એક દોરડું પડેલું છે. તેનો એક છેડો એ જમણા હાથે પકડે છે અને બીજો ડાબા હાથે ફંફોસીને શોધે છે.

માણસ હુમલાખોરની અદાથી આગળ વધે છે તેને સ્ત્રી ભયપૂર્વક અવલોકી રહે છે. માણસને દોરડાને બહુ જ બળપૂર્વક ખેંચે છે.

પહેલા એક બૂચ, પછી તડબૂચ, ત્યાર બાદ બે શિક્ષકો અને છેવટે બે ભવ્ય પિયાનો દેખાય છે. પિયાનોની અંદર બે ગધેડાંઓના મડદાં છે. એમની ખરીઓ, પૂંછડાં, પીઠ અને લાદ પિયાનોના મુખ્ય ભાગમાં છલકાઈ રહ્યાં છે. પિયાનો ખેંચાતો નજીક આવે છે ત્યારે એના 'કી બોર્ડ' પર એક ગધેડાનું મોં લટકી રહેલું દેખાય છે.

ખૂબ જ મહેનતથી આ બધો ભાર ખેંચતો માણસ યુવતી તરફ અધીરો થઈને ધસવા મથે છે. એ રસ્તે આવતા ખુરશી-ટેબલ, અને જમીન પર પડેલ દીવાઓને લાત મારી આગળ વધે છે. એના ધક્કાથી કે અથડાવાથી ઉપર લટકતા દીવા હવામાં આગળ પાછળ ઝૂલ્યા કરે છે.

માણસ લગભગ યુવતીની લગોલગ આવે છે ત્યારે તે કૂદકો મારીને છટકે છે. હવે માણસ દોરડાં છોડીને એની પાછળ પડે છે. યુવતી એક મકાનનું બારણું ખોલીને બીજા ઓરડામાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. બારણું બરાબર બંધ થયું નથી, તેથી માણસનો હાથ બારણાના ઉઘાડા ભાગમાં આગળ વધે છે. પણ ત્યાં જ એનું કાંડું વચમાં ભરાઈને અટકી જાય છે. કેમેરાની સામે ચાલે છે. કેમેરા એની આગળ ચાલતો જાય છે. છેવટે એની નજર બાજુમાં પડેલા ઢાળિયા તરફ જાય છે. ઢાળિયા પર શાળાના વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી વસ્તુઓ અને બે પુસ્તકો બહુ જ કાળજીથી ગોઠવેલાં પડયાં છે.

બાજુના ઓરડામાંથી બારણાને વધારે ને વધારે ખેંચતી યુવતી વેદનાથી ધીમે ધીમે ભિડાતા હાથને જોઈ રહે છે. હાથ ઉપર ફરીથી કીડીઓ ઊભરાય છે અને આખા બારણા પર છવાઈ જાય છે. યુવતી ઓરડાના અંદરના ભાગ પર દૃષ્ટિ ફેરવે છે. (જે પહેલા ઓરડા જેવો જ છે, પણ માત્ર પ્રકાશયોજનાને લીધે જુદો દેખાય છે) અને જુએ છે કે એ જ પથારી અને જેનો હાથ બારણામાં ફસાયેલો છે તે જ માણસ ત્યાં સૂતો છે. આ વખતે એણે પેલી બધી વસ્તુઓ પહેરી છે, ઉપરાંત છાતી પર પેટી પણ બાંધી છે. એ જરા હાલ્યાચાલ્યા વગર વિસ્ફારિત આંખે ત્યાં પડી રહે છે. એના ચહેરા પર કશીક અભૂતપૂર્વ આગાહીનો ભાવ છે.

સવારના ત્રણ વાગ્યાના સુમાર.

ઘરના દરવાજા પાસે એક નવું પાત્ર આવીને ઊભું છે. એની પીઠ દેખાય છે. જ્યાં અગાઉના પ્રસંગો બની ગયા છે તે ઓરડાની એ ઘંટડી દબાવે છે. જો કે ઘંટડી કે એના

રણકારનો ઇલેકટ્રિક હાથો ક્યાંય જણાતો નથી. ઊલટાનું, બારણાના ઉપરના ભાગ પર જ્યાંઘંટડી હોવી જોઈએ ત્યાં કોઈના હાથ, કોકકેલ કરવાની એક રૂપેરી ઝરણી હલાવે છે. બીજી ફિલ્મોમાં ઘંટડી દબાવવાની ક્રિયા જેટલી ઝડપથી થાય તેમ જ આ બધું બને છે.

પથારીમાં પડેલો માણસ ધ્રૂજવા લાગે છે.

યુવતી બારણું ઉઘાડવા જાય છે.

નવી વ્યકિત સીધીસટ પથારી પાસે જાય છે. અને સૂતેલ માણસને ઊઠી જવાનો હુકમ કરે છે, અને એને ઊભો થતાં અચકાતો જઈ ધક્કો મારી ઉઠાડે છે. ત્યાર બાદ એનાં કપડાં વગેરે છીનવી લે છે. અને એક પછી એક બારીની બહાર ફેંકે છે. પેટીને પણ ફેંકવાનું એ ભૂલતો નથી. માણસ પેટીના પટાને સંતાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આખરે તે ય ફેંકાઈ જાય છે. એના સંતાડવાના પ્રયત્નથી છેડાઈને નવાગંતુક એને ઓરડાની દીવાલ તરફ ધકેલી દે છે. આ બધી ક્રિયા દરમ્યાન એની પીઠ માત્ર જણાતી હતી. તેને બદલે હવે પહેલી વાર એ સામો ફરે છે અને ઓરડાની બીજી બાજુ કશુંક લેવા માટે ચાલે છે.

આ વખતે આકૃતિ ધૂંધળી થઈ જાય છે, અને નવાગંતુકની ગતિ પણ ધીમી પડી જાય છે. (ફિલ્મ Slow Motion માં ચાલે છે.) આ વખતે જણાય છે કે બન્ને વ્યક્તિઓના ચહેરા સરખા છે; તેઓ એક જ વ્યક્તિ છે. માત્ર ફરક એટલો કે નવાગંતુક વધારે યુવાન અને આકર્ષક દેખાય છે, જેવો બીજો માણસ થોડાં વર્ષ પૂર્વ દેખાતો હશે.

નવાગંતુક ઓરડાને છેડે પહોંચે છે, એની કમર સુધીના દૃશ્યમાં એ નવાગંતુક પુસ્તકો ઉપાડીને પ્રથમ વ્યક્તિ પાસે આવવા પાછો ફરે છે. ત્યારે બધું એની મૂળ ગતિએ આવી જાય છે અને આકૃતિ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

એ પ્રથમ વ્યક્તિ પાસે જઈને એને હાથ ક્રોસની જેમ પહોળા કરવાનો હુકમ કરે છે, અને પછી એના બન્ને હાથમાં એકાએક ચોપડી પકડાવી, સજા તરીકે એને એ જ સ્થિતિમાં રહેવા આજ્ઞા કરે છે.

સજા પામેલ માણસના મોં પર કઠોરતા અને કપટના ભાવો આવે છે, તે નવાગંતુક તરફ ફરે છે ત્યારે અચાનક એના હાથમાં રહેલાં પુસ્તકો રિવોલ્વર્સમાં પલટાઈ જાય છે.

નવાગંતુકનો ચહેરો ફૂણો પડી જાય છે. આ કુણાશ ધીમે ધીમે વધતી રહે છે.

હવે લીનનાં કપડાં પહેરેલો માણસ નવાગંતુકને રિવોલ્વર્સ વડે 'હેન્ડ્ઝ અપ' નો હુકમ કરે છે એના હુકમનું પાલન થાય છે છતાં એ બન્ને ગોળીઓથી નવાગંતુકને વીંધી નાખે છે. જીવલેણ ઘવાયેલ આગંતુકના અર્ધા શરીરના દૃશ્યમાં એના ચહેરાની રેખાઓ વેદનાથી ખેંચાય છે અને એ નીચે પડે છે. આ વખતે આકૃતિ ફરી ઝાંખી થઈ જાય છે અને એના પડવાની ગતિ અગાઉના Slow Motionના દૃશ્ય કરતાં પણ ધીમી થઈ જાય છે.

દૂરથી લીધેલા દૃશ્યમાં ઘવાયેલ માણસ પડતો જણાય છે. પરંતુ આ વખતે એ ઘરના ઓરડામાં નહિ પણ બગીચાની ઝાડીમાં છે. એની બાજુમાં હલ્યાચાલ્યા વગર એક સ્ત્રી, ઉઘાડી પીઠે, જરા આગળની બાજુ નમીને બેઠેલી છે. પડતાં પડતાં ઘવાયેલ માણસ એની

પીઠને ઝાલી લે છે. એક હાથ છાતીએ અડકાડી, બીજા હાથે સ્ત્રીનો ખભો ઝાલી એ ભૂમિ પર પછડાય છે.

આજુબાજુ પસાર થતાં લોકો અને બગીચાનો રખેવાળ એની મદદે દોડે છે. પછી એને હાથમાં ઊંચકી ઝાડીની બહાર ખેંચી લાવે છે. એક લંગડો કામી પુરુષ આવતો દેખાય છે.

જ્યાં હાથ ભરાઈ રહેલો તે ઓરડાનું બારણું ધીમે ધીમે ખૂલે છે.

યુવતી જ્યાં ખૂની ઊભો હતો તે દીવાલને અવલોકે છે.

પેલા માણસનું ત્યાં નામનિશાન નથી. ઉપરાંત દીવાલ પણ કશાય ફર્નિચર કે સુશોભન વિનાની કોરી અને અતૂટ દેખાય છે.

અધીરી થયેલી યુવતી ચિડાય છે.

દીવાલમાં એક કાળું ટપકું પ્રગટે છે જે નજીક આવતાં મોતના જંતુનું મ્હોરું હોય તેવું વરતાય છે. જંતુ (ફૂદા)નું બહુ જ નજીકનું દૃશ્ય. ફૂદાની પાંખોની મૃત્યુમ્હોરા જેવી ભાત આખા પડદાને ભરી દે છે.

લીનનનાં કપડાં પહેરેલા માણસના અર્ધા શરીરનું દૃશ્ય. પોતાના દાંત ગુમાવવાનો હોય તેમ તે મોઢે હાથ ધરી દે છે. યુવતી એને ઠપકાભરી નજરે જુએ છે.

માણસ મોઢેથી હાથ હટાવે છે ત્યારે જણાય છે કે એનું મોં અદશ્ય થઈ ગયું છે. યુવતી જાણે 'હવે પછી શું આવશે ?' એમ પૂછતી હોય તેમ લીપસ્ટીકથી પોતાના હોઠની રેખા સરખી કરે છે.

માણસનો ચહેરો ફરી દેખાય છે. જ્યાં એનું મોઢું હતું ત્યાં ધીરે ધીરે વાળ ઊગી રહ્યા છે.

આ જોઈને યુવતીના શ્વાસ રૂંધાવા લાગે છે. અને તે એકદમ પોતાની બગલ તરફ દૃષ્ટિ નાખે છે, જે તદ્દન મૂંડાયેલી છે. ઘૃણાપૂર્વક માણસની સામે જીભ કાઢી, ખભા પર શાલ નાખી, બાજુનું બારણું ખોલી તે બીજા ઓરડામાં ચાલી જાય છે; જ્યાં મોટો દરિયા કિનારો છે.

પાણીની પાસે એક બીજો પુરુષ રાહ જુએ છે. બન્ને એક બીજાને મિત્રતાપૂર્વક અભિવંદે છે, પછી મોજાંનાં વળાંકની સાથે સાથે ચાલવા લાગે છે.

તેમના પગ પર મોજાં અથડાય છે. હળવેથી મોજાં લીનનની ટોપી, ગળાનો ઘેર વગેરે કપડાં એમના પગે ઉછાળે છે. ત્યાર બાદ લીટાવાળી પેટી, સફેદ પટાઓ અને છેવટે સાઈકલ પણ ઊછળીને આવે છે. આમ ચાલ્યા જ કરે છે પછી દરિયો કશુંય ઉછાળતો બંધ થઈ જાય છે. દેખાતા બંધ થાય ત્યાં લગી તેઓ દરિયાકિનારા પર ધીમે ધીમે ચાલ્યા કરે છે. ત્યારે આકાશમાં નીચેના શબ્દો ઊપસી આવે છે.

વસંત ઋતુમાં બધું બદલાઈ ગયું છે. ક્ષિતિજવિહોણું એક રણ દેખાય છે. છાતી લગી રેતીમાં દબાયેલા મુખ્ય પુરુષ અને સ્ત્રી પાત્ર, આંધળા થઈને વચોવચ પડ્યાં છે. તેમનાં કપડાં સૂર્યના તાપ અને જીવડાંઓથી ખવાઈને ફાટી ગયાં છે.

અનુ : ગુલામમોહમ્મદ શેખ

મંગળવારની બપોરે

ગાર્સિયા માર્કવેઝ

રેતાળ ખડકોના બોગદાને ધ્રુજાવતી ગાડી બહાર નીકળી, અને કેળાનાં એકસરખાં, ખૂટે જ નહિ તેવાં ખેતરો વચ્ચેથી પસાર થવા લાગી. હવે એમને સમુદ્રની લહેરોનો સહેજ પણ અનુભવ થતો નહોતો. એને બદલે હવામાં ભેજ વર્તાતો હતો. એક મોટા સૂસવાટા સાથે ગૂંગળાવી નાખે એવો ધુમાડો ડબ્બાની બારી વાટે અંદર આવ્યો. ગાડીના પાટાને સમાંતર ઘરેડ ઉપર થઈને કેળાંની લૂમો લાદેલાં બળદગાડાં જઈ રહ્યાં હતાં.

રસ્તાની બીજી બાજુએ ખેડ્યા વગરની જગ્યા ઉપર થોડે થોડે અંતરે વીજળીના પંખાઓવાળી અને રેતી ઈંટોથી બાંધેલાં મકાનોવાળી ઓફિસો દેખાતી હતી. તાડનાં ધૂળિયાં વૃક્ષો અને ગુલાબની ઝાડીઓ વચ્ચેથી અગાશીઓ ઉપર ખુરશીઓ અને ધોળાં ટેબલવાળાં મકાનો દેખાતાં હતાં. સવારના અગિયારેક વાગ્યાનો સુમાર હતો, અને તાપ હજુ આકરો થયો ન હતો. 'તું બારી બંધ કરી દે એ જ ઠીક છે.' સ્ત્રીએ કહ્યું, 'નહિ તો તારા વાળમાં કોલસી ભરાઈ જશે.'

છોકરીએ બારી બંધ કરી જોઈ, પણ કાટને લીધે બારી સહેજ સરખી હાલી નહિ.

ત્રીજા વર્ગના એ સૂનકાર ડબ્બામાં તેઓ બે જ હતાં. એન્જિનનો ધુમાડો બારી વાટે સતત આવ્યા જ કરતો હતો, એટલે છોકરી એ જગ્યાએથી ઊઠી ગઈ, એની પાસેની ખાવાનાની પ્લાસ્ટિકની થેલી, અને છાપામાં વીંટેલો ફૂલનો ગુચ્છો નીચે મૂકી દીધાં, અને એ સામેની પાટલી પર એની માની સામે બેસી ગઈ, બારીથી દૂર. એ બંનેએ શોકના પ્રસંગે પહેરવામાં આવે છે તેવાં પણ એમની ગરીબાઈને છતી કરે તેવાં આકરાં કપડાં પહેર્યાં હતાં.

છોકરી બારેક વર્ષની લાગતી હતી અને ગાડીમાં પહેલી જ વાર બેસતી હતી. એ સ્ત્રી એની મા કરતાં દાદીમા જેવી વધારે લાગતી હતી, કારણ કે એની આંખનાં પોપચાં પરની ભૂરી નસો ઊપસી આવી હતી. અને એના નાના, પોચા અને કંઈ ઘાટઘૂટ વગરના શરીર ઉપર સાદું કૂર્તું પહેર્યું હતું.

એ પાટલીને અઢેલીને ટટ્ટાર બેઠી હતી. અને એના ખોળામાં બે હાથ વડે ચામડાનું પાકીટ પકડ્યું હતું, જો કે તેમાંથી ચામડું ઠેકઠેકાણેથી ઊખડી જવા લાગ્યું હતું. ગરીબાઈ જેમને કોઠે પડી ગઈ હોય એવા માણસોના મોં ઉપર જેવી ગંભીરતા હોય, તેવી ગંભીરતા એમના મોં પર હતી. બાર વાગતા સુધીમાં તો તાપ અસહ્ય થઈ ચૂક્યો હતો. પાણી લેવા માટે ગાડી એક સ્ટેશન પાસે દસેક મિનિટ થોભી. ત્યાં આજુબાજુ કશું ગામ જેવું દેખાતું ન હતું. બહાર, કેળનાં ખેતરોમાં છવાયેલી રહસ્યમય નિસ્તબ્ધતામાં પડછાયાઓ વધુ ચોખ્ખા લાગતા હતા. પણ ગાડીની અંદરની બંધિયાર હવામાંથી કમાવ્યા વગરના ચામડા જેવી વાસ આવતી હતી. ગાડીએ ઝડપ પકડી ન હતી. બે સાવ સરખાં લાગતાં, અને ભડક રંગોએ રંગેલાં મકાનોવાળાં ગામોએ તે થોડી વાર થોભી. છોકરીએ તેના બૂટ ઉતારી નાખ્યા; પછી તે પાણીના નળ આગળ ગઈ અને ફૂલના ગુચ્છને ભીનો કર્યો.

જ્યારે તે પાછી આવી ત્યારે તેની મા ખાવા માટે તેની રાહ જોઈ રહી હતી. તેણે એને પનીરનો ટુકડો, મકાઈના લોટનો અડધો રોટલો અને એક બિસ્કીટ આપ્યાં. અને પ્લાસ્ટિકની થેલીમાંથી પોતાને માટે પણ એટલું જ ખાવાનું કાઢ્યું, તેઓ ખાતાં હતાં તે દરમ્યાન ગાડી લોખંડના એક પુલને ધીમે ધીમે ઓળંગી ગઈ અને પહેલાંની જેમ જ એક નાના ગામડા પાસેથી પસાર થઈ ગઈ. ફેર માત્ર એટલો જ કે અહીં ચોકમાં લોકોનું ટોળું જમા થયું હતું. ધોમધખતા સૂરજ નીચે વાજાવાળાઓ ઉમળકાભર્યું કશુંક ગીત વગાડતા હતા. ગામની બીજી બાજુએ કેળનાં ખેતરો પૂરા થયાં અને સપાટ મેદાન શરૂ થયું. મેદાન સુકાઈ જવાને લીધે તેમાં ચીરા પડ્યા હતા.

સ્ત્રીએ ખાવાનું બંધ કર્યું.

'તારા બૂટ પહેરી લે.' એણે કહ્યું. છોકરીએ બહાર જોયું પણ સૂકી ભઠ જમીન સિવાય તેને બીજું કશું ના દેખાયું. ગાડીએ ફરીથી ઝડપ પકડી, પણ તેણે બિસ્કિટનો છેલ્લો ટુકડો કોથળીમાં મૂકી દીધો, અને જલદી જલદી બૂટ પહેરી લીધા. સ્ત્રીએ તેને કાંસકો આપ્યો.

'તારા વાળ સરખા કરી લે.' તેણે કહ્યું.

છોકરી તેના વાળ સરખા કરતી હતી, તે દરમ્યાન ગાડીની સિસોટી વાગવા લાગી. સ્ત્રીએ તેના ગળા ઉપરથી પરસેવો લૂછ્યો અને તેના મોઢા ઉપરની ચીકાશ આંગળીઓ વડે લૂછી નાખી. છોકરી વાળ સરખા કરતી હતી તે દરમ્યાન ગાડી કોઈ એક ગામના પાદરનાં વચ્ચેથી મકાનો પસાર થઈ રહી હતી. 'જે કંઈ પતાવવું હોય તે હમણાં જ કરી આવ,' તે સ્ત્રીએ કહ્યું, 'પછી તરસે મરી જાય તો પણ ક્યાંય પાણી ના પીશ. અને હા, રડીશ તો નહિ જ.' છોકરીએ હકારમાં ડોકું હલાવ્યું. એન્જિનની સિસોટીના અવાજ સાથે ગરમ લૂ બારીમાં થઈને અંદર આવી. ગાડીના જૂનાડબ્બાઓ ખખડવા માંડ્યા. સ્ત્રીએ વધેલું ખાવાનું મૂકીને પ્લાસ્ટિકની કોથળી બંધ કરીને પોતાના પાકીટમાં મૂકી દીધી. બારીના કાચમાં થોડીક ક્ષણો પૂરતી ઓગસ્ટના એક ઉજ્જ્વળ મંગળવારના દિવસની શહેરની પૂરી છબિ આલેખાઈ ગઈ. છોકરીએ ફૂલો પાણીથી તરબોળ છાપામાં વીંટાળી દીધાં,

તે બારીથી થોડે દૂર ગઈ અને તેની મા સામે એકીટશે જોઈ રહી. તેની મા પણ તેની સામે પ્રસન્ન મુખે જોઈ રહી. ગાડીએ એક સિસોટી વગાડી અને ધીમી પડી ગઈ. ક્ષણેક પછી તે ઊભી રહી ગઈ. સ્ટેશન પર કોઈ જ નહોતું. શેરીની બીજી બાજુએ બદામનાં વૃક્ષોથી ઢંકાઈ ગયેલી કેડી પર માત્ર રમતગમત માટેનો ઓરડો ખુલ્લો હતો. શહેર આખું જાણે મૃગજળમાં તરતું હતું. સ્ત્રી અને છોકરી ગાડીમાંથી નીચે ઊતર્યાં અને એમણે નિર્જન સ્ટેશન ઓળંગ્યું. વચ્ચે વચ્ચે ઘાસ ઊગી નીકળવાને લીધે લાદીમાં ફાટ પડી ગઈ હતી. એઓ શેરીની છાયાવાળી બાજુ પર ચાલવા લાગ્યા.

લગભગ બે વાગવા આવ્યા હતા. એ સમયે ગામ આખું જાણે કે ઘેનના ભારથી આડે પડખે થયું હતું. દુકાનો, ઑફિસો, જાહેર શાળાઓ બધું અગિયાર વાગે બંધ થઈ જતું તે ઠેક લગભગ ચાર વાગવા આવે ત્યારે ફરી ખૂલતું. ગાડીને એ સમયે પાછા જવાનો વખત થતો. ફક્ત સ્ટેશનને બીજે છેડે આવેલી હોટલ, એનું દારૂનું પીઠું અને રમતગમતનું મકાન અને ચોકની બીજી બાજુએ આવેલી તાર ઑફિસ ખુલ્લી હતી.

કેળની કંપનીના નમૂના ઉપરથી બાંધેલાં ઘણાંખરાં મકાનોનાં બારણાં અંદરથી બંધ હતાં અને પડદા ઢાળેલા હતા. કેટલાંક ઘરોમાં તો એટલો બધો તાપ લાગતો હતો કે ઘરનાં માણસો બહાર ખુલ્લામાં બેસીને જ જમતાં હતાં. બીજા ખુરશી દીવાલ સાથે ટેકવીને લગભગ તો શેરીમાં જ, બદામડીની છાયામાં આડે પડખે થયાં હતાં.

બદામડીની છાયામાં ચાલતાં ચાલતાં તે સ્ત્રી અને છોકરી આડે પડખે થયેલ લોકોને ખલેલ ન પહોંચે એમ ગામમાં પ્રવેશ્યાં. તેઓ સીધાં જ દેવળ તરફ ગયાં. દેવળના બારણાની ધાતુની જાળી સ્ત્રીએ નખ વડે ખખડાવી, થોડી વાર રાહ જોઈ ફરીથી ખખડાવી. અંદર વીજળીનો પંખો ફરતો હતો. એમણે અંદરથી આવતા પગલાંનો અવાજ પણ ભાગ્યે જ સાંભળ્યો. જાળી પાછળથી કોઈએ સાવધપણે પૂછ્યું, 'કોણ છે ?'

સ્ત્રીએ જાળીમાંથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો, 'મારે પાદરી સાહેબનું કામ છે.'

'તેઓ અત્યારે આડે પડખે થયા છે.'

'મારે એમનું તાકીદનું કામ છે.' સ્ત્રીએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. તેના અવાજમાં દૃઢ નિશ્ચયનો રણકો હતો.

જરા પણ અવાજ વિના બારણું થોડું વધારે ખૂલ્યું, અને આધેડ વયની એક જાડી સ્ત્રી બારણા આગળ આવી. તેની ચામડી એકદમ ફિક્કી હતી અને કાટ ખાઈ ગયેલા લોખંડ જેવા રંગના તેના વાળ હતા. જાડા કાચવાળાં ચશ્માં પાછળથી એની આંખો ખૂબ જ ઝીણી લાગતી હતી. 'અંદર આવો' તેણે બારણું પૂરેપૂરું ઉઘાડી નાખ્યું. તેઓ એક ઓરડામાં દાખલ થયાં. એ ઓરડાના વાતાવરણમાંથી ઘણા વખત પહેલાંનાં ફૂલોની વાસ આવતી હતી. પેલી સ્ત્રી તેમને લાકડાની એક પાટલી તરફ દોરી ગઈ અને બેસવા માટે ઈશારો કર્યો. છોકરી તો તરત બેસી ગઈ, પણ એની મા હાથમાં પાકીટ પકડી રાખીને શૂન્યમનસ્કપણે ઊભી રહી. વીજળીના પંખા સિવાય બીજો કશોય અવાજ આવતો ન હતો. ઓરડાના

બીજા છેડે આવેલા બારણામાંથી પેલી સ્ત્રી ફરીથી અંદર આવી. 'તેઓ કહે છે કે તમે ત્રણ વાગ્યા પછી આવજો.' પછી ધીમા અવાજે ઉમેર્યું, 'તેઓ હમણાં પાંચેક મિનિટ થયે જ આડે પડખે થયા છે.'

'ગાડી સાડા ત્રણે તો ઊપડી જાય છે.' સ્ત્રીએ ટૂંકો પણ આત્મપ્રતીતિભર્યો જવાબ વાળ્યો પણ એના અવાજમાં સહેજ પણ અકળામણ વર્તાતી ન હતી, છતાંય એમાં સૂચન તો હતું જ.

પેલી સ્ત્રી પહેલી જ વાર થોડું હસી, 'બહુ સારું' તેણે કહ્યું. જેવું પેલું બારણું ફરીથી બંધ થયું કે સ્ત્રી એની છોકરીની બાજુમાં બેસી ગઈ. એ કંઈક સાંકડો ઓરડો હતો, એમાં ગરીબાઈ વર્તાઈ આવતી હતી, પણ એ સ્વચ્છ અને સુઘડ હતો. લાકડાના કઠેરા વડે ઓરડાના બે ભાગ પાડી દેવામાં આવ્યા હતા. બીજા ભાગમાં કામ કરવા માટેનું એક સાદું મીણિયું પાથરેલું ટેબલ હતું. એની બાજુમાં એક ફૂલદાની હતી. એક બાજુએ દેવળના ચોપડા પડેલા હતા. એક આધેડ વયની અપરિણીત સ્ત્રી આ ઑફિસને વ્યસ્થિત રાખતી હતી એમ જોતાં વાર જ લાગતું હતું.

પેલા ઓરડાનું બારણું ખૂલ્યું, અને આ વખતે રૂમાલ વડે પોતાના ચશ્માં લૂછતાં લૂછતાં પાદરી જ અંદર આવ્યા. તેમણે ચશ્માં પહેર્યાં કે તરત જ ખબર પડી ગઈ કે પેલી બારણું ઉઘાડનાર સ્ત્રીના ભાઈ હતા.

'હું તમને શી મદદ કરી શકું ?' તેમણે પૂછ્યું. 'મારે કબ્રસ્તાનની ચાવીઓ જોઈએ છે.' તે સ્ત્રીએ કહ્યું. પાટલીની નીચે પગની આંટી ચઢાવીને છોકરી ખોળામાં ફૂલો રાખીને બેઠી હતી. પાદરીએ પહેલાં તેની તરફ જોયું, પછી તેની મા તરફ અને બારીની જાળીમાંથી બહાર વાદળાં વિનાના તેજસ્વી આકાશ તરફ જોયું.

'આ ગરમીમાં ?' તેણે કહ્યું, 'તમે થોડી વાર સૂરજ આથમે ત્યાં સુધી થોભી જઈ શક્યાં હોત.'

સ્ત્રીએ મૂંગે મોઢે તેનું ડોકું હલાવ્યું.

પાદરીએ કઠેરો ઓળંગ્યો, ટેબલના ખાનામાંથી મીણિયાનું પૂઠું ચઢાવેલી એક નોટ, લાકડાની કલમદાની અને શાહીનો ખડિયો બહાર કાઢ્યાં, અને ટેબલ પાસે બેઠા. એમના હાથ ઉપર એટલા બધા વાળ હતા કે માથા ઉપર ટાલ કેમ હતી તે તરત જ સમજાઈ ગયું.

'તમારે કઈ કબરે જવું છે ?' તેમણે પૂછ્યું.

'કાર્લોસ સેન્ટેનોની.' સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો.

'કોણ ?'

'કાર્લોસ સેન્ટેનો' સ્ત્રીએ ફરીથી કહ્યું. પાદરીને હજુ પણ કંઈ સમજ ન પડી. 'પેલો ચોર, જેને ગયે અઠવાડિયે અહીં મારી નાંખવામાં આવ્યો, હું તેની મા છું.' સ્ત્રીએ એ જ અવાજમાં કહ્યું. પાદરીએ ઝીણવટથી એને જોઈ, તેણે પણ સ્વસ્થતાથી તેમની તરફ

જોયે રાખ્યું અને પાદરી જરા શરમાઈ ગયા. તેમણે નીચી મૂંડીએ લખવા માંડ્યું. એઓ લખતા ગયા અને એ દરમ્યાન સ્ત્રીની ઓળખ મેળવવા માટે પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યાં. અને તે પણ જાણે વાંચીને સંભળાવતી હોય તેમ અચકાયા વગર વિગતો આપતી ગઈ. પાદરીને તો પરસેવો પરસેવો છૂટી ગયો. છોકરીએ પોતાના ડાબા બૂટનું બક્કલ છોડી નાખ્યું અને પગની એડી બહાર કાઢીને પગ પાટલીને સળિયે ટેકવ્યા, થોડી વાર પછી તેણે જમણો પગ પણ મૂકી દીધો.

ગયા સોમવારે મળસ્કે ત્રણેક વાગે દેવળથી થોડેક જ છેટે આ બધું બન્યું. રેબેકા નામની એકલીઅટૂલી વિધવા પરચૂરણ રાચરચીલાંથી ભરેલા ઘરમાં (એકલી) રહેતી હતી. તેણે એકધારા વરસાદના અવાજ ઉપરાંત બહારથી કોઈ બારણાને ધક્કો મારતું હોય તેવો અવાજ સાંભળ્યો. તે ઝટપટ બેઠી થઈ ગઈ. તેણે કબાટનાં ખાનાંઓ ફંફોસ્યાં અને કર્નલ ઓરેલિયાનો બુયનડીયાના જમાના પછી ક્યારેય ન ફૂટી હોય તેવી એક જૂનીપુરાણી પિસ્તોલ શોધી કાઢી. બત્તી કર્યા વગર જ ચૂપકીદીથી તે દીવાનખાનામાં ગઈ. અવાજની દિશામાં સાવધ થઈને પિસ્તોલ તાકવાને બદલે, અઠ્ઠાવીસ અઠ્ઠાવીસ વર્ષના એકાકીપણાથી સંચિત થયેલા ભયના ધબકારાથી એણે પિસ્તોલ તાકી. તેણે માત્ર બારણું ક્યાં છે તે જ નહિ, પણ તાળાની ચોક્કસ ઊંચાઈ કેટલી છે તેની પણ કલ્પના કરી લીધી અને બે હાથ વડે પિસ્તોલ પકડી જોરથી આંખો મીંચીને ઘોડો દબાવી દીધો. તેની જિંદગીમાં પહેલી જ વાર તેણે ગોળીબાર કર્યો હતો. ધડાકા પછી તરત જ તો તેને ધાતુના છાપરા ઉપર પડતી વરસાદની ઝરમર સિવાય કંઈ જ ન સંભળાયું. પણ પછી આંગણામાં જાણે કશુંક પછડાયાનો અવાજ સંભળાયો, અને ખૂબ જ ક્ષીણ, મધુર પણ થાક વર્તાતો હોય તેવો અવાજ....'ઓહ...મા...' લોકોએ સવારે તે માણસને તે ઘર પાસે મરી ગયેલો જોયો. એનું નાક ફાટી ગયું હતું. એણે ફલાલીનનું રંગીન લીટીઓવાળું ખમીસ અને રોજિંદા વપરાશનું પાટલૂન પહેર્યું હતું. અને પટ્ટાને બદલે કેડે સૂતળી બાંધી હતી. ગામમાં કોઈ એને ઓળખતું ન હતું.

'તો....એનું નામ કાર્લોસ સેન્ટેનો' લખવાનું પૂરું થયું એટલે પાદરી ધીમેથી ગણગણ્યા....

'સેન્ટેનો આયલા, એ મારો એકનો એક દીકરો હતો.' સ્ત્રીએ કહ્યું.

પાદરી ફરીથી ટેબલના ખાના તરફ ગયા. બારણાની અંદરની બે બાજુએ બે મોટી કટાઈ ગયેલી ચાવીઓ લટકતી હતી. છોકરીએ કલ્પના કરી કે સેંટ પીટરની ચાવીઓ હતી. દીકરીની ઉંમરે માએ પણ એમ જ વિચાર્યું હશે. અને પાદરીએ પોતે કદીક એવું જ વિચાર્યું હશે. તેમણે ચાવીઓને નીચે ઉતારીને કઠેરા ઉપર પડેલી ઉઘાડી નોટ ઉપર મૂકી અને સ્ત્રીની સામું જોઈને પોતે હમણાં જ લખેલા પાના ઉપર એક જગ્યાએ આંગળી ચીંધી અને કહ્યું : 'અહીંયા સહી કરો.'

સ્ત્રીએ પાકીટને બગલમાં દબાવીને સહી કરી. છોકરીએ ફૂલો હાથમાં લઈ લીધા

અને પગ ઢસડતી ઢસડતી કઠેરા આગળ આવીને ધ્યાનપૂર્વક પોતાની માને જોવા લાગી.

પાદરીએ નિસાસો નાખ્યો. 'તમે કદી એને સારા રસ્તે ચઢાવવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો ?' સહી પૂરી કરીને સ્ત્રીએ જવાબ વાળ્યો. 'એ બહુ સારો માણસ હતો.'

પાદરીએ પહેલાં સ્ત્રી તરફ અને પછી છોકરી તરફ જોયું અને તે લોકો રડતા નહોતાં તે જોઈને તેને એક જાતનું આશ્ચર્ય થયું. સ્ત્રીએ એ જ અવાજમાં ચાલુ રાખ્યું.

'મેં એને કહેલું કે કોઈની પણ ખાવાની વસ્તુ કદી છીનવી ના લઈશ અને એ પણ મારું કહ્યું માનતો. બીજી બાજુએ, પહેલાં જ્યારે મુક્કાબાજીની હરીફાઈમાં એ ભાગ લેતો ત્યારે એ ત્રણ દિવસ સુધી તો થાક્યોપાક્યો પથારીમાં કણસતો.......

'એના દાંત પણ બધાં બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવ્યા હતા.' છોકરીએ ટાપશી પૂરી.

'ખરી વાત છે.' સ્ત્રીએ સંમત થતાં કહ્યું, 'એ દિવસોમાં મારા દરેક કોળિયામાં મારા દીકરાને શનિવારે જે માર પડતો તેનો સ્વાદ ભળ્યો હતો.'

'ભગવાનની ગતિ અકળ છે.' પાદરીએ કહ્યું. પણ એમણે કંઈ ખાસ ચુકાદો આપતા હોય એવી રીતે ના કહ્યું. થોડાઘણા અનુભવે તેમને સંશયવાદી બનાવી દીધા હતા. તે કારણે અને થોડોક તો ગરમીનો પણ પ્રભાવ ખરો. ઊંઘ આવતી હોવાથી એક મોટું બગાસું ખાતા તેમણે કાર્લોસ સેન્ટેનોની કબર કઈ રીતે શોધવી તે વિષે સૂચનાઓ આપી. જ્યારે તેઓ પાછા આવે ત્યારે તેમને ખખડાવવાની જરૂર નહોતી. બારણા નીચેથી જ ચાવી સરકાવી દેવી, અને દેવળ માટે જે કંઈ આપવું હોય તે ત્યાં જ મૂકી દેવું. સ્ત્રીએ ખૂબ જ ધ્યાનપૂર્વક એમની સૂચનાઓ સાંભળી પણ એમનો આભાર માન્યો ત્યારે તેના મુખ ઉપર સ્મિત ન હતું.

પાદરીને બહારથી કોઈક જાળી સાથે નાક દબાવીને ડોકિયા કરતું હોય તેવું લાગ્યું. બહાર છોકરાઓનું એક ટોળું હતું. બારણું પૂરેપૂરું ખુલ્યું કે તરત જ છોકરાઓ આઘાપાછા થઈ ગયા. આમ તો આડે દિવસે આ વેળાએ શેરીમાં ચકલુંય ફરકતું ના હોય અને હવે તો માત્ર છોકરાઓ જ નહિ મોટેરાં પણ બદામડીના છાયામાં ટોળે વળ્યા હતાં. મૃગજળમાં તરતી શેરીમાં ધ્યાનથી જોતાં જ પાદરીને બધું સમજાઈ ગયું. ધીમેથી તેમણે બારણું બંધ કરી દીધું.

'તમે સહેજ થોભી જાવ.' એમણે સ્ત્રીની સામે જોયા વગર જ કહ્યું.

એમની બહેન પોતાના રાત્રિ પોષાક ઉપર કાળી બંડી પહેરીને બહાર આવી. એના વાળ ખભા સુધી પથરાયેલા હતા. એણે ચૂપકીદીથી પાદરી તરફ જોયું.

'શું હતું ?' પાદરીએ પૂછ્યું.

'આ લોકોની નજર પડી ગઈ છે.' એમની બહેન ધીમેથી ગણગણી.

'તમે પેલી પાસનાં બારણામાં થઈને જાવ, એ સારું પડશે.' પાદરીએ કહ્યું.

'ત્યાં પણ એવું જ છે. દરેક જણ બારીએથી ડોકિયાં કરે છે.' અત્યાર સુધી તો સ્ત્રીને કંઈ જ ખબર ના પડી હોય તેમ લાગતું હતું. તેણે ધાતુની જાળીમાંથી બહાર શેરીમાં

જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પછી તેણે છોકરી પાસેથી ફૂલનો ગુચ્છો લઈ અને બારણાં તરફ ચાલવા માંડી. છોકરી પણ તેની પાછળ પાછળ ગઈ.

'સૂરજ આથમે ત્યાં સુધી રોકાઈ જાવ.' પાદરીએ કહ્યું.

'તમે પરસેવે રેબઝેબ થઈ જશો.' એમની બહેને કહ્યું. 'ઊભા રહો, હું તમને નાની છત્રી આપું.'

'આભાર, જે છે તે જ ઠીક છે.' સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો અને છોકરીનો હાથ પકડી શેરી તરફ ચાલવા માંડી.

અનુ. નિયતિ દેરાસરી

એક દન્તકથા

રાઈનર મારિયા રિલ્કે

કોઈ લંગડા માણસને વાર્તાઓ કહેવાની કેવી મજા આવે ! તંદુરસ્ત માણસો તો બદલાયા કરતા હોય છે; એ લોકો વસ્તુઓને ઘડીકમાં એક દૃષ્ટિકોણથી તો ઘડીમાં બીજા દૃષ્ટિકોણથી જોતા હોય છે, અને જ્યારે તમે એમની સાથે ચાલતા હોય છે ત્યારે એઓ કલાકેક સુધી તમારી જમણી બાજુ ચાલશે અને પછી એકાએક તમારી ડાબી બાજુથી તમારી વાતમાં હોંકારો પૂરશે. એમ કરવાથી એઓ વધુ વિનયી અને સંસ્કારી લાગશે એવી એમની માન્યતાથી એઓ આવું કરતા હોય છે. લંગડા માણસની બાબતમાં આવું કશું બનવાનો ભય હોતો નથી. એ ચાલી નથી શકતો તેથી એ વસ્તુઓના જેવો જ લાગે છે; વસ્તુઓ સાથે એ ઘનિષ્ઠતા કેળવતો પણ હોય છે. લંગડા માણસની બાબતમાં આવું કશું બનવાનો ભય હોતો નથી. એ ચાલી શકતો નથી તેથી એ વસ્તુઓના જેવો જ લાગે છે; વસ્તુઓ સાથે એ ઘનિષ્ઠતા કેળવતો પણ હોય છે. એથી એ જાણે બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં ચઢિયાતી વસ્તુ જેવો લાગતો હોય છે; કારણ કે એ એક એવી વસ્તુ છે જે નિઃશબ્દ બનીને જ નહીં પણ એના વિરલ શાન્ત શબ્દોથી અને નમ્ર આદરની લાગણીથી સાંભળે છે.

મારા મિત્ર એવાલ્ડને વાર્તા કહેવાનું મને બહુ ગમે છે. જે બારીમાંથી ડોકાવાની એને ટેવ છે તે બારીમાંથી મને સાદ દઈને એણે કહ્યું, 'મારે તને કંઈક પૂછવાનું છે' ત્યારે મને ખૂબ આનન્દ થયો.

હું તરત એની પાસે ગયો અને એના ખુશખબર પૂછ્યા.

'ગયે વખતે તેં જે વાર્તા મને કહી હતી તે તું ક્યાંથી શોધી લાવ્યો હતો ? કોઈ ચોપડીમાંથી ?' આખરે એણે મને પૂછ્યું.

મેં સહેજ ખિન્ન થઈને કહ્યું, 'હા, ઇતિહાસકારોએ એ વાર્તાને એ મરી ગયા પછી એમનાં થોથાંમાં દાટી રાખી હતી; એને કાંઈ ઝાઝો સમય થયો નથી. હજી તો સોએક વરસ પહેલાં તો એ અલબત્ત, બેદરકારીથી, લોકોના હોઠ પર જીવતી હતી. પણ આજકાલ

લોકો જે શબ્દો વાપરે છે તે એવા વજનદાર હોય છે કે એને ગાઈ શકાતા નથી. એ શબ્દો જ એ વાર્તાના શત્રુ બની રહ્યા. એક પછી એક હોઠ પરથી એ ભૂંસાતી ગઈ અને સૂકાઈ ગયેલા બે હોઠ પર જ જીવતી રહી. એક વિધવાની ટૂંકી મૂડીને આધારે તે એ કેટલુંક જીવવાની હતી ! ત્યાં જ આખરે એ, કોઈ વારસ આપ્યા વિના, મરી ગઈ અને મેં કહ્યું છે તેમ એને માનપાનસહિત, એનાં બીજાં કુટુમ્બીઓની સાથે, પોથીમાં દાટી દેવામાં આવી.'

'એ મરી ગઈ ત્યારે એ ખૂબ ઘરડી થઈ ગઈ હતી ?' મારા મિત્રે મારી વાત કરવાની આલંકારિક રીતને સ્વીકારી લેતાં પૂછ્યું.

'એને ચારસોપાંચસો વર્ષ થયાં હશે.' મેં એને સાચી જ માહિતી આપી.

'એનાં કેટલાંક સમ્બન્ધીઓ તો એથીય લાંબાં આયુષ્યવાળાં હતાં.'

'કોઈ પોથીમાં સૂઈને આરામ લીધા વિના ?' અચરજ પામીને એવાલ્ડે પૂછ્યું.

મેં એને સમજાવતાં કહ્યું, 'મને ખબર છે ત્યાં સુધી એ વાર્તાઓ આખો વખત એક હોઠ પરથી બીજા હોઠ પર ફર્યા કરતી હતી.'

'એઓ કદી સૂઈને આરામ કરતી જ નહોતી ?'

'કરતી જ હતી ને, ગાનારના હોઠ પરથી સરીને, કોઈના હૂંફાળા અને અંધારા હૃદયમાં એ ઘડીભર આરામ કરી લેતી હતી.'

'પણ એ લોકો એટલા બધા શાન્ત હતા કે ગીતો એમનાં હૃદયમાં સૂતાં જ રહે ?' એવાલ્ડને જાણે આ વાત ગળે ઊતરતી જ નહોતી.

'એવું જ હશે ને ! કહેવાય છે કે એ લોકો બોલતા બહુ થોડું; ધીમે ધીમે લય દ્રુત થતો જાય એવાં નૃત્યો કરતાં. એના લયને એમના ડોલવાની સાથે સમ્બન્ધ હતો; અને ખાસ તો એ કે એ લોકો કદી ખડખડ હસતા નહિ. આજે તો આપણે લોકોને ઘણી વાર મોટેથી હસતા સાંભળીએ છીએ – આપણી સંસ્કૃતિની આટલી બધી પ્રગતિ થઈ હોવા છતાં.'

એવાલ્ડ બીજા પ્રશ્ન પૂછવાની અણી પર જ હતો, પણ તે એણે દબાવી દીધો ને હસી પડ્યો. 'હું પૂછ પૂછ કર્યા કરું છું, પણ તારે વાર્તા કહેવી હશે ને ?'

એણે મારા તરફ જોઈને કહ્યું.

'વાર્તા ? કોણ જાણે. મારે તો એટલું જ કહેવું હતું કે આ ગીતો અમુક કુટુમ્બોની વારસાગત સમ્પત્તિ હતી. પેઢી દર પેઢી એ ચાલ્યાં આવતાં હતાં જેમ કોઈ કુટુમ્બમાં એકનું એક બાઈબલ બાપદાદાના જમાનાથી સચવાતું આવે છે તેમ. એ કાંઈ એમ ને એમ મૂકી રાખવામાં આવે નહીં, એ વપરાય પણ ખરું, અને તેથી દરરોજના ઉપયોગનાં એના પર ચિહ્નો પણ અંકાયાં હોય. જે માણસને આવો વારસો નહિ મળ્યો હોય તે આ ગીતો ગાઈ ન શકવાને કારણે એનાં કુટુમ્બીઓથી જુદો પડે; અથવા તો એના બાપદાદાના વખતનાં થોડાં જ ગીતો જાણતો હોય અને બીજાં ઘણાં ગીતોનો એને કશો અનુભવ જ નહિ હોય.

'યેગોર ટિમોફિયેવિચની જ વાત લઈએ. એણે એના બાપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ લગ્ન કર્યાં. એની વહુ હતી તો રૂપાળી. એની સાથે એ કીવ ગયો. એ પવિત્ર શહેર ગણાતું. એની આજુબાજુ પુરાણા રૂઢ સંપ્રદાયને માનનારા ઘણા મોટા મોટા હુતાત્માઓની કબરો છે. ટિમોફીએ (અને આ ટિમોફીના જેવો આજુબાજુના દસ ગાઉના પંથકમાં કોઈ ગાનારો નહોતો) અને એના પાડોશીઓને કહ્યું કે એને તો ઘણી વાર ખાતરી થઈ જ ચૂકી હતી કે એને યેગોર નામનો કોઈ દીકરો હતો જ નહિ. આમ છતાં એ વિષાદ અને પશ્ચા ાપથી મૂગો થઈ ગયો. ધૂળથી છવાયેલા વાયોલિનમાં જેમ ઘણા સૂરો ઢબુરાઈને પડી રહ્યા હોય એમ એ ડોસામાં ઘણાં ગીતો રૂંધાઈને રહ્યાં હતાં. એનો વારસો લેવાને ઘણા જુવાનિયાઓ એની ઝૂંપડીમાં ટોળે વળ્યા, પણ એ બધાંને એણે કાઢી મૂક્યા. એ લોકો કરગરીને કહેવા લાગ્યા, 'બાપા, અમને એકાદ ગીત તો આપો. જોજોને, અમે એને ગામડાંઓમાં લઈ લઈ જઈશું અને પછી તમે એને સાંજ ઢળતાં ગોરજ વેળાએ ગમાણો શાન્ત થઈ ગઈ હોય ત્યારે ખેતરોના વાડાઓમાંથી ગવાતું સાંભળશો.'

'બુઢ્ઢો હંમેશાં ચૂલા પાસે બેઠો રહેતો ને માથું ધૂણાવ્યા કરતો. એને કાને બરાબર સંભળાતું નહોતું. એના ઘરની આજુબાજુ ફર્યા કરતા જુવાનિયાઓ ગીતની માગણી કરતા હતા કે કેમ તેની એને કશી ખબર પડતી નહોતી, તોય એ એના ધોળા વાળવાળું માથું હલાવીને 'ના, ના, ના,' કહ્યા કરતો. એમ કરતાં કરતાં જ આખરે એ ઊંઘી જતો અને ઊંઘમાંય 'ના, ના' કર્યે જતો. જુવાનિયાઓ જે ઇચ્છતા હતા તે કરવાનું એને ગમ્યું હોત; હવે થોડા જ વખતમાં એની મૃત મૂગી માટીમાં એ ગીતો ધરબાઈ જવાનાં હતાં એ વિચારે એ પણ ખિન્ન તો હતો જ. પણ જો એણે આ જુવાનિયા પૈકીના એકાદને કશુંક શીખવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો એનો દીકરો યેગોરુશ્કા એને જરૂર યાદ આવી ગયો હોત – ને તો પછી કોણ જાણે શુંનું શું બન્યું હોત ! કારણ કે એ કશું બોલતો નહોતો તેથી જ કોઈએ એને આંસુ પાડતાં જોયો નહોતો. દરેક શબ્દની પાછળ એનાં ડૂસકાં રહ્યાં જ હતાં. આથી જ તો કશું બોલાઈ જશે એવું લાગે કે તરત જલદી જલદી કાળજીપૂર્વક એણે એનું મોઢું બંધ કરી દેવું પડતું. રખે ને એ શબ્દો બોલાઈ જશે તો એવી એને બીક રહ્યા કરતી.

'બુઢ્ઢા ટિમોફીએ એના એક માત્ર દીકરા યેગોરને થોડાંક ગીતો ખાસ્સાં શિખવવા શરૂ કરી દીધાં હતાં. પંદર વર્ષનો યેગોર આજુબાજુનાં ગામના બધા મોટા થઈ ગયેલા જુવાનિયા કરતાં સરસ ગાતો થઈ ગયો હતો. તહેવારને દિવસે ઘણું ખરું ટિમોફી સહેજ ઢીંચીને બેઠો હોય ત્યારે એના દીકરાને કહેતો, 'યેગોરુસ્કા, મારા લાડીલા, મેં તને ઘણાં બધાં ગીતો, ભજનો અને સન્તોનાં જીવનનાં આખ્યાનો ગાવાનું શીખવી દીધું છે. તું દરરોજ એમાંનું એક ગાઈ શકે એટલું શીખવી દીધું છે. આ રાજ્યમાં હું સારામાં સારું ગાનારો છું તે તો તું જાણે છે. મારા બાપને આખા રશિયાનાં ગીતો આવડતાં હતા, તાર્તારોની વાતો પણ આવડતી હતી. તું તો હજી ઘણો નાનો છે, અને તેથી મેં તને હજી ખૂબ સરસ ભજનોની વાત તો કહી જ નથી. એ ભજનોના શબ્દે શબ્દે દીવા પ્રગટે છે. એના શબ્દોની

સામાન્ય શબ્દો સાથે સરખામણી કરી શકાય નહીં. એ સાંભળીને તહેવારના દિવસે કહ્યા કરતો – એટલે કે ઘણી બધી વાર કહેતો. આખરે એક દિવસ બુઢ્ઢા જોડે સારું એવું ઝઘડ્યા પછી અને ગરીબ ખેડૂતની કન્યા ઉસ્તિઓન્કા સાથે પણ લડ્યા પછી અલોપ જ થઈ ગયો.

આ પ્રસંગ બન્યા પછી ત્રણ વર્ષ બાદ ટિમોફી માંદો પડ્યો. એ ગાળામાં જ રશિયાના વિશાળ સામ્રાજ્યમાંથી ઘણા બધા જાત્રાળુઓ કીવ જવાને નીકળતા હોય છે. એનો પાડોશી ઓસ્સિપ એ માંદા બુઢ્ઢાને મળવા આવ્યો : 'હું જાત્રાળુઓ સાથે જાઉં છું, ટિમોથી ઇવાનિચ; હું જાઉં તે પહેલાં મને એક વાર ભેટી લેવા દો.' ઓસ્સિપ કાંઈ એ બુઢ્ઢાનો દોસ્ત નહોતો. પણ હવે લાંબી જાત્રાએ નીકળતો હતો તેથી જતાં પહેલાં બાપની જેમ એની રજા લેવાની એને ઇચ્છા હતી. એણે ગળગળા થઈને કહ્યું, 'મેં તમને કોઈક વાર દુભવ્યા છે. મને માફ કરજો. દારૂના નશામાં મારાથી એવું થઈ ગયું હશે. એવી સ્થિતિમાં આપણું કશું ચાલતું હોતું નથી તે તો તમે જાણો છો. હું તમારે માટે દેવળમાં પ્રાર્થના કરીશ. અને દીવો પ્રકટાવીશ. તો આવજો પિતાતુલ્ય ટિમોફી ઇવાનિચ, તમે ફરીથી સારા થઈ જશો અને ઈશ્વરની ઇચ્છા હશો તો તમે અમને ફરીથી તમારાં ગીતો સંભળાવશો. કેટલા લાંબા વખતથી તમે ગાયું નથી. કેવાં અદ્‌ભુત ગીતો ! એમાંનું એક્કેય અમે ભૂલી શક્યા નથી. અમનેય એ બધાં આવડે છે, પણ તમારાં જેવાં તો નહિ જ. ગાવાનું તો માત્ર તમને જ આવડે છે. એ તો કબૂલ કરવું જ પડશે. ઈશ્વરે તમને એ બક્ષિસ આપી છે. બીજાને એણે બીજું જ આપ્યું હશે. દાખલા તરીકે મને...'

બુઢ્ઢો ચૂલા પાસે હતો. એણે કણસતાં પડખું ફેરવ્યું અને એ જાણે કશુંક કહેવા જતો હોય એવું લાગ્યું. બહુ જ ધીમા અવાજે એ જે કાંઈ બોલ્યો તે યેગોરના નામ જેવું સંભળાયું. કદાચ એને કાંઈ સંદેશો મોકલાવવો હશે. પણ બારણા આગળથી જ્યારે ઓસ્સિપે પૂછ્યું, 'તમે કશું કહ્યું ?' ત્યારે એ નિશ્ચેષ્ટ પડી રહ્યો. એણે એનું ધોળા વાળવાળું માથું સહેજ હલાવ્યું, તેમ છતાં, એ તો ઈશ્વર જ જાણે કે એ શી રીતે બન્યું, ઓસ્સિપને ગયાને એક જ વર્ષ થયું હશે ત્યાં યેગોર અણધાર્યો જ પાછો ઘરે આવી ચઢ્યો. વૃદ્ધે પહેલાં તો એને ઓળખ્યો સુધ્ધાં નહિ, કારણ કે ઝૂંપડીમાં અંધારું હતું અને એની ઝંખવાઈ ગયેલી આંખો એ નવી અપરિચિત આકૃતિને જોવાને બહુ ઉત્સાહિત નહોતી. પણ ટિમોફીએ આગન્તુકનો અવાજ સાંભળ્યો ને એ ચમક્યો ને કૂદીને સફાળો એના સળેકડા જેવા પગ પર ઊભો થઈ ગયો. યેગોરે એને પકડી લીધો ને પડી જતાં અટકાવ્યો. પછી બન્ને ભેટી પડ્યા. ટિમોફી રડી પડ્યો. યેગોર એને ફરી ફરી પૂછતો રહ્યો, 'તમે લાંબી માંદગી ભોગવી હતી કે શું ?' વૃદ્ધ સહજ સ્વસ્થ થયો અને વળી ચૂલા પાસે પોતાને સ્થાને જઈને એણે બદલાયેલા, સહેજ કઠોર, અવાજે પૂછ્યુ, 'ને તારી વહુ ક્યાં છે ?'

થોડી વાર સુધી તો કોઈ કશું બોલ્યું નહિ. પછી યેગોર તિરસ્કારથી થૂંક્યો અને બોલ્યો, 'મેં એને બાળક સાથે મોકલી આપી છે.' પછી એ થોડી વાર સુધી ચૂપ રહ્યો. 'એક દિવસ ઓસ્સિપ મને મળવા આવ્યો. મેં પૂછ્યું, 'કોણ, ઓસ્સિપ નિકોફોરોવિચ ?' એણે

કહ્યું, 'હા. યેગોર તારા બાપ માંદા છે. હવે એમનાથી ગવાતું નથી. ગામમાં હવે બધું શાન્ત થઈ ગયું છે. ગામનો આત્મા જ રહ્યો નથી. કોઈ બારણું સુધ્ધાં ઠોકતું નથી, કશી હલચલ થતી નથી, કોઈ હવે રડતું નથી; અને હસવાને માટે પણ હવે કશું કારણ રહ્યું નથી.' 'હું આ વિશે વિચારું છું. શું કરવું ? આથી હું મારી વહુને બોલાવું છું.' 'ઉસ્તિઓન્કા, મારે ઘરે જવું પડશે. હવે ત્યાં કોઈ ગાતું નથી. હવે ગાવાનો વારો મારો છે. બાપા માંદા થઈ ગયા છે.'

'વારુ' ઉસ્તિઓન્કા કહે છે, 'પણ હું તને મારી સાથે લઈ જઈ શકીશ નહિ. તું તો જાણે છે કે મારા બાપ તમે રાખશે નહિ, અને હું કદાચ હવે પાછો નહિ આવું. એક વાર ત્યાં ગાવાનું શરૂ કરું પછી મારાથી અહીં પાછા નયે અવાય.' ઉસ્તિઓન્કા મારી વાત સમજે છે ને કહે છે, 'વારુ, ભગવાન તમારું ભલું કરે. અહીં ઘણા યાત્રાળુઓ આવે છે. એ લોકો મને કંઈક ને કંઈક આપશે. ભગવાન મને મદદ કરશે.' અને આમ હું ચાલી નીકળ્યો. હવે તમે મને તમારાં ગીતો ગાઈ સંભળાવો.'

'યેગોર પાછો આવ્યો છે ને બુઢ્ઢો ટિમોફી ફરી ગાવા લાગ્યો છે એ વાત બધે ફેલાઈ ગઈ. પણ એ પાનખરમાં એ ગામમાં પવન એવો સખત વાયો કે એ ગામમાંથી પસાર થનારું કોઈ પણ ટિમોફીના ઘરમાં ગીત ગવાતાં હતાં કે કેમ તે વિશે ચોક્કસ કહી શક્યું નહિ. કોઈ બારણું ઠોકતું તોય એ ઘરનું બારણું ઊઘડતું નહિ. બાપદીકરો એકલા જ રહેવા માગતા હતા. યેગોર ચૂલાની પાસેની બેઠક પર બાપ સૂતા હતા તેની કિનાર પર બેઠો અને બુઢ્ઢાના હોઠની નજીક વારે વારે કાન ધરીને સાંભળવા લાગ્યો, કારણ કે ટિમોફી ખરેખર ગાતો હતો. એનો ક્ષીણ અવાજ સહેજ કમ્પતો હતો. એ યેગોરને એનાં બધાં જ અત્યન્ત સુન્દર ગીતો સંભળાવતો હતો. યેગોર કદીક માથું હલાવતો હતો તો કદીક બેઠક પરથી ઝૂલી રહેલા એના પગ હલાવતો હતો, કેમ જાણે એ પોતે જ ગાઈ રહ્યો નહિ હોય ! આવું ઘણા દિવસો સુધી ચાલ્યા કર્યું. ટિમોફી એની સ્મૃતિમાંથી એક પછી એક ગીત શોધી કાઢતો ગયો, દરેક એકબીજાથી ચઢિયાતું ! ઘણી વાર રાતે એ એના દીકરાને જગાડતો અને એના સુકાઈને ચીમળાઈ ગયેલા હાથે મુદ્રાઓ કરીને એકાદ નાનું ગીત ગાઈ સંભળાવતો, પછી તો એક પછી એક ગીત ગાયે જતો – આળસુ સવારનો સંચાર થાય ત્યાં સુધી આવું એક અત્યન્ત સુંદર ગીત ગાયા પછી એ મરી ગયો. એના છેલ્લા દિવસો દરમ્યાન એ ઘણી વાર કડવાશથી ફરિયાદ કરતો કે હજી એની પાસે ઘણાં ગીતો રહી ગયાં છે ને એ બધાં એના દીકરાને આપવાનો હવે સમય રહ્યો નથી. એના કપાળમાં ખેતરમાં ચાસ પાડ્યા હોય તેવી ઊંડી રેખાઓ અંકાઈ ગઈ હતી. એની સ્મૃતિ સતેજ બની ગઈ હતી. એના હોઠ આતુરતાથી ધ્રૂજતા હતા. રહી રહીને એ ટટાર બેઠો થઈ જતો, એનું માથું આમથી તેમ હલાવતો, એના હોઠ ફફડતા – અને આખરે બહુ ક્ષીણ અવાજે એક નાનકડું ગીત હોઠ બહાર ફેલાઈ જતું. પણ છેલ્લે છેલ્લે તો એ દિયુક સ્ટેમાનોવિચ વિશેના, એને ખાસ ગમતાં ગીતો જ ગાયા કરતો. એના દીકરાને પણ એ

સાંભળીને અચરજ થતું હોય અને એ ગીતો જાણે પહેલી વાર સાંભળતો હોય એવો ઢોંગ કરવો પડતો જેથી એનો બાપ ગુસ્સે નહિ થઈ જાય.

'બુઢ્ઢા ટિમોફી ઈવાનિચના મરણ પછી એનો દીકરો એકલો એ ઘરમાં રહેવા લાગ્યો. ક્યાં સુધી તો એ ઘર બંધ જ રહ્યું. પછીની વસંત ઋતુમાં યેગોરે બારણાં ખોલ્યાં ને એ બહાર આવ્યો. હવે એણે દાઢી વધારી હતી. એ ગાતો ગાતો ગામમાં ફરવા લાગ્યો. પછી તો એ બાજુનાં ગામડાંમાં પણ જવા લાગ્યો. યેગોર એના બાપના જેવો કુશળ ગાયક થયો હતો એવું ખેડૂતોમાં બોલાવા લાગ્યું. એને ગંભીર તેમ જ વીર રસનાં ગીતો આવડતાં. કેટલાંક ગીતો તો એવાં કરુણ હતાં કે કોઝાક હોય કે ખેડૂત, એની આંખોમાં આંસુ આવ્યા વિના રહેતાં નહિ. વળી આ પહેલાં કોઈ ગાયકનો હતો નહિ એવો એનો અવાજ કોમળ અને વિષાદભર્યો હતો. એનો આ ગુણ અણધાર્યો જ, એ ગીતના ટેકની ધ્રુવપંક્તિ ગાતો ત્યારે, પ્રકટ થતો. એ પંક્તિ હૃદયને હલાવી નાખતી. મેં તો લોકોને એવું કહેતાં સાંભળ્યાં છે.'

'એ હલક એના બાપ પાસેથી એ નહોતો શીખ્યો ?' એવાલ્ડે મને થોડી વાર પછી પૂછ્યું.

'ના, એ એને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ તેની કોઈને ખબર નથી.' મેં કહ્યું.

હું બારી પાસેથી ખસી ગયો હતો તેમ છતાં એ લંગડો ફરી મારા તરફ સરક્યો અને મને પૂછ્યું. 'કદાચ એને એની વહુના ને બાળકના વિચાર આવતા હશે. એણે એના બાપના મરી ગયા પછી એનાં વહુદીકરાને તેડાવી લીધાં કે નહિ ?'

'ના, હું નથી માનતો કે તેડાવી લીધાં હોય. એ મરી ગયો ત્યારે તો સાવ એકલો હતો.

અનુ :સુરેશ જોષી

ધંધો એટલે ધંધો

હાઈન્રિખ બ્યોલ

મારા એ પરિચિત કાળાબજારિયા સજ્જન આજકાલ પ્રામાણિક નાગરિક બની બેઠા છે. એમને મેં ઘણા લાંબા વખતે જોયા, વાસ્તવમાં મહિનાઓ પછી અને આજે તો શહેરના સાવ જુદા જ ભાગમાં એમનો ભેટો થઈ ગયો. એ ત્યારે ધમાલિયો ભાગ હતો. આજકાલ એમની દુકાન એ ભાગમાં છે. સારામાં સારા ધોળા રંગે એ રંગી છે, ઉપર સુંદર વાળેલાં પતરાંનું છાપરું છે. નવાં નક્કોર અને મજબૂત. એ ઠંડી અને વરસાદથી એમને રક્ષણ આપે છે. ત્યાં એઓ સિગારેટ વેચે છે - કોઈ પણ કાનૂનનો ભંગ કર્યા વગર. પહેલાં તો આ જાણીને હું ખુશ થયો. કોઈ ધારાધોરણ મુજબની જિંદગી પાછી જીવવાની શરૂ કરે તો એ સારું તો લાગે જ કારણ કે અમે પહેલાં મળ્યા ત્યારે એની જરા પડતી દશા હતી અને અમે ગમગીન હતા. અમારી એ જૂની લશ્કરી ટોપી પહેરીને અમે હજી ફરતા. અને મારી પાસે થોડા પૈસા આવી ચઢે તો હું એને જઈને મળતો હતો. પછી અમે ભૂખ્યા રહેવા વિશે, લડાઈ વિશે તડાકા મારતા. જ્યારે મારી પાસે પૈસા ન હોય ત્યારે મને એ સિગારેટ આપતો કે પછી તે વખતે હું એક ભઠિયારાની દુકાન સાફ કરતો એટલે મને ડબલરોટી માટેની રેશન કુપન મળતી તે હું લઈ જતો.

આજકાલ તો એનું બરાબર ચાલતું હોય એવું મને લાગ્યું. એ સ્વાસ્થ્યની જીવન્ત મૂર્તિ સમો લાગતો હતો. એકસરખો નિયમિત પૌષ્ટિક ખોરાક લેવાથી એના ગાલ ગોળમટોળ થયા હતા. એના મુખ પર આત્મવિશ્વાસની મુદ્રા હતી. એક ગંદીગોબરી છોકરી ચૂસણિયું લેવા આવી હતી પણ એની પાસે પૈસા પૂરતા ન હતા. એટલે એણે એને ધમકાવીને કાઢી મૂકી તે મેં જોયું. એના દાંત વચ્ચે કશું ભરાઈ ગયું હોય એમ એ આખો વખત એની જીભ ફેરવ્યા કરતો.

ધંધો તેજ ચાલતો હતો. એની પાસેથી બધા સારી એવી સિગારેટ ખરીદતા હતા અને ચુઈંગ ગમ પણ.

કદાચ મારે એવું નહોતું કરવું જોઈતું - મેં એની પાસે વાત કરવાના આશયથી જઈને કહ્યું, 'અન્સ્ટ.'

એ જરાક તાજુબ થઈ ગયો. મારી સામે વિચિત્ર રીતે જોતાં જોતાં એણે કહ્યું, 'શું છે વળી ?' મને એણે ઓળખી કાઢ્યો તે તો હું જોઈ શક્યો. પણ એ પોતે ઓળખાઈ જાય એવી એની ઇચ્છા નહોતી.

હું ચૂપ રહ્યો. મેં એને જાણે નામ દઈને બોલાવ્યો જ ન હોય એવી રીતે વર્ત્યો. મારી પાસે થોડા પૈસા હતા એટલે મેં થોડીક સિગારેટ ખરીદી અને પછી ચાલવા માંડ્યું. મેં દૂરથી થોડી વાર સુધી એને જોયા કર્યો. હજુ મારી ટ્રામ દેખાતી નહોતી અને મને ઘરે જવાનું કાંઈ ખાસ મન થતું નહોતું. ઘેરે જઈએ એટલે બધા પૈસાની રકઝક કરીને માથું ખાઈ જાય. ઘરની માલકણ બાઈ ભાડું માગે. વીજળીવાળો વીજળીના પૈસા માગે. વળી ઘરે સિગારેટ પીવાની મને મના છે, કોણ જાણે ત્યાંથી માલકણ બાઈને વાસ આવી જ જાય છે. આથી એ વિફરે છે ને મને ભાંડે છે :'સિગારેટ ફૂંકવાના પૈસા છે અને ભાડું આપવાના પૈસા નથી. ગરીબ લોકોને માટે તો સિગારેટ પીવી કે દારૂ ઢીંચવો એ પાપ છે, સમજ્યા ?' હા, તે તો હું જાણું જ છું ને, તેથી તો હું છાનોછપનો સિગારેટ પીઉં છું. ઘરમાં નથી પીતો. પણ કોઈક વાર હું જાગતો પડ્યો હોઉં ને બધું શાન્ત હોય અને મને લાગે કે સવાર થતાં સુધીમાં એ વાસ વિખરાઈ જશે ત્યારે કોઈક વાર મારી ઓરડીમાં સિગારેટ પી લઉં છું.

સહુથી કપરી વાત એ છે કે મારે કશો ધંધો નથી, તમારે કંઈક ને કંઈક ધંધો તો હોવો જ જોઈએ. લોકો આપણને એવું કહેતા રહે છે. એવોય વખત હતો કે જ્યારે લોકો કહેતા કે ધંધો હોવો એ જરૂરી નથી. ત્યારે જરૂર હતી માત્ર સૈનિકોની. પણ હવે એવું કહેવા લાગ્યા છે કે ના, ધંધો તો જોઈએ, પણ એવું કશું છે નહિ. હું આળસુ નથી પણ લોકો જે ધંધો મને સુઝાડે છે તે કરવો મને ગમતો નથી, ઈંટ રોડાં સાફ કરવાં, કપચી લઈ જવી - આ બધું કરવું મને ગમતું નથી. બે કલાકમાં તો હું પરસેવે રેબઝેબ થઈ જાઉં છું. મારી આંખે ઝાંખ વળે છે અને હું ડૉક્ટર પાસે જાઉં છું તો કહે છે કે ના, તમને કશું થયું નથી. એ માત્ર મારો ગભરાટ જ હશે. આજકાલ લોકો જ્ઞાનતન્તુની નબળાઈની ઘણી વાતો કરે છે. ગરીબ હોવું અને વળી વધારામાં આવી નબળાઈ, એ તે કેમ સહ્યું જાય. પણ મારા જ્ઞાનતન્તુઓ બહુ તંગ થઈ ગયા છે. હું ખાસ્સા લાંબા ગાળા સુધી સૈનિક રહ્યો છું. મને લાગે છે કે નવેક વરસ થયાં હશે, કદાચ એથી વધારે પણ હોય. મને ખાતરી નથી. એક વખત એવો હતો કે કશો ધંધો હોય એનો મને આનંદ હતો. મને વેપાર કરવાની ખૂબ ઇચ્છા હતી પણ એ તો જૂની વાત થઈ. એ વાત આજે કરવાનો શો અર્થ ? હવે મને કશો ધંધો કરવાનું રજમાત્ર ગમતું નથી. આખો વખત પથારીમાં પડ્યા રહેવું અને દિવાસ્વપ્નો જોયા કરવાં, એક મોટો પુલ બાંધવાને માટે કે આલિશાન ઇમારત બાંધવાને માટે કેટલાય માણસો કેટલાય કલાકો કામ કરે અને એ બધું આખરે એક

જ મિનિટમાં તોડી પાડી શકાય તો પછી આ બધી મહેનત - મજૂરીનો અર્થ શો ? મને તો લાગે છે કે એ બધી મહેનત - મજૂરી નિરર્થક જ છે. મને લાગે છે કે આને જ કારણે જ્યારે મારે પથ્થરો ઉપાડવા પડે છે અને કપચી દૂર કરવી પડે છે અને એ બધું એટલા ખાતર કે એક વધારે હોટલ ઊભી થાય ત્યારે મારું સહેજ ચસકી જાય છે.

આ થોડીક ક્ષણ પહેલાં જ હું કહી ગયો કે મારા જ્ઞાનતન્તુઓ નબળા પડી ગયા છે. પણ મને લાગે છે કે સાચું કારણ આ છે : આ બધું જ અર્થહીન છે.

સાચું કહું તો કોઈ શું માને એની મને ઝાઝી પડી નથી. પણ પાસે થોડા પૈસા હોય એ જ વસ્તુ ભયંકર છે અને થોડા ઘણા પૈસા તો હોવા જ જોઈએ ને ! એના વગર તો તમારું ગાડું ચાલે જ નહિ. વીજળીનો દીવો બાળીએ એટલે કેટલી જફા ! મીટર તો ખરું જ અને તમે જેવી સ્વિચ દબાવી કે પ્રકાશની સાથે પૈસા પણ વેરાવા લાગ્યા જ સમજો ! તમે દીવો ન બાળો તોય મીટરનું ભાડું તો ભરવાનું જ, આ જ મોટી મોકાણ છે ને- બસ, ભાડાં ભર્યાં કરો. તમારે એક ઓરડી તો જોઈએ જ. પહેલાં તો હું એક ભોંયરામાં રહેતો હતો. નીચે કાંઈ ખાસ ખરાબ નહોતું લાગતું. મારી પાસે સગડી તો હતી જ. આમ તો હું થોડા બદામી કોલસા મારી જ લાવતો હોઉં છું પણ એ લોકોએ તો મને ભોંયરાની બહાર ખેંચી કાઢ્યો. છાપાંવાળા મને ઘેરી વળ્યા, મારી છબિ પાડી અને મારે વિશે લેખ લખ્યો : યુદ્ધમાં લડી ચૂકેલો, રીઢો સૈનિક ગરીબીમાં સબડે છે. આ બધાંનું પરિણામ એ આવ્યું કે મારે મારી જગ્યા બદલવી પડી. વસવાટ યોજનાની કચેરીના માણસે કહ્યું કે એ તો એની આબરૂનો પ્રશ્ન હતો એટલે મારે ઓરડીમાં રહેવા જવું પડ્યું. એમ તો કોઈક કોઈક વાર થોડા પૈસા હું ઉપજાવી લઉં છું ખરો લોકોના સંદેશા પહોંચાડું છું, બદામી કોલસાની હેરફેર કરું છું અને કોઈકના ભોંયરામાં એની સરસ થપ્પીઓ ખડકી લઉં છું. હું એમાં બહુ પાકો નિષ્ણાત છું. હું કોઈ ખાસ વધારે મજૂરી લેતો નથી. આમ છતાં. હું ઝાઝું કમાતો નથી. એમાંથી તો પૂરું ભાડુંય ભરી શકાતું નથી. કેટલીક વાર માત્ર વીજળીનું બિલ ચૂકવી શકાય છે કે પછી થોડીક સિગારેટ અને પાંઉ....

હું એક ખૂણામાં ઊભો ઊભો આવું બધું વિચાર્યા કરું છું. મારા એ કાળાબજારિયા મિત્રે (જે હવે એક પ્રામાણિક નાગરિક બની ગયો છે) મારા તરફ રહી રહીને શંકાભરી નજરે જોવા માંડ્યું. એ દુષ્ટને હું કોણ છું એની તો ખાસ્સી ખબર છે —અને લોકો કયાં એકબીજાને ઓળખતાં નથી હોતાં, ખાસ કરીને લાગલગાટ બે વરસ સુધી દરરોજ એકબીજા જોડે વાતચીત કરતાં હોય ત્યારે ! કદાચ એને એમ હશે કે હું એની પાસેથી કશું તફડાવી લઈશ. હું કાંઈ એવો બાઘો નથી કે આવી ભીડવાળી જગ્યાએ, મિનિટે મિનિટે ટ્રામ આવ્યા કરતી હોય ત્યારે અને ખૂણામાં પોલિસ ઊભો હોય ત્યારે કશું તફડાવું . એમ તો હું તફડાવું ખરો પણ જુદી જગ્યાએથી. કોલસા જેવી વસ્તુ તો તફડાવી જ પડે, ઊન પણ. એક દિવસ તો મેં ભઠિયારાને ત્યાંથી એક પાંઉ પણ તફડાવી લીધેલો. એ કેટલી ઝડપથી અને કેટલી સહેલાઈથી મેં તફડાવેલો કે જે હું તમને કહું તો કદાચ તમે મારી વાત માનો નહિ. હું

તો પાંઉ ઉપાડતોકને ચાલવા માંડયો, સાવ ઠંડે કલેજે, જાણે કશું બન્યું જ નથી. ખૂણા સુધી પહોંચ્યો કે તરત દોડવા માંડયો, પણ હવે પહેલાંના જેટલી હિમ્મત રહી નથી.

એવા ખૂણા આગળ ઊભા રહીને કશું તફડાવવાની મારી દાનત નહોતી. એમ કરવું ઘણી વાર ખૂબ સહેલું હોય છે, પણ મેં કહ્યું ને કે હવે મારામાં એવી હિમ્મત નથી. કેટલીય ટ્રામ આવીને ઊભી રહી એમાં મારી પણ ટ્રામ હતી. અર્ન્સ્ટ મારી સામે એમાંથી ત્રાંસી નજરે જોઈ રહ્યો હતો. હું કઈ ટ્રામમાં જાઉં છું એની પણ એ દુષ્ટને ખબર છે.

પણ મેં તો સિગારેટનું ઠૂંઠું ફેંકી દીધું, બીજી સિગારેટ સળગાવી અને જ્યાં હતો ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. સિગારેટનાં ઠૂંઠાં ફેંકી દઈ શકું એટલી તો મારી પ્રગતિ થઈ છે. પણ બીજું કોઈ ફેંકી દીધેલાં ઠૂંઠાં એકઠાં કરતું જ હોય છે. આપણે તો એવાનોય ખ્યાલ રાખવાનો ને ! એ બધાં કાંઈ એકના એક નથી હોતા. યુદ્ધકેદીની છાવણીમાં મેં તો કર્નલને સુધ્ધાં ઠૂંઠાં વીણતો જોયો છે. પણ આ ઠૂંઠાં વીણનારો કર્નલ નહોતો. મેં એને ધારી ધારીને જોયો. એની કામ કરવાની પદ્ધતિ આગવી જ હતી. જાળમાં સંતાયેલાં કરોળિયાની જેમ એ કપચીના ઢગલા પાછળ સંતાઈ રહેતો અને જ્યારે જ્યારે ટ્રામ આવીને ઊભી રહેતી કે ઊપડતી ત્યારે ત્યારે પાછળથી નીકળીને જેટલાં ઠૂંઠાં પડ્યાં હોય તેટલાં એકઠાં કરી લેતો. મને એની પાસે જઈને વાત કરવાનું મન થતું. મને એમ લાગતું કે અમે બન્ને એક જ જાતના છીએ પણ હું જાણું છું કે એનો કશો અર્થ નથી. આવા લોકો ક્યારેય કશું કહેતા હોતા નથી.

મને શું થયું હતું તે તો કોણ જાણે પણ તે દિવસે મારે ઘેર જવું જ નહોતું. આ ઘર શબ્દ એની મને હવે જાણે કશી આળપંપાળ જ રહી નહોતી. મેં એક વધુ ટ્રામ જવા દીધી અને પછી એક સિગારેટ સળગાવી. અમારામાં શો વાંધો છે એની મને ખબર નથી. કદાચ કોઈ પ્રોફેસર સાહેબ એ શોધી કાઢશે અને એ વિશે છાપામાં લેખ લખશે. એ લોકોની પાસે બધી જ વસ્તુઓનો ખુલાસો હોય છે. યુદ્ધના ગાળામાં હતી તેવી તફડાવવાની હિમ્મત આજે પણ હોત તો કેવું સારું. એ દિવસોમાં જ્યારે કાંઈ તફડાવવાનું હોય ત્યારે અમે જ બહાર જઈને તફડાવી લાવતા.એ લોકો કહેતા કે કશી ચિંતા ન કરશો, એ કામ કરવું તે એ જાણે છે અને અમે કશુંક તફડાવવા નીકળી પડતા. બીજા બધા તો અમે જે લાવતા તે ખાઈપીને લહેર કરતા. વળી થોડું ઘેર મોકલતા પણ પોતે તો કશું તફડાવતા નહિ. એમના જ્ઞાનતંતુઓ સાબૂત હતા. તેઓ કશો ડાઘ પડવા દીધા વિના સ્વચ્છ રહેતા.

અને અમે જ્યારે ઘરે આવ્યા ત્યારે એ લોકો લડાઈમાંથી એવી રીતે બહાર નીકળી આવ્યા કે જાણે ધીમી પડેલી ટ્રામમાંથી પોતાના ઘર આગળ જ ઊતરી જતા ન હોય ! અને તે વળી કશું ભાડું આપ્યા વિના. બસ, વળાંક આગળ વળી ગયા. ઘરમાં દાખલ થઈ ગયા અને પછી જુઓ : ઘરમાં જાણે બધું એમ ને એમ અકબંધ, ચોપડીની અભરાઈ પર ધૂળ સુધ્ધાં નહિ, વહુઓએ ભોંયરામાં બટાકા એકઠા કરી રાખેલા અને થોડાં અથાણાં,

યોગ્ય લાગે તેટલું સમયાનુસાર પત્નીને ભેટવું, બસ પછી બીજી સવારે તમારે માટે તૈયાર નોકરીએ ચઢી જવું. બધું જ સરસ. વીમો ઉતરાવેલો તે ચાલુ. નાઝીઓની અસરને તો હજામતની દુકાને કંટાળો આપતી દાઢીને કઢાવી નાખીએ તેમ ખંખેરી નાખેલી. પછી યુદ્ધમાં કરેલાં પરાક્રમો, ચાંદ, ઇલ્કાબ, ઘા એ બધાંની વાતો અને એને પરિણામે બધા વાહવાહ, કરી ને કહે, ‘કહેવું પડે, તમારા જેવા માણસો ક્યાં છે ?’ એટલે તમે નમ્રતાથી કહો, ‘ભાઈ, કેવળ મેં તો મારી ફરજ બજાવી છે.’ પાછા ટ્રામના અઠવાડિયાના પાસ બધું પાછું જેવું હતું તેવું થઈ ગયું છે એની એ નિશાની.

એ દરમ્યાન એમના સિવાયના બાકીના અમે બધા ટ્રામમાં ઊભા ઊભા જ્યાં ઉતરવાનું જોખમ ખેડી શકાય એવી પરિચિત જગાની રાહ જોતા ઊભા રહ્યા. પણ એ તો કદી આવી નહિ. અમારામાંના કેટલાક વળી આગળ ગયા પણ એ લોકો ક્યાંક કૂદી પડ્યા. કેમ જાણે એમના ગંતવ્ય સ્થાને પહોંચી ન ગયા હોય !

પણ અમે તો આગળ ને આગળ વધે ગયા. ભાડું પણ આપોઆપ વધતું ગયું. અમારા ભારે સરસામાનનું પણ ભાડું કારણ કે અમે તો સીસા જેવો શૂન્યનો ભાર ખભે નાખ્યો હતો ને ! પહેલાં એક ઇન્સ્પેકટર આવ્યો અને પછી બીજો. અમે તો ખભા સંકોર્યા અને અમારાં ખાલી ખિસ્સાં બતાવી દીધાં. ટ્રામ એટલી ઝડપથી જતી હતી કે એ લોકો અમને બહાર ફેંકી દઈ શક્યા નહિ – ને વળી અમે આખરે માણસો તો ખરા જ ને ! પણ એ લોકોએ અમારાં નામ લખી લીધાં. ફરી ફરી એ લોકો અમારાં નામ લખ્યે જ ગાય. ટ્રામ આગળ ને આગળ વધ્યે જ ગઈ. જેઓ ચાલાક હતા તેઓ ગમે ત્યાં જલદી કૂદી પડયા. પછી અમે બાકીના થોડા રહી ગયા. અમારામાં કૂદી પડવાની મગદૂરી નહોતી. અમારો સરસામાન અમે ટ્રામમાં છોડી જવા જ ઇચ્છતા હતા. ટ્રામ છેલ્લે સ્થળે પહોંચે ત્યારે ભલે એનું લિલામ થઈ જાય. પણ છેલ્લું સ્થળ તો આવ્યું જ નહિ, ભાડું વધ્યે જ ગયું : ટ્રામ વધારે ને વધારે ઝડપથી દોડયે જ ગઈ, ઇન્સ્પેકટરોને અમારે વિશે વધારે ને વધારે શક પડતો ગયો. મેં મારું સિગારેટનું ત્રીજું ઠૂંઠું ફેંકી દીધું ને ટ્રામના સ્ટોપ આગળથી ધીમે ધીમે ચાલવા માંડયું. મારે હવે ઘેર જવું હતું. મને ચક્કર આવતા હતા. ખાલી પેટે આટલી બધી સિગારેટ નહિ પીવી જોઈએ તે હું જાણું છું. મારો એ પહેલાંનો કાળાબજારિયો મિત્ર એનો કાયદેસરનો ધંધો હવે ક્યાં કરે છે એ જોવાનું મેં હવે છોડી દીધું. ખરેખર મને ગુસ્સે થવાનો કશો અધિકાર નથી. એ કૂદી શક્યો ને સફળ થયો, બરાબર તક જોઈને. પણ કોઈ ચૂસણિયું માગવા આવે ને પાંચ પૈસા ઓછા હોય તો તેથી એને ધમકાવીને હાંકી મૂકે એ બરાબર નથી. કદાચ કાયદેસરના ધંધામાં એવું જ હશે, મને ખબર નથી.

મારી ટ્રામ ઊભી રહી કે તરત પેલો ઠૂંઠાં વીણનારો ટ્રામની રાહ જોઈને ઊભેલા માણસોની વચ્ચે જઈને ઠૂંઠાં વીણવા લાગ્યો. આપણે એને એમ કરતો જોઈએ તે એને ગમતું નથી. એ હું જાણું છું. એવું ન બને તે એને ગમે પણ બને છે તો એવું જ.

ટ્રામમાં ચઢ્યો ત્યાં સુધી મેં અર્ન્સ્ટ સામે જોયું નહિ. પણ એ તો દૂર જોઈને બૂમો

પાડવા લાગ્યો, 'ચોકલેટ કેન્ડી, સિગારેટ!' શું ખોટું હતું તે તો મને સમજાયું નહિ પણ આ પહેલાંના સમયમાં એ મને વધારે ગમતો હતો. ત્યારે એને પાંચ પૈસા ઓછા હોય તેથી કોઈને કાઢી મૂકવાની જરૂર નહોતી પણ હવે તો એ રીતસરનો ધંધો કરે છે અને ભાઈ ધંધો એટલે ધંધો.

અનુ. ઉપમન્યુ વૈદ્ય (સુરેશ જોષી)

ખિસકોલીઓ - અને ખિસકોલીઓ

ગેર્ગેલી રાકોસી

તે નિરાંતે ઊંઘ્યો ન હતો.

ખિસકોલી ઉત્પાદક સહકારી મંડળીની મોટી બારી સામે ઊભા રહીને તે અંદર ડોકિયાં કરતો હતો.

ખિસકોલી બનાવતા આ વિચિત્ર કેન્દ્રનો ભેટો કેટલાંય અઠવાડિયાં પહેલાં અચાનક થઈ ગયો હતો. અંદર ચાલી રહેલા કામની ઝડપથી ચકિત થઈને તે ત્યાં કલાકો સુધી, દિવસો સુધી ઊભો રહેતો હતો. એક પછી એક મોટા મોટા ખટારા - માલસામાનથી લદાયેલા ખટારા - આવતા, સાંકડી શેરીની દીવાલોમાં સુસ્ત એન્જિનોના ઘરઘરાટ સંભળાતા, ઓટલાની બાજુઓ મોટા અવાજ સાથે ધ્રૂજી ઊઠતી અને કાટ જેવા રંગવાળા, સુંવાળી રૂવાંટીવાળા કાપડની ગાંસડીઓ ઉતારાતી. બીજા કોઈ વાહનમાંથી લાકડાના વહેરવાળી ગુણો ઉતારાતી અને થોડે આગળ નેતરની નાની ટોપલીઓમાં એ વહેર ભરાતો. વચ્ચે વચ્ચે નાની નાની ગાડીઓ ઊભી રહી જતી; ડ્રાઈવર જ્યારે પાછલું બારણું ખોલતો ત્યારે આસપાસનાં મકાનોની દીવાલો પર વિવિધરંગી પ્રકાશ રેલાઈ જતો - હીરાની જેમ ઝગમગતી, ખિસકોલીની આંખો લઈને ડ્રાઈવર આવતો. ક્યારેક ઘોડાના વાળના મોટા વીંટા આવતા. નાની નાની મોટરલોરીઓમાં કથ્થઈ રંગની, ઘેટાંની રૂવાંટી ભરેલી મોટી મોટી કોથળીઓ આવતી અને જ્યારે સામાન ઉતારનારા, માથે ટોપી પહેરેલા નોકરો જેવા દરવાજા ખોલે કે તરત જ કોથળીઓમાંથી લીરા લટકતા દેખાય, પતાકાઓની જેમ ઝૂલતી ખિસકોલીઓની પૂંછડીઓ જ ન હોય જાણે.

પરંતુ અત્યારે તો શેરી સાવ સૂની હતી. થોડાં અઠવાડિયાં ચાલે તેટલો માલસામાન ત્યાં હોવો જોઈએ એમ માની લેવું રહ્યું.

તેણે એક મહત્ત્વની વિગત જોઈ.

એક મોટા ટેબલની આજુબાજુ બેસીને કેટલીક સ્ત્રીઓ ખિસકોલીઓ બનાવતી હતી.

બધી સ્ત્રીઓ એક સરખી ઝડપથી હાથ હલાવતી હોય એમ દેખાતું હતું. આમ છતાં ટેબલની વચ્ચે ઢગલો કરેલી ખિસકોલીઓ એકબીજાથી બહુ જુદી પડી જતી હતી.

પોતે જોવામાં કશી ભૂલ તો નથી કરતો ને તેની ખાતરી કરવા માટે તે થોડો પાસે ગયો.

પ્રાણીઓનાં રમકડાંનો જેવો દેખાવ હોવો જોઈએ તેવો દેખાવ મોટા ભાગની ખિસકોલીઓનો હતો. તે આકર્ષક, સુન્દર અને સુડોળ દેખાતી હતી. તેમની મૂછો ઘોડાના વાળમાંથી બનાવી હતી, આંખો કાચની, રૂવાંટી ઘેટાના ઊનની હતી, પૂંછડીઓ તાર પર ગૂંથીને બનાવી હતી – આ વિગતો ગમે તે વ્યક્તિ કહી આપે એ કબૂલ. છતાં તેમની સામે જોયા કરવાનું, તેમને હાથમાં રમાડવાનું, કાન આમળવાનું ગમે. બધી સ્ત્રીઓ એકસરખી રીતે ઝડપથી હાથ હલાવ્યા કરતી હતી. આમ છતાં મોટા ભાગની ખિસકોલીઓ ખિસકોલીઓ લાગતી ન હતી.

આ બીજા વિભાગમાં તમે જેને 'તે' કહીને ઓળખાવો એવી ઘણી બધી હતી (તેમને નામ આપવાનું પણ અશક્ય હતું). કેટલીક ખિસકોલીઓનાં પેટ સસલાનાં પેટ જેવાં હતાં, કેટલીકનાં માથાં મોટાં ઉંદર જેવાં હતાં, કેટલીકના પંજા સસલાના જેવા હતા, પણ ખરેખર તો એમાંની કોઈ પણ ખિસકોલી નાનાં કે મોટાં ઉંદર જેવી, સસલા જેવી પણ દેખાતી ન હતી. આટલું ઓછું હોય તેમ આ પાતળી ચીકણી કલ્પનાઓવાળી એકે એક આકૃતિ બેડોળ હતી. એક પગ બીજા પગ કરતાં લાંબો યા ટૂંકો હતો. પૂછડીઓ તેમની પીઠની વચ્ચે ચોંટાડેલી હતી, વાળની લટ તેમના કાનની ટોચ પર હોવાને બદલે કાનની નીચેના ભાગમાં હતી. આંખો વચ્ચે વધારે પડતું અંતર હતું અથવા તો એકાદ આંખ માથાની બરાબર વચ્ચે ચોંટાડી દીધી હતી, એકાદની તો મૂછો પણ ઘોડાની કેશવાળીની જેમ ગરદનમાંથી ફૂટેલી હતી.

આ બધી સ્ત્રીઓ ઝડપથી અને એકસરખી રીતે કામ કરતી હતી, તથા એક જ પ્રકારની સામગ્રી વાપરતી હતી છતાં આમ બનતું હતું.

ટેબલની વચ્ચે ધીરે ધીરે મોટા થઈ રહેલા ઢગલામાં તે ખિસકોલીઓ જોઈ રહ્યો હતો. એ વખતે તેની નજર એક ખિસકોલી પર પડી. તે પહેલા વિભાગમાં આવતી હતી અને વધારામાં તે સૌથી સુન્દર હતી. તે જીવતીજાગતી ખિસકોલી જેવી લાગતી હતી. ઘવાયેલી આંખો માટે તે આશ્વાસન રૂપ હતી. જીવતીજાગતી ખિસકોલી જેવી ?

ખરેખર !

ખિસકોલીએ તેની સામે જોયું.

શું તે સ્વપ્ન જોતો હતો ? તેણે આંખો ચોળી. ના, એ સ્વપ્ન નહોતું.

ખિસકોલી હાલી, બાકીની ખિસકોલીઓથી તે અળગી પડી, ટટ્ટાર ઊભી રહી અને ચંચળ બનીને તે મૂછો ગોઠવવા લાગી.

ખૂબ આશ્ચર્ય પામીને તે જોવા લાગ્યો. જીવનમાં ક્યારેય આવું દૃશ્ય તેણે જોયું ન

હતું. જો અત્યારે તેણે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તે માત્ર અસ્પષ્ટ બબડાટથી વધારે કશું કરી શકત નહીં. આ તો બહુ મોટો ચમત્કાર હતો ! તે મૂંઝાઈ ગયો, લગભગ બેસુધ બની ગયો, જેમતેમ કરીને સાનભાન મેળવવામાં થોડો સમય તેને લાગ્યો.

હવે પેલી ખિસકોલી ટેબલની આજુબાજુ ઠેકડા ભરવા લાગી. આ ખિસકોલી સાચેસાચ જીવતીજાગતી ખિસકોલી હતી. એમાં તો સહેજ પણ શંકા ન હતી, પરંતુ વધારે વિચિત્ર વાત કંઈ આ નહતી.

કોઈ કરતાં કોઈએ આના તરફ ધ્યાન આપ્યું જ નહિ એ જ સૌથી વધારે વિચિત્ર હતું.

ચાલો, કદાચ એમ માની લો કે પેલી સ્ત્રીઓ માથાં નીચાં રાખીને કામ કર્યા કરતી હોવાથી તેમનાં જોવામાં આ વાત ન આવે પણ પેલો ફોરમેન ? તે ટેબલથી બહુ દૂર ઊભો ન હતો એટલે તેના ધ્યાન બહાર તો આ વાત જાય જ કેવી રીતે ? ભૂરો પોશાક પહેરીને ખિસ્સામાં હાથ રાખીને તે ત્યાં ઊભો હતો; તેનો ચહેરો આનન્દી નહીં પણ ભરાવદાર અને સખત હતો. લબડી પડેલા અને અશક્ત જેવા લાગતા ચહેરા પર એક પ્રકારનો કંટાળો હતો, અને તેની આંખો ટેબલ પર જ હતી.

ખિસકોલીએ ઢગલાની આજુબાજુ અડધો રસ્તો કાપ્યો, તે થોડી થોડી વારે અટકતી હતી, કુતૂહલથી અને સાવચેતીથી જોતી હતી. પસાર થતાં થતાં આકસ્મિક રીતે જ ત્યાં બેઠેલી કુશળ સ્ત્રીઓના હાથ જાણે સૂંઘતી ન હોય એમ લાગતું હતું. આ નાનકડું ચંચળ પ્રાણી કોણે બનાવ્યું હશે તે વિષે તેને કુતૂહલ થયું. ના, આ વાત આ રીતે મૂકી ન શકાય.

કોણે આ પ્રાણીને 'સત્તા' (આ શબ્દના સાચા વ્યુત્પત્તિગત અર્થમાં) આપી હશે ?

ખિસકોલી જ્યારે સામા છેડે જઈ પહોંચી અને એકાએક ચોક્કસ જગાએ અટકી ગઈ ત્યારે તેણે પોતાનું સુન્દર નાનકડું મોં એક હાથ પર કેટલાય સમય સુધી ઘસ્યા કર્યું. એ સ્ત્રીએ ઊંચે જોયું. તેની સુન્દર ગમગીન આંખોમાં કશોક ડર દેખાતો હતો. ઘેટાના ઊનના લીરામાંથી તે કશુંક બનાવતી હતી. એ લીરા તેણે નીચે મૂક્યા અને બન્ને હાથ વડે નાનકડી ખિસકોલીને પંપાળી, હવે તેની આંખોમાં કશો ડર નહીં પણ અતિશય ભય દેખાવા માંડયો હતો. તે થોડો મૂંઝાયો પણ આ મૂંઝવણ ઉકેલવા માટે તેની પાસે એટલો બધો સમય ન હતો. સુન્દર ગમગીન આંખોવાળી તે સ્ત્રી તરત બોલી ઊઠી : 'મહેરબાની કરીને એવું ન કરતા.' તે પોતાના બન્ને હાથ વડે ખિસકોલીને સંતાડવા ગઈ, 'મહેરબાની કરીને એવું ન કરતા. ભગવાનને ખાતર !' કાચની બારીમાંથી તેનો અવાજ સ્પષ્ટપણે સંભળાતો હતો.

ભૂરાં કપડાંનો પોશાક તેની પાછળ જ ઊભો હતો. હજુ પણ તેના હાથ ખિસ્સામાં જ હતા.

તે આટલો બધો પાસે આવી ગયો હતો એની ખબર તેને પડી નહીં. એ ગમે તેમ હોય, પણ આટલો બધો ભય શા માટે ? એ સ્ત્રીની સાથે કામ કરતી બીજી સ્ત્રીઓ મૂંગી

હતી. આમતેમ થોડી નજર કરી લીધી, એ સિવાય તેમણે ઊંચે જોવાની તસદી લીધી નહીં.

ફોરમેન કશુંક બોલ્યો (એ શું બોલ્યો તે સાંભળી ન શકાયું) પેલી સ્ત્રી રડી પડી. તેની આંખો સુન્દર, ગમગીન રત્નો જેવાં આંસુઓથી ચમકવા લાગી. બે સુન્દર હાથની હૂંફમાં પેલી ખિસકોલી તો પૂરેપૂરી લપાઈને પાડ માનતી બેઠી હતી.

તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. આ ઘટનાઓથી થોડો તટસ્થ બનીને ઊભો. આટલી બધી સુન્દર સ્ત્રી તેણે કદી પણ જોઈ ન હતી - રંગમંચ ઉપર નહીં; સિનેમાના પડદા પર નહિ; તસવીરમાં નહીં; ક્યાંય નહીં; (આવા જ પ્રસંગોએ અનિવાર્ય મરણનો વિચાર અતિશય વેદના જન્માવી જાય છે) ગમે તેમ પણ એ સ્ત્રી તેને ખૂબ સુન્દર લાગી (કોઈ હંગેરિયન ફિલ્મ દિગ્દર્શકે તાજેતરમાં જ પોતાની ફિલ્મ માટે મુખ્ય અભિનેત્રીની પસંદગી ૩૪૦૦ -કે પછી ૪૩૦૦ - સ્ત્રીઓમાંથી કરી હતી એ વાત તેને યાદ આવી. કાચની પેલી બાજુએ ઊભેલી એ સ્ત્રીએ આવી કોઈ જાહેરખબરનો જવાબ આપ્યો જ ન હોત. કોઈ ફિલ્મ સ્ટુડિઓના દરવાજા આગળ ઘોંઘાટિયા ટોળાની સાથે પડાપડી કરતી કરતી તે કદી જાત જ નહીં, કારણકે તેના સૌન્દર્યમાં એક પ્રકારનું અતડાપણું હતું. પરંતુ કોઈક ચમત્કારથી ધારો કે તે ત્યાં ગઈ હોત તો પણ પેલા દિગ્દર્શક તેને જોઈને તરત જ કહી દીધું હોત - 'બીજીને મોકલો.' આ સ્ત્રી તરફ તેનું ધ્યાન જ ન જાત, જે માણસે 'એ' ફિલ્મ ભેગી કરી હતી તે માણસનું ધ્યાન ન જ જાત.

ભૂરા પોશાકવાળા માણસનો ઉષ્માહીન અવાજ હવે સંભળાયો. (આવા જ નિસ્તેજ ઉષ્માહીન અવાજ ધરાવતા એક તન્ત્રીને તે ઓળખતો હતો, સાવ અકળ જ નહીં એવા કારણસર તેણે એ તન્ત્રીનું નામ - અંગત ઉપયોગ માટે - 'કૂકડી માતા' પાડ્યું હતું. જોગાનુજોગ તેનું સામાયિક પણ તેના અવાજના જેવું જ બોદું અને નીરસ હતું. આ થયું સામાન્ય વર્ણન, એક વખત - એ સમય ક્ષણિક અન્ધારપટનો હોવો જોઈએ – તેણે એક વાર્તા છપાવવા આપી હતી. કૂકડી માતા હાથમાં વાર્તા રાખીને બેઠા હતા. તેમણે બોલવા માંડ્યું : 'હવે આપણે તમારા આ નમૂના વિશે થોડી વાતચીત કરીએ. જો તમે મને કહેવાની રજા આપો તો કહીશ કે આમ જોવા જઈએ તો તમારી વાર્તા –'ના, ના, એ વાત નહીં. આમ જોવા જઈએ તો તમારી વાર્તા !' તેણે કૂકડી માતાના હાથમાંથી હસ્તપ્રત ઝૂંટવી લીધી અને ત્યાંથી તે નાસી ગયો. આ વાર્તા પ્રગટ કરવાનું મોકૂફ રાખવાનું તે વધારે પસંદ કરત. ઈંડું બફાય તે પહેલાં દરેક દરેક ઈંડાને સેવવાનો શ્રમ કરતી કૂકડી માતાને જોયા કરવી - ના, ના, આભાર તમારો !)

'કેટી ! જો તને કહી દઉં છું - ફરી પાછું આ શરૂ ન કરીશ.' ફોરમેન બરાડ્યો. લાગણીહીન બનીને, સાવ ઉદાસીનતાથી તે બરાડ્યો. જો આ રીતે બરાડી શકાતું હોય તો !

'કેટી - એ સુન્દર અને ગમગીન આંખોવાળી સ્ત્રીનું નામ હવે તે જાણી શક્યો. તે

સ્ત્રીએ જેવી રીતે પોતાના વક્ષઃસ્થળ સાથે પેલી નાનકડી વ્હાલી ખિસકોલીને ચાંપી દીધી હતી તેવી રીતે આ નામને પણ બીજાની નજરમાંથી બચાવવા માટે સંતાડી શકશે. એ નામ તેને બહુ ગમ્યું ન હતું પણ તેથી શું ? શિયાળાની રાત્રિઓ દરમિયાન કશાકનો વિચાર કરવા માટેની સામગ્રી તેને હવે મળી ગઈ. વળી બીજી 'કેટી'ઓથી પણ તે એને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. ડોક ફેરવીને કશું કહેવાનો કેટીએ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ લાગ્યું પણ ફોરમેને તેના તરફ જોવાની પરવા ન કરી. તેની નજર છત પર મંડાયેલી હતી.

'મહેરબાની કરો. માત્ર આટલી જ વખત.' સાંભળી શકાય એવા અવાજે બોલતી એ કન્યાને (કે સ્ત્રી - તે પરણેલી હતી ?) તેણે સાંભળી.

ભૂરા પોશાકના બે મોટા ગજવામાંથી બે હાથ બહાર નીકળ્યા.

તેણે ચીસ પાડી : 'માત્ર એટલી જ વખત મહેરબાની કરો.'

તે જ પળે બે હાથ અચાનક ધસમસ્યા. બે સિંહ વડે જાણે તે કન્યાના હાથ છૂટા પડી ગયા ન હોય - સુરક્ષા શોધવા ભાગી જવા તૈયાર થયેલી ખિસકોલી નજરે પડી. પણ એટલામાં તો એક હાથ તેની કમરની આજુબાજુ વીંટળાઈ ગયો અને બીજા હાથે તેના માથા પર ફટકો માર્યો; એ નાનકડી ચંચળ કાયા, કાળજીપૂર્વક ગોઠવાયેલી તેની મૂછો, રૂવાંટીભર્યા કાન અને બીજુ બધું જ પેલી મોટી મૂઠીઓમાં અદશ્ય થઈ ગયું.

સામસામી બાજુએ બે આમળા ચઢાવ્યા અને પતી ગયું. મૂઠીઓ ખૂલી ગઈ અને નાનકડા પ્રાણીની કાયા આછા અવાજ સાથે ટેબલ પર નિશ્ચેષ્ટ બનીને પડી ગઈ. કેટીએ પોતાનું માથું ટેબલ પર ઢાળી દીધું અને ડૂસકાં ખાવા માંડ્યાં. પેલો બોદો અવાજ કેટીને સમજાવતો હતો. આ વખતે એ અવાજમાં પહેલાં કરતાં ઓછો કંટાળો હતો.

'આવું ન કરી શકાય એ તું સારી રીતે જાણે છે. હવે રોકકળ કરવાનો કશો અર્થ નથી. આમ કરવાની મંજૂરી નથી એ વાત તને કેટલીય વખત કહી છે.' કશું બન્યું જ નથી એવી રીતે ટેબલ પરની કામગીરી તો ચાલતી હતી. બે સ્ત્રીઓએ તેમનાં મોં એકબીજાની નજીક આણ્યાં અને ખૂબ આછા અવાજે બબડાટ કર્યો. એક જાડી સ્ત્રીએ ખભા ઉલાળ્યા, અશ્વમુખી જેવી લાગતી એક ઘઉંવર્ણી સ્ત્રી મૂછમાં હસવા લાગી. બસ, આ સિવાય કશું બન્યું નહિ. આ ઘઉંવર્ણી સ્ત્રીએ એક ખિસકોલી તે જ વખતે પૂરી કરી હતી પણ એ ખિસકોલી જેવી તો લાગતી જ ન હતી.

કેટીના ખભા પર ફોરમેને હાથ - એ જ હાથ - મૂક્યો.

તે બોલ્યો 'ચાલ, બસ કર.'

તે બોલી નહીં, હાલી નહીં.

ફોરમેને પીઠ ફેરવી, ખિસકોલી ઊંચકી અને જાણે માટીનું ઢેફું હોય તેમ તેને ઘાટ આપવા લાગ્યો. તેની નાજુક કમરની આસપાસ ભરાવદાર પેટ બનાવવા લાગ્યો, એક પગ વધારે ખેંચવા લાગ્યો, બીજા પગને પાતળો કરવા લાગ્યો, તેની ગરદન આમળવા લાગ્યો, તેની મૂછો વીંખવા લાગ્યો. પછી જાણે કે બધું સમુંસૂતરું ગોઠવી દીધું હોય તેમ

ટેબલની વચ્ચેના ઢગલા પર તે ખિસકોલીને ફેંકી દીધી.

કેટીના હાથમાં લપાઈ જતાં પહેલાં ટેબલની આસપાસ ઠેકડા મારતી ખિસકોલી આ જ હતી એવું તમે માની જ નહિ શકો. આ ખિસકોલીને પેલી ખિસકોલી સાથે કશો જ સમ્બન્ધ ન હતો. રૂવાંટીમાંથી બનાવેલી બીજી બધી ખિસકોલીઓના જેવી જ આ પણ હતી, કાચની તગતગતી આંખો વડે જોતી હતી; તે જે વાત જાણતો હતો તેનાથી અજાણી કોઈ પણ વ્યક્તિ આ ખિસકોલી, પેલી અશ્વમુખી, ઘઉંવર્ણી સ્ત્રીએ બનાવેલી ખિસકોલીથી જુદી પડતી હતી એ વાત કહી જ ન શકે.

ફોરમેને એ કન્યાના ખભા પર ફરી હાથ મૂક્યા.

તે બોલ્યો : 'ચાલ ચાલ હવે ! બસ કર, કેટી !' થોડી વાર રહીને તેણે ઉમેર્યું. 'આ તો જાણે તારી સગી દીકરી ન હોય એમ તું કરે છે.'

અશ્વમુખી, ઘઉંવર્ણી સ્ત્રી પાછી મલકાઈ.

તેણે ખભા પરથી પેલાનો હાથ ખસેડી નાખ્યો અને આંસુથી ખરડાયેલા ચહેરે ફોરમેન સામે જોયું.

એથી પણ વધારે, કેટલીક વખત તો ખૂબ જ વધારે. એ સરજત તો તમારી...તેનો અવાજ રૂંધાઈ ગયો. ખુરશી ખસેડીને તે ઊભી થઈ અને ઓરડાની બહાર દોડી ગઈ.

આ બધી ઘટનાઓથી થોડી વાર સ્તબ્ધ થઈ જનાર નિરીક્ષક હવે એ અવસ્થાનો ભંગ કરતો ખસ્યો. તે દરવાજા તરફ દોડ્યો અને જ્યારે એ દરવાજો બંધ જોયો ત્યારે જોરશોરથી બારણું પછાડવા માંડ્યો.

ત્યાં કોઈ ન હતું, કશું ન હતું.

બન્ને હાથ વડે તે બારણું પછાડતો હતો એટલે લાકડાના પાટિયાનો અવાજ આવતો હતો. છેવટે સાંકળ ખખડી અને નાનકડી બારી ખૂલી.

'શા માટે બારણું ઠોક્યા કરો છો ?'

'મારે અંદર આવવું છે.'

'પરવાનગી નથી.'

'મારે અંદર આવવું છે અને મેનેજર સાથે વાત કરવી છે. બહુ જરૂરી છે.'

'ધંધાદારી કામ છે ?'

'ધંધાદારી નથી પણ જરૂરી છે. દુનિયામાં આનાથી વધારે જરૂરી કામ બીજું કશું નથી. મેં જે બહારથી જોયું....'

'બહારથી એટલે ક્યાંથી ?'

'શેરીમાં ઊભા રહીને, બારીમાંથી.'

'મને તમારી વાત ન સમજાઈ.'

'શું નથી સમજાતું ?'

'શટર્સની આરપાર જોઈ શકાય કેવી રીતે ?'

'શટર્સ ? અહીં તો કોઈ શટર ન હતાં.'

'મને દલીલ કરવાનો સમય નથી.' બારી ધડાક કરતી બંધ થઈ ગઈ.

અચકાતા અચકાતા તેણે થોડાં ડગ ભર્યા, શું આ લોકો તેને મૂરખ ઠસાવવા માગે છે ? તે પાછો ફર્યો અને બારી પાસે ઉતાવળે ગયો.

પણ બારી તો ત્યાં હતી નહિ. એને બદલે કથ્થઈ રંગનું મોટું શટર તેની સામે હતું. આ શટર વસાયું હોય તો તેનો અવાજ કેમ સાંભળી ન શકાયો ? અને આ શટર વાસ્યું કોણે ? આવા શટર બહારથી જ સળિયા વડે વાસી શકાય એવું તેના જાણ્યામાં તો હતું. પરંતુ આજુબાજુ કોઈ ન હતું.

ફરી તે દરવાજા પાસે ગયો અને બારણું ખખડાવ્યું.

તેણે બારણું હચમચાવ્યું.

સારો એવો સમય તેણે બારણું હચમચાવ્યું

નાની બારી ન ખૂલી.

તેણે ધ્યાનથી સાંભળ્યું અને ફરી પ્રયત્ન કર્યો.

'મિત્ર, તમે શું કરવા ધારો છો ?'

તેની બાજુમાં એક પોલિસ ઊભો હતો.

કેટલાક શબ્દોના અર્થ કેવા બદલાઈ જતા હોય છે !

'મિત્ર' તન્ત્રીઓ તરફથી તેને 'મારા વ્હાલા મિત્ર'ના સમ્બોધનોવાળા પત્ર મળતા હતા (મોટે ભાગે તો લખનાર મિત્ર હોય જ નહીં એવી જગ્યાઓએથી ખાસ, આવી જગ્યાઓ પર તો તેને ચીઢ હતી.)

'મારે અંદર જવું છે'

'આ તો વખાર છે, બંધ વખાર. તમે અંદર શા માટે જવા માગો છો ?'

'મે હમણાં જ કોઈની સાથે વાત કરી,'

'અહીં તો કોઈ રહેતું નથી.' પોલિસે તો તોલીતોલીને કહ્યું. 'હું કેટલાય વખતથી નોકરી કરું છું, મને તો ખબર હોય ને ! વખારમાં માલ આવે છે અને બહાર માલ જાય છે.'

'મેં બારીમાંથી જે જોયું તે....' તે અટકી ગયો. એ ઘટના કોઈ અપરાધ તો ન હતી, પોલિસ માટે તો એ અપરાધ ન હતી. ખૂબ જ મહત્ત્વની ઘટનાઓ સાથે પોલિસોને તો કદી કશો સમ્બન્ધ હોતો જ નથી.

'ચાલો ત્યારે. તમારે જે કહેવું હોય તે કહી દો.'

'કશું નહીં, ખાસ કશું જનહીં.'

હવે પોલિસને શંકા આવી; ધંધાદારી રીતે નહીં પણ અંગત રીતે તેને કુતૂહલ થયું.

'તમે કઈ બારીની વાત કરો છો ? શટર તો વાસેલાં છે. તમે નથી જોઈ શકતા ?'

'હા, જોઈ શકું છું ખરો.'

'હું તમારું ઓળખપત્ર જોવા માગું છું.'

રાબેતા મુજબની તપાસ શરૂ થઈ.

'નામ ?'

તેણે પોતાનું નામ કહ્યું.

'સરનામું ?'

તેણે સરનામું આપ્યું.

'ધંધો ?'

'લેખક.' આ જવાબ આપવો તેને મૂંઝવતો હતો. પોતે લેખક છે એમ કહેવાની તેને શા માટે શરમ આવતી હતી એની તેને ખબર ન હતી. ના છૂટકે જ તે પોતાના વિશેની આ વિગત જણાવતો. દા. ત. કોઈ અમલદાર પૂછપરછ કરે ત્યારે જ તે આ વાત જણાવતો.

તેણે ઓળખપત્ર પાછું લીધું, ઘર તરફ જવા પાછો વળ્યો, એક વળાંક વટાવતા જ તેણે ધીમે રહીને પાછળ નજર કરી. પોલિસ હજુ પણ દરવાજા આગળ જ ઊભો હતો. જ્યારે એણે તેને પાછું વળીને જોતાં જોયો એટલે તેના તરફ આંગળી ચીંધી. જો એ પોલિસ ત્યાં ઊભો ન હોત તો તે ખરેખર પાછો ગયો હોત અને બારણું ઠોકવાની શરૂઆત કરી હોત.

તેને પોલિસ પર ગુસ્સો ન ચઢ્યો. આમતેમ ફાંફાં મારવાની તેમની તો ફરજ જ હોય છે. લેખક કંઈ જુદો ઓછો તરી આવે છે ? આમ જોવા જઈએ તો તો તેમનો ધંધો પણ એવો જ હોય છે. માત્ર ભેદ એટલો જ કે સામાન્ય કક્ષાના પોલીસોમાં પ્રામાણિક લોકોની સંખ્યા વધારે હોય.

આ આખો બનાવ લખી નાખવાના અથવા તો તે લખવાની શરૂઆત કરવાના આશયથી તે પોતાના ઓરડામાં દાખલ થયો. પરંતુ રાબેતા મુજબ અનિશ્ચિત મુદત સુધી લખવાનું તેણે માંડી વાળ્યું. જો તમે લેખન વિશે પ્રારમ્ભિક બાબતો જાણતા હો તો તમને ખ્યાલ આવે કે આરમ્ભ કરવાની કામગીરી કેટલી બધી અઘરી હોય છે ! એકાદ વાક્ય તમને જડી જાય, એકાદ વિચાર જેવું તમને સૂઝી જાય અને જ્યાં તમે લખવા માંડો ત્યાં તમને એની નિરર્થકતા પણ તરત જ વરતાઈ જાય. આખી વાતની મજા જ મરી જાય. આખી વાત વિશે તમે ચિન્તા કરવા માંડો, તમે બેઠા હો, ઊભા હો, ચત્તા સૂઈ ગયા હો તો પણ તમે ઉત્તેજનાના માર્યા બેબાકળા જ રહો. મજાની તંગ અવસ્થા સિવાય આ કશું જ નથી હોતું. કેટલીક વખત તો અઠવાડિયાં સુધી તે લખી શકતો ન હતો. તે લખી નાખે તે પહેલાં આવું થાય. આમ છતાં અત્યારે તો તેણે પોતાની જાતને ફરજ પાડવા માંડી. તે અરીસા સામે ઊભો રહ્યો અને પોતાના ગાલ પર જોરથી તમાચા માર્યા. તેનો ચહેરો રાતો થઈ ગયો. ગાલ પરનાં હાડકાં દુઃખવા લાગ્યાં. ફરી એક વખત તમાચા માર્યા. અરીસામાં પોતાના પ્રતિબિમ્બ સામે જોઈને તે બરાડ્યો. 'નાલાયક, તારો સમય હવે બગાડવાનો નથી. કાલે મરી જતો હોય તો આજે મરી જા, પણ તારે આ તો લખવું જ પડશે અથવા શરૂઆત કરવી પડશે.' કોઈ એક મુલાકાત દરમિયાન એક વૃદ્ધ સન્નારીએ

કહેલી વાત તેને યાદ આવી, 'હું તો સ્વસ્થતાથી લખું છું. ઉત્સાહથી લખું છું. મારે માટે તો આ ઉત્તમ મનોરંજન છે.'

અરીસામાં જોઈને તે ખોખરું હસ્યો. 'અલ્યા, તું સ્વસ્થતાથી નથી લખતો ?'

અરીસામાં જોઈને તે ખોખરું હસ્યો. અલ્યા, 'તું સ્વસ્થતાથી નથી લખતો ?' તેણે કેટલીય વખત તમાચા માર્યા. 'તુ ઉત્સાહથી નથી લખતો ?' ફરી એક વખત તમાચા માર્યા. 'તારે માટે આ મનોરંજન નથી ?'

તેના હોઠ લોહીથી ભીના થયા.

'અરે ! આ તો મારું હૃદય ખલાસ કરી રહ્યો છે ! ગરીબ બિચારો લોહીલુહાણ થઈ રહ્યો છે. તે લખે અને વાંચે એવી આશા તું કેવી રીતે રાખી શકે ? તેણે પોતાના હાથ વડે આખો ચહેરો લોહીથી ખરડ્યો.

'જેવી હાલતમાં છે તેવી હાલતમાં જ બેસી જા. મોં ધોવા જઈશ નહીં. નહીંતર પાછો તું આવતી કાલ પર મુલતવી રાખીશ. પછી બીજા કોઈ દિવસ પર મુલતવી રાખીશ. આજે જે જોયું છે તે વિશે તારે લખવું જ પડશે.અત્યારે જો લખવું ન હોય તો તો તું મરી જાય એ જ બહેતર છે.' તે ટાઈપરાઈટર આગળ બેઠો, કાગળ અંદર નાખ્યો અને મથાળું બાંધ્યું, 'ખિસકોલીઓ - અને ખિસકોલીઓ'

તે જ વખતે તેના બારણાની ઘંટડી બે વખત લાંબા સમય સુધી વાગી. અત્યારે કોણ નાલાયક મળવા આવ્યો છે ?

અનિચ્છાએ તે બારણું ઉઘાડવા ગયો. ગિર્દીવાળી ટ્રામમાં પાછળ જેવી રીતે લોકો ચઢી જાય તેવી રીતે તેના નાનકડા ઓરડામાં ત્રણ માણસો ધસી આવ્યા. આ ત્રણે માણસોએ પટાવાળા લેંઘા પહેર્યા હતા, તેઓ પૂંછડીઓવાળા હતા. માથે હેટ હતી. તેમણે તરત જ તેનું નામ કહ્યું, 'અમે તમને થોડી વાર મળવા માગીએ છીએ.'

'આ તરફ આવો,' તે બોલ્યો અને પોતાના ઓરડાનું બારણું ખોલ્યું. તેઓ અંદર આવ્યા. તેમના હાથ પાછળ ભીડેલા હતા.

તેણે વિચાર્યુ : 'આ લોકો મને કોઈ બીજા જ રાજ્યમાં મોકલી શકે પણ છેવટે મેં શરૂઆત તો કરી દીધી જ છે. મેં મથાળું બાંધી દીધું છે, હા, એના પછી શું આવસે તે શોધતા કોઈને તકલીફ પડે. એક જ માણસ આ વાત લખી શકે એવો હતો અને તે માણસ અત્યાર સુધીમાં મરી પરવાર્યો.

તે ઓરડાનું બારણું બંધ કરવા ગયો અને પાછો ફર્યો ત્યારે ત્રણ પુષ્પગુચ્છ તેની રાહ જોતા હતા. 'હું તો રજનું ગજ કરું છું - મારા મનમાં તેઓ મને ઉપર પહોંચાડી દેશે. ખરેખર તો તેઓ મારા માટે ફૂલ લઈને આવ્યાં છે.'

તેણે મૂંઝાઈને કહ્યું : 'આભાર, પણ શા માટે ? કેવી રીતે ?'

આ ત્રણેમાંથી સૌથી વધુ ઠીંગણો બોલ્યો, 'અમે ખિસકોલી ઉત્પાદન કેન્દ્રમાંથી આવીએ છીએ. હું તેનો પ્રમુખ છું.'

હા બરાબર તેણે હવે ફોરમેનને ઓળખી કાઢ્યો. ભૂરો પોશાક હોય કે પૂંછડી હોય - ક્યાં ફેર પડી જવાનો હતો ?

'તમને મારું સરનામું ક્યાંથી મળ્યું ?'

'કેમ ? તમે અમારી કંપનીના દરવાજા આગળ ઊભા રહેલા પોલિસને તમારી વિગતો આપી ન હતી ?' પ્રમુખ આનન્દિત થઈને બોલ્યો.

બધાએ પોતપોતાની ઓળખ આપી. ફોરમેન સાથે તેને હાથ મિલાવવા પડ્યા પણ તેમાંથી તેને કશુંક તો મળ્યું - પોતે હળવે રહીને કેટીના ખભાને અડકે છે એવું તેને લાગ્યું. ત્રીજો માણસ મુખ્ય હિસાબનીસ હતો.

તેની પાસે બીઅરની થોડી બાટલીઓ હતી, તે એક બાટલી લઈ આવ્યો અને બધાએ તેમાંથી બીઅર પીધો.

તેણે પૂછ્યું : 'બોલો, શું કામ છે ?'

પ્રમુખે કહ્યું : 'ખાસ કશું નથી. કશું જ નથી.'

મુખ્ય હિસાબનીસ બોલ્યો, 'અમે અમારા સદ્ભાવના નાનકડા પ્રતીક રૂપે પુષ્પગુચ્છ લાવ્યા છીએ.'

શું કહેવું તેની ખબર ખરેખર તો મને પડતી નથી. આવા બધાથી હું ટેવાયેલો નથી. મને તો લોકોની લાતો જ ખાવા મળી છે.

પૂંછડીઓવાળા ત્રણે માણસોએ એકબીજાની સાથળો પંપાળી.

'માણસ રમૂજી લાગે છે, નહિ ?'

'હા, વાત સાચી છે.'

'અમે તમારું એકે એક પુસ્તક વાંચ્યું છે. વાંચીને અમને ખૂબ હસવું આવ્યું છે. જ્યારે કોઈ લેખક પુસ્તકમાં આવી બધી ચિત્રવિચિત્ર વાતો લખે છે ત્યારે તે પણ હસતો હોય છે એવું હું માનું છું. મારી વાત સાચી છે કે નહિ ?'

તે બોલ્યો : 'હા સમ્ભાવનાની દૃષ્ટિએ કદાચ એ સાચું છે.'

'સાંભળ્યું તમે ? – સમ્ભાવનાની દૃષ્ટિએ. આ પણ સરસ.' ખડખડાટ હાસ્ય. પ્રમુખે તેના ચહેરા તરફ નિર્દેશ કર્યો. તેણે પોતાના નાક આગળ પેલાની આંગળીને નાચતાં જોઈ.

'આ તમારો કરડાયેલો ચહેરો ઈન્ડીઅનોના શૌર્યરંગ જેવો છે !'

મુખ્ય હિસાબનીશે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં જણાવ્યું. 'એ કદાચ પ્રેરણા માટે હોય.'

ફરી તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા.

કમબખ્ત ! લોહીથી ખરડાયેલા ચહેરે તે બેસી રહ્યો હતો એ વાત તો તે ભૂલી જ ગયો હતો. હવે તેણે એ વાતનું કારણ આપવું જોઈએ ? એને બદલે તે ખડખડાટ હસવા લાગ્યો.

પછી હસવાનો આ અવાજ એકાએક શમી ગયો.

થોડી વારની ચૂપકીદી પછી ફોરમેન બોલ્યો : 'તમને તો ખબર હશે, મેં તમને બારી પાસે જોયા હતા.'

ટાઈપરાઈટર તરફ નજર કરતાં તેણે જવાબ આપ્યો. 'મેં પણ ઠીક ઠીક જોઈ લીધું છે.'

પ્રમુખ તરત જ પોતાનો અભિપ્રાય આપવા આગળ આવ્યો : 'દેખીતું છે કે તમે જે જોયું તેમાંથી ખોટાં તારણો કાઢી બેઠા છો.'

'એ તો હવે મારે જોવાનું છે – નહિ ?'

'ના રે ના. લોકોના લાભની દૃષ્ટિએ બધી બાબતો જુદી જ રીતે મૂકવી પડે.'

આ વાક્યે તેને બરાબરનો આંચકો આપ્યો. તેણે પોતાનો અવાજ મોટો કર્યો. 'તમારા કેટલાક કારીગરો ચમત્કાર કરે તો તેની પરવા પણ ન કરનારા તમે તે કેવા પ્રમુખ છો ?'

ફોરમેને વચ્ચે પડીને કહ્યું, 'તે કેટીની વાત કરે છે.'

'તમે જે વાતનો મોટો ઘટાટોપ રચો છો અથવા રચવા માગો છો તે વિશે જરા વધુ વિગતે વાત કરીએ.'

તે બોલ્યો : 'હા, હા, ચાલો ને !' તેમની દલીલો સાંભળવા તે આતુર હતો. 'અમે પણ અમારા લક્ષ્યાંક નક્કી કર્યા છે. તાપતડકો કે વરસાદ હોય, અમે અમારું લક્ષ્ય પાર પાડીએ છીએ. કેટી અને એના જેવી બીજી છોકરીઓ હોય તો આ પાર પડતું નથી. તે બધાં બહુ ધીરે ધીરે કામ કરે છે. એક રમકડું શરૂ કરે એટલે કેટલાય વખત સુધી ઊંચું મૂકે જ નહિ.'

તે બોલ્યો : 'એનું પરિણામ શું આવ્યું તે જોવાની તકલીફ તો લેવી જોઈએ. મેં મારી નજરે જોયું છે. બધી જ ખિસકોલીઓ બેડોળ, ઢંગધડા વગરની ડાકણો - ખિસકોલીઓ સાથે એમને શો સમ્બન્ધ ? તેની ખિસકોલી તો જીવતીજાગતી હતી. આવી કરોડો ડાકણ હોય તેના કરતાં આવી એક ખિસકોલી બહુ સારી !'

'બસ, બસ – અહીં આગળ જ તમારી ભૂલ થાય છે. આવી સમ્પૂર્ણ ખિસકોલીઓ જ અમારે માટે મુશ્કેલી ઊભી કરે છે બહુ મુશ્કેલી અથવા તો તેઓ ઊભી કરશે. જો અમે એ બાબતનું ધ્યાન ન રાખીએ, જો અમે કશું ન કરીએ તો મુશ્કેલી ઊભી થાય.

'સૌથી પહેલાં જીવતીજાગતી ખિસકોલીઓને ખવડાવવું પડે - તેમને રહેવા માટે જગ્યા આપવી પડે - તેઓ ઠરી ન જાય એટલા માટે શીતખણ્ડ તપાવવો પડે. એ સિવાય શું શું ન કરવું પડે ? એ અશક્ય છે. બીજું, ઢગલાબંધ ખિસકોલીઓમાં આવી થોડી સુન્દર ખિસકોલીઓ હોય તો પછી પેલી નકામી ખિસકોલીઓ લે કોણ ?'

તે ચૂપ હતો. ટાઈપરાઈટરમાંના કાગળ તરફ તેણે જોયું.

'તમે જે દૃષ્ટિએ વિચારી રહ્યા છો એ દૃષ્ટિથી તમે આને ન જુઓ.'

મુખ્ય હિસાબનીશ પણ બોલ્યો : 'તમને મુસાફરીએ મોકલવા માટે અમારી પાસે ભંડોળ

છે. આ આખી સમસ્યાને તમે પૂરેપૂરી સમજો એ માટે પણ ભંડોળ છે.'

પ્રમુખે પૂછ્યું : 'મુસાફરીની મજા આવે નહિ ? તમે કદી પરદેશ ગયા છો ?'

'આજુબાજુના દેશોમાં રખડ્યો છું.'

'અરે ! એ તો કશું જ નથી. તમારે મુસાફરી કરવી જોઈએ. અમે તમારા માટે રશિયા અથવા કેનેડાની વ્યવસ્થા પણ કરી શકીએ છીએ. સરસ મુસાફરી - અવિસ્મરણીય અનુભવ. હવે તમે અમને સાચેસાચ કહો - તમને દરિયાઈ મુસાફરી ન ગમે ? સૂરજના તાપમાં બેસી રહેવાનું, ડેક પરની ખુરશીઓમાં લંબાવવાનું, દરિયાઈ પક્ષીઓ, સ્ત્રીઓ - શું ?

તેના મોંમાંથી નીકળી ગયું. 'મને હમેશાં બહુ મન થાય છે. બહુ. પણ મારાં પુસ્તકોમાંથી જે પૈસા.....'

'અરે, તમે તમારાં પ્રવાસવર્ણનો લખજો એટલે બહુ કમાણી થશે.'

'કાપડના ધંધામાં રોકાયેલા સેલ્સમેનો પ્રવાસવર્ણનો લખે. મારે નથી લખવાં. એ લોકો છો લખે.'

તે ઊભો થયો.

ત્રણે તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

'જો તમે સરખી રીતે વર્તો તો તમારા હવે પછીના પુસ્તકની જાહેરાત અમે વીજળી-દીવાવાળા બોર્ડ પર કરી શકીએ. અમારે બહુ ઓળખાણો છે.'

'આભાર. વીજળી-દીવાવાળા બોર્ડ પર મારા પુસ્તકની જાહેરાત થાય એ મને ગમતું નથી એમ કહું તો હું જૂઠું બોલ્યો ગણાઉં પણ જે લખવું જોઈએ તે ન લખવું એ તો બની જ ન શકે. એવું બની શકે પણ પછી બધું ખતમ થઈ જાય. પછી તમારા છેલ્લામાં છેલ્લા પુસ્તકની વીજળી-દીવાવાળા બોર્ડ ઉપર જાહેરાત થાય તો પણ તેનો કશો અર્થ નથી.......'

તેની વાતનો જવાબ ન મળ્યો; ઓરડામાં કોઈ ન હતું.

તે સવારે ઊઠ્યો ત્યારે આખા શરીરે પરસેવો વળેલો હતો, તેનું માથું ચકરાતું હતું.

આવા દુઃસ્વપ્નની તેને જરૂર હતી.

તે નાહ્યો અને પછી તેણે કોફી પીધી એટલે સ્વસ્થ થયો.

કામમાં વિલમ્બ ઊભો થાય એ માટે શક્ય તેટલી બધી જ યુક્તિઓ તેણે અજમાવી, પણ છેવટે ટાઇપરાઇટર આગળ બેસવાની પોતાની જાતને ફરજ પાડી.

તેણે ઢાંકણું ઉતાર્યું.

તેણે ફરી શરૂઆત કરી અને આખા શરીરે કમકમાટી આવી. ટાઇપરાઇટરમાં સફેદ કાગળ પર મથાળું હતું, 'ખિસકોલીઓ - અને ખિસકોલીઓ'.

અનુ. શિરીષ પંચાલ

બોગદું

ફ્રેડરિક ડ્યુરેનમાટ

ચોવીસ વરસનો યુવાન - છિદ્રોમાં અને ખૂણાઓમાં પ્રતીક્ષા કરતા ભય એની વધુ નજક ન આવે એવો સ્થૂળકાય (આ તેનું જમાપાસું હતું, કદાચ એક માત્ર જમાપાસું) અને તે પોતાના શરીરના માંસને વધાર્યે જતો હતો. કારણ કે એની સામે આ રાક્ષસી પદાર્થો ધસી આવવાના તો આ છિદ્રો દ્વારા જ અને તે પણ એટલે સુધી કે તે સિગાર (ઓરમોડ બ્રાસીલ ૧૦) પીતો હતો અને ચશ્માં ઉપર પાછા બીજા ગોગલ્સ ચશ્માં ચઢાવતો હતો. કાનમાં રૂનાં પૂમડાં ખોસતો હતો. આ યુવાન હજુ માબાપ પર જીવતો હતો. બે કલાકની ટ્રેનની મુસાફરીમાં પહોંચી જવાય એવા સ્થળે આવેલી યુનિવર્સિટીમાં તે અભ્યાસ કરતો હતો. એક રવિવારની બપોરે સાડા પાંચે ઊપડતી અને સાત વીસે પહોંચતી ટ્રેનમાં તે બેઠો. બીજા દિવસે કોલેજમાં યોજાનાર સેમિનારમાં તે જવાનો હતો, જો કે તેમાં ભાગ ન લેવાનું તેણે નક્કી કર્યું હતું. પોતાના ઘેરથી નીકળ્યો ત્યારે સ્વચ્છ આકાશમાં સૂરજ પ્રકાશતો હતો. ઉનાળાનો સમય હતો. આ ખુશનુમા વાતાવરણમાં ટ્રેન આલ્પ્સ અને જ્યુરા, સાધનસંપન્ન ગામડાં અને નાનાં નગરો, નદીને વટાવીને આશરે વીસેક મિનિટ પછી એક નાના બોગદામાંથી પસાર થતી હતી. ચોવીસ વરસના યુવાને ટ્રેનના આગલા ડબ્બામાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી મહામહેનતે આગળ રસ્તો કરવા લાગ્યો. પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો અને આજુબાજુ પોતાના વિશે કંઈક વિચિત્ર છાપ જન્માવી આપી. મુસાફરો ખીચોખીચ બેઠા હતા; કેટલાંકે તો સૂટકેસ પર બેઠકો જમાવી હતી, બીજા વર્ગની જગ્યાઓ પણ પૂરેપૂરી ભરાયેલી હતી, માત્ર પ્રથમ વર્ગમાં જ અડધોઅડધ જગ્યાઓ ખાલી હતી. છેવટે ટ્રેને યુવાનને હડસેલ્યો. કુટુમ્બકબીલાઓમાંથી, તાજેતરમાં ભરતી થયેલા સૈનિકો વચ્ચેથી, વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રેમીઓ વચ્ચેથી તે પોતાનો માર્ગ કરવા લાગ્યો, કોઈના પેટ સાથે તે અથડાતો તો કોઈની છાતી સાથે અથડાતો, ઘડીકમાં આની પર પડતો તો ઘડીકમાં બીજાની ઉપર પડતો - આમ, કરતાં કરતાં છેક છેલ્લા ડબ્બામાં જઈ પહોંચ્યો. ત્રીજા વર્ગના એ ડબ્બામાં એટલી બધી જગ્યા હતી કે એક આખી પાટલી તેના ભાગે આવી.

સામાન્ય રીતે તો ત્રીજા વર્ગમાં અલગ કેબીનો હોતી નથી. તેની સામેની બેઠક પર એના કરતાંય વધુ સ્થૂળકાય માણસ બેઠો હતો અને તે એકલો જ શતરંજ રમતો હતો. કોરીડોર આગળના ખૂણામાં એ જ બાજુએ એક છોકરી નવલકથા વાંચતી બેઠી હતી. તે પણ બારી આગળ બેઠો અને આરમૉંડ બ્રાસિસ ૧૦ સિગાર બોગદા આગળ ટ્રેન આવી પહોંચી ત્યારે સળગાવી. આજે દરરોજ કરતાં બોગદાની લંબાઈ વધારે લાગી. અત્યાર સુધી કેટલીય વાર આ મુસાફરી તેણે કરી હતી. આગલા વર્ષે દર શનિ-રવિ તે ટ્રેનમાં જતો હતો. અત્યાર સુધી કદી બોગદાનું નિરીક્ષણ તેણે કર્યું ન હતું, અને તેનાથી તે પરિચિત પણ ન હતો. હા, એકાદ બે વખત બોગદાને ધ્યાનથી જોવાનું તેણે વિચારેલું ખરું પરંતુ ટ્રેન બોગદા આગળ જ્યારે જ્યારે આવતી ત્યારે ત્યારે તે બીજા જ વિચારોમાં ખોવાયેલો રહેતો અને એટલે એકાએક ઘેરાઈ વળતા અન્ધકારનો ખ્યાલ પણ તેને આવતો નહીં અને જ્યારે એ જોવાનો વિચાર કરીને ઊંચે જુએ ત્યાં તો બોગદાને વટાવીને ટ્રેન ક્યારની આગળ નીકળી ચૂકી હોય. ટ્રેન ખૂબ ઝડપે બોગદાને વટાવી જતી હતી. બોગદાની લંબાઈ પણ ખૂબ ઓછી હતી. એટલે આ વખતે પણ બોગદા આગળ ટ્રેન આવી ચઢી ત્યારે તેણે આંખો પરથી ગોગલ્સ ઉતાર્યાં નહીં, કારણ કે બોગદાનો વિચાર તેના મનમાં હતો જ નહીં. સૂરજ પ્રખરતાથી પ્રકાશી રહ્યો હતો અને જે વિસ્તારમાંથી તેઓ પસાર થઈ રહ્યા હતા ત્યાંના ટેકરા, જંગલો, દૂર દૂરના જ્યુરો, પર્વતના શિખરો, નાનકડા નગરનાં મકાનો સોનાથી રસાયેલાં લાગતાં હતાં, ઢળતા સૂરજના પ્રકાશમાં બધું એટલા તો તેજથી ચમકતું હતું કે તે બોગદાના અન્ધકારથી તરત સભાન થઈ ગયો. બોગદા આગળ એકાએક ટ્રેનની વ્હીસલ વાગી. કદાચ આ કારણે પણ બોગદાની મુસાફરી કલ્પી હતી તેના કરતાં વધારે લાંબી લાગી. ડબ્બામાં તો પૂરેપૂરું અંધારું છવાઈ ગયું. બોગદાની લંબાઈ ઓછી હતી એટલે ડબ્બાની અંદરની બત્તીઓ સળગાવવામાં આવી ન હતી, કારણ કે ગમે તે પળે બારીના કાચમાંથી દિવસનો પ્રકાશ દેખાવાનો હતો, વીજળીની ઝડપે એ ઉત્કટ થવાનો હતો અને પછી તો સોનેરી પ્રકાશ ચારે બાજુએથી રેલાઈ ઊઠવાનો હતો. પણ જ્યારે એણે જોયું કે અંધકાર તો પથરાયેલો રહ્યો છે ત્યારે ગોગલ્સ ઉતારી નાખ્યા. તે જ ક્ષણે પેલી છોકરીએ સિગારેટ સળગાવવાનું મુનાસિબ માન્યું. નવલકથા અધૂરી મૂકવી પડી એટલે તે ચિડાઈ લાગે છે એવું દીવાસળીના લાલ પ્રકાશમાં તેણે જોયું. તેજસ્વી ચંદાવાળી તેની ઘડિયાળમાં છ ને દસ થઈ હતી. ખૂણામાં બેઠકને અઢેલીને તે બેઠો અને સાવ તુચ્છ લેખાતા પોતાના અસ્પષ્ટ અભ્યાસ વિશે, પોતે જે સેમિનારમાં ભાગ લેવાનો ન હતો તેના વિશે તેણે વિચારવા માંડ્યું. (તે જે કંઈ કરતો હતો તે માત્ર પોતાનાં કાર્યોની પાછળ એક વ્યવસ્થા રચવાના ઉદ્દેશથી કરતો હતો. શરીરમાં ચરબી ઠાંસી ઠાંસીને, મોંમાં સિગાર રાખીને અને કાનમાં રૂનાં પૂમડાં ખોસીને જે ભયનો સામનો કરતો હતો તે ભય આગળ એક વ્યવસ્થાનો વિચાર, વ્યવસ્થા નહીં, રચવા માગતો હતો) જ્યારે તેણે ફરી ઘડિયાળમાં જોયું ત્યારે સવા છ થયા હતા અને બોગદાનો અંત તો આવ્યો પણ ન હતો. એને કારણે

તે અસ્વસ્થ થયો. ટ્રેનમાં વીજળીના દીવા સળગ્યા, ડબ્બામાં પ્રકાશ પથરાયો. પેલી છોકરીએ ફરી નવલકથા વાંચવા માંડી, સ્થૂળકાય સદ્ગૃહસ્થે એકલા એકલા શતરંજ રમવા માંડી. પણ બહાર તો બોગદાનું દૃશ્ય હતું. કાચની આરપાર ડબ્બાનું અંદરનું દૃશ્ય પ્રતિબિંબાતું હતું. તે કોરીડોરમાં ગયો, ત્યાં ઝાંખો રેઈનકોટ પહેરેલો એક ઊંચો માણસ આમતેમ ચાલતો હતો, કાળો રૂમાલ તેણે વીંટાળ્યો હતો. આવી ઋતુમાં આનો શો અર્થ તેને પ્રશ્ન થયો. બીજી કેબિનોમાં ડોકિયું કર્યું, લોકો છાપાં વાંચતા હતા, એકબીજા સાથે ગપ્પાં મારતા હતા. તે પોતાની જગ્યા પર પાછો ગયો અને બેઠો. હવે બગિદાનો અંત ગમે તે મિનિટે, ગમે તે ક્ષણે આવવો જ જોઈએ. તેની ઘડિયાળમાં છ ઉપર વીસ મિનિટ થઈ ગઈ હતી. અત્યાર સુધી બોગદા ઉપર ધ્યાન અપાયું ન હતું. એટલે મનોમન તે ચિડાયો હતો. હવે તો લગભગ પંદર મિનિટ થવા આવી હતી, અને જે ઝડપે ટ્રેન દોડી રહી હતી તે જોતાં તો બોગદાની ગણના સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડનાં લાંબાં બોગદાંઓમાં થતી હશે. અને એટલે જ ભળતી ટ્રેનમાં તો નથી બેસી જવાયું ને – તેને શંકા ગઈ, પણ છતાં પોતાના વતનથી વીસ મિનિટના રસ્તે આવું લાંબું અને મહત્ત્વનું બોગદું છે કે કેમ એ તે યાદ કરી શકતો ન હતો. એટલે તેણે પેલા સ્થૂળકાય સજ્જનને પૂછયુ,

'આ ટ્રેન ઝૂરીચ જ જવાની છે ને ?' પેલા સજ્જને હા પાડી, યુવાને કહ્યું : 'આ રસ્તે આટલું લાંબું બોગદું આવે છે તેની તો મને ખબર જ નથી.' મહત્ત્વનો દાવ રમવામાં તેને બે વખત ખલેલ પડી એટલે પેલાએ સહેજ ચિડાઈને કહ્યું; 'હકીકતમાં સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં ઘણાં બધાં બોગદાં છે, ખૂબ જ, અને જો હું તો પહેલી જ વાર અહીં પગ મૂકું છું છતાં આ વાત તરત જ મારા ધ્યાનમાં આવી ગઈ. એ જવા દઈએ તોય એક ઠેકાણે મેં વાંચેલું કે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં જેટલાં બોગદાં છે એટલાં બીજે ક્યાંય નથી. હવે મને માફ કરો. અત્યારે હું એક મહત્ત્વના દાવ પર ધ્યાન આપી રહ્યો છું એટલે બીજે મારું ધ્યાન દોરવા માગતો નથી.' પેલાએ નમ્રતાથી પણ મક્કમતાથી ઉત્તર આપ્યો. યુવાનને લાગ્યું કે હવે એની સાથે વાત કરવામાં કશો સાર નથી. ટિકિટ ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યો એટલે તેને આનંદ થયો. એને ખાતરી હતી કે ઇન્સ્પેક્ટર ટિકિટ જોઈને જ ના પાડી દેશે. આ દૂબળા પાતળા ઇન્સ્પેક્ટરે છોકરીની ટિકિટ પહેલાં હાથમાં લીધી અને અસ્વસ્થતાથી કહ્યું : 'ઓલ્ટન આગળ ટ્રેન બદલવી પડશે,' તો પણ આ ચોવીસ વરસનો યુવાન નિરાશ ન થયો. તેને એમ જ લાગ્યું કે તે ભળતી જ ટ્રેનમાં બેસી ગયો છે. તેણે માની લીધું કે વધારાના પૈસા તેને આપવા પડશે. ઓરમૉંડ બ્રાસિલ ૧૦ મોંમાં જ રાખીને તેણે કહ્યું; 'હું ઝુરીચ જવા માગતો હતો,' અને ઇન્સ્પેક્ટરને ટિકિટ આપી. 'તમે સાચી ટ્રેનમાં જ બેઠા છો.' ટિકિટ તપાસીને પેલાએ જવાબ વાળ્યો. યુવાને ગુસ્સે થઈને કહ્યું: 'પણ આપણે તો બોગદામાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ.' એના અવાજમાં જુસ્સો હતો અને તે આ મૂંઝવણભરી પરિસ્થિતિને ઉકેલવા માગતો હતો. 'આપણે હમણાં જ હઝોજેનબુત્સે વટાવ્યું અને લેજેમ્થોલ તરફ જઈ રહ્યા છીએ.' ઈન્સ્પેક્ટરે જણાવ્યું. 'સાહેબ, એ વાત સાચી. પણ છ ને વીસ અત્યારે તો થઈ છે અને

આપણે વીસ મિનિટ તો આ બોગદામાં જ વિતાવી.' યુવાન તો એની વાતને વળગી જ રહ્યો. યુવાનની વાતમાં કશી સમજ ન પડી હોય એવી રીતે ઈન્સ્પેકટરે એની સામે જોયા કર્યું. 'આ ઝૂરીચ જવાની ટ્રેન છે,' બોલતાં બોલતાં બારી સામે તેણે પણ નજર કરી, છ વીસ થઈ છે.' ફરી તેણે કહ્યું એના ચહેરા પર ચિંતાની રેખાઓ દેખાઈ આવતી હતી. 'છ ને સાડત્રીસે આપણે ઓલ્ટન પહોંચીશું. એકાએક હવામાન ખરાબ થઈ ગયું, અને એ કારણે અંધારા જેવું લાગે છે.' 'છટ' શતરંજના દાવની સમસ્યામાં ડૂબી ગયેલા પેલા માણસે પણ હવે આ વાતચીતમાં ભાગ લીધો. 'છટ, આપણે બોગદામાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. આ ખડકો આટલી સ્પષ્ટતાથી તો જોઈ શકાય છે. ગ્રેનાઈટના ખડકો છે. સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં સૌથી વધારે બોગદા છે. મેં એક પુસ્તકમાં વાંચેલું પણ છે.' શતરંજના ખેલાડીની ટિકિટ છેલ્લે ઈન્સ્પેકટરે તપાસવા લીધી અને ફરી તેમને ખાતરી કરાવી કે ટ્રેન ઝુરીચ જ જઈ રહી છે, પણ બીજી બાજુએ પેલા યુવાને ગાર્ડને મળવા માગણી કરી, 'એ આગલા ડબ્બામાં છે.' ઈન્સ્પેકટરે કહ્યું, અને પછી ઉમેર્યું : 'આ ઝુરીચ જવાની જ ટ્રેન છે અને હવે છ ને પચીસ થઈ છે. બાર મિનિટમાં તો ટ્રેન ઉનાળાના સમયપત્રક પ્રમાણે ઓલ્ટન પર ઊભી રહેશે. હું અઠવાડિયામાં ત્રણ વખત આ ગાડીમાં જઉં છું.' યુવાને ઊભા થઈને ચાલવા માંડ્યું. થોડી વાર પહેલાં જ જ્યારે ગાડીમાં દાખલ થઈને પાછળ આવેલો તેના કરતાં અત્યારે આગળ જતી વખતે આ ભીડમાં તેને વધારે તકલીફ પડી; ટ્રેનની ઝડપ ખૂબ જ હોવી જોઈએ એમ તેણે માની લીધું; અને સાથે સાથે ટ્રેન ઘોંઘાટ પણ પુષ્કળ કરતી હતી. એટલે તેણે ટ્રેનમાં દાખલ થયા પછી કાનમાંથી કાઢી નાખેલાં રૂનાં પૂમડાં ફરી ખોસી દીધાં. જે લોકો આગળથી તે પસાર થતો તે બધા ખૂબ જ સ્વસ્થ હતા. રવિવારે જ્યારે જ્યારે તે જે ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતો હતો તેના કરતાં આ ટ્રેન કોઈ રીતે જુદી ન હતી. કોઈનાય ચહેરા પર તેણે ચિંતાનો ભાવ ન જોયો. બીજા વર્ગના ડબ્બામાં એક અંગ્રેજ બારી આગળ ઊભા રહીને પાઈપ વડે બારીના કાચને ટકોરા મારતો હતો. ડાઈનિંગ કારમાં પણ વાતાવરણ રાબેતા મુજબનું હતું. એક પણ બેઠક ત્યાં ખાલી ન હતી. વાનગીઓ પીરસતા વેઈટરોમાંથી કે મુસાફરોમાંથી કોઈનું ધ્યાન તો આ બોગદાએ દોર્યું હશે એવું કોઈ માને પણ ખરું. લાલ બેગ પરથી ડાઈનિંગ કારના બારણા આગળ ઊભા રહેલા ગાર્ડને તેણે ઓળખી કાઢ્યો. ગાર્ડે પૂછયું : 'બોલો, મારે લાયક કંઈ કામકાજ ?' તે સ્વસ્થ પ્રકૃતિનો હતો, શરીર પડછંદ હતું અને તેની કાળી મૂછ સારી રીતે કાપેલી હતી અને આંખે દાંડી વગરનાં ચશ્માં હતાં. 'આપણે પચીસ મિનિટથી આ બોગદામાં જ છીએ.' યુવાને આશા રાખેલી કે ગાર્ડ બારી તરફ નજર કરશે પણ ગાર્ડે જોયું નહી પણ વેઈટરને કહ્યું : 'ઓરમોંડ ૧૦ નું એક પેકેટ આપ જોઈએ. આ ભાઈ જે સિગાર પીએ છે તે જ હું પણ પીઉં છું.' પણ ડાઈનિંગ કારમાં એ સિગાર હતી નહીં એટલે વેઈટર આપી ન શક્યો. યુવાને તો આ રીતે સંબંધ થશે એમ માની ગાર્ડની આગળ સિગાર ધરી દીધી.

'આભાર. ઓલ્ટન સ્ટેશન પર તો સિગાર મેળવવાનો સમય જ મળવાનો નહીં એટલે તમે આ મારા માટે બહુ સારું કર્યું. ધૂમ્રપાન ગંભીર વસ્તુ છે. હવે તમે મારી સાથે આવશો ?' ગાર્ડ ચોવીસ વરસના યુવાનને લગેજવાનમાં લઈ ગયો. લગેજવાન ડાઈનિંગ કારની આગળ જ હતી. ડબ્બામાં દાખલ થતાં થતાં ગાર્ડે કહ્યું.' આની આગળ એંજિન છે. આપણે ટ્રેનના સૌથી આગલા ડબ્બે છીએ.' લગેજવાનમાં પીળો દીવો આછો પ્રકાશતો હતો. વાનનો મોટો હિસ્સો તો અંધરાયેલો જ હતો. બાજુનાં બારણાં વાસેલાં હતાં. એક નાની બારીમાંથી જ બોગદાનો અંધકાર નજરે પડતો હતો. ચારે બાજુએ પેટીઓ પડેલી હતી, મોટા ભાગની પેટીઓ પર હોટલનાં લેબલ હતાં, થોડી સાઈકલો હતી, એક બાબાગાડી હતી, ગાર્ડે લાલ બેગ હુક પર ભેરવી દીધી. 'તમારે શું જોઈએ છે ?' ફરી તેણે પૂછ્યું પણ યુવાનની સામે જોવાને બદ્દલે બેગમાંથી કાઢેલી નોટમાં બધી વીગતો ભરવા લાગ્યો. બર્ગડોર્ફથી ટ્રેન ઊપડી ત્યારથી બોગદામાં જ ટ્રેન દોડી રહી છે.' આ રસ્તે આટલું લાંબું બોગદું આવતું જ નથી, હું દર અઠવાડિયે આ રસ્તે આવજા કરું છું. આ રસ્તો મારો પરિચિત છે,' ચોવીસ વરસના યુવાને નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું.

ગાર્ડ તો લખ્યે જ ગયો, છેવટે તેણે કહ્યું : 'હં તો' અને યુવાન પાસે જઈને ઊભો રહ્યો - એટલો નજીક ઊભો રહ્યો કે બંનેનાં શરીર લગભગ અડોઅડ થઈ ગયાં. 'હું ઝાઝું કશું કહી નથી શકતો. આપણી ટ્રેન પાટા પર દોડે છે એટલો ખ્યાલ રાખો અને એટલે બોગદાનો છેડો ક્યાંક તો આવશે જ. બોગદાનો અંત નથી આવતો. એ સિવાય કશું જ અસામાન્ય હોય એવું આ બોગદામાં તો લાગતું નથી.'

ગાર્ડે બહુ જ મૃદુતાથી વાત કરી. એના મોંમાં સિગારેટ સળગાવ્યા વિનાની હતી. એના અવાજમાં ગૌરવ હતું અને એટલી સ્પષ્ટતાથી અને દૃઢતાથી વાત કરી કે ડાઈનિંગ કાર કરતાં વધુ ઘોંઘાટ લગેજવાનમાં હોવા છતાં પણ એના શબ્દો સંભળાતા હતા.

અધીરાઈથી યુવાન બોલી ઊઠ્યો : 'તો તો પછી તમને ટ્રેન ઊભી રાખવા મારે કહેવું જોઈએ. તમે કહો છો એમાંનો એકે અક્ષર મને તો સમજાતો નથી. જો આ બોગદા વિશે કંઈક શંકા હોય તેના હોવાનું કારણ તમે જો શોધી શકતા ન હો તો તમારે ટ્રેન ઊભી રાખવી જોઈએ.' પેલાએ ધીરે રહીને પૂછ્યું : 'ટ્રેન ઊભી રાખું ?' હા, તેણે પણ એ વિચારેલું તો ખરું જ. તેણે નોટ બેગમાં પાછી મૂકી દીધી. બેગ હુક પર આમતેમ ઝૂલતી હતી, પછી તેણે કાળજીપૂર્વક ઓરમોંડ સળગાવી. યુવાને પૂછયું :' સાંકળ ખેંચું ?' આટલું કહીને માથા પર લટકતી સાંકળ ખેંચવા ગયો પણ તે જ પળે તે ગબડી પડ્યો અને ડબ્બાના આગલા ભાગ સાથે અથડાઈ પડ્યો. બાબાગાડી તેના શરીર આગળ ગબડતી આવી, સૂટકેસો પણ તેની ઉપર પડી. ગાર્ડ પણ પહોળા હાથ કરીને આગળ ઝૂકી પડ્યો અને વિચિત્ર રીતે ધ્રૂજી ઊઠ્યો. 'આપણે નીચે પડી રહ્યા છીએ.' ગાર્ડે જાહેર કર્યું અને ચોવીસ વરસના યુવાનની સાથે તે પણ ડબ્બાની દીવાલને પડખે થયો. ગાંડાની જેમ ધસ્યે જતી ટ્રેન ખડકો સાથે અથડાઈ ને ઊંધી જઈ જવાની. એ ભય સાચો ન ઠર્યો એથી ઊલટું બોગદું

જમીનની સમથળ જ હોય એમ લાગ્યું. ડબ્બાના દૂરના છેડા આગળનું બારણું ખૂલી ગયું. ડાઈનિંગકારના આંખ આંજી નાખે એવા પ્રકાશમાં લોકો એકબીજાની ખુશાલી ઈચ્છતા દારૂ પી રહ્યા હતા એ જોઈ શકાતુ હતું. તરત જ બારણું વસાઈ ગયું. 'એંજિનની મુલાકાત લઈએ, ચાલો,' ગાર્ડે કહ્યું અને ચોવીસ વરસના યુવાન સામે વિચાર કરતાં કરતાં જોયું અને એકાએક તેને લાગ્યું કે ચહેરા પર વધારે સખતાઈ આવી ગઈ હતી. જે બારણાને અઢેલીને તેઓ ઊભા હતા તે ખોલ્યું પણ ઝંઝાવાતની જેમ ગરમ હવા ખૂબ જ જોરથી ધસી આવી. ઝંઝાવાતની ગતિને કારણે ફરી પાછા દીવાલ સાથે તેઓ અફળાયા, તે જ પળે લગેજવાનમાં ભયજનક ઘોંઘાટ છવાઈ ગયો. 'આપણે ઉપર ચઢીને એંજિન સુધી જવું પડશે.' યુવાનના કાનમાં ગાર્ડે ચીસ પાડી, તોય પૂરેપૂરી સાંભળી ન શકાઈ. તેઓ ખુલ્લા બારણામાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. એ ખુલ્લા બારણામાંથી એંજિનની પ્રકાશિત બારીઓ આમતેમ ઝૂલતી જોઈ શકાતી હતી. ચોવીસ વરસના યુવાને અડગતાથી ગાડીની પાછળ જવા માંડ્યું, જોકે આમ ચડીને જવાનો કશો અર્થ તે સમજી ન શક્યો. જે પગથી પર તેણે પગ મૂક્યો તેની બંને બાજુએ લોખંડનો કઠેરો હતો. એ કઠેરાને તે વળગી પડ્યો. બોગદાની દીવાલો ખૂબ નજીક હતી એટલે પેલી ભયંકર વસ્તુ હવાનો ધસારો તો હોઈ ન શકે, જેમ જેમ એંજિનની નજીક તે જતો ગયો તેમ તેમ તે ઓછો થતો ગયો. તે પોતે બોગદાની દીવાલો જોઈ તો શકતો જ ન હતો, કારણ કે એંજિનની સામે જ કોઈ પણ ભોગે તે જોઈ રહેવા માગતો હતો, પણ બોગદાની દીવાલોથી તે સભાન તો હતો જ. એ દીવાલો પૈડાંના ગડગડાટ અને વ્હીસલને કારણે ધ્રૂજતી લાગતી હતી, એટલે તે પોતે જાણે પથ્થરના જગતમાં પૂરવેગે ધસી રહ્યો છે એવું લાગતું હતું. એંજિનની લંબાઈ જેટલી જ સાંકડી પાળ હતી અને એના ઉપર કઠેરાની ગરજ સારતો એક સળિયો એંજિન જેટલી જ ઊંચાઈવાળો હતો. આ જ રસ્તે જવાતું હશે એમ તેણે વિચાર્યું. એકાદ વાર જેટલો કૂદકો મારવાનું જોખમ વહોરવું પડશે. અને તેની પકડમાં સળિયો આવી પણ ગયો. એંજિનને વળગીને પાળી પરથી તે સરકવા લાગ્યો. જ્યારે એંજિનની પડખે પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંથી સરકવું બહુ વિકટ બન્યું કારણ કે હવે જોરથી ફુંકાતા ઝંઝાવાતનો સામનો એંજિનને કરવો પડતો હતો. સાથે જ એંજિનના પ્રકાશને કારણે બોગદાની ખડકાળ દીવાલો તેની સામે ધસી આવતી લાગતી હતી. એક નાના બારણામાંથી ગાર્ડે તેને એંજિનમાં ખેંચી લીધો એટલે તે બચી ગયો. હાંફી ગયેલો યુવાન એંજિનને શરીર ટેકવીને ઊભો. ગાર્ડે જ્યારે બારણું વાસી દીધું ત્યારે બધું શાંત થઈ ગયું. વિરાટ એંજિનની લોખંડની દીવાલોને કારણે બહારનો અવાજ સંભળાતો જ ન હતો. ગાર્ડ બોલ્યો, 'આપણે નીકળ્યા અને સિગાર ખોઈ બેઠા. આપણે ઉપર ચડીએ તે પહેલાં સળગાવવી હિતાવહ ન હતી. પણ જો તમે બાકસમાં રાખી ન હોય તો આટલી લાંબી દડમજલમાં ભાંગી જ જાય.' ખડકની આટલી બધી ભયંકર નિકટતા અનુભવ્યા પછી તે યુવાન રોજિંદી ઘટમાળની યાદ અપાવે તેવા વિચારોમાં પરોવાઈને સોઈ અનુભવતો હતો. એ રોજિંદી ઘટમાળમાં અડધોએક કલાક

તે પરોવાયેલો હતો. એને રેઢિયાળ દિવસો - મહિનાઓની યાદ આવી ગઈ(એ સમય રેઢિયાળ હતો કારણ કે આ જ ક્ષણને માટે એ જીવતો હતો. આ ક્ષણ આવી ગઈ. આ આક્રમણની ક્ષણ, પૃથ્વીની સપાટીની સરકી જવાની ક્ષણ, પૃથ્વીના પેટાળમાં એકાએક વગરવિચાર્યે મારેલા કૂદકાની ક્ષણ) તેણે જેકેટના જમણા ખિસ્સામાંથી કથ્થઈ પાકીટ કાઢ્યું અને ફરી એક વાર ગાર્ડને સિગાર ધરી, પોતે પણ મોંમાં ખોસી, ગાર્ડે સળગાવેલી દીવાસળી વડે બંનેએ સિગાર સળગાવી ગાર્ડે કહ્યું : 'હું આ સિગારનો ચાહક છું. માત્ર તમારે ઊંડો દમ ભરવો પડે નહીંતર ઓલવાઈ જાય.' આ શબ્દોથી તે ચોવીસ વરસનો યુવાન અસ્વસ્થ થઈ ગયો કારણ કે હજુ પણ બહાર દેખાતા બોગદા વિશે વિચારવાનું મન ગાર્ડને થતું જ ન હતું (જેવી રીતે સ્વપ્નનો અંત આવી જાય છે તેવી રીતે એનો પણ અંત આવી જાય એવી શક્યતા હજુ પણ વરતાતી હતી) ઘડિયાળના ચળકતા ચંદા સામે જોઈને તેણે કહ્યું : 'છ ને ચાલીસ થઈ. અત્યારે તો આપણે ઓલ્ટનમાં હોવા જોઈએ.' આમ કહેતી વખતે તેને ઘડીભર પહેલાં અસ્ત પામતા સૂરજના તડકામાં સોનાથી રસાયેલાં ટેકરીઓ અને જંગલોનો વિચાર આવ્યો. એટલે તેઓ ત્યાં ઊભા રહ્યા અને એંજિનની એક દીવાલને અઢેલીને સિગાર પીતા રહ્યા. 'મારુ નામ કેલર છે.' ગાર્ડ બોલ્યો અને તેણે સિગારનો દમ માર્યો. યુવાન સહેજ પણ નમ્ર ન બન્યો. 'આ રીતે એંજિન પર ચડવું એ ભયંકર જોખમ કહેવાય, ઓછામાં ઓછું મારા માટે તો એ જોખમ જ કહેવાય. કારણ કે હું આ રીતે ટેવાયેલો નથી, અને હવે હું જાણવા માગું છું કે તમે શા માટે મને અહીં લઈ આવ્યા ?' કેલરે જવાબ આપ્યો : 'મને પણ ખબર નથી, વિચાર કરવા માટે સમય મારે જોઈતો હતો.' ચોવીસ વરસના યુવાને પુનરાવર્તન કર્યું : 'વિચારવાનો સમય,' ગાર્ડે કહ્યું : 'હા એમ જ.' અને પછી પાછો સિગાર ફૂંકવા લાગ્યો. ફરી પાછું એંજિન નીચે ગબડવા માંડ્યું. કેલરે સૂચવ્યું : 'હવે જો તમને વાંધો ન હોય તો આપણે ડ્રાઈવરની કેબીનમાં જઈએ. પણ એંજિનની દીવાલ આગળ જ તે અડીખમ ઊભો રહ્યો, જ્યારે યુવાને તો કોરીડોર પર થઈને ચાલવા માંડ્યું. ડ્રાઈવરની કેબિનનું બારણું ખોલીને ત્યાં જ ઊભો રહી ગયો. પોતાની પાસે આવી રહેલા ગાર્ડને કહ્યું : 'ખાલી. ડ્રાઈવરની કેબિન જ ખાલી છે.' તેઓ કેબીનમાં દાખલ થયા. એંજિનની ઝડપને કારણે તેઓ લથડતા હતા. એંજિન પોતાની સાથે ટ્રેનને પણ ઘસડીને બોગદામાં આગળ ને આગળ ધસ્યે જતું હતું. ગાર્ડે કહ્યું : 'જરા બાજુ પર ખસો.' અને તેણે કેટલીય ચાંપો દાબવા માંડી અને સંકટ સમયની બ્રેક મારી. એંજિન પર કશી અસર થઈ નહીં. 'રસ્તો બદલાઈ ગયો છે એનો ખ્યાલ આવતાંવેંત જ આપણે આ યંત્રને અટકાવવાના બધા પ્રયત્નો કર્યા, પણ યંત્ર તો આગળ ધપ્યે જ જાય છે.' ગાર્ડે તેને દિલાસો આપ્યો. ચોવીસ વરસના યુવાને કહ્યું : 'એ તો આગળ ધપ્યે જ જવાનું .' અને સ્પીડોમીટર બતાવીને કહ્યું : 'દોઢસો. હજુ સુધી દોઢસોની ઝડપે એંજિન દોડ્યું છે ખરું ?' ગાર્ડે બોલ્યો : 'બાપ રે ! હજુ સુધી આટલી ઝડપે કદી દોડયું જ નથી. બહુ બહુ તો એકસો પાંચ ઝડપ હોય છે.' યુવાને કહ્યું : 'બરાબર એની ઝડપ

વધી રહી છે. હવે કાંટો એકસો અઠ્ઠાવનનો આંક સૂચવે છે. આપણે નીચે પડી રહ્યા છીએ.' બારી આગળ તે ઝૂક્યો પણ એ સમતુલા જાળવી ન શક્યો, એટલી બધી ઝડપ ટ્રેનની હતી કે તેનો ચહેરો કાચની સાથે અથડાયો. 'એંજિન ડ્રાઈવર ?' તેણે બૂમ પાડી અને પથ્થરોના ઢગલા સામે જોયા કર્યું. એંજિનની ફ્લશ લાઇટના અજવાળામાં એ બધા ઢગલા તેની સામે ધસતા હતા, તેની સામે તેની ઉપર તેની નીચે ડ્રાઈવરની કેબિનની બંને બાજુએથી તેને ભૂંસી નાખવા ધસમસતા હતા. કેલરે સામી બૂમ પાડી 'કૂદી પડ્યો હશે.' તે ડ્રાઈવરની પાટલીને ટેકો દઈને નીચે બેઠો હતો. ચોવીસ વરસના યુવાને દૃઢતાથી પૂછ્યું : 'ક્યારે ?' ગાર્ડ એક ક્ષણ તો ખચકાયો, ટ્રેન વધારે જોરથી નીચે ને નીચે ઊતરતી હતી. પછી માથા અને પગને એક સપાટીએ રાખીને ફરી વાર તેણે ઓરમોંડ સળગાવી. તેણે જવાબ આપ્યો : 'શરૂઆતની પાંચ મિનિટ પછી તરત જ. એવે વખતે કોઈને બચાવવાનું શક્ય જ ન હતું. લગેજવાનનો ગાર્ડ પણ કૂદી પડ્યો. ચોવીસ વરસના યુવાને પૂછ્યું : 'ટ્રેનની જવાબદારી મારા ઉપર છે, છતાં હું હંમેશાં આશા રાખ્યા વિના જ જીવ્યે ગયો છું' 'આશા રાખ્યા વિના.' યુવાને પુનરાવર્તન કર્યું. ડ્રાઈવરની કેબિનના વીંડસ્ક્રીનને નિરાંતે ટેકવીને તે પડ્યો હતો. એનો ચહેરો ખાઈમાં ઝૂકેલો હતો. એ વિચારતો હતો : ત્યાં આપણે ડબ્બાઓમાં બેસી રહ્યા હતા અને અહીં બધું ખલાસ થઈ ગયું તેની ખબર પણ આપણને ન પડી. આમ તો કશું બદલાયું નથી પણ બોગદું આપણને ખાઈમાં ને ખાઈમાં લઈ જઈ રહ્યું છે અને આપણે કોરાહના સમૂહની જેમ જીવતેજીવત ખાઈમાં દટાઈ રહ્યા છીએ. 'હવે મારે પાછા જવું પડશે.' ગાર્ડ બરાડી ઊઠ્યો. 'ત્યાં કાગારોળ મચી જશે. બધા જ પાછળ ધસી જશે.' ચોવીસ વરસના યુવાને કહ્યું. 'હા, વળી.' અને પેલા સ્થૂળકાય શતરંજના ખેલાડીનો અને નવલકથા વાંચતી રાતા વાળવાળી છોકરીનો વિચાર તેને આવ્યો. તેણે ઓરમોંડ બ્રાસીલ ૧૦ના બાકીનાં પેકેટ ગાર્ડને આપી દીધાં.

તે બોલ્યો :' આ લઈ લો. પાછા આવતી વખતે વળી તમારી સિગાર ખોવાઈ જશે.' ગાર્ડે પૂછ્યું : 'તમે પાછા આવતા નથી ?' અને તે ઊભો થયો. ત્યાં રચાયેલા ભૂંગળામાંથી બહાર નીકળવા મહામહેનતે મથવા લાગ્યો. યુવાને નકામાં થઈ ગયેલાં સાધનો સામે, વિચિત્ર ચાંપો સામે અને સ્વીચો સામે જોયું. એ બધું કેબિનના અજવાળામાં ચાંદીની જેમ તેની આજુબાજુ ચમકતું હતું. તે બોલ્યો : 'બસો દસ. આટલી ઝડપ હોય ત્યારે મને નથી લાગતું કે તમે પાછા આપણી ઉપરના ડબ્બાઓમાં જઈ શકો.' ગાર્ડે મોટેથી કહ્યું, 'એ મારી ફરજ છે.' 'હા,એ પણ ખરું.' ગાર્ડના નિષ્ફળ પ્રયાસની દિશામાં જોયા વિના જ ચોવીસ વરસના યુવાને જવાબ આપ્યો.

ગાર્ડે ફરી મોટેથી કહ્યું : 'મારે પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ.' તે હવે કોરીડોરમાં દૂર નીકળી ગયો હતો. કોણી અને સાથળોનો ટેકો લઈને એંજિનની દીવાલો પરથી ઘસડાતો હતો. પણ જ્યાં એંજિન વધારે નીચે ઊતર્યું અને પૃથ્વીના પેટાળમાં – બધા જ પદાર્થોનું અંતિમ લક્ષ્ય તો એ જ છે – ખૂબ ઝડપથી ગરકવા માંડ્યું એટલે એંજિનની છેક તળિયે

ડ્રાઈવરની કેબિનની ચળકતી બારી પર પડેલા ને નીચે જોઈ રહેલા યુવાનની બરાબર ઉપર પોતાના સળિયા સાથે ગાર્ડ પડ્યો. તેની શક્તિ ઓસરી ગઈ. ડ્રાઈવરની પાટલી પર તે ફસડાઈ પડ્યો, લોહીલુહાણ થઈ ગયો અને યુવાનના ખભાને વળગીને તેની બાજુમાં પડી રહ્યો. તેમની સામે બોગદાની ધસમસતી દીવાલોના શોરબકોરમાં ચોવીસ વરસના યુવાનના કાનમાં બૂમ પાડીને પૂછ્યું : 'હવે આપણે શું કરીશું ?' એ યુવાનનું સ્થૂળ શરીર હવે નિરર્થક બની ગયું, હવે એને ઉગારી શકે એમ રહ્યું નહીં. તે પણ ખાઈથી તેને જુદા પાડતા કાચ પર હાલ્યાચાલ્યા વિના પડી રહ્યો હતો. પહેલી જ વખત આંખો ફાડીને ખાઈને લોભી બનીને ગટગટાવી રહ્યો હતો. 'આપણે હવે શું કરીશું ?' 'કાંઈ જ નહીં.' ઠંડે કલેજે એણે ઉત્તર આપ્યો. ભયંકર દૃશ્ય જોવામાંથી તે ઊંચો જ ન આવ્યો, છતાં એક પ્રકારનો ભયાનક આનંદ તો હતો જ. તૂટી ગયેલા સાધનના કાચના ટુકડાથી તે ઘેરાયેલો હતો. એકાએક હવા અંદર દાખલ થઈ ગઈ (વીંડસ્ક્રીનમાં પહેલી તિરાડ દેખાઈ) અને એને લીધે કાનમાં ખોસેલાં રૂનાં પૂમડાં તીરની જેમ તેમની ઉપરના ભાગમાં ધસી ગયાં. કશું જ નહીં. ભગવાને આપણને આ પતનમાં ધકેલ્યા છે અને એટલે આપણે એની પાસે જઈ રહ્યા છીએ.'

અનુ. શિરીષ પંચાલ

ઢાંક્યું રતન

કેમિલો જાસે કેલા

કલાકાર તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશો વિશે અનેક ગેરસમજૂતી પ્રવર્તતી હતી. પડોશની સ્ત્રીઓ એને મહેણું મારતાં કહેતી, 'કેમ તીમોતીઓ, તને તો સન્ત કે એવું કશું ચીતરવાનું કામ સોંપ્યું છે કે શું ?'

આ જડભરત લોકોની આવી લાક્ષણિક હાંસી ઉડાવવાની રીતથી તીમોતીઓ અકળાઈ ઊઠતો.

'જી, ના મને સન્ત કે બીજું કશું ચીતરવાની ફરમાઈશ કરવામાં આવી નથી. હું કાંઇ ફરમાઈશથી કામ કરું એવો કલાકાર નથી.'

એક ધૃષ્ટ પડોશીએ વળી એક દિવસ ઉમેર્યું :

'અરે, એ તો તમારી સૂરત જોઈને જ .....'

અને પછી તીમોતીઓએ તે સ્ત્રીને પેટમાં લાત મારી અને તે એક ઘરડી સ્ત્રી વટાણાની શીંગો અને કંદમૂળ વેચતી હતી તેના નાના બાજઠ પર ઊછળીને પડી.

'લેતી જા ! આના પરથી ધડો લેજે અને હવેથી કલાકારની બાબતમાં માથું મારવા જઈશ નહીં.'

તીમોતીઓની લાતે પડોશીઓમાં જબરો ઊહાપોહ મચાવ્યો. જેના પર હલ્લો થયો હતો તે સ્ત્રીનો પતિ રેડિયો ટેકનિશિયન હતો અને તે તીમોતીઓને મારી નાખવા માંગતો હતો.

'હું પેલાના રાઈ રાઈ જેવડા ટુકડા કરીશ. પોતાની વહુને રસ્તે ચાલતો કોઈ પણ આલીમવાલી લાત મારી જાય તે કોઈ પણ આબરૂદાર માણસ સાંખી લે ખરો ! જો એવું બને તો તો ગજબ જ થઈ જાય ને !'

શાકભાજીવાળી પણ ધૂંઆપૂંઆ થઈ ઊઠી.

'હું મારા માલનું વળતર લઈશ : નહીં તો પછી અમલદાર પાસે જઈશ. તું કળાકાર

રહ્યો તો તારા ઘરનો, હું પણ પરસેવો પાડીને ખાનારી સ્ત્રી છું. એની મને ઝાઝી કિંમત છે, સમજ્યો ?'

શું બન્યું તેની પૂરી માહિતી મળતાંની સાથે રેડિયો ટેકનિશિયન કમરપટો લઈને સીધો પહોંચ્યો તીમોતીઓને ઘરે. ત્યાં રસ્તામાં એનો મિત્ર મળ્યો. એ ચકમક ગજવેલના બનાવેલા લાઈટર પોસ્ટાસ સ્ટ્રીટમાં વેચતો હતો. એ કંઈક ઠરેલ સ્વભાવનો ને પહોંચવાળો માણસ હતો.

'હમણાં જઈશ નહીં. પેલી સ્વીડ બાઈ ઘરમાં છે.'

'પણ સાંભળ તો ખરો. એણે મારી વહુને પટેમાં લાત મારી છે એ તે કોઈ સાંખીને બેસી રહે !'

મિત્રે ખભા સંકોડયા.

'તારે જેમ કરવું હોય તેમ કર. હું તો તને એટલું જ કહું છું કે એની સ્વીડ બાઈ ઘરમાં છે, તેથી તું ઉપર જઈશ નહીં.'

'તો શું મારે નીચી મૂંડીએ આ સહી લેવું ?'

'મારું તો એમ માનવું છે કે સારામાં સારો રસ્તો એ જ છે. તીમોતીઓએ તારી વહુને કંઈ મારી તો નથી નાખી ને !'

'મારી નાખી ? જાનથી મારી નાખી ? ના, એવું તો નથી બન્યું પણ એ લાત કોઈ ને રાડ પડાવી દે એવી હતી, એની તો તું ના નહીં પાડી શકે. એને જો મહિના રહ્યા હોત તો તો ગર્ભપાત જ થયો હોત.'

'પણ એને કાંઈ મહિના નહોતા રહ્યા ?'

'હા, એ તારી વાત સાચી છે.'

છેલ્લે સુલેહ કરનારની અદાથી એ મિત્રે ઉમેર્યું :

'જો ભાઈ પીઓ ! આપણે પુરુષોએ અમુક વસ્તુ તરફ આંખમીંચામણા કરવા જોઈએ. તું ઉશ્કેરાઈને હાથમાં પટો વીંઝતો ઉપર જાય તે ઠીક નહીં. વળી મેં તને કહ્યું છે ને સ્વીડ ઘરમાં છે.'

'વારુ, ભાઈ વારુ.'

પછી બન્ને એક એક જામ દારૂ પીવા ગયા. ઓસ્ટ્રિયાનો મનોલીન નામનો કલાલ એમની ખાતર બરદાસ્ત કરવા હાજર થયો.

'થોડો નાસ્તો નહીં કરો ?'

'વારુ.'

'શાકભાજીવાળીને વળતર નહીં મળવાથી સત્તાવાર ફરિયાદ કરી. શાકભાજીવાળી સારામાં સારાં કપડાં પહેરી, બે ભ્રમર વચ્ચેના તલ પરના વાળને કાપી નાંખીને સંભાળપૂર્વક વાળી ઓળ્યા અને પોલિસ સ્ટેશને ગઈ.

'કેમ મજામાં ને !'

બારણા પાસે બે પોલિસો ઊભા હતા. તેમણે જવાબ સુધ્ધાં વાળ્યો નહીં. પાંચ-સાત ડગલાં છેડે બીજા બે પોલિસો હતા.

'કેમ મજામાં ને !'

રેડિયેટર પર ઢળીને એમાંનો એક પોલિસ ઊંઘતો હતો. મશીન બંધ હતું. બીજો પોલિસ ગાલ પર હાથ ટેકવી લોથની જેમ પડ્યો હતો.

'કેમ મજામાં ને !'

બીજી ત્રણ સ્ત્રીઓએ શાકભાજીવાળીને ઉત્તર વાળ્યો.

'હા, તમે મજામાં ને !'

સ્ત્રીઓ પાટલી પર બેઠી હતી. તેઓ ખૂબ સ્વસ્થ અનમે સ્વચ્છ લાગતી હતી. શાકભાજીવાળી બાંકડાને એક છેડે બેસવા ગઈ.

'અહીં બેસું ને !'

'હા, હા, બેસો ને !'

શાકભાજીવાળીને પહેલાં જરા અતડું લાગ્યું. બે એક કલાક પછી જરા આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત કર્યો એટલે એણે વિચાર્યું, સાહેબ મને બોલાવશે, એટલે હું તો જઈને કહેવાની કે જુઓ સાહેબ ! એ કલાકારે જઈને પીઓની વહુને પેટમાં લાત મારી, પીઓની વહુ પેટમાં લાત વાગવાથી ધમ દઈને પછડાઈને પડી, જરૂર એને હું.... મારો બાજઠ પાડી નાખ્યો અને માલ બધો ધૂળ ભેગો થઈ ગયો. પછી — સાહેબ.

ત્યાં અંદરથી સાહેબ તાડૂક્યા.

'ગાર્સિયા.'

અને પેલો મરેલા જેવો લાગતો પોલિસ એક આંચકાથી ઊભો થયો અને સાહેબની ઓફિસમાં ગયો.

'જી સાહેબ.'

ગાર્સિયાએ સ્ત્રીઓને અંદર મોકલી. શાકભાજીવાળી પણ અંદર ગઈ. સાહેબે બારણું બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો તેથી અંદર શું બન્યું તેની તો કોઈને ખબર પડી નહીં. કંઈ ગોટાળો તો થયો જ હશે. બધું થાળે પડ્યા પછી શાકભાજીવાળી કોલસાની દુકાનવાળાને કે દૂધની ડેરીવાળાને ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં સમજાવી શકી નહીં.

'સાહેબે મને પૂછ્યું. 'તું કાપડના કેટલા ટુકડા પીઓને વેચવા ગઈ ?' અને પછી હું ગઈ અને એમને કહ્યું, 'સાંભળો સાહેબ, પીઓ રેડિયો ટેકનિશિયન છે. મને તો એટલી ખબર છે કે દાળમાં કંઈક કાળું હતું ખરું ! પછી સાહેબે ચશ્માં કાઢી નાખ્યાં અને મને કહ્યું, 'તું મૂરખ છે કે શું ?' અને પછી મેં પણ વળી તેમને કહ્યું.

'જી ના, હું મૂરખ નથી.'

'અને પછી ?'

'શું કાંઈ નહીં.' સાહેબે મને પૂછ્યું. 'તારું નામ શું ? અને મેં તેમને કહ્યું, 'મારિયા.' 'મારિયા કેવા ?' મારિયા દલા એન્કાર્નેશિયો.' 'અને પછી શું ?' અને પછી શું ?' 'જી, કશું નહીં. સાહેબ બહુ ગુસ્સે થયો પછી મને સમજાયું કે એમને મારું આખું નામ જાણવું હતું એટલે મેં કહ્યું, 'મારિયા દલા એન્કાર્નેશિયો એસ્તેવેઝ,' 'હં બરાબર.'

'અને પછી ?'

'કંઈ નહીં. મને પેલી સ્ત્રીઓ સાથે એક નાની ટ્રકમાં બેસાડી અને બીજે કશે લઈ ગયા અને મારી છબી પાડી.'

'અને તેં કશું કહ્યું નહીં ?'

'ના, કશું જ નહીં. હું શું કહેવાની હતી ? છબી પડાવવી એમાં શું ખોટું ! કેમ ખરું ને !'

લાઈટર વેચનારના એક લાગવગવાળા મિત્રે શાકભાજીવાળીનું કામ થાળે પાડી આપ્યું. થોડા જ દિવસમાં તેણે પેલીને જઈને કહ્યું.

'સાંભળ એન્કાર્ના, હવે બધી વાત થાળે પડી ગઈ છે.'

'શેની વાત ?'

'પોલિસ સ્ટેશન પરની વાત, મારા મિત્રે બધું બરાબર કર્યું છે. સાહેબ તો કહેતા હતા કે તું મૂરખ છે.'

તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશો, બેત્રણ દિવસ રહીને મિજાજ ઠંડો પડતાં તક જોઈ શેરીમાં ફરવા નીકળ્યો. પડોશીઓ એની તરફ સહાનુભૂતિપૂર્વક જોવા લાગ્યા. પછી તીમોતીઓ શાકભાજીવાળી પાસે ગયો અને કહ્યું :

'સાંભળ બહેન, બધું બની ગયું તેથી મને કેટલું દુઃખ થયું તે હું કહી પણ શકતો નથી. મેં માત્ર મિજાસ ખોયો. કોઈ પણ મિજાસ ખોઈ બેસે ખરું ને !' 'જરૂર, જરૂર કોઈ પણ મિજાસ ગુમાવે, એ સાવ સાચું.'

'હં બરાબર છે, મિજાસ ખોયો. મારી તને હેરાન કરવાની દાનત નહોતી. હવે તને કેટલી નુકસાની ગઈ તે મને કહી દે, હું તેટલી તને ભરપાઈ કરી આપીશ, એટલે આપણો હિસાબ ચૂકતે.'

શાકભાજીવાળીએ કહ્યું

'ના રે ના, મારે કાંઈ તને હેરાન નથી કરવો. સાચું કહું તો હું ભડકી જ ગઈ હતી. અને માલ તો બધો મેં વીણી લીધો હતો. આજુબાજુની સ્ત્રીઓએ મદદ કરી અને મેં બધું જ વીણી લીધું.'

સીનોરા એન્કાર્ના સાથે વાત કર્યા પછી તીમોતીઓને લાગ્યું કે જેને એણે દુભવી હતી તેને ઘેર જવાની પોતે હિંમત કરી શકશે. સ્ત્રીના પતિએ બારણું ખોલ્યું. તીમોતીઓને આખા શરીરમાં ધ્રુજારી આવી ગઈ.

'આવો ને !'

'કેમ મજામાં ને !'

સ્ત્રીના પતિએ તેને માટે ખુરશી ખેંચી આણી.

'બેસો ને.'

'હા, બેસું છું.'

તીમોતીઓને વાતની શરૂઆત કરતાં જરા અઘરું લાગ્યું. પણ પછી એણે એકદમ શરૂ કરી દીધું,

'જુઓ, હું શા માટે આવ્યો છું તેનું અનુમાન કરી લીધું હશે.'

એટલામાં જેને લાત પડી તે સ્ત્રી બારણામાં ડોકાઈ. તેના પતિએ તેને કહ્યું :

'તું રસોડામાં જા. અમે બે જણ પતાવટ કરી લઈશું.'

મતીલ્ડેએ ધડ દઈને બારણું વાસ્યું અને સિનેમાનું ગીત ગુંજવા મંડી. પતિએ તીમોતીઓ સામે જોયું.

'કેટલાક લોકો કેવા જંગલી હોય છે ?'

'હા, કેટલાક લોકો ખરેખર જંગલી હોય છે ?'

રેડિયો ટેકનિશિયને તમાકુની ડબ્બી કાઢી.

'તમે એક સિગારેટ બનાવશો ?'

'ભલે.'

બન્નેએ મૂંગે મોઢે સિગારેટ વાળી. પછી તેને સળગાવી. પછી થોડાક દમ ખેંચ્યા. સ્ત્રીના પતિએ નાકમાંથી ધુમાડો કાઢ્યો પણ તીમોતીઓમાં એટલી સ્વસ્થતા નહોતી, તેથી અન્યમનસ્ક બની તેણે તો મોઢા વાટે જ ધુમાડો કાઢ્યો. પછી તીમોતીઓ થોડો આત્મવિશ્વાસ મેળવીને બોલ્યો :

'વારુ, મેં કહ્યું તેમ તમે જાણો છો હું શા માટે આવ્યો છું ?'

'ના, તમે કહો ને !'

તીમોતીઓને ફરી ધ્રુજારી આવી ગઈ.

'હું તમારી માફી માગવા આવ્યો છું, કારણ કે પરાક્રમ કરતાં ડહાપણ બહેતર છે એ તો તમે જાણો છો.'

તીમોતીઓએ આટલું બોલવામાં ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો ને તેથી તે થાકી ગયો હતો. રેડિયો ટેકનિશિયને જરા સંતોષ પામી એકદમ ઉત્તર આપ્યો.

'જુઓ, તમે કેવું સજ્જનને છાજે તેવું બોલ્યા ! તમારું આ વર્તન તમારે માટે માન ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. તમને જોતાંની સાથે જ કોઈ કહી દે કે તમે કલાકાર છો.'

'મેહરબાની તમારી.'

'એ તો ઠીક જાણે. સાંભળો, તીમોતીઓ, રેડિયો સુધારવો એમાં પણ થોડેઘણે અંશે કળા તો રહેલી જ છે, એમાં કાંઈ ના કહેવાશે !'

'ઓહો એમ કે ?'

તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશો, લીઓન્સીઓ અને જુલિયા (ત્યાં ગૃહિણી)નો પુત્ર હતો. સુએન્કાનાલ્લાના જિઆલાર્કોની મ્યુનિસિપાલિટીની હદમાં આવેલું પુર્ગાપેકેડોસનો વતની હતો. તીમોતીઓ ચાળીસની ઉમરનો હતો. પરણેલો હતો પણ એને કશી સંતતિ નહોતી. એમ તો બે થયા હતાં. ખરાં. એક ટાઈફસમાં મરી ગયું, બીજું નહેરમાં ડૂબીને મરી ગયું. તીમોતીઓએ પહેલાં હજામ, ફેરિયો, બેંકનો કારકુન, ડુક્કરને ખસી કરનાર, કેરીબિયન બેન્ડમાં પડઘમ વગાડનાર અને અભિનેતા. આ બધા જ ધંધા અજમાવી ચૂક્યો હતો. તીમોતીઓ અત્યારે છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનો શિલ્પી હતો. માટીના બે નાના પિંડા સાથે મૂકીને એને 'પહેલવાની હવાબાજ'કે 'માઉન્ટ ઓફ ઓલિવનું દૃશ્ય' એવા નામથી ઓળખાવનારા પૈકીનો ! આ ધંધામાં એને સંડોવનાર એની વહુ હતી. એક વાર એ પોતાની નાટકમંડળી લઈને સેબ્રેરોનમાં 'ગરીબ અને આંધળો - બે અભાગિયાઓ' એ નાટક ભજવવા ગયેલો ત્યારે એને ભેટી ગયેલી એની પત્ની હોના રાગ્નીલ્દ બ્રાવિકેન દ મોરાગોના સળેકડા જેવી, ગંઠાઈ ગયેલી નસોવાળી અને રાખોડી રંગની છાંટના વાળવાળી સ્વીડ હતી.

એ નાટકની શરૂઆતમાં જ એને જે બોલવાનું આવતું તે સાંભળીને લોકો ખૂબ તાળીઓ પાડતા.

દોના રેનહિલ્ડ બ્રેવિકેન દ મોરાગોના દારૂ સાચવવાનો 'કોન્સેર્વોલ' નામનો પદાર્થ વેચવા સેબ્રેરેગ્ન આવીને રહી હતી. દોના રેનહિલ્ડ ત્યારે તીમોતીઓને પરણી નહોતી. સેબ્રરોસનો દારૂ એને ખૂબ ભાવી ગયો હતો. અને બે અઠવાડિયાં હોટલમાં માછલીની જેમ દારૂ ઢીંચીને ગોંધાઈને પડી રહી હતી.

દોના રેનહિલ્ડ બ્રેવિકેન દ મોરાગોનાએ તીમોતીઓને કવિતાનો પાઠ કરતો સાંભળ્યો અને એ કાંઈ જેવુંતેવું નહોતો વાંચતો - અને એણે મનમાં નક્કી કર્યું, 'પરણું તો આને જ પરણું,' અને તે રાતે હોટલના ભોજનખંડમાં એણે એના પ્રેમની જાહેરાત કરી દીધી.

'તીમોતીઓ,' તે બોલી. 'હું બહુ એકાકી છું ! અમે સ્વીડવાસીઓ સ્વીડનની બહાર જતાં બહુ એકલવાયા બની જઈએ છીએ.'

તીમોતીઓ તે દિવસે જરા રંગમાં હતો.

'હું સમજું છું.' એણે કહ્યું, 'અમારી પણ એ જ સ્થિતિ છે.'

અને પછી કામદેવના બાણ બન્નેના હૃદયને વીજળીની ગતિથી વીંધવા લાગ્યા. પ્રેમના લોહચુંબકીય આકર્ષણનો પ્રવાહ બન્ને વચ્ચે વહેવા લાગ્યો. આ આકર્ષણનો પ્રવાહ ટ્રિઝિયન તરંગ જેવો હતો. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે પણ એને જોઈ શકાય નહીં.

'તીમોતીઓ ! ભવસાગરમાં નાવડી હંકારવાને બે કરતાં ચાર હાથ હલેસાં મારે તો કેવું સારું....'

તીમોતીઓને કહેતી ગમી; પણ દરિયો એણે બાપ જન્મારે દીઠો નહોતો તેથી એને ઝાઝી ગમ પડી નહીં.

'હા, તારી વાત તો સોટકા સાચી.'

'ઓહ તીમોતીઓ ! આપણી જુગતે જોડી.....'

'હં.'

'આપણે એકબીજાનાં અડધિયાં......'

'ઓહ.'

'હા, અવિભક્ત આત્મા આપણું જેમાં પ્રતિબિંબ પડે એવો બીજો આત્મા શોધવો જોઈએ.'

'ઓહ.'

'અને હૃદય બે પણ ધબકાર એક.'

'ઓહ.'

'એને જીવનયાત્રાના પંથે થાકીએ ત્યારે આધાર લેવા ખભો મળે.'

'ઓહ.'

તીમોતીઓ મોરગોનાય જુઆરુશોને લાગ્યું કે પોતે માત્ર જરાય દોના રેનહિલ્ડ પ્રત્યે ઉદાસીન નહોતો. ઊલટાનો એ તો મોરાગોનાય જુઆરુશો પ્રત્યે લાગણીઘેલો બન્યો. કેમ જાણે આવે પ્રસંગે એ રીતે વર્તવાની એની ફરજ ન હોય.

'પણ ઘેલી રેનહિલ્ડ ! હું તો મુફલિસ છું. મારી પાસે રાતી પાઈ પણ નથી.' તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશોએ દોના રેનહિલ્ડને 'દોનારાનીલ' કહીને સંબોધી.

'એની ચિંતા ના કરીશ તીમો !' દોતોએ સહેજ કોમલ બનીને કહ્યું.

તીમોતીઓએ એકદમ એને તોડી પાડીને કહ્યું :

'મને તીમો નહીં કહેતી મને એ ગમતું નથી. તારે વહાલ બતાવવું હોય તો તીઓ કહેજે. મને એ વધુ ગમે છે.'

દોના રેનહિલ્ડ મીઠા મધ જેવી વાણીથી અને વળગતી હોય એવા લહેકાથી બોલી :

'તને જે ગમે તે કહીશ, તીઓ. તું મને તને 'પ્રિયતમ' કહેવા દેશે ?'

દોના રેનહિલ્ડની ગરદનની ધાર પર એક માંકડ દોડતો હતો.

'ધ્યાન રાખ દોના. એ માંકડને અંદર પેસવા દઈશ નહીં.'

દોનાએ માંકડને પકડીને બે આંગળી વચ્ચે મસળી નાખ્યો અને પછી ખુરશી નીચે ફેંક્યો.

'ગરીબ બિચારું ક્ષુદ્ર જંતુ.'

'હેં ?'

'હું કહેતી હતી, ગરીબ બિચારું ક્ષુદ્ર જંતુ !'

'જંતુ યોનિમાંથી છૂટીને એને કદાચ મનુષ્યની યોનિમાં જન્મ મળશે.'

દોના રેનહિલ્ડે ફરી એવો મધમીઠો ટહુકો કર્યો.

'હું પૂછતી'તી ઓ; તું મને 'પ્રિયતમ' કહેવા દેશે ?'

તીમોતીઓ જરા મૂંઝાયો. એને પરદેશી સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને સ્વીડીશ સ્ત્રીઓનો બહુ અનુભવ નહોતો.

'તને જે ગમે તે કહે, દોના એથી તો હું ગૌરવ અનુભવીશ.'

'પણ તીઓ ! તારે મને દોના રેનહિલ્ડ નહીં કહેવું. મને માત્ર રેનહિલ્ડ કહે. એ બહુ આત્મીય અને નીકટનું લાગે છે.'

'તને જે ગમે તે. કોણ જાણે મને એ બદાની ટેવ પડશે કે કેમ ! બાકી તું રહી સ્વીડ.'

એથી શું ફેર પડી જવાનો હતો ! હું કાંઈ નરી સ્વીડ થોડી જ છું, નારી પણ છું. જેનું સૂનું હૃદય દર્શનમાંથી છલકાઈ ઊઠે છે.'

'ઓહ.

તીમોતીઓ અને દોના રેનહિલ્ડે બન્નએ આશ્ચર્ય પામી જોયું તો બન્ને એકબીજાના હાથ પકડીને ઊભા હતા.

'અને તું મને હવે મીઠડી કહેજે.'

તીમોતીઓએ સહેજ આછા અવાજે જવાબ વાળ્યો.

'વારુ.'

'તું પ્રયત્ન કર, એક વાર બોલી તો જો. વારુ.'

તીમોતીઓ મહા પરાણે બોલ્યો :

'સાંભળ મીઠડી.'

'શું ?'

'કશું જ નહીં.' આ સંબોધન કાનને કેવું લાગે છે તે જાણવા પૂરતું જ બોલ્યો.

દોના રેનહિલ્ડ અને તીમોતીઓ ખૂબ જોરથી હસવા લાગ્યા. પછી સાઈડરનો એક સીસો મંગાવ્યો. એને ગટગટાવી પણ ગયાં. તે લોકો સુખી હતાં, ખૂબ સુખી હતાં, અત્યન્ત સુખી હતાં.

બીજા દિવસે તીમોતીઓએ પોતાની મંડળીને વધામણી આપી. તે ખુશીથી સમાતો નહોતો અને અર્ધો કલાક સુધી એણે એની એ જ વાત કર્યા કરી.

'ત્યારે એમ વાત છે. દોસ્ત, હું તો હવે પરણવાનો, મારી વાક્દત્તા મારી પ્રેયસીની હું તમને ઓળખાણ કરાવીશ. આજથી આપણા માર્ગો ફંટાય છે. મારા પ્રેમના સાથી એવા મારા સાથીદારોનું સ્મરણ મારા હૃદયમાં સદાય રહેશે.'

મંડળી ઊર્મિવિવશ બની.

હવે હું મારી પ્રેયસીની ઓળખાણ કરાવીશ. સૌ પહેલું તમે એનું નામ જાણી લો. તમારાંમાના કેટલાકે અનુમાન કરી લીધું હશે. એનું નામ રેનહિલ્ડ છે. જાણે મને એ નામ બરાબર બોલતાં નથી આવડતું.

એની મંડળીમાંની મુખ્ય સ્ત્રી પાત્ર ભજવનાર નટીએ પૂછ્યું. 'પણ તીમોતીઓ, હોટલમાં

પેલી સ્વીડનવાળી બાઈ આવી છે તેની વાત કરે છે ને !'

તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશોની છાતી ગજગજ ફૂલી. એ કોઈ સ્વીડ કસરતબાજ ખૂબ દૂર સુધી ભાલો ફેંકવાની તૈયારીમાં જે અદાથી ઊભો હોય એવો તે દેખાતો હતો.

'હા, તે જ.'

'મણ મારા ભાઈ, તું જાણતો નથી. એ તો બહુ ઢીંચે છે !'

તીમોતીઓ જરા ગંભીર બન્યો. હવે એ સ્વીડીશ કસરતબાજ જેવો નહોતો દેખાતો. હવે એ હિન્દી સાધુ જેવો દેખાવા લાગ્યો.

'હું તો માત્ર એટલું જાણું છું કે લોકોની ટાઢાપહોરની ગપને મહત્ત્વ નથી આપવું. હું તો એટલું જાણું છું કે મારું હૃદય બધી ક્ષુદ્રતા અને તુચ્છતાથી પર થયું છે. હું તો એટલું જાણું છું કે અમે બે એકબીજા માટે સર્જાયા છીએ. હું એટલું જાણું છું કે અમારું લોહી એક છે. હું એટલું જાણું છું કે અમારા હૃદય એક ધબકારે ધબકે છે. હું એટલું જાણું છું કે જીવનમાં એને મારો આશરો છે. એટલું જાણું છું.

'ભલે, ભલે.'

તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશોની વાક્ધારા થંભી ગઈ. તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશોને ગળે શોષ પડ્યો. તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશો બે અઠવાડિયાં રહીને દોના રેનહિલ્ડ બ્રાવિકે સાથે પરણ્યો.

'તક એક વાર આવે છે.' તીમોતીઓએ વિચાર્યું. 'અને જ્યારે આવે ત્યારે તેની ચોટલી ઝાલી લેવી જોઈએ. હે પ્રભુ, એમ ન માનીશ કે હું આ સ્વીડને મારા હાથમાંથી છટકવા દેત, ભલે ને એના સંસ્કાર ગમે તેવા હોય.

લગ્નના શરૂઆતના દિવસોમાં તીમોતીઓ એની પત્નીને 'કોન્સર્વોલ' વેચવામાં મદદ કરતો.

'તમારો દારૂ ચઢી જતો હોય, ફુગાઈ જતો હોય, ખાટો થતો હોય તો 'કોન્સર્વોલ' વાપરો એવું એ હોટલના માલિકોને જઈને કહેતો.' તમારો દારૂ મિજલસમાં રંગ જમાવે એ તમને ગમે ને ! તો પછી 'કોન્સર્વોલ' વાપરો. એ તમારા દારૂના જિંદગીના વીમા બરાબર છે.'

દોના રેનહિલ્ડના ધંધાએ બહુ વળતર નહીં આપ્યું પણ એ લોકો ખાઈપીને લહેર કરી શકતાં હતાં. અને એ સિવાય બીજું જોઈએ પણ શું ?

દોના રેનહિલ્ડની ઘણી વિચિત્ર કટેવો હતી એ સાચું, પણ તીમોતીઓ એનાથી ટેવાઈ ગયો. ગમે તેવી વિચિત્રતા હોય પણ તીમોતીઓને એ કોઠે પડી જતી.

એક દિવસ ઓચિંતાનું દોના રેનહિલ્ડે તીમોતીઓને કહ્યું : 'તીઓ ! તું કલાકાર છે. 'કોન્સર્વોલ' વેચવામાં તારી શક્તિ નહીં વેડફી દેવાય. કલાકારનું કર્તવ્ય પોતા પ્રત્યે જ કેવળ નથી હોતું. માનવતા, સંસ્કૃતિ, કલાનો ઇતિહાસ વગેરેનો તારે ખ્યાલ રાખવો પડે.'

'એમ, હું તો કંઈ જ જાણતો નથી.'

'ભલે, હું તો જાણું છું. તું એક એવો કલાકાર છે જેને હજી એનો સાચો રાહ લાધ્યો નથી. એ શોધવામાં હું મારી જીવનશક્તિ ખરચીશ અને તને હું એ માર્ગમાં અગ્રેસર કરીને જંપીશ. આજથી આપણે 'કોન્સર્વોલ' વેચવાનું બંધ કરીશું. ભલે બીજા વેચે. તું કલાકાર છે અને હું કલાકારની જીવનસંગિની છું.

દોના રેનહિલ્ડની આંખમાંથી બે આંસુ ગાલ પર સરી પડ્યાં. એક હોઠ આગળ અટક્યું અને બીજું આંસુ જે દિવસે એણે પહેલી વાર પ્રેમની ઘોષણા કરી ત્યારે જ્યાંથી માંકડ નીકળ્યો હતો ત્યાં સરી ગયું.

'મારા યૌવનનું સોનેરી સ્વપ્નું' તીમોતીઓ જરા ચિંતાતુર બન્યો. એને મનમાં થતું કે એની પત્નીની ડાગળી ખસી ગઈ છે કે શું ?

'પણ સાંભળ. રેનહિલ્ડ, વાત એમ છે કે હું……'

'મારા સમ જો આગળ કશું બોલ્યો છે તો. તું કલાકાર છે. કેવળ કલાકાર છે. કલાકારના જીવનમાં એવી કટોકટીની ક્ષણો આવે છે. જ્યારે આત્મવિશ્વાસ ટકાવી રાખવો મુશ્કેલ બને છે, અને પોતે કલાકાર છે એ વાત જ ભૂલી જાય છે. આ એમની ભાગ્યપલટાની ક્ષણ હોય છે.'

'હવે તું સમજ્યો. તારે તારી કેડી શોધવાની છે.' તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશોએ એ વાતમાં ટાપશી પૂરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

'એ કેડીવાળી વાત પર જ ……'

દોના રેનહિલ્ડે સ્મિત વેર્યું. કંઈક જીઓકોન્ડાને મળતા આવે એવા ભાવ એના મોં પર દેખાયા. પણ અલબત્ત કઢંગી રીતે.

'આનો પણ મેં વિચાર કરી જ રાખ્યો છે. એ બધાની જ મેં વેતરણ કરી રાખી છે. તારે શિલ્પનું નિર્માણ કરવાનું છે. તારે શિલ્પી થવાનું છે.'

'શિલ્પી ?'

'હા, શિલ્પી. તને એ વિચાર નથી ગમતો ? શિલ્પકળા તો સહુથી સુંદર કલા છે. એ તો દિવ્ય કલા છે.'

'કબૂલ, કબૂલ સમજ્યો. વાંધો માત્ર એટલો જ કે એ દિશામાં હું કાંઈ કરી શકીશ કે કેમ તેની મને શંકા છે. તને એવું લાગે છે ખરું કે હું કરી શકીશ ?'

'મને આશા છે કે તું કરી શકીશ. ભલા તીઓ, છાતી ઠોકીને કહું છું, તું કરી શકીશ.'

તીમોતીઓ પોતાને શિલ્પી તરીકે મનમાં કલ્પી શકતો પણ નહોતો.

'ના રેનહિલ્ડ, મીઠડી ! ગુસ્સે થઈશ નહીં પણ મને લાગે છે કે કશું જ જાણતો નથી.'

દોના રેનહિલ્ડે એનામાં આત્મવિશ્વાસ જગાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

'ચિંતા નહીં, તીઓ ! તું કશી ચિંતા કરીશ નહીં, તારે કલાકૃતિનું નિર્માણ કરવાનું છે. એટલે તારું મન સ્વસ્થ રાખજે. આપણે થોડી માટી ખરીદીશું અને તું નમૂના બનાવવા

માંડજે. તારા હાથમાંથી પ્રાણવંતી કલાનું નિર્માણ થતું જોઈ, તું જ આનંદથી પુલકિત થઈ ઊઠશે.

'હં. હં.'

દૅના રેનહિલ્ડ બીજે દિવસે થોડી માટી ખરીદી લાવી. અને તીમોતીઓ મોરાગોના ય જુઆરુશોએ શિલ્પના નમૂના બનાવવા માંડ્યા. સૌથી પહેલું બનાવ્યું તે કશુંક પાંઉના ટુકડા જેવું લાગતું હતું. દોના રેનહિલ્ડે એને શીર્ષક આપ્યું. 'લઘરવઘર વેશવાળી છોકરી; દોના રેનહિલ્ડનું કામ તીમોતીઓના શિલ્પને નામ આપવાનું હતું. તીમોતીઓ જેવું આવડે તેવું બનાવતો અને રેનહિલ્ડ એને નામથી સંસ્કારતી.

રોન્ડા એવન્યુ પાછળ આવેલી માકર્વીસ દ ઝાફ્રસ્ટ્રીટમાં એક કાતરિયામાં દોના રેનહિલ્ડ અને તીમોતીઓ રહેતાં હતાં. તીમોતીઓને શિલ્પ બનાવતાં બનાવતાં એ વ્યવસાય ગમ્યો. અને છેલ્લે પોતાની શિલ્પકૃતિઓ પણ એને ગમવા લાગી. માણસ શાનાથી ટેવાઈ નથી જતો ? લગ્ન પછી દોના રેનહિલ્ડના અત્યંત ક્રોધી સ્વભાવ છતો થયો જ્યારે જ્યારે તીમોતીઓ ખંતથી કામ કરતો નહીં ત્યારે એને એ બરાબર પરખાવી દેતી. એક દિવસ તીમોતીઓમાં નવું સર્જન કરવાનો ઉત્સાહ નહોતો અને દોના રેનહિલ્ડ જ્યારે વધારે ઢીંચતી ત્યારે એનો મિજાજ ગુમાવી બેસતી. આથી એણે તે દિવસે ચીનાઈ માટીનું નહાવાનું નાનું ટબ છૂટું એના પર ફેંક્યું અને કપાળમાં અને લમણા પર ઘા થયા. ટબના ચૂરેચૂરા થતા જોઈને તીમોતીઓને બહુ દુઃખ થયું. સેનિટોસ બ્રાન્ડનું ૧૯૨૯ના મૉડેલવાળું આવું સુંદર ટબ એણે ચોરબજારમાંથી બહુ સસ્તામાં ખરીદ્યું હતું. અને માટી સુકાઈને તડ ન પડે તેથી ભીની રાખવા માટેના કકડા પલાળવામાં એને તે વાપરતો હતો.

આ ટબની વાત આડોશપડોશમાં પ્રસરી અને બધા આ સ્વીડથી બીને વર્તવા લાગ્યા.

'જોયું ને બૈરી તે આનું નામ. એને છંછેડીએ તો જાનથી ગયા.' દોના રેનહિલ્ડ અને તીમોતીઓ પોતાનાં એકે શિલ્પ વેચી શક્યાં નહીં, તેથી જીવનનિર્વાહ માટે થોડા પેટાભાડૂતો એમને રાખવા પડ્યા. એમને રસોડાની અલાયદી સગવડ કરી આપી, અગાશીમાં મશરૂમ પણ ઉગાડવા લાગ્યાં. પેટાભાડઊત રાખવાનો તુક્કો તીમોતીઓને આવેલો; ને મશરૂમ ઉગાડવાનું દોના રેનહિલ્ડને સ્ફુર્યું હતું. રેનહિલ્ડ બ્રેવિકેનદ મોરાગોનાની ધારણા પ્રમાણે કાગડાની છત્રીના સો કૂંડાંથી વરસે દિવસે એક હજાર દુરોનો ચોખ્ખો ફાયદો થાય. પત્નીના સૂચનથી તીમોતીઓએ કેટલાંય અઠવાડિયાં કૂંડાં બનાવવામાં કાઢ્યાં. તીમોતીઓનાં કૂંડાંઓ એક કલાકારની કૃતિઓ હતી; પ્રત્યેક ભિન્ન, પ્રત્યેકનું આગવું વ્યક્તિત્વ, પ્રત્યેક જુદી જ ભાતનું. શરૂઆતમાં તો કૂંડાં જોઈએ તેવા નહોતા નીકળતા, પણ છેલ્લે છેલ્લે તો એવા સરસ બન્યાં કે કોઈને એમ જ લાગે જાણે દુકાનમાંથી જ ખરીદીને આણ્યાં હોય.

બહુ વ્યવસ્થિત યોજનાપૂર્વક શરૂ કરેલો મશરૂમનો વેપાર બધી તકેદારી રાખવા છતાં નિષ્ફળ ગયો. એમના એક અદેખા ને કામધંધા વિનાના પેટાભાડૂતે પડોશીઓમાં કહેવા માંડ્યું કે મશરૂમ ઝેરી હોય છે અને તીમોતીઓ અને દોના રેનહિલ્ડની દાનત બધાને

મારી નાખવાની છે. આ મેલી રમત રમનારને દોના રેનહિલ્ડે એક દિવસ પકડ્યો ને લાત મારીને દાદર પરથી ગબડાવી પાડ્યો. એની પેટી સુધ્ધાં લેવા દીધી નહીં.

'જો મારી પેટી નહીં આપો તો પોલિસમાં ફરિયાદ કરીશ.'

'કાલે જતો હોય તો આજે જા ! અને જો પોલિસમાં ફરિયાદ કરી છે અને પછી જો રસ્તા પર સામે ભટકાયો છે તો તારા ડોળા ખેંચી કાઢીશ.'

એ પેટાભાડૂત ચાલ્યો ગયો અને ફરિયાદ કરી હોય એવું લાગ્યું નહીં, કારણ કે તીમોતીઓને ઘરે કોઈ જડતી લેવા આવ્યું નહીં.

પેટી અને તેમાંની વસ્તુઓ વેચીને દોના રેનહિલ્ડ એ પૈસામાંથી તીમોતીઓ માટે બૂટની જોડી અને ભડક રંગની ટાઈ લાવી.

પછી થોડા પૈસા વધ્યા તેમાંથી પોતાને માટે ત્રણ રંગનું આઈસ્ક્રીમ લીધું – વેનીલા, ચોકલેટ અને કોપરું.

આ બનાવ પછી ઉનાળાની એક બપોરે તીમોતીઓ અને દોના રેનહિલ્ડ બગીચામાં મટીલ્ડા અને પીઓને મળી ગયા. બધાએ સજ્જનની જેમ એકબીજાનું સંસ્કારી અભિવાદન કર્યું !

'કેમ મજામાં ને !'

'હા, બહુ ખુશીમાં, તમે મજામાં ને !'

'હા, અમારું ગાડું ગબડે છે.'

ઘણાં યુગલો દીકરાઓ સાથે કુદરતનું સૌન્દર્ય માણતા અહીંતહીં લટાર મારતા હતા, ત્યાં અનેક જાતના છોકરાઓ હતા, કોઈ તીડ જેવા, તો કોઈ દેડકા જેવા, કોઈ પંખીના મોઢાવાળાં છોકરાઓ, કોઈ વળી ગધેડા જેવા મુંડણ કરેલા છોકરાઓ, ભ્રમરના જેવી ભ્રમરવાળા, મોટા માથાવાળા, નાના ગંદા ને પારદર્શી કાનવાળા છોકરાઓ....

દોના રેનહિલ્ડ અને એનો પતિ અને મટિલ્ડે અને એનો પતિ બધાએ જાણે કશું જ બન્યું નથી એમ ભમવા માંડ્યું.

'વાહ, અહીં તો બહુ ખુશનુમા હવા છે.'

'જરૂર, બહુ ખુશનુમા હવા છે.'

ઘણાં યુગલો છોકરાને બદલે છોકરીઓને અહીં ખુલ્લી હવામાં લાવ્યાં હતાં. છોકરીઓ પણ જાતજાતની હતી. કોઈ લાંબા પગવાળી, કોઈ પોપટની ચાંચ જેવા નાકવાળી, કોઈ થોડી તાલવાળી, કોઈ ત્રાંસી આંખવાળી, કોઈ અપંગ, સુપડિયા કાનવાળી....

ઘણી વાર ચબરાક નાની ભૂખરા વાળવાળી છોકરી સ્વચ્છ કપડાંમાં, અને ગભરુ, શરમાતી, બહાવરી પોતાના પિતાનો હાથ પકડી જતી નજરે પડતી.

તેઓ બાગમાંથી બહાર આવ્યા ત્યારે પીઓએ કહ્યું :

'જો તમે આવતા હો તો ચાલો, આપણે સ્ટેશનને રસ્તે કંઈ પીએ.'

'સરસ' ખુશીથી દોના રેનહિલ્ડે કહ્યું, 'જો મારા પતિને વાંધો ન હોય તો !'

'ના રે ના, મને શા માટે વાંધો હોય? આપણે તો મિત્રો છીએ.'

'જરૂર.' રેડિયો ટેકનિશિયને કહ્યું.

મટિલ્ડેને ઊંડે ઊંડેથી આ વાત ખાસ ગમતી નહોતી.

દોનો રેનહિલ્ડ અને તીમોતીઓના પેટાભાડૂતોનાં પાંચ કુટુંબ હતાં, પાંચ ન્યાતના હતા; કેટલાંક કુટુંબમાં એક જ વ્યક્તિ હતી.

દોના રેનહિલ્ડ અને તીમોતીઓના પેટાભાડૂતો આ પ્રમાણે હતા :

ફેલિયે એગ્વીએ દો દ લા હોઝ; લશ્કરી દફતરવિભાગનો સાર્જન્ટ હતો અને એની વહુ એસ્પેરાન્સીતા માર્તીને તોલેદાનો બહુ નાની ઉમરની હતી, એમને ત્રણ બાળકો હતાં; ફેલીપીન ૩૦ મહિનાનો, ઓગસ્તિનીન ૧૬ મહિનાનો અને રિકાર્ડીન ચાર મહિનાનો. એ યુગલ પાસે ચાર્લી નામનું કેનેરી પંખી હતું. એક કાચબો હતો. એનું એ લોકોએ કશું નામ પાડ્યું નહોતું. ગાડીની જેમ સહેજ સહેજમાં સીટી વગાડતું એક પ્રેશરકૂકર હતું.

માદામ જીતેત દુર્યો દ લા બ્રુનેતીઅર દ લા ફરેલેરોયલ અભિમાની દેશભક્ત, ઉમરાવ કુટુંબમાંની, રાજભક્ત હતી, આજકાલ નબળા દિવસો હતા. એની પાસે એક હેટ અને જૂના સમયની ઘણીબધી છબીઓ હતી. દરેક છબીમાં અર્પણ લખેલાં હતાં. એમાંના કોઈ તો ખૂબ લાંબાં હતાં પણ એ ફ્રેન્ચમાં લખેલાં હતાં તેથી ભાગ્યે જ કોઈ વાંચી શકે.

સીનોરા ઓરેલીઆના હાર્નાન્ડેઝ એકસ્પોસીટો આખો દિવસ અંકોડીની કોર બનાવતી અને નાના વેપારીઓને વારને ભાવે વેચતી. નજીવી કિંમતનાં પહેરેલાં કપડાં સિવાય એની પાસે કશું જ નહોતું. દેવળના ઉંદર જેવી એ બિચારી ગરીબ હતી. આ મુફલિસ પાસે એક પણ પાઈ ન હોવાથી એકે ઓરડો એને નહોતો મળ્યો. એ હોલમાં જૂની સાદડી પર સૂઈ રહેતી અને બધા ઊઠે તે પહેલાં તેને સંભાળીને વીંટીને ઊંચી મૂકતી. અહીં આ નાની જગ્યામાં રહેવા માટે સીનોરા લશ્કરમાં મળતા મુલાયમ અને તાજા પાંઉ આપીને ભાડું ચૂકવતી એ પાંઉ ક્યાંથી આવતું તે કોઈ જાણતું નહીં.

પીલી માર્ટીન નામની સમૂહગીતમાં ગાનારી છોકરીએ પ્લેટીનમ જેવા વાળ કરાવ્યા હતા. અને એની મા દોના પીલી માર્ટીન પણ એક જમાનામાં વૃન્દગાયિકા હતી અને એના વાળ કુદરતી રંગના હતા. પીલી અને દોના પીલી પાસે બહુ થોડાં કપડાં હતાં અને બે વચ્ચે બે ફરતા હોડા અને હેટ હતાં. ખરી રીતે તો આ બધા દોના પીલીના જૂની સમૃદ્ધિના અવશેષો હતા, પણ તે પીલીને પહેરવા આપતી જેથી પીલી ભભકામાં લાગે, પીલી પાસે ઘરેણાં નહોતાં પણ એને અપાવવાનું વચન આપવામાં આવ્યું હતું. ધીમે ધીમે એ બધાની શરૂઆત તો કરી દેવી જ જોઈએ ને ! એની મા હંમેશાં કહેતી કે રોમ કાંઈ એક દિવસમાં થોડું જ બંધાયું હતું ?

હવે એ ટોળીમાંનો પાંચમો અને છેક છેલ્લો આવનાર નિકાનોર દ પાબ્લોસ સન્તાફે ગેસ કંપનીનો નોકર હતો. મશરૂમના વેપારની ખટપટ અંગે દોના રેનહિલ્ડે લાત મારીને કાઢી મૂકેલા મોદેસ્તો લોપેઝની જગ્યાએ તે આવ્યો હતો. નિકાનોર દ પાબ્લોસને પેટનો

દુખાવો રહેતો અને આંતરડાનો બગાડો અને વાયુ નહીં થાય એટલા માટે આખો દિવસ એ કંઈક કાળી દવા લેતો, એની પાસે માછલીના વાસણમાં એક માછલી, મોંઘી સોગટાબાજી, એને માટેનું પાટિયું; પ્લાસ્ટીકની સળી અને પ્લાસ્ટીકનાં પાસાં હતાં. એનો ઉપયોગ ઘણુંખરું મનને પ્રફુલ્લ રાખવા અને જ્ઞાનતંતુઓનો થાક ઉતારવામાં થતો. છતાં એની પ્રત્યે બીજા પેટાભાડૂતોમાં મૂક, લગભગ ઉઘાડો તિરસ્કાર હતો. ઘણી વાર તે રસોડામાં ભભૂકી ઊઠતો. દોના રેનહિલ્ડ પેટાભાડૂતોને લડતા સાંભળતી તો રસોડામાં દોડી જતી અને બધાંને તગેડી મૂકતી. પેટાભાડુતો હારબંધ નીકળી જઈ ઓરડામાં એવા ભરાઈ જતા કે કુદરતી હાજત માટે પણ બહાર આવવાની હિંમત કરી શકતા નહીં. આવે દિવસે તેઓ પોતાની પાસે પાંઉ ને ચીઝ હોય તો તે ખાઈને ચલાવી લેતા.

સાર્જન્ટ ફેલીયે જરા રમૂજી ને આનંદી હતો અને પોતાના સહવાસીઓના જાત જાતનાં નામ પાડતો અને સમય આવ્યે બધાંને એકબીજાનાં નામ કહેતો.

માદામ જીનેટનું નામ ફેંચી, સીનારા ઓરેલીઆનાનું પાવડામુખી; પીલીનું કુમારી યુરોપા, પીલીની માનું રાણીમાતા; નિકાનોરાનું બોલકો; તીમોતીઓનું શિલ્પી અને દોના રેનહિલ્ડનું સ્વીડ. આવાં આવાં એણે નામ પાડ્યાં હતાં. આના પરથી સાર્જન્ટ ફેલીયેની કલ્પનાશક્તિનો ખ્યાલ તમને આવી જશે. માદામ જીનેટ સાર્જન્ટ ફેલીયેને શિયાળ કહેતી.

તીમોતીઓએ મટિલ્ડાને લાત મારી તે પ્રસંગે ભાડૂઆતોએ દોના રેનહિલ્ડની બીકે બને તેટલી પોતાની લાગણી સંતાડી હતી, છતાં રેડિયોટેકનિશિયને જો તીમોતીઓને પેટ પર એના પટાથી ફટકાર્યો હોત તો એમને બહુ ખુશી થાત.

'આ તો બહુ શરમજનક કહેવાય.' એસ્મેરાન્સીટાએ સીનોરા ઓરેલીઆનાને(બન્નેને જરા વધારે બનતું) કહ્યું, 'કોઈને એવો અધિકાર નથી. કોઈ સ્ત્રીને પેટમાં લાત મારે અને વળી પારકી સ્ત્રીને, એ કાંઈ સારા માણસનું લક્ષણ તો નહીં જ કહેવાય ખરું ને !'

'આ તમે મુદ્દાની વાત કહી.' દોના ઓરેલિઆનાએ નીચું જોઈને જવાબ આપ્યો.

જો તીમોતીઓનો કોઈએ પક્ષ લીધો હોય તો તે માદામ જીનેતે દુર્યો દ લા બ્રુનેતેર દ લા ફેલેરોયલે. તે પોતે પણ લલિત કળાની શોખીન હતી. માદામ જીનેતે દુર્યો દ લા બ્રુનેતેર દલા ફેલેરોયલ દોના રેનહિલ્ડ પાસે ગઈ ને ફ્રેંચમાં કહ્યું, 'તમારા પતિએ પડોશની પેલી પંચાતિયણને લાત મારી તેથી મને બહુ આનંદ થયો, માદામ.'

'આભાર, માદામ ઘણો આભાર. તમે મટિલ્ડાને ઓળખતાં હતાં ?'

'ના, ના, હું એને નથી ઓળખતી. પણ મને બહુ આનંદ થાય છે કે તમારા પતિએ પડોશીની પેલી પંચાતિયણને લાત મારી.

તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશોએ થોડું કામ કર્યું પછી એસોસીએટસ ઓફ એબ્સ્ટ્રેક્ટ આર્ટમાં (A.A.A) પ્રદર્શન ભર્યું.

(A.A.A) ની સંસ્થા કલામય અભિવ્યક્તિના નવા પ્રવાહોને ઉત્તેજન આપતી. અને આધ્યાત્મિકતાના સર્વોચ્ચ સંદેશની વાહક એવી છતાં ઉપેક્ષિત પરંપરાગત કલાના સહુથી

વધુ રસપ્રદ અંશેનો ઉદ્ધાર કરવાની નેમ રાખતી. આવું એના પરિપત્રમાં છપાયું હતું. અને અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા માટે ફાળો ઉઘરાવવાના વિનંતિ કરતા ફરફરિયાની જેમ કેટલાક ઉત્સાહી કલાકારો અને આવી ઉન્નત પ્રવૃત્તિમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપી ચૂકેલા જુવાન કલાકારો ઘેર ઘેર જઈને એ ફરફરિયાં વહેંચતા હતા.

તીમોતીઓ મોરાગોનાની પ્રદર્શનમાં મૂકેલી શિલ્પકૃતિઓની સૂચિમાં ક્યાંય કશા આછકલાવેડા નહોતા. બધું વિષયના ગૌરવને છાજે તેવું હતું. એ સૂચિ 'બ્રીસ્ટોલ બોર્ડ' પર છાપેલી ચાર પાનાંની સૂચિ હતી. પહેલે પાને વચમાં એની એક કૃતિનું ચિત્ર હતું. એની ઉપર લખ્યું હતું. 'તીમોતીઓ મોરાગોના ય જુઆરુશો, ૧૫ શિલ્પ' અને એની નીચે લખ્યું હતું :(A.A.A) ૧૫મું પ્રદર્શન ૨૦ નવેમ્બરથી ૧૫ ડિસેમ્બર'

બીજા પાના પર કોઈ વિવેચકે પરિચય કરાવ્યો હતો પણ એ લખાણ ઢંગધડા વિનાનું અર્થહીન હતું તેથી આપણે એ નહીં ઉતારીએ.

ત્રીજા પાના પર સૂચિ શરૂ થતી હતી. પહેલાં એમાં મોટા અક્ષરે લખ્યું 'સૂચિપત્ર' અને પછી હારબંધ એની કૃતિઓની નામાવલિ આપી હતી. ૧.લઘરવઘરવેશવાળી બાળા. ૨. સ્નાનવેશમાં બાળા. ૩.સાંધ્યવેશભૂષામાં બાળા. ૪. માતાત્વ.૫. પિતૃત્વ. ૬. હરણ. ૭.એક સ્મારકનુમ રેખાંકન. ૮. ચક્રક્ષેપક. ૯. મૃત્યુની વેદનામાં આખલો. ૧૦ થી ૧૫ આકારો.

ચોથા પાના પર A.A.A નવી જ ઢબથી લખેલું હતું; એ આવું લાગતું હતું.

પ્રદર્શનનાં ઉદ્ઘાટન પહેલાં તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશોને દોના રેનહિલ્ડ અને બીજા અનેક મિત્રો તરફથી પ્રોત્સાહન મળ્યું.

'કલાકાર તરીકેની તારી કારકિર્દીમાં આ એક મહત્ત્વનું સોપાન છે, તીઓ !' દોના રેનહિલ્ડે એને કહ્યું, 'એક નિર્ણાયક સોપાન.'

'હં, હં.'

એના મિત્રોએ પણ ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું.'ક્ષયિષ્ણુ કલાના આ લેખકોને આ પાઠરૂપ થશે. તમે જો જો તો ખરા. વિવેચકોમાં આ પ્રદર્શન મહાન સફળતા પામશે.'

'અને લોકોમાં પણ,' ગોળમટોળ ચહેરાવાળા એક યુવકે આનો વિરોધ કરતાં કહ્યું.

'લોકોની વાત તો કોણ જાણે લોકોની રસવૃત્તિને ધીમેધીમે કેળવવી પડે પણ વિવેચકો - મારું માનો તો વિવેચકોમાં પ્રચંડ ફતેહ મળશે.'

'અને લોકોમાં. અને લોકોમાં સુધ્ધાં, લોકો કાંઈ વિવેચકોમાં બહુ દૂર નથી રહી જતા.'

'જી ના - લોકો કાંઈ વિવેચકોનાં મંતવ્યો વાંચતા નથી. મોરાગોનાનું પ્રદર્શન વિવેચકોમાં સફળ થશે પણ લોકોમાં નહીં. એને કદાચ થોડી વાર પણ લાગે. મોરાગોનાના શુદ્ધ આકારનાં શિલ્પો તો બહુ થોડા અધિકારીઓ જ માણી શકશે.'

'પણ હું તો માનું જ છું કે મોરાગોના લોકોમાં પણ મહાન ફતેહ મેળવશે.'

'જી ના ! કેવળ વિવેચકોમાં.'

'અને લોકોમાં.'

'વિવેચકોમાં.'

'લોકોમાં.'

'ના,'

'હા.'

તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશોએ આ ધાંધલ શમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશોમાં મુત્સદ્દીગીરીનો અંશ નહોતો પણ તે દિવસે કંઈ એનું નસીબ જોર કરતું હતું.

'ચાલો હવે ! આપણે ચર્ચા નથી કરવી. હમણાં જ આપણને ખબર પડશે....'

તીમોતીઓ મોરાગોનાય જુઆરુશો ગભરાટીઓ ને બીકણ હતો. દોના રેનહિલ્ડે એને થોડી ફોસ્ફરસની ટીકડી આપેલી પણ એની કંઈ ધારી અસર થઈ નહીં.

લશ્કરી દફ્તરનો સાર્જન્ટ ફેલીયે એવીએદો દ લાહોઝઅવેતન વકતા હતો. એને ઉપલા વર્ગના લોકો સાથે સંબંધ હોવાથી રેડિયો ટેકનિશિયન પીઓની મદદ અને ઉત્સાહભરી ભલામણથી 'હોલીડે ઓન ધ એર'માં એને પાઠ મળ્યો હતો. ઉદ્ઘોષકના કહેવા પ્રમાણે પાર્ડીનાઝ થિયેટરમાંથી સ્પેઇનમાં ઘરે ઘરે તેનું પ્રસારણ કરવામાં આવ્યું હતું.

ફેલીયે ઓવીએદો દ લા હોઝની એ કાર્યક્રમના એક પાત્ર તરીકે જાહેરાત થઈ ત્યારે એનું ચસકી જશે કે શું તેવી એને બીક લાગી. ઘણા દિવસ તેણે સિગરેટ વિના ચલાવ્યું અને ઈંડાની સફેદીથી કોગળા કર્યા. સિગરેટ વિના તો બરાબર ચાલ્યું. જાણે સહેજ ગભરાટ થતો પણ આ કોગળાથી બહુ ઉલાળા આવતા ને ઊલટી થતી.

કહી દઉં, શું આપશો ?

હ્યુબર્ટ સેલ્બી

શરૂઆતમાં એના વક્ષઃસ્થળનો વિચાર તેને આવ્યો નો'તો. માત્ર એ કેટલી સુંદર છે એ પ્રત્યે જ એનું ધ્યાન દોરાયેલું. સાજશણગાર કર્યા વિનાની યુવતી નજરે પડે એ સામાન્ય ઘટના ન કહેવાય. અઢારેક વર્ષથી વધારે એની ઉમર લાગતી હતી. નોકરી પરથી છૂટીને ભૂગર્ભ રેલવે સ્ટેશન પર રાહ જોતો તે ઊભો હતો. અને એ થોડે દૂર એની બહેનપણીઓ સાથે ટોળામાં ઊભી હતી. કાળો કોટ અને કાળો રૂમાલ તેના શરીર પર હતાં. તેનો વર્ણ ખૂબ ઊજળો હતો, આંખો ઘેરી અને તેજસ્વી હતી. એને તેણે જોયા જ કરી. ટ્રેનમાં તે એમની પાસે ઊભો રહ્યો અને તેને ઊતરવાના સ્ટેશન પર એ બધા ઊતરી ગયા. એનું આશ્ચર્ય તેને થયું. ધીમે ધીમે તે ચાલવા લાગ્યો. તેમની વાતચીત સાંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ માત્ર યુવતીનું નામ - મેરી જ સ્પષ્ટપણે સંભળાયું. સ્ટેશનથી થોડેક આગળથી મિત્રોથી એ વિખૂટી પડી અને રસ્તા પર ચાલી નીકળી અને તે નીકળ્યો ઘર તરફ.

ટ્રેન માટે તે જે મુકરર જગ્યાએ ઊભા રહીને રાહ જોતો હતો ત્યાં બીજે દિવસે તેણે એને જોઈ. ફરી એની પાસે તે ઊભો રહ્યો. આંખનો રંગ કયો છે તે જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે જોઈ ન શક્યો (ટગર ટગર તાક્યા વિના તો નહીં જ.) ફરી એને શણગાર વિનાની જોઈને આશ્ચર્ય થયું, એની સુન્દરતાનું આશ્ચર્ય થયું. આંખ આંજી નાખે એવી સુન્દરતા નહિ પણ સ્વસ્થ, ગંભીર, સ્વાભાવિક સુન્દરતા.... અને છતાંય ઉત્તેજક સુન્દરતા! વધારે પડતું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના એણે બને તેટલી ડોક ફેરવી લીધી અને ત્રાંસી આંખે એને જોયા કરી. એ બધા ડેકાલ્બ એવન્યૂ પર ઊતરી પડયા. એની અને એની મિત્રોની પાછળ પાછળ એનો થોડો ઉઘાડો પગ જોઈ શકાય એટલા માટે દાદર પર ધીમે ધીમે તે ચઢવા માંડ્યો, પણ એણે કોટ ભીડીને વીંટાળેલો હતો અને એ પગથિયાં ચઢતાં હાંફતી, પાછળ પડી જતી હતી એટલે એના ઘૂંટણનો નીચલો ભાગ જ તે જોઈ શક્યો. એટલો ભાગ પણ આકર્ષક હતો. સ્લીપર જેવા સપાટ બૂટ પહેર્યા છતાં પણ આકર્ષક, બહાર

જવાના દરવાજા તરફ એ વળી અને તેને જવાનું હતું એ દિશાથી જુદી દિશામાં ગઈ એટલે સહેજ તે ઊભો રહ્યો - ટ્રાફિક લાઈટ લીલી થઈ અને એ પોતાની મિત્રો સાથે રસ્તો ઓળંગીને જતી રહી ત્યાં સુધી એને જોયા કરી. એ રાતે પ્લેટફોર્મ પર એ દેખાઈ નહીં, આમતેમ જોયું. તેણે નક્કી કર્યું કે બીજી ટ્રેન આવે ત્યાં સુધી રાહ જોઈ શકાશે, બીજી ટ્રેન ખાલી પણ હોય. પણ ટ્રેન આવી ત્યારે ત્રણ-ચાર જણ સહેલાઈથી ચઢી શકે એવી જગ્યા હતી. ટ્રેન થોડી વાર ઊભી પણ રહી. દરવાજા પણ ખુલ્લા રહ્યા, પછી તેનું મન ડંખવા લાગ્યું. જગ્યા હોવા છતાં આમ ઊભા રહીને તે બીજાઓનું ધ્યાન ખેંચશે અને ધારો કે કોઈ ઓળખીતો એમ રાહ જોવાનું કારણ પૂછે અથવા પોલિસ આવીને તપાસ કરે તો શો જવાબ આપવો, ટ્રેનમાં જગ્યા હતી એવું કહેનારા મળી આવે - એટલે તરત જ અંદર પ્રવેશ્યો અને દરવાજો વસાઈ ગયો.

એ રાતે જમ્યા પછી પલંગ પર તે આડો પડ્યો અને સભાનપણે મેરીનું ચિત્ર ખડું કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ માત્ર ઝાંખી આકૃતિ જ તે જોઈ શક્યો. એની પત્નીનો અવાજ એ ચિત્રને પૂરેપૂરું સ્પષ્ટ બનવા દેતો ન હતો. તેણે પ્રયત્ન મૂકી દીધો અને પલંગ પરથી તે ઊભો થયો ને રસોડામાં ગયો અને રકાબીઓ ધોવામાં પત્નીને મદદ કરી. તેની પત્નીને આશ્ચર્ય થયું પણ તે કંઈ બોલી નહીં. તેણે કહ્યું દસેક વાગે હું ઊંઘી જઈશ કારણ કે ઓફિસમાં વધારાના કામને લીધે થાકી ગયો છું, જ્યારે એની પત્નીએ કહ્યું ના, હું હમણાં સૂવા નથી આવતી, પહેલાં અસ્ત્રી કરવી છે. ત્યારે તેને નિરાંત વળી. તે પથારીમાં સૂતો અને તેણે મેરીનો વિચાર કર્યો, સરસ ચુસ્ત કપડાં અને ઘેરા રંગનાં લાંબાં મોજાં પહેરેલી મેરીની કલ્પના તેણે કરી પણ એ ચિત્ર અસ્પષ્ટ જ રહ્યું. તેણે એને ઓવરકોટ પહેર્યા વિનાની અને માથે સ્કાર્ફ વીંટાળ્યા વિનાની જોઈ જ ન હતી. એની કાયા કેવી દેખાતી હશે એનો વાસ્તવમાં તો તેને કશો ખ્યાલ હતો જ નહી, માત્ર એના પગ, ચહેરો જોઈને જે અંદાજ બંધાયો હોય તે જ. અને તે દેખાવમાં જાડી ન હતી પણ એ બરાબર કોના જેવી દેખાતી હતી તેનું તેને ભાન ન હતું. એની કેરીઓ કેવી હશે ? કદાચ તે સપાટ છાતીની પણ હોય....ઓવરકોટ સાથે આ બધાનો ખ્યાલ ન આવી શકે. છતાંય એવું તો નહીં જ હોય. ચોક્કસ સુંદર, ભરાવદાર અને ઉન્નત ચોક્કસ...એ ધરાવતી જ....

બીજે દિવસે સવારે સહેજ ઉતાવળે તેણે નાસ્તો કર્યો જેથી કરીને મેરી દરરોજ જે ટ્રેન પકડતી હતી તે પકડવા સમયસર સ્ટેશને પહોંચી શકાય, છતાં તે આમ કરીને ઉઘાડો પડી જવા માગતો ન હતો. અને કદાચ તેની પત્ની પૂછપરછ પણ કરે. પ્લેટફોર્મ પર મેરી ઊભી હતી. ટ્રેનમાં તે મેરી અને એની મિત્રોની સાથે દાખલ થઈ ગયો. એની સામે તાકીને જોયા વિના એનો અવાજ સાંભળતાં, ત્રાંસી આંખે એને જોતાં કામકાજ શરૂ કર્યું. આશા રાખી કે સ્કાર્ફને વ્યવસ્થિત કરવા જતા એના કોટનાં બટન ખૂલી જશે, પણ એવું ન બન્યું. એના કોટ તરફ આશા રાખીને જોતાં તેણે એનો ચહેરો જોયો. જમણા ગાલ પર નાના ડાઘ હતા, પણ એનાથી તે અસ્વસ્થ ન થયો. એના આકર્ષણ ને એનાથી હાનિ

પહોંચી ન હતી. અને આખરે હતા તો નાના ડાઘ જ. મોટે ભાગે થોડા સમય માટે રહેશે અને એની ત્વચાને વિકૃત કરે એવું કશું ન હતું. દરરોજ સવારે એ માથું ઓળ્યા વિના જતી હોય તો કેવું સારું એવું જો કે તેણે ઇચ્છ્યું ખરું, છતાં એલિસની સરખામણીમાં ઓળાયેલા માથે તે વધુ સુન્દર લાગતી હતી. ગરમીના દિવસોમાં કદાચ છૂટા વાળ રાખતી હશે પણ એ દિવસો તો હજુ બહુ દૂર છે. પણ ખરેખર તો તેણે આગલા વાળ જ ઓળેલા. પાછલા વાળ છુટ્ટા હતા. વાળ લાંબા, વાંકડિયા અને ખૂબ સુંદર હતા. જો એણે વાળને વધારે કાળા ચમકતા બનાવવા કંઈક ઉમેર્યું હોત તો ઓર નિખાર આવત. પણ જેવા હતા તેવાય સરસ હતા. આ યુવતી માટે તે સહજ જ જિજ્ઞાસુ હતો. પોતાના કરતાં એ દસેક વર્ષ નાની હોવી જોઈએ. માત્ર અસામાન્ય રીતે જ એ આકર્ષક હતી. અરે ભગવાન કોઈ છોકરીની સામે જોઈ શકાય પણ નહીં એ કેવું, અને કોઈ પણ કારણ વિના એ આકર્ષક લાગે તો એમાં ખોટું શું ? એલિસને આમાં કોઈ વાંધો તો ન જ હોય.... ઊતરવાનું સ્થળ આવી ગયું અને તેઓ ઊતર્યા અને ફરી ટ્રાફિક લાઇટ લીલી ન થાય ત્યાં સુધી ઊભા રહીને તે ઓફિસે ગયો.

એ સાંજે એક જ ટ્રેનમાં એઓ પાછા ફર્યા, પણ એમનું કદ કેટલું હશે એ નક્કી કરવું અશક્ય હતું. જે રીતે એ ઊભી રહેતી હતી, કોટને આજુબાજુ વીંટાળતી હતી એને જ કારણે તે જોઈ શકતો ન હતો. કોટ ખૂલી જાય એ જોવા આતુરતાથી તેણે એની સામે તાક્યા કર્યું, એના આગલા વાળ તરફ ધ્યાન પણ આપ્યું નહિ, અને પાછળથી જ્યારે એની વાત પોતાની પત્નીને કરી ત્યારે તેને ખબર પડી કે પીન વિના એના વાળ કેવા દેખાતા હતા એ તો તેણે જોયું જ ન હતું. પ્લેટફૉર્મ પર જોયેલી યુવતીનો ઉલ્લેખ એલિશ આગળ અછડતી રીતે જ કર્યો પણ એવી રીતે પોતાની સભાનતા રાખી. એ યુવતી કેટલી રૂપાળી હતી અને વેરવિખેર શણગાર કરવાને બદલે વ્યવસ્થિત રીતે શણગાર કર્યો હોત તો વધુ સારી દેખાત એવો ઉલ્લેખ કર્યા પછી બંને વચ્ચેની વાતચીત બીજા વિષય તરફ વળી ગઈ. એટલે તેને ખાતરી થઈ કે એલિસે ઝાઝું ધ્યાન આપ્યું નથી. તને ખબર છે આ બાળકો કેવી રીતે આ કરે છે અને પછી તેઓ નિશાળની અને એવી વાતો કરવા લાગ્યા અને તેને શાતા વળી. હવે જ્યારે તે મેરીનો વિચાર કરશે ત્યારે પોતાની જાતને અપરાધી નહિ ગણે. અને નહીંતરેય શા માટે તેણે સંકોચ અનુભવવો જોઈએ ? એમા કશું ખરાબ તો નથી.

ચાર દિવસ સુધી દરરોજ તેણે એને જોઈ, બે બે વખત અને પ્લેટફૉર્મ પર દેખાય ત્યારથી તે ત્રીજા એવન્યુ આગળ વિખૂટા પડે ત્યાં સુધી તે એને જોયા કરતો...છતાં ય હજુ તેની નજરે ન પડ્યા. અને આ મહિનો જાન્યુઆરીનો હતો. હજુ તો વસંત કેટલી દૂર. હળવા કોટ કોણ જાણે ક્યારે પહેરાશે અને એ ક્યારે ખૂલી પડે, અને માત્ર આછા વસ્ત્ર અને બ્લાઉઝ પહેરવા પડે એવી ગ્રીષ્મને તો કેટલી બધી વાર હતી – અને તેણે તાક્યા જ કર્યું અને તાક્યા જ કર્યું...(કેમ છો ! હું વધારે પડતી છૂટ લઉં છું એવું તો

તમે નહીં જ માનતા હો. કેટલાય વખતથી તમને દરરોજ જોઉં છું અને હું તમારી સામે જોયા જ કરું છું એની ખબર તો તમને પડી જ હશે. આ રીતે ભૂગર્ભ ટ્રેનમાં મળતી યુવતી સાથે વાત કરવી સહેજ અતડું તો લાગે, પણ તમે એટલા તો આકર્ષક છો અને એટલે જ –) ટ્રેન આવી અને ઉતાવળમાં તેઓ ચઢી ગયા. તેણે એની નજીક જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ભીડમાંથી તે રસ્તો કરી શક્યો નહિ અને સ્વગત સંવાદ પણ થઈ ન શક્યો; તેમના નિયત સ્થળે ટ્રેન ઊભી રહી અને તે નીચે ઊતર્યો, અને થોડા પાછળ રહીને તેણે જોઈ. એ બધા પ્લેટફૉર્મ પર જ્યાં ઊભા હતા ત્યાં જવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તે તેને કહેતો હતો તમે કેટલા સુન્દર છો અને એ સ્મિત ફરકાવવાની તૈયારીમાં જ હતી અને 'તમે સાચું કહો છો, મારી સામે તમે જોયા કરતા હતા એ મેં જોયેલું.' (એના અવાજ અને વર્તાવ પરથી) એ થોડી ફુલાઈ જવાની એવો ખ્યાલ તેને આવી ગયો. પણ તે પોતે ત્યાં પાછો જઈ શકતો ન હતો અને જ્યારે જ્યારે મેરીનો અને પોતાનો વિચાર કરવા જાય ત્યારે તરત જ તેને એલિસની આંખોનો રંગ યાદ આવી જતો. પોતાના મનમાંથી એ વિચાર દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પછી હડસેલી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેના હાથને સહેજ પણ અન્તરાય ન નડ્યો. આમ તેમ અમીબા, વિરાટ અમીબાની જેમ તે હાથ પ્રસરી ગયો; એને પકડવાનો, લાત મારવાનો, ઘસડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ માત્ર તરે ગયો, વહ્યે ગયો, લાઇટ બદલાય ત્યાં સુધી એ ખૂણામાં ઊભા રહીને ક્ષણેક માટે આંખો મીંચી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ વિચાર ચસક્યો જ નહિ. એટલે પોતાના ચિત્તમાંથી એને દૂર કરવાનું છોડી દીધું. અને સભાનપણે પોતાની પત્નીની આંખોનો વિચાર કર્યો અને ધીરે ધીરે એ અદૃશ્ય થઈ ગયો; અને પછી તેણે પત્નીની આંખોને મોટી ને મોટી બનાવીને એમનો રંગ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ એ પ્રયત્ન નિરર્થક નીવડ્યો. એ અશક્ય હતું, પણ ભૂરી હોવી જ જોઈએ. એ આવી રૂપાળી છે. હશે જ. હોવી જ જોઈએ. ભૂરી ભૂરી ભૂરી ! ! ! છતાં તેને ખાતરી થતી ન હતી. પણ એનો કશો વાંધો ન હતો. એવી વસ્તુઓ કેવી તો ભુલાઈ જતી હોય છે તે તમે સારી રીતે જાણો છો. પણ મેરીની આંખો બદામી રંગની છે. ગંભીર, ઘેરો બદામી, અને તે ચળકતી હતી. નહીં ? પણ એ તો વાત જ જુદી. હું એલિસને ચાહું છું. એમાં તમે શંકા કેવી રીતે આણી શકો ? ખરેખર તેની આંખોના રંગની મને ખબર છે. માત્ર આ રીતે હું ઠસાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું, એટલે જ હું યાદ કરી શકતો નથી.

કેમ પ્રિયે ? તે ઝૂક્યો અને એલિસના વાળ ચૂમ્યા (એ લીલા છે. વિચિત્ર છે. હું જાણતો હતો) અને પૂછ્યું : શું ખાવાનું કર્યું છે ?

ફરી તે વહેલો સૂવા જતો રહ્યો, તબિયત સારી ન હોવાનું બહાનું કાઢ્યું, થોડી સિગારેટ પીધી અને એનો વિચાર કર્યો. પોતે જો પરણેલો ન હોત તો શું થાત એનું આશ્ચર્ય થયું, એવું ન માનતા ચાર વર્ષના લગ્નજીવન પછી હું સુખી નથી. આ તો એક તુક્કો. વાત કરવા ખાતર કરું છું, મારી પાસે કાર હોત. પણ હું અહીં રહેતોય ન હોત અને એને

જોઈ પણ ન હોત - મારે નવેસરથી આરંભ કરવો પડત. હું અહીં રહું છું - સિગારેટ મોંમાંથી બહાર કાઢી અને એના વિચારોને વિકૃત કરી નાખતી આ બધી નિરર્થક વાતો દૂર હડસેલીને પડખાભેર થયો. તે કુંવારો હતો અને ફોર્ટ હેમિલ્ટન પાસે પોતાનો ફ્લેટ હતો, સરસ રેડિયો કમ ફોનોગ્રાફ પણ હતો, ઢંકાયેલી લાઈટો, દારૂની થોડી સારી બાટલીઓ પણ હતી. ઑફિસમાંથી જ એનો પરિચય તેને થયેલો. તેઓ બહાર નીકળ્યા અને રાતે થોડો દારૂ પીવા ફ્લેટ પર ગયા. કદાચ તેઓ કાસીનો કે ટાપુ પર ક્યાંક બીજે પણ ગયા હોય - એણે રેડિયો વગાડ્યો, હળવું સંગીત વગાડ્યું. અને જ્યારે તેણે એને ગ્લાસ આપ્યો ત્યારે એનો હાથ પકડી લીધો અને ચુમ્બન કર્યું અને ધીમે ધીમે એનાં વસ્ત્ર ઉતારવા માંડ્યાં અને એ શરમાઈ ગઈ. સહેજ લાલાશ ચહેરા પર છવાઈ ગઈ અને તેણે એને ચુમ્બન કર્યું અને એને ખાતરી કરાવી અને કહ્યું, હું તને ચાહું છું અને એણે તેને આલિંગન દીધું, ઉત્કટતાથી ચુમ્બન કર્યું અને તે હળવેથી એને શયનખંડમાં દોરી ગયો અને બંને સૂતા અને પોતાની આંગળીઓનાં ટેરવાંને એના પગના લાંબાં મોજાંનો સ્પર્શ થયો અને થોડી વાર મોજાંની સાથે રમત કરી, પછી સાથળની સુંવાળપ સાથે થોડી છેડતી કરી અને એણે સિત્કાર સાથે પાસું બદલ્યું અને ટ્રેન આવી અને તેણે હાથ ઊંચો કર્યો, ટ્રેન પર ઉગામ્યો અને ઢગલાબંધ મોટરવાળાઓને મારવા પ્રયત્ન કર્યો પણ ઓરડામાં અને આખી પથારીમાં ખાલી ફરી વળ્યો અને એને તેણે પકડી રાખીને બબડ્યો. હજુ પણ ટ્રેનને ધકેલવાનો અને આજુબાજુ ચાલતા નાલાયક લોકોને ધકેલવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો..... ઓત્તારું ભલું થાય ! તેણે બારણું પછાડ્યું ! ફરી ફરી, એની પાસે પાછો દોડતો જાય અને ચૂમે અને ફરી બારણું પછાડે : હું તને ચાહું છું, હું તને ચાહું છું, ઉત્તેજનાપૂર્વક એના બ્લાઉઝના બટન ખોલવા મથ્યો અને એક મોટી ટ્રેઈલરવાળી ટ્રક ત્યાંથી પસાર થઈ અને તે બ્લાઉઝ ઉતારી નાખવા ઝૂઝ્યો અને એલિસે તેને પૂછ્યું : ઠીક તો છે ને ? તમે આમ ફરો છો તેમ ફરો છો પ્રિય. શરીરે તો અસુખ નથી જ ને ? અને તેણે પડખું બદલ્યું અને કંઈક અસ્પષ્ટ તે બોલ્યો અને બીજી સિગારેટ સળગાવી અને એણે કપડાં બદલતાં બદલતાં વાતો કરવાનું ચાલુ રાખ્યું અને તેણે ડોકું ધુણાવ્યું અને કંઈક બબડયો અને સિગારેટ પીવા માંડી. ગમે તેમ બકી દેવાયું નહીં હોય એમ તેણે માની લીધું અને તે એલિસને ચાહતો ન હતો. 'ભલે...પણ એ ખરેખર ખોટું નહોતું, જેમને પત્ની સિવાયની મિત્રો હોય છે એમના જેવો તેનો કિસ્સો નહોતો. આ તો તદ્દન જુદી જ ઘટના છે. એલિસને હું કદી બેવફા નીવડ્યો નથી. મેં એલિસને એના વિશે પણ કહ્યું છે. હા, પ્રિય, હું કરીશ. તેણે બારણું વાસી દીધું. તે ઊભી થઈ અને દોરી ખેંચી અને ઓરડો ફરી અંધારો થઈ ગયો અને તેણે સિગારેટ ઓલવી કાઢી અને પોતાના ચિત્તને તદ્દન ખાલી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એના વિશે વિચાર કરતાં કરતાં સૂઈ જવાની તેને ઇચ્છા ન થઈ અને કદાચ ઊંઘમાં જ કંઈક બોલાઈ જાય એનો વિચાર તે ચિત્તમાંથી ખસેડી શક્યો નહીં અને કંઈક બનવા કંઈક સાંભળવા માટે તે જાગતો રહ્યો અને જ્યારે ત્રણચાર વાગે તે જાગ્યો ત્યારે એટલો

ઉત્તેજિત થઈ ગયેલો કે તેણે એલિસને ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ હળવેથી સ્પર્શ કર્યા પછી જ્યારે એલિસ જાગી નહીં ત્યારે ઉઠાડવાનું છોડી દીધું. તેને બીક લાગી કે ઉત્તેજનામાં અને ઊંઘમાં કંઈક બોલાઈ જશે એટલે તેણે બીજી સિગારેટ સળગાવી અને કામકાજ અંગેના અને બીજા વિચાર કરવા માંડ્યો. ગમે તેનો વિચાર જ્યાં સુધી તે સ્વસ્થ થયો નહીં ત્યાં સુધી કર્યે ગયો, પછી સિગારેટ બુઝાવી કાઢી અને છેવટે ઊંઘી ગયો.

સવારે એ થાકી ગયો હતો અને તેણે એલિસને કહ્યું, ઑફિસે ફોન કરીને જણાવી દે કે હું આવવાનો નથી, મારી તબિયત ઠીક નથી. તેણે એને કહ્યું મને લાગે છે કે વાઈરસ મારામાં પ્રવેશ્યો છે. માંદા પડવાને બદલે એકાદ બે દિવસ રજા પર રહેવું વધારે સારું. એ આખો દિવસ તે પથારીમાં પડ્યો રહ્યો. બીજે દિવસે શુક્રવારે પણ પડી રહ્યો અને અઠવાડિયું પૂરું થતાં સુધી પડી રહ્યો. તબિયત ઠીક છે એમ તેણે સોમવારે જહ્યું. એલિસે સૂચવ્યું ભીડમાં જવાને બદલે એકાદ કલાક મોડા જાઓ પણ તેણે 'એમ તે હોય, એવી કશી જરૂર નથી. હું નિયત સમયે જ જઈશ,' એલિસ તેની ઉતાવળ જોઈને ચકિત થઈ ગઈ અને એકાદ પળ એની સામે તેણે જોયા જ કર્યું, પછી જ્યારે તેણે આંખો ઢાળી દીધી ત્યારે ટેબલ ગોઠવવા માંડી.

સ્ટેશન પર ઉતાવળે તે ગયો અને જ્યાં સુધી પ્લેટફોર્મ પર મેરીને ન જોઈ ત્યાં સુધી ઝડપ ઘટાડી જ નહીં, મેરીની બાજુમાં કેટલાંય અઠવાડિયાં પછી જાણે તે ઊભો છે એવું લાગ્યું અને તેની ખાતરી હતી કે તેની આવી ગેરહાજરી મેરીના ખ્યાલમાં પણ આવી ગઈ હશે અને કદાચ એ તેની સાથે વાત પણ કરવા માગતી હશે. એની સાથેવાત કરવામાં હવે કોઈ નુકસાન થવાનું નથી - ટ્રેન આવી અને આજે ચિક્કાર હતી અને તે અંદર જવા રસ્તો કરવા લાગ્યો અને મેરી અને તેની મિત્રો અંદર દાખલ થયાં અને એક યુવતીના ખભે વાગ્યું અને તેઓ મુસીબતથી સિત્કારી ઊઠી અને તે હસ્યો. બોલવાની અણી પર હતો પણ તરત જ શબ્દો ગળી ગયો — હા,હા ખરેખર, એલિસની આંખો લીલી છે અને તેના વાળ પણ જુદી રીતે કાપેલા છે. બીજા સ્ટેશને વધારે લોકો ચડ્યા અને તેને એની સાથે ભીંસાઈને ઊભા રહેવું પડ્યું અને તેણે વિચાર્યું એના વક્ષઃસ્થળને હાથ લગાડવો બહુ સરળ છે, પછી હાથ જરા નીચે લઈ જવાશે અને ફરી જ્યારે આંચકો વાગશે ત્યારે તેનો હાથ એની સાથળને ચાંપી શકાશે અને તેણે જોયા કર્યું પણ તે કશું જોઈ ન શક્યો. વિશ્વાસ ન આવે પણ હજુ તે જોઈ શક્યો ન હતો. ભરાવદાર હશે કે નહીં તે હજુ જાણી શક્યો ન હતો. એ બહુ મહત્ત્વનું ન હતું. માત્ર કુતીહલ ના, ના. એવું કશું નથી. મૂરખ ન બન. હું એવું નહીં કરું. જો કે એમ કરવું બહુ સરળ છે. આવી ભીડમાં તો ખાસ. આકસ્મિક જ લાગે, પણ માત્ર એટલું જ જોઈ શકું કે કેટલા ભરાવદાર એટલે કે.......

એ જાણવા માટે કોઈ માર્ગ મળ્યો નહીં. વસંત અને કદાચ ગ્રીષ્મ સુધી પ્રતીક્ષા કરવી પડશે ? બહુ વિચિત્ર. ભગવાનને ખાતર તે શા માટે કોટ પકડી રાખે છે ! એવી ઠંડી તો પડતી નથી. ભૂગર્ભ ટ્રેનમાં તો કોટ ખુલ્લો કરી શકાય. હૂંફાળુ વાતાવરણ છે. અથવા

જો એ કોટ ફીટોફીટ હોત તો બહારની રેખાઓને આધારે પણ કેરીઓનો અંદાજ આવત. બહુ ભરાવદાર નહી હોવા જોઈએ (એલિસની બાબતમાં કશું અજુગતું નથી. સાવ કૃશ નથી. મેં પહેલાં પણ કહ્યું હતું. મને કંઈ વાંધો નથી. એની સાથે એનો કોઈ સમ્બન્ધ નથી) માત્ર ઉન્નત અને ભરાવદાર હોય તો બસ. એના નિતંબ વિશાળ અને સુન્દર હશે. જો એની કમર પાતળી હોય અને એના ભરાવદાર..... ઊજળા અને સુંવાળા અને જ્યારે તે ચત્તી સૂઈ જાય ત્યારે થોડા બાજુએ પ્રસરી જાય અને એમની કળીઓનો રંગ કદાચ ગુલાબી હશે અને ટ્રેન અને લોકો અને ટ્રકોએ તેને એનાથી દૂર ધકેલ્યો અને તેવો ત્રીજા એવન્યૂ પર છૂટા પડ્યા અને તે એ વિશે વિચારો કરવા લાગ્યો અને રાતે કદાચ ચારથી પાંચ વખત એલિસને ઉઠાડવાનો વિચાર કર્યો પણ તેણે સિગારેટ પીધી. પડખું બદલ્યું અને તેણે સાથળો ભીંસી અને તેનું પેટ દુઃખી આવ્યું અને તેણે જોયા કર્યું જોયા કર્યું અને દરરોજ લાઇટ બદલાય ત્યાં આગળ તેઓ જુદા પડતા અને તે પેલો કોટ પકડી રાખતી અને તે જોયા જ કરતો જોયા જ કરતો પણ કશું જોઈ શક્યો નહીં અને તે ઊંઘી ન શક્યો અને તે હંમેશાં અસ્વસ્થ અને અકળાયેલો રહેતો. અને એલિસને એમ લાગતું કે ઑફિસના કામકાજને લીધે આ અકળામણ હશે અને તે એને જણાવવા માગતી ન હતી કે તે પોતે એની પરિસ્થિતિ અંગે ચિંતાતુર બની છે એટલે તે એ તરફ ધ્યાન ન આપવા મથી અને ખાતી વખતે તે તેની સાથે વાતો કરતી જેથી તેને કંઈક રાહત થાય (પાછળથી તેનું ખાવાનું ઓછું થઈ ગયું અને વજન પણ ઓછું થયું) અને તે હસતી અને કામકાજ અંગેની પૂછપરછ સહજ રીતે કરતી અને તે ઉત્તર આપવાનું ટાળતો. એના પરથી તેને ખાતરી થઈ કે નોકરીને કારણે જ તે અસ્વસ્થ રહે છે. અને પછી પણ તેણે જોયા જ કર્યું જોયા જ કર્યું અને એલિસને ચિંતા થવા માંડી અને તે વજન ગુમાવતો જ ગયો અને એલિસને તેને ડોક્ટર પાસે મોકલવાનો વિચાર આવ્યો પન હજુ પોતાનો ભય તે છતો કરતાં ગભરાતી હતી. અને તેને વધારે મૂંઝવવા તે માગતી ન હતી. એટલે જમાડ્યા પછી સિનેમા જોઈ આવવા તેણે કહ્યું. આજે શુક્રવાર છે અને આજે બે નાની વધારાની ફિલ્મ છે. એક તો બહુ મજાની છે અને વ્હાલા, તું કેટલો મોડે મોડે સુધી કામ કર્યા જ કરે છે. જાને જોઈ આવ. હા, હું ધારું છું કે.... એ શા વિશે વાત કરે છે તેની ખબર પડી નહીં. પણ પૂછતાં તે અચકાયો. સિનેમા જોઈશ તો તને ઠીક રહેશે. તેણ ડોકું ધુણાવ્યું અને હસવા માંડ્યો. પછી ખડખડાટ હસ્યો અને ખુરશી પર નિરાંતે બેઠો અને પગ લાંબા કર્યા અને એલિસ તેના પર ઝૂકી અને તેનો હાથ પકડ્યો અને જરા તેની સામે જોયું અને તેઓ ખડખડાટ હસ્યાં.

અને પછી મેરી ખુરશીઓની વચ્ચેથી પેસેજ પર તેની સામે ઊભી હતી, બાલ્કનીના ભાગને જોતી હતી અને તેની મિત્રોને જોઈને તે હસી અને તેની પાસેથી પસાર થઈ. શરૂઆતમાં તો તેને આશ્ચર્ય થયું પણ પછી થયું કે એ પણ આ સિનેમા જોવા ન આવી શકે એવું ઓછું છે ? ત્યાં એણે કોટનાં બટન ખોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે જોવા મથ્યો

પણ જોઈ શક્યો નહીં. માત્ર એટલો ખ્યાલ આવ્યો કે તેણે કાળું સ્વેટર પહેર્યું હતું. અને વાળ ઓળ્યા વિનાના હતા અને થિયેટરના અન્ધકારમાં સરસ દેખાતા હતા, પછી એ જતી રહી હતી. તેની પાછળ ક્યાંક બેઠી હશે. એણે મને જોયો હશે ખરો. તેને અચરજ થયું. એલિસના હાથ પરની વીંટી તેણે જોઈ હશે એવી કલ્પના ન કરતો. જો તે જાણતી હોય તોય કંઈ નહીં. કેટલીક સ્ત્રીઓ પરિણીત પુરુષો તરફ વધારે આકર્ષાય છે.

એલિસની સાથે વાતો કરતાં, હસતાં હસતાં સિનેમા ધ્યાનથી જોવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો અને ત્યાં બીજી છોકરી સાથે મેરી પસાર થઈ. એ પસાર થઈ ગઈ ત્યાં સુધી તેને ખ્યાલ ન આવ્યો અને એ દાદર ઊતરવા માંડી, પડદા તરફ જોવાનું તેણે ચાલુ રાખ્યું પણ ત્રાંસી આંખે દાદર જોયા કર્યો. શરીર જકડાઈ ગયું હોય એમ તેને લાગ્યું અને સભાનપણે આરામથી બેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સિનેમા જોયું. દાદર, પંદર મિનિટ વીસ મિનિટ. કદાચ એ જતી રહી હશે, પણ ના એમ તે હોય. એ અહીં જ હશે. અને વળી એ કોટ પહેરીને ગઈ ન હતી એ તેણે બરાબર જોયેલું. તેણે રાહ જોઈ અને રાહ જોયા જ કરી. છેવટે તેણે તેઓનો અવાજ સાંભળ્યો.

અને તેઓ દાદરના ઉપલા પગથિયે આવ્યાં, સહેજ ઊભાં રહ્યાં અને પછી તેની પાસેથી પસાર થઈ ગયાં. ઉપર ગયાં. તેણે જોયું પણ તેની આગળના રેલિંગને લીધે એનું વક્ષસ્થળ જોઈ ન શકાયું અને તેની પાસેથી એ લોકો પસાર થઈ ગયાં. એ આંખો ફાડીને તેણે જોયા જ કર્યું. વિચિત્ર કહેવાય. માની ન શકાય. એ માત્ર જોવા માગતો હતો કે કેટલા ભરાવદાર અને વચ્ચે આ રેલિંગ આવી. દુષ્ટ કેવી રીતે....

કદાચ તેઓ ફરી પાછા આવશે. જો અમે પાછલી હરોળમાં બેઠા હોત તો. એલિસને જગ્યા બદલવા કેવી રીતે કહેવું. મેં જ પગ લંબાવીને બેસી શકાય એટલે અહીં બેસવાનો આગ્રહ કરેલો. હું કંઈક કહી શકું, પણ જવા દો. એને જરા વિચિત્ર લાગશે. તેઓ ફરી આવશે અને પાછા ફરશે ત્યારે કદાચ હું જોઈ શકીશ. એલિસને મારે કહેવું જોઈએ કે જે છોકરીની હું વાત કરતો હતો તે આ જ છે. એણે કદાચ હું આમ તાકતો હતો તે જોયું હશે. ના, નહીં જોયું હોય. એલિસ તો સાવ બાળક જેવી. તેણે એલિસ સામે જોયું અને તે હસ્યો અને જવાબમાં હસી અને પૂછયું ફિલ્મ કેવી લાગી અને એણે કહ્યું સારી. ખૂબ સારી. તે વધુ હસી અને તેનો હાથ એણે પકડ્યો અને મેરી પાછી ત્યાંથી જાય છે કે એ જોવા પાછળ નજર કરી પણ એ લોકો બહુ પાછળ બેઠા હતા. અને તે પૂરેપૂરો પાછળ ન ફરે ત્યાં સુધી પૂરેપૂરું જોઈ શકાય એમ નહોતું. અને એ રીતે જોવા જાય તો ખબર પડી જાય. તે એવો જ બેસી રહ્યો, સિગારેટ પીધી, ફિલ્મ જોઈ અને રાહ જોઈ. તેણે પગલાંનો, બોલવાનો આછો અવાજ સાંભળ્યો અને છોકરીઓ ત્યાંથી પસાર થઈ અને દાદર ઊતરીને નીચે ગઈ અને એમાં મેરી પણ હતી. તે પોતાની બેઠક પર સહેજ ટટાર થઈને બેઠો અને પેસેજ તરફ જોઈ શકાય તે રીતે ડોક ફેરવી અને ડોકું વધારે હલાવ્યા વિના પેસેજનો કેટલો ભાગ જોઈ શકાય છે એ માટે આંખો ફેરવી જોઈ. પડદા પર પણ

નજર રાખી શકાય અને છતાં બને તેટલું વધારે જોઈ શકાય એ રીતે ડોકનો ખૂણો કેટલે અંશે રાખવો એ તેણે ખોળી કાઢ્યું, એ જ દિશામાં ડોક રાખીને તે પડ્યો રહ્યો અને રાહ જોતો રહ્યો. તેની ડોકના સ્નાયુઓ જકડાવા લાગ્યા અને આંખો દુ:ખવા લાગી પણ તે હાલ્યો નહીં. થોડી વાર તેણે આંખો મીંચી દીધી અને પછી ઉઘાડી અને રાહ જોઈ. એ જ્યારે આવશે ત્યારે તેણે ડોક ફેરવવી નહીં પડે અને તે જોઈ શકાશે.

અને ત્યાં એલિસે તેનો હાથ જોરથી ખેંચ્યો અને પોતાના તરફ ખેંચ્યો, 'તું જરા નીચે જઈને મને સિગારેટ લાવી આપે છે ? મારી ખલાસ થઈ ગઈ છે. ક્ષણભર તો તેણે જોયા કર્યું (આટલો બધો વખત રાહ જોઈ અને એ ગમે ત્યારે આવી ચઢે) અને સિગારેટ લાવવાની થઈ એટલે તે એના પર ચિઢાઈ ગયો. આપણે અહીં આવ્યા તે પહેલાં તારે ખાતરી કરી લેવી જોઈતી હતી, પણ પછી તેને થયું કે એ લોકો ટોઇલેટમાં નહીં હોય, આઈસ્ક્રીમની કેબીન આગળ ઊભા હશે, તરત જ તેણે હા પાડી અને આઈસ્ક્રીમની કેબિને પહોંચી ગયો. સોડાના કાઉન્ટર પર તેઓ વાતો કરતી હતી. સિગારેટ ખરીદી તે એક બાજુએ ઊભો રહ્યો અને તેમની સામે જોયું. સુન્દર હતા, ખરેખર. વધારે પડતા ભરાવદાર નહીં પ્રમાણસર. અને એની કમર પણ નાજુક હતી અને જ્યારે એ ફરી ત્યારે તે જોઈ શક્યો કે એ ઉન્નત. ખરેખર ઉન્નત હતા. બ્રેને કારણે ઉન્નત ન હતા. કુદરતી રીતે જ. પણ એ બેસી જવાના નહીં. અને એનું મોં પણ સુન્દર હતું. અરે , શરત મારું એ બચકું જ ભરે. એની સાથળો પણ એટલી સુંવાળી હશે.....

છોકરીઓએ કપ નાખી દીધા અને તેના તરફ આવવા લાગી. તે પાછો ફર્યો અને એકી સાથે બબ્બે પગથિયાં ચઢીને પોતાની બેઠકમાં ફસડાઈ પડ્યો અને પત્નીને સિગારેટ આપી. સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને મૂળ દિશામાં વળી ડોક ગોઠવી. તે બેઠો અને રાહ જોતો રહ્યો અને જ્યારે તેઓ દાદર ચડી ત્યારે નાચતીકૂદતી જોઈ – સહેજસાજ - - અને એ જે સાબુથી નાહી હશે તેની વાસ લઈ શકાય અને તે એને સ્પર્શી શકે એટલી નજીકથી એ પસાર થઈ. તેણે પગ લંબાવ્યા અને સિગરેટ સળગાવી અને કંડકડર સાથે ઝઘડો કર્યો અને ઓરડામાં ટ્રેન ડોરકીપર આવ્યે ગયા પણ તેણે બારણાં બંધ જ રાખી મૂક્યાં અને પડદા પાડેલા રાખ્યા અને તે પથારી પર નિર્વસ્ત્ર હતી અને તેણે એને ચુંબન કર્યું અને તે બેઠકમાં સળવળ્યો, સીધો બેઠો. અને તેણે પગની આંટી મારી અને એકાદ ક્ષણ માટે સ્થિર ને વિચારશૂન્ય થઈ ગયો. પછી એલિસને હાથ વીંટાળ્યો અને તેના કાન સાથે પોતાનું નાક ઘસ્યું. એણે તેની સામે જોયું અને એ હસી. એના ગાલને એણે ચૂમ્યો અને તેની સોડમાં એ ભરાઈ અને તેનો હાથ હાથમાં લઈ લીધો. તેને આનંદિત જોઈને ગુંજવા લાગી અને તેણે એના ગાલનો જે રીતે સ્પર્શ કર્યો એનાથી તે મલકાઈ, આનન્દિત થઈ ઊઠી. એણે તેનો હાથ પોતાના હોઠ સુધી આણ્યો અને તેના ટેરવાંને ચૂમી લીધાં. તેણે મેરીની આજુબાજુ હાથ વીંટાળ્યો, એની ગ્રીવાને ચૂમી અને કહ્યું : ચાલ ઘરે. પણ આપણે બીજી ફિલ્મ તો જોઈ નથી. હા, પણ ચાલ ને જતા રહીએ. મારે તારી સાથે

વાત કરવી છે. તેણે એની ગરદનને ટેરવાંથી સ્પર્શી અને એની આંખો સામે જોયું, હેરી, ના, પ્લીઝ, હમણાં મારાથી કંઈ નહીં થાય એની તને ખબર છે.

તેણે હાથ ખસેડી લીધા અને સહેજ તાક્યા કર્યું. અને પછી પોતાની બેઠક પર ફસડાઈ પડ્યો. ઓ ભગવાન ! હેરી શું થયું ? કંઈ નહીં, જવા દે. કશું નહીં. શા માટે મને જંપવા નથી દેતી....

અનુ. શિરીષ પંચાલ

કાચા તાંતણે

હાઇન્રિખ બ્યોલ

એ બધું જ ઢંગધડા વગરનું છે તેની મને ખબર છે. હવે મારે ત્યાં જવું નહીં જોઈએ; કોઈ અર્થ સરે નહીં અને છતાં ત્યાં જવાનું આકર્ષણ, એ કારણે જ હું જતો હોઉં છું. ચોવીસ કલાકમાં માત્ર એક જ મિનિટ આશાની બાકીની ચૌદસો ઓગણચાલીસ મિનિટો નિરાશાની. આના ઉપર જ હું જીવું છું. આ કશું જ ન કહેવાય. એને મૂડી પણ ન કહી શકાય. હવે મારે ત્યાં જવું નહીં જોઈએ. આ તો મને ગૂંગળાવી નાખે છે, એનું કામ જ આ છે; ઓહ, હું મરી જવાનો પણ મારે જવું જ જોઈએ, જવું જ જોઈએ.....

એ હમેશાં આ જ ટ્રેન પકડતી. તેર વીસની ટ્રેન હમેશાં સમયસર આવી પહોંચતી, બહુ પાસેથી હું ટ્રેનને જોતો. તેઓ મને અંદર લઈ શકતા ન હતા.

હું ત્યાં જઈ ચઢું એટલે તરત જ ઝંડીવાળો માણસ આખીય બીના સમજી જાય. એ જેવો એની કેબિનમાંથી બહાર નીકળે એટલે તરત જ હું એની સામે ઊભો રહી જતો. એની કેબીનમાંથી આવતો ઘંટડીનો અવાજ ક્યારનો કાને પડી જતો. એ મને ઓળખે છે. મારી દયા ખાવાનો દેખાવ કરે, ચહેરા પર થોડી ચિંતા દેખાડે. હા, ઝંડીવાળો ચિંતાતુર દેખાય છે. એકાદ દિવસ એને હું મારી બેસીશ એવું તે કદાચ વિચારતો હોય; ઠીક છે, એકાદ દિવસ મારી બેસીશ. એને મારી જ નાખીશ અને એની લાશને પાટા પર ફેંકી દઈશ ને પછી તેર વીસની ટ્રેન એના પર ફરી વળશે. કારણ કે એના પર મને વિશ્વાસ આવતો નથી. તેની સહાનુભૂતિ સાચી છે કે દંભી તેની મને ખબર નથી; એ મને છેતરતો પણ હોય. જો કે એ જે ચિંતા વ્યક્ત કરે છે તે સાચી છે અને ચિંતાતુર થવાનું એની પાસે તો કારણ પણ છે : એકાદ દિવસ એની જ લાકડી હું એના માથામાં મારી તો નહિ બેસું ને ? મને એના પર વિશ્વાસ આવતો નથી. કદાચ એ બધાની સાથે ભળી ગયેલો પણ હોય. એની કેબિનમાં ટેલિફોન પણ છે. નહીં ? એણે માત્ર હેન્ડલ જ ઘુમાવીને એ લોકોને બોલાવવાના રહે. આ રેલવેના નોકરો તો બારોબાર ગમે તેની સાથે વાતો કરી શકે.

કદાચ એ રિસીવર ઉઠાવે, બે એક સ્ટેશન પછીના અગાઉના સ્થળ સાથે વાત કરે અને તેમને કહે :'એને ઉપાડી જાઓ; એને પકડી લો; એ છોકરીને જવા ન દેતા... શું ?...હા ક્થ્થાઈ રંગના વાળ અને આછા લીલા રંગની હેટ, હા હા એ જ; પકડી રાખો એને ' – અને પછી હસી પડે – 'હા, બેટમજી અહીં આવી પહોંચ્યા છે. જરા ટાઢા પડવા દો એમને હા, એને પકડી રાખો.' એ રિસીવર ભરવી દે અને હસે પછી બહાર આવે અને મને એની પાસે જતો જોઈને ચહેરા પર દયાનો ભાવ આણે અને હરહંમેશ પ્રમાણે પૂછપાગાછ્યા વિના જ મને કહે : 'લેટ આવવાની છે એવા સમાચાર નથી. આજે પણ સમયસર જ આવવાની, સાહેબ.'

એના પર વિશ્વાસ મૂકવો કે કેમ એની ખબર પડતી નથી અને એટલે મારું મગજ કામ કરતું નથી. જ્યાં પૂંઠ ફેરવે ત્યાં જ તે કદાચ હસતો હશે. એ હમેશા મારી આગળ ઊભો રહે અને જાણે પ્લેટફોર્મ પર કંઈ ને કંઈ કામ કરવાનું હોય એમ વર્તવાનો; આમ તેમ આંટા મારે, પ્લેટફોર્મની ધાર આગળથી લોકોને ભગાડે અને પોતાનું કામકાજ કરે પણ આની કશી જરૂર વરતાતી જ ન હતી, કારણ કે એને આવતો જોઈને લોકો તરત જ દૂર હઠી જાય. એ માત્ર ઢોંગ કરે છે; જાણે કામગરો તો એ એકલો જ છે; અને આપણી સામેથી મોં ફેરવીને તરત જ કદાચ હસતો હશે. એકાદ દિવસ એની કસોટી કરવાનું મને મન થયેલું. હું દોડતોકને એની સામે ઊભો રહી ગયો, એની સામે જોયું. મારો વહેમ સાચો પડે એવું કશું મેં ન જોયું. માત્ર ભય....

અને છતાં મને એના પર વિશ્વાસ નથી આવતો. આપણા જેવા કરતાં આ લોકો લાગણી પર સંયમ વધુ પાળી શકવાના; એ લોકો બધું જ કરી શકે; એમની પાસે શક્તિ, રક્ષણ, બધું જ છે; જ્યારે આપણે – રાહ જોનારાઓ પાસે કશું જ નથી. આપણે તો કાચા તાંતણે જીવવાનું. આશાની એક ક્ષણ અને બીજી ક્ષણ વચ્ચે આપણે તો ઝૂલ્યા જ કરવાનું, ઓગણચાલીસ મિનિટ સુધી કાચા તાંતણે ટકી રહેવાનું, માત્ર એક જ મિનિટ નિરાંતની મળે, આપણા પર ગજબનો અંકુશ આ લોકો રાખે છે – ઘોરખોદિયાઓ, નાલાયકો, લુચ્ચાઓ – એકબીજાની સાથે ટેલિફોન પર ગપસપ કર્યા કરવાના. અને આપણે ફરી પાછા ચૌદસો ઓગણચાલીસ મિનિટો સુધી જીવ પડીકે બાંધીને બેસવાનું. આ લોકોના હાથમાં સત્તા, આ ફલાણા ફલાણા....

એની સહાનુભૂતિ નરી છેતરપિંડી જ છે; હવે મને ખાતરી થઈ ગઈ છે. પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા પછી મને લાગે છે કે એ મને છેતરે છે, એ બધા જ મારી સાથે છેતરપિંડી કરે છે. એમણે એને પોતાની પાસે રાખી મૂકી છે, એ તો આવવા માગતી હતી એની મને ખબર છે. એણે લખેલું પણ ખરું : 'હું તને ચાહું છું અને તેર વીસની ટ્રેનમાં આવું છું.' ત્રણ મહિના અને બરાબર ચાર દિવસ પર તેનો આવો સંદેશો આવેલો. હું તેર વીસની ટ્રેનમાં ત્યાં આવીશ. એને અટકાવી રાખવામાં આવી હશે. એને તેઓ આવવા દેવા માગતા નથી, આશાની એક મિનિટથી વધારે મને કશું તેઓ પામવા દેવા માગતા

જ નથી. કોઈ આનંદ તેઓ ભોગવવા નહીં દે. એ લોકો અમને મળવા નહીં દે; ત્યાં તેઓ બેસી રહેવાના, હીહી કરશે, ફોન કરશે અને ગંભીર ચહેરે 'ટ્રેન લેટ નથી, સાહેબ' એટલું દરરોજ કહેવાનો આ નાલાયકને પગાર મળે છે. એ મને 'સાહેબ' કહીને બોલાવીને જ મારું અપમાન કરે છે. હું કોઈ સાહેબ નથી. હું તો સાવ ભાંગી ગયેલો, આશાની એક મિનિટ પર જીવનારો માણસ છું. એ સિવાય કંઈ નથી. હું સાહેબ નથી. એનું 'સાહેબ' એની પાસે રાખે, એને માત્ર એ લોકો છોડી દે, અહીં આવતી રહેવા દે તો પછી એમને કૂદી પડવું હોય તોય ભલે. એની સોંપણી મને કરી દેવી જોઈએ. એ મારી છે; અને મને એણે તાર પણ કરેલો; 'હું તને ચાહું છું. તેરવીસે હું ત્યાં આવીશ.' 'ત્યાં' એટલે મારી ઠરાવેલી જગા, ચોક્કસ વળી. તારમાં તો એવું જ લખાય. 'ત્યાં' લખો એટલે વાંચનાર સમજી જ લે. 'તેરવીસે ત્યાં આવીશ....'

આજે હું એને પૂરો કરીશ. ક્રોધનો માર્યો રાતોપીળો થઈ ગયો છું. મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ છે, મારામાં શક્તિ પણ રહી નથી. બધું જ ખલાસ થઈ જવાની અણી પર છે. જો આજે એ ભટકાશે તો એનો ફેંસલો જ આણી દેવાનો. બહુ લાંબું આ ચાલ્યું. અને મારી પાસે હવે પૈસા પણ રહ્યા નથી. ટ્રામમાં બેસવાના પણ પૈસા નથી. ફૂટી કોડી પણ રહી નથી. ત્રણ મહિના અને ચાર દિવસ એકઠી કરેલી શક્તિ પર મેં ગાળ્યા. બધું જ વેચી માર્યું, ટેબલક્લોથ સુધ્ધાં. આજે કશું જ રહ્યું નથી. મારે ટકી રહેવું પડશે. માત્ર એકાદ વખત જવાના પૈસા છે. પાછા આવવા માટે કંઈ જ નથી. ચાલતા ચાલતા પાછા આવવું પડશે નહીં તર....નહીં તર.....

ગમે તેમ પણ આજે એ નાલાયક ઝંડીવાળો પાટા પર પછડાવાનો અને તેરવીસની ટ્રેન એના પરથી પસાર થઈ જવાની. એનું અસ્તિત્વ ખાતમા – જેવી રીતે આજે તેરવીસે હું ખાતમા થવાનો તેવી રીતે ....નહીંતર...હે ભગવાન !

પાછા વળવા માટે ટિકિટના પૈસા પણ ન હોય એ કેટલું ખરાબ, એ લોકો અડચણો ઊભી કર્યે જ જવાના. એ નાલાયકો એક થઈ જાય છે. આશા, સ્વર્ગ, સવલતો જાણે એમના જ બાપની ! એમના ગજવામાં બધું જ મળે. આપણને તો એની સહેજ ઝાંખી જ કરાવે. આખા દિવસમાં એક મિનિટ જ આપે. ચૌદસો ઓગણચાલીસ મિનિટો સુધી આપણે તડપ્યા જ કરવાનું, આપણે તકની રાહ જોયા જ કરવાની, આપણને કૃત્રિમ આનંદ પણ આપતા નથી, અને એમને તો એ બધાનો ખપ પણ નથી. શા માટે બધું જ પોતાની પાસે લઈ ને બેઠા છે એનું મને આશ્ચર્ય થાય છે. માત્ર પૈસાને ખાતર ? શા માટે આપણને પીવા માટે કશું નથી આપતા ? બીડી- સિગારેટ પણ નહીં. શા માટે આવી નાની સવલતોને આટલી બધી દુર્લભ બનાવી દીધી છે ? માછલી પકડવાના કાંટા પર ઝુલાવતા આપણને રાખે છે; વારંવાર આપણે કાંટા પરનો ખોરાક ગળી જઈએ છીએ, સપાટી પર ફરી ફરી આવવા તરફડિયાં મારીએ છીએ. એક મિનિટ આપણે પ્રકાશ, સૌન્દર્ય, આનન્દનો શ્વાસ લઈએ છીએ અને ફરી ફરી આ સુવ્વર હસે છે,

દોરી ડુબાવી દે છે અને આપણે પાછા અન્ધકારમાં ફસડાઈ પડીએ છીએ.

આપણા માટે બધું બહુ મુશ્કેલ કરી મૂક્યું છે. આજે હું બદલો લઈશ. એ નાલાયક ઝંડીવાળાને, સરકારી વ્યવસ્થાને પાટા પર ફેંકી દઈશ, કદાચ એ લોકો ગભરાઈ જશે. અરે, જો કોઈ ખરેખર એમને ગભરાવી મારે તો કેવું સારું ! પણ તેમની પાસે જવા માટે કોઈ માર્ગ નથી; બધા પર એમનું જ રાજ : રોટી, દારૂ, તમાકુ બધું જ એમનું. એમની પાસે આ બધું જથ્થાબંધ મળે, એને પણ રાખી મૂકી છે. 'તેર ને વીસે ત્યાં આવીશ.' તારીખ લખી જ નથી. એ જ તો મુશ્કેલી છે. એ કદી પણ ચોક્કસ દિવસ તો કહેવાની જ નહીં.

કદાચ મેં એને ચૂમી હોય એવો વિચાર પણ એ લોકો સાંખી નહીં શકવાના. ના, ના, ના, આપણને તો ભોંયભેગા જ કરવાના. ગૂંગળાવી નાખવાની, નિરાશામાં ધકેલી દેવાના, આપણા માટે કોઈ સુખસવલત નહીં રાખવાના, આપણી પાસેથી બધું જ છીનવી લેવાના અને જ્યારે આપણી પાસે કશું જ ન બચે ત્યારે આપણને.....

સુખની મિનિટ સંકોચાઈ રહી છે, ઓહ ! આ તો ભયંકર કહેવાય. છેલ્લા કેટલાક દિવસથી જોઈ રહ્યો છું. મિનિટ પણ સંકોચાઈ રહી છે. કદાચ હવે અર્ધી મિનિટ હશે, કદાચ એથી પણ ઓછી. હવે કેટલી બાકી રહી છે એ મારા હૃદયને પૂછવાની હિંમત પણ હું કરી શકતો નથી. ગમે તે હોય, ગઈકાલ તો આવું મને લાગેલું. શહેરના ભૂખરા આકાશના છેડેથી અત્યાર સુધી જ્યારે કાળી વાંકી વળેલી ટ્રેનને જોતો ત્યારે હું સુખી છું એવું મને લાગતું હતું. હું વિચારતો હતો : 'એ આવી રહી છે. અહીં આવવા માટે છેવટે તેણે પ્રયત્ન કર્યો, તે આવી રહી છે.' જ્યાં સુધી ટ્રેન પ્લેટફોર્મ પર આવીને ઊભી ન રહે ત્યાં સુધી હું આમ વિચાર્યા જ કરતો, લોકો ધીમે ધીમે ઊતરતા, પ્લેટફોર્મ ખાલી થવા માંડે....અને.....કશું જ નહીં...

ના, પછીથી તો આવો વિચાર પણ હું કરતો ન હતો. મારે મારી જાત સાથે તો પ્રામાણિક બનવું જ જોઈએ. જ્યારે આગળ ઊભેલા લોકો ઊતરી જાય અને એમાં એ ન હોય ત્યારે મારી હિંમત ભાંગી પડતી હતી, ખેલ ખલાસ થઈ જતો, સુખની મિનિટ જલદીથી ખલાસ ન થઈ. બહુ મોડે મોડે એ મિનિટ વિખરાવા માંડેલી. દરેકે પ્રામાણિક બનીને હકીકતનો સામનો કરવો જ જોઈએ. હકીકત તો એમ હતી. શહેરના ભૂખરા આકાશની પડછે જ્યારે કાળી ધુમાડા કાઢતી ટ્રેન આવતી દેખાય ત્યારથી સુખની મિનિટ વરતાતી. ગઈ કાલે ટ્રેન ઊભી રહી ગઈ. પૂરેપૂરી ઊભી રહી ગઈ ત્યાર પછી જ મેં આશા બાંધવા માંડી; અને જે ક્ષણે ટ્રેન ઊભી રહી, બારણાં ઊઘડ્યાં.... અને એ ત્યાં ન હતી....હવે ખરેખર અર્ધી મિનિટ પણ રહી હશે ખરી ? પૂરેપૂરા પ્રામાણિક બનીને 'હવે માત્ર એક જ ક્ષણ બાકી છે... અને....ચૌદસો ઓગણચાલીસ મિનિટ અને ઓગણસાઠ ક્ષણ ઘોર અન્ધકારની.....' કહેવાની હિંમત હવે મારામાં રહી નથી.

મારામાં હિંમત નથી; ત્યાં હવે જવાનું સાહસ પણ ભાગ્યે જ હું કરી શકું. આ છેલ્લી

ક્ષણ પણ મારી પાસેથી ઝૂંટવાઈ જાય તે કેટલું ભયંકર ! શું એ લોકો આ પણ ઝૂંટવી લેશે !

કેટલું નજીવું છે આ ! માણસને પણ મર્યાદા હોય છે. સાવ તુચ્છ પ્રાણીઓને પણ જીવવા માટે કશુંક જોઈએ છે. સાવ તુચ્છ પ્રાણીઓને પણ આખા દિવસમાં એક મિનિટનું સુખ જોઈએ છે. આ મિનિટ મારી પાસેથી તેમણે ઝૂંટવી લેવી નહીં જ જોઈએ. એ લોકો એને ઓછી કરી જ રહ્યા છે.

તેમની જડતા દુષ્ટ રીતે પ્રગટી રહી છે. પાછા વળવા માટે, સીધેસીધા પાછા જવા માટે પણ મારી પાસે પૈસા નથી. અને ખરેખર તો મારે બદલાવું જોઈએ. એક પૈસો પણ પાસે ન હોય એટલે બધું ખલાસ. એ લોકોની નીચતા તો ભયંકર છે. એ લોકો તો હવે કશું ખરીદતા પણ નથી. તેમને કશું જોઈતું પણ નથી. અત્યાર સુધી આને માટે તેને માટે તેઓ બૂમબરાડા કરતા હતા. એ લોકો તો પૈસાના ઢગલા પર બેસીને પૈસાથી જ પેટ ભરે છે. આટલી બધી હદે તેઓ લોભી બની ગયા છે. તેઓ પૈસાથી પેટ ભરતા હશે એમ મને લાગે છે. કોણ જાણે શા માટે ? તેઓને શું જોઈએ છે ? તેમની પાસે શું નથી ? બ્રેડ છે, દારૂ છે, તમાકુ છે, પૈસો છે, બધું જ જાડી સ્ત્રીઓ પણ છે, આથી વધારે શું જોઈએ છે ? આપણા માટે તો તેઓ કેમ કશું કરતા નથી ? ના મળે પૈસા, ના મળે બ્રેડનો ટુકડો, ના મળે તમાકુ, ના મળે દારૂનો છાંટો.... કશું જ ન મળે, કશું જ નહીં. એ લોકો મને દુર્દશાની ખીણમાં ધકેલી રહ્યા છે. મારે એમનો પડકાર ઝીલી લેવો પડશે, એ ઝંડીવાળાને પૂરો કરવો પડશે, એ નાલાયક સુવ્વર...એ લોકોની સાથે ફોનમાં વાતો કરે છે અને મને છેતરે છે. એ પણ કાવતરામાં ભળેલો છે. ખરેખર હવે મને ખાતરી થઈ ગઈ છે. ગઈ કાલે મેં જ જાતે સાંભળેલું. એ સુવ્વર મને ઉલ્લુ બનાવે છે, હવે એમાં શંકા નથી. ગઈ કાલે હું બહુ વહેલો આવેલો. હું ત્યાં હતો એની ખબર જ એને પડી ન હતી. હું બારીની નીચે સંતાઈ ગયેલો અને રાહ જોતો હતો અને મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે એણે હેન્ડલ ફેરવ્યું, ઘંટડી પણ વાગી, મેં એનો અવાજ સાંભળ્યો; એણે સુપરવાઇઝરને બોલાવ્યો. એ બોલેલો : 'કંઈક કરવું પડશે, પેલો માણસ – આમ કંઈ લાંબો વખત ચાલી ન શકે. આખરે કોઈ કર્મચારીની સલામતીનો આ તો સવાલ છે. કંઈક કરવું જ પડશે. મહેરબાની કરો.' એના અવાજમાં આજીજી હતી, સુવ્વર, કેટલો ગભરાઈ ગયો હતો. 'હા, પ્લેટફોર્મ ૪ બી, બસ.'

એટલે એને મેં પકડી પાડ્યો ખરો, નહીં ? હવે એ લોકો જે કરવાનું છે તે કરવાના. છેવટે પરિસ્થિતિ તો સ્પષ્ટ થઈ ગઈ એનો મને આનન્દ છે. સિંહની જેમ હવે હું ઝૂઝીશ. એ બધા ઉપર ટૂટી પડીશ, બધાને તેર વીસની ટ્રેન નીચે ફેંકી દઈશ...

એ લોકોએ મારી પાસે કશું રાખ્યું નથી. મને છેક હતાશ કરી મૂક્યો છે. એ લોકો મારી પાસેથી છેલ્લી મિનિટ પર ઝૂંટવી લેવા માગે છે. અને એ લોકો તો શું હવે ખરીદતા નથી. ઘડિયાળ પણ નથી ખરીદતા. અત્યાર સુધી તો ઘડિયાળ માટે પડાપડી કરતા હતા.

મેં બધી ચોપડીઓ વેચી દીધી ત્યારે હું ત્રણ શેર ચા ખરીદી શક્યો. કેટલી સરસ ચોપડીઓ અને તે પણ બસો જેટલી. સરસ હતી એમ માની લઉં છું. સાહિત્યમાં મને રસ વધારે હતો. ત્રણ શેર ચામાં બધી ચોપડીઓ આપી દેવી પડે એ કેટલું ખરાબ ! પથારી પરની ચાદર વેચી ત્યારે બ્રેડ ખરીદી, એક મહિનો મારી માના દાગીના પર વિતાવ્યો. જો કાચા તાંતણે જીવવાનું હોય તો તો બાપદાદાની જાહોજલાલી જોઈએ. ત્રણ મહિના અને ચાર દિવસ ખાસ્સો એવો ગાળો કહેવાય, એમાં તો કેટલું બધું જોઈએ !

હવે મારી પાસે મારા પિતાનું ઘડિયાળ બચ્યું છે. એ જરા કીમતી છે. કોઈને પણ પૂછો તો આ જ કહેશે. કદાચ પાછા પૈસા મળી રહે કોઈ કંડકટર વળી દયાળુ નીકળી આવે તો તો ટિકિટના પૈસાને બદલે ઘડિયાળ લેવા તેયાર થઈ પણ જાય,પણ કદાચ કદાચ મારે બે જણની ટિકિટ કઢાવવાની થાય તો – ઓ ભગવાન !

સાડાબાર વાગ્યા છે અને હવે મારે તેયાર થવું જોઈએ. તેયાર થવામાં કંઈ ધાડ મારવાની નથી; કશું જ કરવાનું નથી; માત્ર મારે પથારીમાંથી ઊભા થવાનું છે, બસ ઓરડો સાવ ખાલીખમ છે, કશું જ નથી. બધું જ વેચી માર્યું છે. માણસે જીવવું તો પડે જ છે. એક મહિનાના ભાડા પેટે મકાનમાલિકણે કાર્પેટ લઈ લીધી. સારી બાઈ છે, ભલી છે, જે ભલી સ્ત્રીઓના સમ્પર્કમાં આવ્યો છું તેમના જેવી જ છે. બહુ ભલી. પલંગની સ્પ્રિંગો પર સૂઈ શકાય. કેવી રીતે સૂવું એની આવડત હોય તો વાંધો ન આવે. પણ એ તો જે સૂઈ જાય છે તેની વાત છે. હું તો સૂતો જ નથી. હું માત્ર આશાની એક ક્ષણ પર જ જીવું છું, એ ક્ષણે ટ્રેનના દરવાજા ઊઘડે છે અને કોઈ દેખાતું નથી.

મારે હવે તૈયારી કરી લેવી જોઈએ. સમય આવી પહોંચ્યો છે. પોણો વાગ્યો છે; પાંચ મિનિટ પછી ટ્રામ ઊપડશે એટલે બરાબર સવા વાગે સ્ટેશન પર પહોંચી જઈશ અને પ્લેટફોર્મ પર એક ને અઢારે પહોંચીશ. પેલો ઝંડીવાળો જ્યારે એની કેબિનમાંથી બહાર ાવીને 'ટ્રેન સમયસર છે, સાહેબ.' કહે તે સાંભળવા સમયસર તેની પાસે પહોંચી જઈશ.

એ ડુક્કર મને 'સાહેબ' કહે છે; બીજાઓની આગળ દાંતિયાં કરે છે અને 'અલા ઓય, આઘો ખસ ને !' કહે છે. અને મને 'સાહેબ' કહે છે. એ બતાવે છે કે દાળમાં કંઈક કાળું છે. મારી સામે જ કાવતરું તેમણે રચ્યું છે. એમની સામે જુઓ તો તમને એવું લાગે કે એમની પાસે પણ ચા નથી, તમાકુ નથી, દારૂ નથી, ખાવાનું નથી. કોઈને તો એમની દયામણી હાલત જોઈને પોતાનું ખમીસ પણ ઉતારીને આપવાનું મન થઈ જાય.

એ લોકો એમનું કામ એટલી સારી રીતે બજાવે છે કે જીવનભર તમે રડ્યા જ કરો. મારેય હવે રડવું જોઈએ; રુદન પણ ગજબનું હોય છે એવું હવે મને લાગે છે. દારૂ, તમાકુ, બ્રેડની અવેજીમાં રુદન ચાલે. અરે, જ્યારે સુખની છેક છેલ્લી ક્ષણ ન રહે અને જ્યારે ચોવીસે કલાક મારે નિરાશા ભોગવવાની આવે ત્યારે પણ રુદન હોય તો બસ.

પણ ટ્રામમાં તો મારાથી રડી ન શકાય; મારે જરા સંયમ કેળવવો પડશે; મારી જાતને અંકુશમાં રાખવી પડશે. એ લોકોને કશો વહેમ જવો ન જોઈએ; સ્ટેશન આવે ત્યારે મારે

જરા સાવચેતી રાખવી પડશે. એ લોકોએ મારા માટે પોતાના માણસો બહાર ઊભા રાખ્યા જ હશે, શરત મારવી હોય તો મારો. આખરે કોઈ કર્મચારી વારંવાર જોયા કરે છે. કેટલીક વખત પૂછ્યા કરે છે : 'કોઈની ટિકિટ બાકી છે?' ત્રણ વખત તેણે ટિકિટના પૈસા માગ્યા; અને ત્રણેય વખત મારી જ સામે જોયા કરેલું. મને સંકોચ થયો પણ મેં તો ટિકિટ લઈ જ લીધેલી છે. એ પાછી ફરે છે, બીજા બધા વિચારવાના. 'જોયું. એણે પૈસા આપ્યા નહીં, કંપનીને છેતરે છે.' અને હકીકતમાં તો મારી પાસે જે કાંઇ હતું તે બધું આપીને ટિકિટ લીધી છે. મારી પાસે તો સરક્યુલર રૂટની ટિકિટ છે.....

ભયંકર કાળજી મારે રાખવી પડશે. હું દરવાજામાંથી હમેશના નિયમ પ્રમાણે દોડી ગયો; એ લોકો ગમે ત્યાં સંતાયેલા હોય. પણ જ્યાં હું અંદર જવા દોડતો હતો ત્યાં જ મને ખ્યાલ આવ્યો કે મારી પાસે પ્લેટફોર્મ ટિકિટ નથી અને બીજી બાજુએ ટિકિટ ખરીદવાના પૈસા પણ નથી. એક ને સત્તર મિનિટ થઈ ગઈ છે અને ત્રણ મિનિટમાં તો ટ્રેન આવી જવાની. મારું માથું ચકરાય છે. હું કહું છું : 'ઘડિયાળ રાખી લો.' પેલા માણસને ખરાબ લાગ્યું. 'ભગવાનને ખાતર ઘડિયાળ રાખી લો.' એ મને પાછો ધકેલે છે. મહાન નાગરિકો મારી પાછળ ખોટી થઈ રહ્યા છે. પાછા ફરવાની મને ફરજ પડે છે. એક ઉપર સાડી સત્તર મિનિટ થઈ છે.

હું બરાડું છું : 'છે કોઈ ઘડિયાળ લેનાર? એક જ પેનીમાં! ઘડિયાળ ચોરાયેલું નથી. કોઈનું મારી આણેલું નથી. મારા પિતાનું ઘડિયાળ.' લોકો મને ગાંડો માને છે, કેટલાક ગુનેગાર માની લે છે. કોઈ નાલાયક ઘડિયાળ લેવા તૈયાર નથી. કદાચ તેઓ પોલીસને બોલાવશે. ત્યાં નીચે કામ કરતા છોકરાઓ પાસે જવું પડશે. મને ખાતરી છે કે એ લોકો મદદ કરશે. એક ઉપર અઢાર મિનિટ થઈ ગઈ છે. મારું મગજ ચકરાઈ રહ્યું છે. આટલા બધા દિવસો રાહ જોયા પછી આજે ટ્રેન ચૂકી જઈશ અને જે ટ્રેનમાં તે આવવાની છે, એ જ ટ્રેન હું ચૂકી જવાનો? 'હું ત્યાં તેર ને વીસે આવીશ.'

જે પહેલો ભટકાય છે એને હું કહું છું : 'ભાઈ, આ ઘડિયાળના બદલામાં એક પેની મને આપ. જલદી જલદી.'

એ ગૂંચવાય છે, હું કહું છું :'ભાઈ, એક જ મિનિટ બાકી છે. તને મારી પરિસ્થિતિ સમજાય છે.'

એ સમજે છે; જો કે ખોટું અનુમાન કરે છે. પણ છેવટે ખોટું ખોટું ય સમજે છે, અને એવું કોઈ સમજે એ પણ ક્યાં નસીબમાં હોય છે? એક રીતે જોવા જઈએ તો એ પણ સમજ પડવાની એક દિશા જ કહેવાય ને!

એ એક પાઉંડ આપે છે, બહુ ઉદાર કહેવાય. હું કહું છું. 'ભાઈ, મારે પેની જોઈએ છે પાઉંડ નહીં. સમજાય છે કે નહીં?'

ફરી ગેરસમજ, પણ ગેરસમજ થાય એ પણ અદ્ભુત કહેવાય. જો આ કટોકટીમાંથી હું પાર પડીશ તો ભાઈ તારો પાડ નહિ ભૂલું.

પાઉંડની નોટ ઉપર એ વધારાનો પેનીનો સિક્કો પણ મૂકે છે; આ છોકરાઓ તો આવા જ હોય; તમને વધારે જ દઈ દે, તમને સમજવાના જ, ભલે ને થોડી ગેરસમજ થાય.

એક ઉપર સાડી ઓગણીસ મિનિટે પગથિયાં પર જઈ પહોંચું છું. છતાંય મારે કાળજી તો રાખવી જ પડશે, ખૂબ કાળજી રાખવી જ પડશે, શહેરના ભૂખરા આકાશની પડછે કાળી, વળાંક લેતી ટ્રેન આવે છે. એક ક્ષણ માટે તો મારું હૃદય થંભી જાય છે, પણ હું સમયસર છું. ગમે તે સંજોગોમાં પન સમયસર આવવામાં સફળ થયો છું.

પેલા ઝંડીવાળાથી દૂર જ રહ્યો છું. ભીડની વચ્ચે એ ઊભો રહ્યો છે અને એકાએક એ મને જોઈ લે છે, બૂમ પાડે છે, એ ગભરાઈ ગયો છે. એની કેબિનમાં સંતાયેલા સાથીદારોને ઈશારો કરે છે, મને પકડી લેવા સંકેત કરે છે. એ લોકો કેબિનની બહાર ધસી આવે છે. એ લોકો મને પકડી લેવાના — પણ હું એમની સામે જોઈ હસું છું, કારણ કે ટ્રેન આવી ગઈ છે અને તેઓ મારી પાસે આવી પહોંચે તે પહેલાં એ મારા બાહુપાશમાં આવી જાય છે. મારી પાસે હવે મારી પ્રિયતમા છે અને એક પ્લેટફોર્મ ટિકિટ છે, પ્રિયતમા છે અને પંચ કરેલી પ્લેટફોર્મ ટિકિટ...

અનુ. શિરીષ પંચાલ

તું કદી મ્યુનિચ ગઈ છે ખરી ?

દાચિયા મેરાઈની

'તું તો ઘણા યાર રાખતી હશે નહિ ?' તેણે પોતાનો ઊજળો અને ભારે પગ ઊંચો કર્યો. એના તેની પાસે બેઠી. પથારીની સામે લાકડાની સોનેરી ફ્રેમવાળો આદમકદ અરીસો ટીંગાડેલો હતો. 'અને તારો વર' તે ઊભી થઈ ગઈ. અને તેની સામે વિચારમાં ડૂબી ગઈ. તેના હાથ નિતંબ પર ટેકવેલા હતા – આ જોઈ ને તે ચૂપ થઈ ગયો. તેણે પીઠ ફેરવીને વિચિત્ર રીતે કપડાં કાઢવા માંડ્યા. 'શું થયું ? તું ધ્રૂજે છે.' 'હું સહેજ ઉશ્કેરાઈ ગયો છું,' તેણે જવાબ આપ્યો. એનાએ ફ્રાન્ઝને પોતાનો હાથ પકડવા દીધો અને ફ્રાન્ઝની કમર પર એને સરકવા દીધો. એકાદ ક્ષણ માટે સવારે દેખાતો હતો એવો જ્યિોકોમોનો વધારે પડતો પુખ્ત, નિરાશ અને દુણાયેલો ચહેરો તેની નજરે પડ્યો હોય એમ એનાને લાગ્યું. ઘણું મોડું થઈ જાય તે પહેલાં જ તેને થોભી જવાનું કહેવાનો તેણે વિચાર કર્યો. તેણે ફ્રાન્ઝના માથા સામે જોયું. હજુ તે નીચે જ જોયા કરતો હતો. 'હું સગર્ભા થઈ જવા માગતી નથી.' તેણે કહ્યું. ઊભી થઈને તે બાથરૂમમાં ગઈ.

ફ્રાન્ઝ સહજતાથી અને જિજ્ઞાસાથી તેનાં ઉરોજ, નિરાવૃત ઉદર અને પગ જોઈ રહ્યો એવું તેને લાગ્યું, 'તારો વર આખો દિવસ શું કર્યા કરે છે ?' એનાએ તેને પથારીમાંથી ઊભો થતાં, સ્લીપર શોધવા નીચો નમતાં અને બાથરૂમમાં પેસી જતાં જોયો. એનાએ કપડાં પહેરવા માંડ્યાં. 'મારા બોલવામાં તને જર્મન લહેકો લાગે છે ખરો ? પોતાની લીલી ઈચ્છાહીન આંખોથી ફ્રાન્ઝે તેની સામે જોયું. પથારીની સામે લાકડાની સોનેરી ફ્રેમવાળો આદમકદ અરીસો ટીંગાડેલો હતો. ફ્રાન્ઝ ઊભો થઈને રસોડામાં જાય તેની રાહ એના જોવા લાગી. ફ્રાન્ઝે ફ્રીઝનું બારણું ખોલ્યું અને કોકોકોલાની એક બોટલ કાઢી. તેણે જોઈ લીધું. 'થોડા ક્રીમ બિસ્કિટ છે. તારે એકાદ જોઈએ છે ?' ફ્રાન્ઝે બે ગ્લાસ લીધા અને તે સાફ છે કે નહિ તે જોવા માટે અજવાળા સામે ધરી જોયા અને કથ્થઈ પ્રવાહી રેડીને તે બરફ લેવા રસોડામાં ગયો. એનાએ ધ્યાનથી ફ્રાન્ઝને આ બધું કરતાં જોયો.

'તમે બંને હજુ પણ શારીરિક સમ્બન્ધ રાખો છો ?' એનાએ પેકેટ લીધું, પૂઠાનો કાગળ ફાડ્યો, પેકેટ તોડ્યું અને એકી સાથે બે બિસ્કિટ ખાવા માંડ્યા. ફ્રાન્ઝની આંખો અધ ઊઘડી હતી અને તે ભવાં ઊંચાનીચાં કરતો હતો. 'એ તારા પ્રેમમાં છે.' બરફ લેવા માટે તે રસોડા ભણી ગયો. એના હસી. તેણે ફ્રાન્ઝનો હાથ પકડ્યો અને પોતે બિલકુલ ગભરાતી નથી એ બતાવવા પોતાના ઘૂંટણ પર એ હાથ મૂક્યો. એનાની નજરે એ હાથ ન પડે એટલા માટે જાણે ફ્રાન્ઝે પોતાનો હાથ ખેંચી લીધો. તેણે પોતાનું કાળું સ્વેટર હાથ ઊંચા કરીને કાઢી નાખ્યું. ચાર ગડી કરીને વોર્ડરોબના ખાનામાં મૂકી દીધું. પછી તેણે પાટલૂન કાઢી નાખ્યું, મહોરી આગળથી ઝાલીને ખંખેર્યું અને ખુરશી પાછળ ભેરવી દીધું. 'તું મારા વરની વાત....' એનાએ તેને પલંગ પર ચઢીને પડદા તરફ હાથ લંબાવતાં અને બંને હાથે દોરી ખેંચતાં જોયો. 'શું થયું ? તું ધ્રૂજે છે.' 'હું સહેજ ઉશ્કેરાઈ ગયો છું.' તેણે જવાબ આપ્યો. એનાએ ફ્રાન્ઝની ટટાર સુંવાળી પીઠ સામે અને તેના મૃદુ નિતંબ સામે જોયું. એના પગ એક સરખા, ઊજળા અને નરમ હતા. તે પગ તેના શરીરમાંથી બે નળાકાર સ્તંભ જેવા પ્રકટેલા લાગતા હતા. ઢોળાયેલા પ્રવાહીને લૂછી નાખવા તે ઘૂંટણભેર થયો. એના હસી.

તે ઊભી થઈ. ત્યાં સુધીમાં વોશબેઝીન ગરમ પાણીથી ભરાઈ ગઈ. તેણે ફરસ પર સાબુ નાખ્યો. બારીમાંથી રસ્તા પરની અવરજવર અને નિસ્તેજ, ઝાંખા લીલા રંગનાં વૃક્ષોની હારમાળા જોતાં તેણે શરીર કોરું કરવા માંડ્યું. ફ્રાન્ઝ ઓરડામાં કોકોકોલાનો ગ્લાસ લઈને પાછો આવ્યો. તેણે એના સામે એકાદ નજર કરી. એનાએ ચાદર પર આડી પડેલી ફ્રાન્ઝની નિરાવૃત કાયા સામે જોયું. એના કોમળ, ઊજળા પગ, સ્નાયવી હાથ, ટૂંકા ખડતલ કાંડાં, ભરાવદાર, સખત ગરદન અને બીબાંઢાળ હાસ્ય સમેતનો તેનો ચહેરો. 'તારા વર વિશે મને કહે.' એના તેની પાસે બેઠી. પોતાની સામે ધરી રાખેલો ગ્લાસ તેણે લીધો. તેણે ફ્રાન્ઝને પથારીમાંથી કૂદી પડતાં અને સ્લીપર શોધવા નીચો નમતાં જોયો. 'તું એને ખરેખર ચાહે છે ?' પથારી પર પડતા બિસ્કિટના ટુકડા ફ્રાન્ઝે આતુરતાથી જોયા અને નેપકીન તરીકે વાપરવા માટે પોતાનો રૂમાલ એનાને ધરી દીધો. 'પણ જો તું એને ચાહે છે તો એને વફાદાર કેમ રહેતી નથી ?' એનાએ ઘડિયાળ સામે જોયું. જ્યારે તે ઓરડામાં પાછી આવી ત્યારે તેણે ફ્રાન્ઝને પથારીમાં બેઠેલો જોયો. ફ્રાન્ઝના પગ લંબાયેલા હતા અને તેની પીઠ પલંગ પર માથું ટેકવવા કોતરેલા ભાગને ટેકવેલી હતી. એના તેની પાસે સૂઈ ગઈ. 'તારો વર પૈસાદાર છે ?' બૂટ અને સફેદ સુતરાઉ મોજાં કાઢી નાખવા તે નીચો નમ્યો. એનાને તળાતી ડુંગળીની વાસ આવી. 'તું મ્યુનિચ કદી ગઈ છે ખરી ?' ફ્રાન્ઝના દાંત નાના હતા. અને અડોઅડ ન હતા. તેની લીલી, સપ્રમાણ આંખોમાં તેજ ન હતું. એનાએ ફ્રાન્ઝને વોર્ડરોબમાંથી ઝાંખું ભૂરું પાટલૂન અને કાળા રંગનાં નાનાં નાનાં ફૂલની ભાતવાળું ઘેરા લાલ રંગનું ખમીસ કાઢતાં જોયો, પથારી પર તેઓ આડા પડ્યા હતા. કોકોકોલાનો ગ્લાસ ફ્રાન્ઝે ફરસ પર મૂકેલો. 'તારા વરની ઉંમર કેટલી ?' તેણે

પૂછ્યું. એનાની પીઠ પર થાપટ મારવા તેણે હાથ લંબાવ્યો. તેઓ બંને દાદર પરથી નીચે સાથે ઊતર્યા. પહેલા ફ્રાન્ઝ, પછી એના ફ્રાન્ઝના સુંદર વાંકડિયા વાળ જોઈને તેને યાદ આવ્યું કે બહાર જતાં પહેલાં તેણે તો અરીસામાં જોયું પણ ન હતું. વિખરાયેલા વાળ કોઈની નજરે ન પડે એટલા માટે તેણે માથા પર રૂમાલ બાંધી દીધો. 'તું તારા વર વિશે વિચારે છે ?' 'ખાસ નહીં,' 'પણ તું એના પ્રેમમાં છે.' એનાએ ફ્રાન્ઝને અરીસા આગળ ઊભો રહી જતાં અને ચાંદીના હાથાવાળા બ્રશથી માથું ઓળતાં જોયો. ફ્રાન્ઝે બે ગ્લાસ લીધા અને તે સાફ છે કે નહિ તે જોવા માટે અજવાળા સામે ધરી જોયા અને કથ્થાઈ પ્રવાહી રેડીને બરફ લેવા માટે તે રસોડામાં ગયો. એનાએ ફ્રાન્ઝને ધ્યાનથી આ બધું કરતાં જોયા કર્યો. 'અમારા બંનેની ઉંમર લગભગ સરખી છે.' સ્મિતપૂર્વક તેણે એના સામે જોયું. તેણે ઊજળો પગ વાળ્યો. તે ઊભો થયો, ત્યાં સુધીમાં વોશબેઝીન ગરમ પાણીથી ભરાઈ ગઈ. તેણે ફરશ પર સાબુ નાખ્યો. એનાએ ફ્રાન્ઝના સાવ નિસ્તેજ ચહેરા સામે જોયું. એકાદ ક્ષણ માટે એ ચહેરા પર જાણે બુદ્ધિની લકીર ફરી વળી. 'પણ જો તું એમ કહેતી હોય કે હું એને ચાહું છું તો તે કઈ રીતે ?' એનાએ પૂંઠાનો કાગળ ફાડ્યો અને એકી સાથે બે બિસ્કિટ ખાવા માંડ્યા, ફ્રાન્ઝની ભરાવદાર સખત ગરદન જાણે પથ્થરમાંથી બનાવેલી હોય તેમ સ્થિર હતી. 'એ વિશે એ શું માને છે ?' ફ્રાન્ઝે આતુરતાથી પથારી પર પડતા બિસ્કિટના ટુકડા જોયા અને નેપકીન તરીકે વાપરવા માટે પોતાનો રૂમાલ એનાને ધરી દીધો. બારી બહાર બાગ અંધારો અને ચહલપહલવાળો થતો હતો હતો. ઉપર આકાશમાં શહેરનો રાત્રિપ્રકાશ રાખોડી વાદળાંઓમાં પ્રતિબિંબિત થતો હતો. કોકોકોલાનો ગ્લાસ પથારીમાં છલકાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો. ફ્રાન્ઝે સમયસર એ ગ્લાસ ઝાલી લીધો. 'જો તું એને વફાદાર ન હોય તો એને ચાહી ન શકે.' તે બોલ્યો, ઢીલા બની જઈને તેણે ડોકું હલાવ્યું. એનાએ ફ્રાન્ઝને વૉર્ડરોબમાંથી ઝાંખું ભૂરું પાટલૂન અને કાળા રંગનાં નાનાં નાનાં ફૂલની ભાતવાળું ઘેરા લાલ રંગનું ખમીસ કાઢતાં જોયો.

'તું તો ઘણા બધા યાર રાખતી હશે, નહિ ?' એનાની પીઠ પર થાપટ મારવા તેણે હાથ લંબાવ્યો. એનાએ ઘડિયાળ સામે જોયું. તેણે પણ ઉતાવળે ફરસ પરથી કપડાં ઊંચકીને પહેરવા માંડ્યાં. એનાએ ચોળાયેલી ચાદર પર આડી પડેલી ફ્રાન્ઝની નિરાવૃત કાયા સામે જોયું. એક હાથ પોતાની છાતી પર મૂકીને ફ્રાન્ઝ હસ્યો. હું હમણાં વજન ઘટાડી રહ્યો છું. ફ્રાન્ઝે બે ગ્લાસ લીધા અને તે સાફ છે કે નહિ તે જોવા માટે અજવાળા સામે ધરી જોયા. 'થોડા ક્રીમ બિસ્કિટ છે. તારે એકાદ જોઈએ છે ?' તેની આંખો અધઊઘડી હતી અને તે ભવાં ઊંચાંનીચાં કર્યા કરતો હતો.

હાથ ઊંચા કરીને તેણે પહેલાં તો કાળું સ્વેટર કાઢી નાખ્યું. ચાર ગડી કરીને વૉર્ડરોબના ખાનામાં મૂકી દીધું. પછી તેણે પાટલૂન કાઢ્યું. મહોરી આગળથી ઝાલીને ખંખેર્યું. અને ખુરશી પાછળ ભેરવી દીધું. 'તમારા લગ્નને કેટલો સમય થયો ?' એનાએ ફ્રાન્ઝને પોતાનો હાથ પકડવા દીધો અને ફ્રાન્ઝની કમર પર તેને સરકવા દીધો. 'શું થયું ? તું ધ્રૂજે છે.'

'હું સહેજ ઉશ્કેરાઈ ગયો છું.' સવારે દેખાતો હતો એવો જિયોકોમોનો ચહેરો વધુ પડતો પુખ્ત, નિરાશ અને દુણાયેલો તેની નજરે પડ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું. 'જર્મનીમાં ક્યાં આગળ ?' 'મ્યુનિચમાં. ઘેર,' સફેદ કાર્પેટ પર પડેલાં કોકોકોલાનાં ટીપાં એનાએ ગણ્યાં. ફ્રાન્ઝે પોતાના પગ લંબાવ્યા. કોકોકોલાનો ગ્લાસ છલકાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો, ફ્રાન્ઝે સમયસર એ ગ્લાસ ઝાલી લીધો. 'હું મિકેનિક છું. રાત્રે વૉચમેનનું કામ કરું છું. થોડાં રંગીન સામયિકોની વાર્તાઓ માટે મૉડેલ તરીકે કામ કર્યું છે. રેસ્તોરાંમાં ગાયું છે.' તે પથારીમાંથી ઊભો થયો. પીઠ ફેરવીને તેણે હળવેથી અને વિચિત્ર રીતે કપડાં બદલવા માંડ્યાં.

'તારા વરની વાત કર,' તેણે પોતાનો ઊજળો ભરાવદાર પગ ઊંચો કર્યો. ગ્લાસ મૂકવાની છાજલી પર ફેસક્રીમની બાટલીઓ હારબંધ મૂકેલી હતી. ભૂગર્ભ ટ્રેન જ્યારે જ્યારે પસાર થતી ત્યારે ત્યારે એ બાટલીઓ એકબીજાને અથડાતી અને રણકતી. 'એ તારા પ્રેમમાં છે ?' તેની આંખો અધઊઘડી હતી અને તે ભવાં ઊંચાંનીચાં કર્યા કરતો હતો. એનાએ પહોળો, ચપટો અને ખડતલ હાથ જોયો. તે ધ્રૂજતો અને કણસતો હોય એમ એનાને લાગ્યું. બારીમાંથી રસ્તા પરની અવરજવર અને નિસ્તેજ, ઝાંખાં લીલા રંગનાં વૃક્ષોની હારમાળા જોતાં જોતાં તેણે શરીર કોરું કરવા માંડ્યું. ફ્રાન્ઝ ઓરડામાં કોકોકોલાનો એક ગ્લાસ અને બિસ્કિટનું પેકેટ લઈને આવ્યો.

તેણે બિસ્કિટનું તદ્દન નવું પેકેટ એનાને આપ્યું. 'હું હમણાં વજન ઘટાડી રહ્યો છું.' તે બોલ્યો. એને જો નજીકથી જોઈએ તો એ દેખાતો હતો તેટલો પાતળો ન હતો. 'થોડા ક્રીમ બિસ્કિટ છે, તારે એકાદ જોઈએ છે ?' એનાએ તેને ઊભો થતાં અને રસોડામાં જતાં જોયો. 'તારે બરફ જોઈએ છે ?' તેના પગ ઊજળા અને કોમળ હતા. તેનું પેટ માંદલું. તેની છાતી પહોળી અને સુંવાળી, હાથ સ્નાયવી હતા. તેનાં કાંડાં ટૂંકાં અને ખડતલ હતાં, ગરદન ભરાવદાર અને સખત હતી, બીબાંઢાળ હાસ્ય સમેતનો તેનો ચહેરો સપ્રમાણ હતો.

'તું મ્યુનિચ કદી ગઈ છે ખરી ?' તેનાં દાંત નાના અને એકબીજાની અડોઅડ ન હતા. 'તારો વર મારા જેવડો જ મોટો હશે.' તેણે કોકોકોલાનો ગ્લાસ ફરસ પર મૂક્યો. તે સહજતાથી અને જિજ્ઞાસાથી તેના ઉરોજ, નિરાવૃત ઉદર અને પગ જોઈ રહ્યો હોય એવું એનાને લાગ્યું. તેઓ બંને દાદર પરથી સાથે નીચે ઊતર્યા. પહેલાં ફ્રાન્ઝ પછી એના. ફ્રાન્ઝના સુંદર વાંકડિયા વાળ જોઈને તેને યાદ આવ્યું કે બહાર જતાં પહેલાં તેણે તો અરીસામાં જોયું પણ ન હતું. વિખરાયેલા વાળ કોઈની નજરે ન પડે એટલા માટે તેણે માથા પર રૂમાલ બાંધી દીધો. 'હું પહેલાં મિકેનિક હતો.' તેણે કહ્યું.' બહુ ફાવતું ન હતું. મૉડેલ તરીકે પણ સારું કામ નથી કરી શકતો.' તેની આંખો અધઊઘડી હતી અને તે ભવાં ઊંચાંનીચાં કર્યા કરતો હતો. 'એ તારા પ્રેમમાં છે ?' એનાએ આખું પેકેટ લઈ લીધું, ખોલ્યું અને એકી સાથે બે બિસ્કિટ ખાવા માંડ્યાં. તેણે મકાન જોવા માંડયું. યુદ્ધનાં પ્રાસંગિક ચિત્રોથી

શણગારેલો તે વિલા હતો, ફ્રાન્ઝ ફરીથી બિસ્કિટનું પેકેટ અને બરફ લઈને અંદર આવ્યો. બગીચાના દરવાજા આગળ મૂકેલા પ્લાસ્ટરના બે શિકારી કૂતરાઓ ચળકતા હતા. ફરસ પરનાં ફ્રાન્ઝનાં પગલાંનો અવાજ એનાએ સાંભળ્યો. અવ્યવસ્થિત પથારી પર તેઓ આડા પડયા. ફ્રાન્ઝે કોકોકોલાનો ગ્લાસ ફરસ પર મૂકેલો હતો તે બૂટની દોરી છોડવા અને તેનાં નાનાં સફેદ સુતરાઉ મોજાં કાઢી નાખવા નીચો નમ્યો. ત્યાં સુધીમાં વોશબેઝીન ગરમ પાણીથી ભરાઈ ગયેલી. ફ્રાન્ઝે ફરસ પર સાબુ નાખ્યો. તે જ્યારે પાછી આવી ત્યારે તેણે ફ્રાન્ઝને પથારીમાં બેઠેલો જોયો. તેણે પગ લાંબા કરેલા હતા, તેની પીઠ ઓશીકા આગળ માથું ટેકવવા માટે કોતરેલા ભાગ પર ટેકવેલી હતી. પોતાની સામે ફ્રાન્ઝે ધરી રાખેલો ગ્લાસ તેણે લીધો. 'તારો વર પૈસાદાર છે ?' તેનું શરીર હજુ કૈશોર્યની ભૂમિકા સૂચવતું હતું. એનાને તળાતી ડુંગળીની વાસ આવી. ફ્રાન્ઝ સ્ટવ પર ઝૂક્યો. 'હું રસોઈ બનાવીશ.' તેણે કહ્યું. ફ્રીઝમાં મૂકેલી કોબીજની એક વાનગી એનાની નજરે પડી ગઈ. 'લાલ કોબી છે. તને ભાવે છે ? હું તો ઘરકૂકડી છું એટલે ખાઉં છું. મ્યુનિચ માટે ઘરકૂકડી છું. તું કદી મ્યુનિચ ગઈ છે ખરી ?' એનાએ તેને બાથરૂમમાં જતાં અને તરત જ તેમાંથી પાછો આવતાં જોયો. અરીસા આગળ તે ઊભો રહ્યો અને ચાંદીના હાથાવાળો બ્રશ માથામાં ફેરવ્યો. 'લગભગ તૈયાર છે હવે.' તેણે કહ્યું. કઢાઈનું ઢાંકણું તેણે ઉતારી લીધું. તે વરાળથી ઢંકાઈ ગયો. આસપાસનું થીજી ગયેલું પ્રવાહી ઓગળવાથી કોબીજ છૂટી પડી ગઈ. 'હજુ પણ તું એનો વિચાર કરે છે ?' એને જો નજીકથી જોઈએ તો એ દેખાતો હતો એટલો પાતળો ન હતો. એનાએ જોયું કે ફ્રાન્ઝે બે ગ્લાસ લીધા અને તે સાફ છે કે નહિ તે જોવા અજવાળા સામે ધરી જોયા. 'મારે પેરાશુટીસ્ટ બનવું છે આફ્રિકામાં.' એનાએ પૂઠાનો કાગળ ફાડી નાખ્યો અને એકી સાથે તે બે બિસ્કિટ ખાવા માંડી. પથારી પર પડતા બિસ્કિટના ટુકડા ફ્રાન્ઝે આતુરતાથી જોયા અને નેપકીન તરીકે વાપરવા માટે તેણે પોતાનો ચોખ્ખો રૂમાલ એનાને ધરી દીધો. 'પણ જો તું એને ચાહે છે તો એને વફાદાર કેમ રહેતી નથી ?' એનાની સામે જોવા નજર ઊંચી કરી. ત્યાં સુધીમાં વોશબેઝીન પાણીથી ભરાઈ ગઈ. હાથમાં કોકોકોલાનો ગ્લાસ લઈને ફ્રાન્ઝ પાછો આવ્યો. એનાએ તેની નિરાવૃત કાયા નિહાળી. એનાએ ફ્રાન્ઝને પોતાનો હાથ પકડવા દીધો અને ફ્રાન્ઝની કમર પર એને સરકવા દીધો.

'તું ખરેખર એને ચાહે છે ?' એનાએ ઘડિયાળ સામે જોયું. એકાદ ક્ષણ માટે સવારે દેખાતો હતો એવો જિયોકોમોનો ચહેરો વધુ પડતો પુખ્ત, નિરાશ અને દુણાયેલો એનાની નજરે પડ્યો હોય એમ લાગ્યું.

એનાએ તેને પથારીમાં ઊભો થતા સ્લીપર શોધવા નીચો નમતાં અને બાથરૂમમાં પેસી જતાં જોયો. 'હું ઘરકૂકડી છું માટે આવું ખાઉં છું .' તેણે કહ્યું. એનાને તળાતી ડુંગળીની વાસ આવી. 'તું તારા વરનો વિચાર કરે છે ?' એકાદ ક્ષણ માટે ફ્રાન્સના નિસ્તેજ ચહેરા પર બુદ્ધિની જાણે લકીર ફરી વળી. ઘટાદાર પાઈન વૃક્ષોની સામે બગીચાના દરવાજા

આગળ બે સફેદ પ્લાસ્ટરના શિકારી કૂતરાઓ હતા. એનાની પીઠ પર થાપટ મારવા ફ્રાન્ઝે હાથ લંબાવ્યો. હાથ ઊંચો કરીને તેણે પોતાનું કાળું સ્વેટર કાઢી નાખ્યું.તેની ચાર ગડી વાળીને વોર્ડરોબના ખાનામાં મૂકી દીધું. 'મારો વર મને ચાહે છે એવું તેં કહ્યું.' તેણે કહ્યું. ફ્રાન્ઝે પોતાનું પાટલૂન કાઢ્યું, મ્હોરી આગળથી ઝાલીને ખંખેર્યું, ખુરશીની પાછળ ભેરવી દીધું. તેની ભરાવદાર ગરદન જાણે પથ્થરમાંથી બનાવેલી હોય તેવી સ્થિર હતી. 'એ તને ચાહે છે.' એનાએ પેકેટ લીધું, કાગળ ફાડ્યો, પેકેટ ખોલ્યું અને એકી સાથે બે બિસ્કિટ ખાવા માંડ્યા. 'મારે તને સગર્ભા બનાવવી નથી.' તેણે કહ્યું. એના તેની સામે જોઈને હસી, તેણે ફ્રાન્ઝનો હાથ પકડ્યો અને પોતે બિલકુલ ગભરાતી નથી એ બતાવવા પોતાના ઘૂંટણ પર એ હાથ મૂક્યો. તું તારા વરનો વિચાર કરે છે ? તે ઊભો થયો. ત્યાં સુધીમાં વોશબેઝીન ગરમ પાણીથી ભરાઈ ગઈ. એનાએ ફ્રાન્ઝની નિરાવૃત કાયા સામે જોયું. પોતાની સામે ફ્રાન્ઝે ધરી રાખેલો ગ્લાસ એનાએ લીધો. બારીમાંથી દેખાતો બગીચો અંધારો અને વસતિવાળો થતો જતો હતો. મકાનો પર ઝળુંબતાં વાદળાંઓ પર શહેરના રાત્રિપ્રકાશનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું. એનાએ માથું હલાવીને ઈશારો કર્યો. તેણે ઉતાવળે ફરસ પરથી કપડાં ઊંચકીને પહેરવા માંડ્યાં. 'તું ત્યાં નથી હોતી ત્યારે તારો વર શું કરે છે ?' તે સહજતાથી અને જિજ્ઞાસાથી તેનાં ઉરોજ, નિરાવૃત ઉદર અને પગ જોઈ રહ્યો હોય એવું એનાને લાગ્યું. ફ્રાન્ઝે કોકોકોલાનો ગ્લાસ આગળ ધર્યો. 'હું પહેલાં મિકેનિક હતો. મને એ ફાવતું ન હતું.' તેણે કહ્યું. તેણે પોતાનો નાનો કઠણ હાથ પોતાના પેટ પર મૂક્યો. 'હું ઘરકૂકડી છું એટલે આવું ખાઉં છું. તું કદી મ્યુનિચ ગઈ છે ખરી ?' તેની ભરાવદાર ગરદન જાણે પથ્થરમાંથી બનાવેલી હોય તેવી સ્થિર હતી. 'પણ તું એને ચાહે છે,' ત્યાં સુધીમાં વોશબેઝીન ગરમ પાણીથી ભરાઈ ગઈ. પોતાના માટે ધરી રાખેલો ગ્લાસ એનાએ લઈ લીધો. પથારીમાંથી તેને કૂદી પડતાં એનાએ જોયો, 'મારો જર્મન લહેકો પરખાઈ જાય છે ?' ફ્રાન્ઝે તેની લીલી ઈચ્છાહીન આંખો એનાને જોવા ઊંચી કરી. 'મારો વર મને ચાહે છે એવું તેં કહ્યું.' તે ઊભી થઈ ગઈ અને તેની સામે નિતંબ પર હાથ ટેકવીને વિચારમાં ડૂબી ગઈ. એ જોઈને તે ચૂપ થઈ ગયો.

અનુ : શિરીષ પંચાલ

પ્રેરણા

ઇઝાક બાબેલ

મારે ઊંઘવું હતું અને મને કંઈ ગમતું પણ ન હતું તે જ વખતે મિશ્કા તેની વાર્તા મને વંચાવવા માટે આવ્યો. તેણે કહ્યું : ‘ બારણું બંધ કરી દે’ અને તેણે પોતાના ખિસ્સામાંથી દારૂની બાટલી કાઢી.

‘આજે મારો દિવસ છે મારી વાર્તા મેં પૂરી કરી. મારા માનવા મુજબ એ અત્યન્ત સુંદર છે. ચાલ મિત્ર, એ વાત પર થોડી પી નાખીએ.’

મિશ્કાનો ચહેરો ફિક્કો અને પરસેવાવાળો હતો.

તે બોલ્યો : ‘સુખ જેવી કોઈ વસ્તુ નથી.’ એમ કહેનારાઓ મૂરખ છે. પ્રેરણા એટલે સુખ. મેં આખી વાર્તા રાતે લખી નાખી. સવાર ક્યારે પડી તેની ખબર સુધ્ધાં ન રહી. પછી ગામમાં થોડી લટાર મારી. ગામ ખરેખર સવારે સરસ હોય છે. ઝાકળ, શાન્તિ અને આછી વસતિ. દરેક વસ્તુ સ્ફટિક જેવી સ્વચ્છ, સૂરજ ઊગતો તમે જોઈ શકો. મને તો પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે આ વાર્તા મારા જીવનનું એક સીમાચિહ્ન છે, ’ મિશ્કાએ થોડો દારૂ કાઢ્યો અને ગટગટાવ્યો. તેનાં આંગળાં ધ્રૂજ્યાં. તેનો હાથ તો ખૂબ રૂપાળો હતો, નાજુક, ઊજળો અને કોમળ; આંગળીઓ પાતળી હતી.

તે બોલ્યે ગયો : ‘તને ખબર છે ? મારે આ વાર્તા પ્રગટ કરવી જ જોઈએ. તેઓ તો આને સ્વીકારી જ લેશે. આજકાલ તો તેઓ સાવ ભંગાર કૃતિઓ છાપતા હોય છે. મહત્ત્વની વસ્તુ તો તમારો ત્યાં કોઈ ભાવ પૂછનાર હોવું જોઈએ, એક જણાએ મને વચન આપ્યું છે. સુખોતીન બધું ઠીક કરી દેશે..’

હું બોલ્યો : મિશ્કા, ફરી એક વાર તારે તપાસી જવી જોઈએ – તેં તો કશું સુધાર્યું નથી....’

‘એ વાત પડતી મૂક. સુધારવા માટે આપણી પાસે ઘણો સમય છે. તને ખબર છે – ઘેર બધા મારી મશ્કરીઓ કરે છે. હું એક શબ્દ પણ બોલતો નથી, એક વરસમાં આપણે

જે જોવાના છીએ તે જોઈશું. એ લોકો પછી પગે પડતા આવશે.’ બાટલી લગભગ ખાલી થઈ ગઈ હતી.

‘મિશ્કા, હવે પીવાનું બંધ કર.’

એણે ઉત્તર આપ્યો : ‘મને જરા સ્વસ્થ થવા દે. કાલે રાત્રે હું ચાળીસ સિગારેટ પી ગયેલો’ તેણે નોટ બહાર કાઢી. ખરેખર એ ખૂબ જ દળદાર હતી. એ નોટ મૂકીને જવા કહેવાનો વિચાર મને આવ્યો પણ પછી મેં ઊપસેલી નસવાળા એના નિસ્તેજ કપાળ સામે જોયું. તેની સાવ ભંગાર, ચોળાઈ ગયેલી નેકટાઇ સામે જોયું અને કહ્યું : ‘ભલે લિયો તોલ્સ્તોય, જ્યારે તું આત્મકથા લખે ત્યારે મને યાદ કરજે.’

મિશ્કાએ હસીને જવાબ આપ્યો : ‘હત્ ગધેડા, તને મારી મિત્રતાની કોઈ કિંમત જ નથી.’

હું જરા આરામથી બેઠો. મિશ્કા નોટનાં પાનાં ફંફોસવા લાગ્યો. ઓરડામાં શાન્તિ હતી અને અર્ધા ભાગમાં અંધારું હતું.

મિશ્કા કહેવા લાગ્યો : ‘આ વાર્તામાં મેં કંઈક નવું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અદ્‌ભુતનાં આવરણમાં થોડુંક છુપાવી દીધું છે. પુષ્કળ નાજુકાઈ, અસ્પષ્ટતા, વ્યંજના.....’

મેં કહ્યું : ‘એ બધી વાત જવા દે. વાંચવા માંડ.

તેણે શરૂઆત કરી. મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું પણ એ ખૂબ જ અઘરું હતું : વાર્તા કચરા જેવી અને કંટાળાજનક હતી. એક સેલ્સમેન કોઈ નાચનારીના પ્રેમમાં પડ્યો અને આખોય વખત છોકરીના મકાનની બારી આગળ પડ્યો ને પાથર્યો રહેવા લાગ્યો. તે છોકરી નાસી ગઈ અને પોતાની પ્રણયસૃષ્ટિના અદૃશ્ય થઈ જવાથી તે નિરાશ થઈ ગયો.

બહુ જલદી મેં સાંભળવાનું બંધ કરી દીધું. વાર્તાના શબ્દો કંટાળાજનક, ચીલાચાલુ, લાકડાના પોલિશ કરેલા કાઉન્ટર જેવા સુંવાળા હતા. એમાંથી કશો અર્થ નીકળતો ન હતો – કોણ જાણે બંને પાત્રો કેવા પ્રકારનાં હતાં.

મેં મિશ્કા સામે જોયું. તેની આંખો તાપણા સામે હતી. સિગારેટ ઓલવાઈ ગઈ એટલે આંગળીઓ વચ્ચે જ કચડી નાખી. ખૂબ જ સાંકડો અને આગળથી ટૂંકો તેનો નિસ્તેજ ચહેરો, તેનું પીળું અને આગળ આવેલું લાબું નાક, તેના જાડા રાતાપીળા હોઠ - આ બધાં અંગ તેજસ્વી બન્યાં અને ધીમે ધીમે તેના ચહેરા પર દૃઢતા છવાઈ અને સર્જનની આત્મવિશ્વાસુ લાલાશથી ઉત્સાહ વ્યાપી ગયો.

તેણે માથું દુઃખી જાય એટલી બધી ધીમે ધીમે વાર્તા વાંચી, વાર્તા પૂરી કર્યા પછી નોટ ગમે તેમ ખિસ્સામાં ઘુસાડી અને મારી સામે જોયું....

મેં હળવેકથી કહ્યું : ‘જો મિશ્કા, આના પર થોડો વિચાર કરવો જોઈએ. વિચાર ખૂબ જ મૌલિક છે, લખાણમાં નાજુકાઈ છે....પણ જે રીતે તેં વાર્તા લખી છે....તેને થોડી મઠારવી જોઈએ...’

‘આ વાર્તા હું ત્રણ વરસથી લખતો આવ્યો છું. વચ્ચે થોડી નબળી કડીઓ છે પણ

વાર્તાને સમગ્ર રીતે તપાસતાં...' તેણે જવાબ આપ્યો.

તેને અચાનક કંઈ થયું. તેનો હોઠ ધ્રૂજી ઊઠ્યો, તેણે ખભા ઉલાળ્યા અને સિગારેટ સળગાવતાં સળગાવતાં આખો જનમારો વિતાવી દીધો.

હું બોલ્યો : 'મિશ્કા, તેં ખૂબ જ સરસ વાર્તા લખી છે. છતાં તેમાં થોડી ટેકનિકની ઊણપ છે. ખરેખર તારા ભેજામાં શું અદ્‌ભુત ભર્યું છે.'

મિશ્કાએ ડોકું ફેરવ્યું, મારી સામે જોયું. તેની આંખો બાળકની આંખો જેવી હતી, પ્રેમાળ તેજસ્વી અને આનંદિત.

તેણે કહ્યું : 'ચાલ બહાર જઈએ, અહીં આગળ અકળામણ થાય છે.'

શેરીઓ સૂની અને અંધારી હતી.

મિશ્કાએ મારો હાથ જોરથી દબાવ્યો અને કહ્યું : 'હોવી જોઈએ એટલી મને ખાતરી છે કે મારામાં પ્રતિભા છે. મારો બાપ મને નોકરી શોધી કાઢવા કહે છે. હું કશું બોલતો નથી. શરદ ઋતુમાં મારા માટે પેટ્રોગ્રેદ છે. સુખોતીન બધું ઠીક કરી દેશે.'

તે અટક્યો અને પૂરી થવા આવેલી સિગારેટ વડે બીજી સિગારેટ સળગાવી અને શાંતિથી વાત તેણે આગળ ચલાવી : 'કોઈ વખત તો દુઃખ પહોંચાડે તેવી પ્રેરણા હું અનુભવું છું. તે વખતે મને ખબર હોય છે કે હું જે કરું તે સાચું કરું છું. મને ઊંઘ આવતી નથી. આખો વખત દુઃસ્વપ્ન આવ્યા કરે છે અને મારી સ્થિતિ ખૂબ જ ખરાબ થઈ જાય છે. ઊંઘ આવતાં પહેલાં ત્રણેક કલાક પથારીમાં તરફડિયાં મારું છું. સવારે મારું માથું ભયંકર વેદનાથી ફાટું ફાટું થઈ ઊઠે છે. હું રાત્રે જ લખી શકું છું. ત્યારે આજુબાજુ કોઈ હોય પણ નહીં. ચારે બાજુ શાંતિ હોય અને મારામાં પ્રેરણા સમાતી ન હોય. દોસ્તોએવ્સ્કી પણ રાતે જ લખતો હતો અને પાસે હોય તો વાટકે વાટકે એ ચા પીતો પણ મારી પાસે માત્ર સિગારેટ જ છે.... તારે મારા ઓરડામાં ધુમાડો જોવો જોઈએ.'

અમે મિશ્કાના ઘેર પહોંચ્યા. તેના ચહેરા પર શેરીના દીવાનું તેજ પડતું હતું. તે ચહેરો આતુર, પાતળો, ઊજળો અને સુખી હતો.

'આપણે તેમને બતાવી આપીશું. જહન્નમાં જાય એ.' તેણે કહ્યું અને મારો હાથ વધુ જોરથી દાબ્યો. 'પેટોગ્રેદમાં લોકોને બધું જ મળે છે.'

મેં કહ્યું : 'એ સાચું મિશ્કા, પણ કામ તો કરવું જોઈએ.'

તેણે મુક્ત રીતે હસતાં ગૌરવભેર જવાબ આપ્યો : 'સાશ્કા, હું મૂરખ નથી. મને બધી જ ખબર છે, ચિંતા ન કરીશ. હું દિવાસ્વપ્નમાં નથી રાચતો. આવતી કાલે આવજે. આપણે ફરી તપાસી જઈશું.'

'સારું, આવીશ.' મેં કહ્યું.

અમે જુદા પડ્યા. હું ઘેર પાછો ગયો. ભયંકર ખિન્નતા મને ઘેરી વળી.

અનુ. શિરીષ પંચાલ

ભીંત

જ્યાં પોલ સાર્ત્ર

એમણે એક વિશાળ સફેદ ખંડમાં અમને ધકેલ્યા અને હું આંખો ઉઘાડમીંચ કરવા માંડ્યો, કારણ પ્રકાશ મારી આંખોમાં ભોંકાતો હતો. પછી મેં એક ટેબલ અને ટેબલની પાછળ બેઠેલા ચાર માણસો જોયા, બિનલશ્કરી માણસો કાગળિયા પર નજર ફેરવતા. પાછલા ભાગમાં કેદીઓનું બીજું એક ઝોલું એમણે જમાવેલું ને અમારે એમાં ભળવા આખો ખંડ ઓળંગીને જવું પડ્યું. હું ઓળખતો હતો એવા કેટલાય હતા અને બીજા કેટલાક પણ હતા તે તો વિદેશીઓ જ હશે. મારી સામેના બે જણા રતૂમડા વાળ ને ગોળ મુંડવાળા હતા; બેય સરખા દેખાય. મેં ધાર્યું : ફ્રેંચ હોવા જોઈએ. નાનો એનું પેન્ટ ઊંચું ખેંચ ખેંચ કરતો હતો; ગભરાટ.

એ લગભગ ત્રણ કલાક ચાલ્યું. મને ચક્કર આવતાં હતાં ને માથું ખાલી ખાલી લાગતું હતું, પણ ખંડ સારી પેઠે ગરમાવેલો હતો અને મને એ ઠીક મઝાનું લાગ્યું, કેમકે છેલ્લા ૨૪ કલાકથી અમે ધ્રૂજ્યા જ કરતા હતા. રક્ષકો કેદીઓને વારાફરતી ટેબલ સામે ખડા કરતા. પેલા ચાર જણ દરેકને એનું નામ ને ધંધો પૂછતા. ઘણું ખરું તો એથી આગળ ન જતા – અથવા એ લોક એમ જ વચવચમાં પૂછી પાડતા, 'દારૂગોળાની બાળઝાળમાં તમે સંડોવાયેલા કે ?' અથવા '૯મીએ સવારે ક્યાં હતા ને શું કરતા હતા ?' એ લોક જવાબ સાંભળતા નહીં અથવા તો કમ-સે-કમ નહીં સાંભળવાનો ડોળ કરતા. એ લોકો ઘડીકમાં સાવ ચૂપ થઈ ગયા અને પછી આંખની બરાબર સામે નજર માંડીને લખવા માંડ્યું. એમણે ટોમને પૂછ્યું કે એ આંતરરાષ્ટ્રીય દળમાં હતો એ ખરું કે : ટોમ બીજું કહી શકે તેમ નહોતો. એમણે એના ખીસામાંથી કાગળિયાં પકડેલાં એટલે એમણે જુઆનને કશું ન પૂછ્યું પણ એણે પોતાનું નામ કહ્યું પછી ક્યાંય સુધી લખ લખ કર્યું.

'અરાજકતાવાદી તો મારો ભાઈ જોસે છે.' જુઆને કહ્યું, 'એ હવે કંઈ અહીં નથી રહેતો તે તો તમને ખબર છે. હું કોઈ પક્ષમાં નથી. મારે રાજકારણ સાથે કદી કશી નિસ્બત નહોતી.'

એમણે જવાબ ના આપ્યો. જુઆને આગળ ચલાવ્યું, 'મેં કશું જ નથી કર્યું. બીજા કોઈને ખાતર મારે દંડાવું નથી.'

એના હોઠ ફફડતા હતા. રક્ષકે એને ચૂપ કરી દીધો ને લઈ ગયો. મારો વારો આવ્યો.

'તમારું નામ પાબ્લો ઈબ્બિયેટા ?'

'હા'

પેલાએ કાગળિયાં પર નજર કરીને મને પૂછ્યું, 'રેમાં ગ્રિસ ક્યાં છે ?'

'મને ખબર નથી.'

'તમે એને ૬ઠ્ઠીથી ૧૯મી સુધી તમારા ઘરમાં સંતાડેલો.'

'ના.'

એમણે એક મિનિટ સુધી લખ્યું અને પછી રક્ષકો મને બહાર લઈ ગયા. રવેશમાં ટોમ અને જુઆન બે રક્ષકોની વચ્ચે રાહ જોતા ઊભા હતા. અમે ચાલવા માંડ્યું. ટોમે એક રક્ષકને પૂછ્યું, 'તો ?'

'તો શું ?' રક્ષકે કહ્યું.

'એ ઊલટતપાસ હતી કે સજા ?'

'સજા' રક્ષક બોલ્યો.

'એ લોકો અમારું શું કરશે હવે ?'

રક્ષકે કોરોકટ જવાબ આપ્યો, 'સજા તમારી કોટડીમાં વાંચી સંભળાવશે.'

હકીકતે અમારી કોટડી એ મૂળે હૉસ્પિટલનું એક ભંડકિયું હતું. પવનના ઝપાટાને કારણે ત્યાં શીતળ ટાઢ હતી. અમે આખી રાત ધ્રૂજતા અને દહાડે પણ કાંઈ બહુ ફેર પડતો નહીં. તે પહેલાના પાંચ દહાડા તો મેં એક મઠની ખોલીમાં ગાળેલા. ભીંતમાં જ ભંડારિયું કાઢેલું, છેક મધ્યયુગના વારાનું જ હશે. કારણ કેદીઓ સંખ્યાબંધ હતા અને જગ્યાનાં સાંસાં હતાં, એટલે એ લોકો અમને ગમે ત્યાં પૂરી દેતા. મને ખોલીની ખોટ ન સાલી; અહીં ટાઢથી તો હદ ત્રાસ્યો, પણ ત્યાં હું એકલો હતો અને લાંબે વખતે એ ભારે સતાવે છે. ભંડારિયામાં તો સાથ હતો. જુઆન ભાગ્યે કદી બોલતો : એ બીતો હતો ને હજી તો ઊગીને ઊભો થતો હતો, કહેવાનું હોય શું ? પણ ટોમ સારો વાતોડિયો હતો અને એને સ્પેનિશ સરસ આવડતું.

ભંડકિયામાં એક પાટલી હતી ને ચાર ચટાઈ હતી. એ લોક અમને પાછા લઈ ગયા પછી અમે બેઠા ને મૂંગામૂંગા રાહ જોવા લાગ્યા. એક લાંબી પળ પછી ટોમ બોલ્યો, 'આપણે તો સપડાયા.

'મનેય એમ જ લાગે છે.' મેં કહ્યું, 'પણ હું નથી માનતો આ છોકરાને કંઈ કરે.'

'એની સામે એમની પાસે છે શું ?' ટોમ બોલ્યો. 'એ એક લોકસૈનિક ભાઈ છે, બસ એટલી જ વાત છે તે?'

મેં જુઆન સામું જોયું : એ સાંભળતો લાગ્યો નહીં. ટોમે આગળ ચલાવ્યું,

'સારાગોસામાં એ લોકો શું કરે છે, ખબર છે ? માણસને રસ્તા પર પાડી નાંખે ને ઉપર ટ્રકો દોડાવી દે. એક મોરોક્કોના ભાગેડુએ અમને કહ્યું, એ લોક કહેતા કે એ રીતે દારૂગોળો બચે છે.'

'એ રીતે પેટ્રોલ ન બચે પણ,' મેં કહ્યું.

મને ટોમ પર ચીડ ચડી. એણે આ વાત નહોતી કરવી જોઈતી.

'ઉપરથી એ રસ્તા પર અફસરો આંટો મારે.' એણે બધા પર નજર રાખવા. ખીસામાં હાથ ખોસીને સિગારેટ ફૂંકે. શું ધારે છે, એ લોક પેલાવને પૂરા કરી નાખતા હશે ? ઊંહું, ભાડમાં જાય સાલા. એ લોક તો એમને ચીસો પાડવા દે. કેટલીકવાર તો ખાસ્સો આખો કલાક. પેલો મોરોક્કન કહેતો'તો પહેલી વાર તો બદમાશ, ઊલટી થતી રહી.'

'હું નથી ધારતો કે એ લોક અહીં એવું કરે.' મેં કહ્યું, 'સિવાય કે એ લોક પાસે ખરેખર જ દારૂગોળો ખૂટ્યો હોય.'

ચાર વા-બારીઓમાંથી અને એમણે છતમાં ડાબે પડખે પાડેલા બાકોરામાંથી દિવસ અંદર આવતો હતો અને તમે નજર કરો તો એમાંથી આકાશ પણ દેખાય. આ બાકોરાને ઘણુંખરું તો ઢાંકણાંથી બંધ રાખવામાં આવતું, પણ તેમાંથી એ લોકો ભંડકિયામાં કોલસો ઠાલવતા. બાકોરાની બરાબર હેઠળ કોલસીનો એક મોટો ઢગલો હતો; હૉસ્પિટલમાં ભઠ્ઠીઓ બાળવામાં એ વપરાતો, પણ લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારથી રોગીઓને ઉચાળા ભરાવ્યા હતા અને કોલસી ત્યાં જ વણચપરાઈ પડી હતી; કેટલીક વાર તો ઢાંકણું દેવાનું રહી જતું એટલે ઉપર વરસાદ પણ પડી ચૂક્યો હતો.

ટોમ ધ્રૂજવા લાગ્યો. 'હે ભલા ઈસુ ભગવાન, હું તો ટાઢો પડી ગયો છું.' એ બોલ્યો. 'આ પાછી કંપારી શરૂ થઈ.'

એણે ઊભા થઈને કસરત કરવા માંડી. દરેકે દરેક હલનચલન વખતે એનું ખમીસ ખૂલતું ને એની ગોરી વાળભરી છાતી દેખાતી. એ ચતોપાટ સૂઈ ગયો, પણ ઊંચા કર્યા અને સાઈકલ ચલાવી. મેં એના જબરા ધડને ધ્રૂજતું જોયું. ટોમ હતો એકવડા બાંધાનો છતાં એને ડિલે ચરબી ઘણી હતી. રાઈફલની ગોળીઓ કે બેયોનેટો આ કુમળા માંસમાં એ માખણનો લોંદો હોય તેમ તરતમાં જ કેવી ખૂંપી જશે એનો મને વિચાર આવ્યો. એ પાતળો હોત તો મને એનું ડિલ જોઈ આવી લાગણી ન થઈ હોત.

હું ટાઢો પડી ગયો હતો એમ તો ન કહેવાય, પણ મને હવે મારા હાથ ને ખભા જુદા પડી ગયેલા લાગતા હતા. વચવચમાં વળી મને એવી લાગણી થઈ આવતી કે મારું કશુંક ખોવાય છે અને હું આસપાસ નજર કરીને મારો કોટ શોધતો અને પછી એકદમ મને યાદ આવતું કે એ લોકોએ મને કોટ તો આપ્યો જ નહોતો. હાલત જરા કફોડી હતી. એ લોકોએ અમારાં કપડાં ઉતારીને પોતાના સૈનિકોને આપી દીધેલાં. અમારાં અંગ પર એકલાં પહેરણ રહેવા દીધેલાં અને પેલાં કંતાનનાં પેન્ટ જે હૉસ્પિટલના દરદીઓ ઉનાળાની અધવચ પહેરે છે તે. થોડી વાર પછી ટોમ ઊભો થયો અને મારે

એણે અમારી સામે ઈંગ્લિશ સિગરેટો અને ચિરૂટ ધર્યા, પણ અમે ના પાડી. મેં એની આંખોમાં નજર પરોવી અને એ ચિડાયો લાગ્યો. મેં એને કહ્યું, 'તમે અહીં કોઈ દયાના માર્યા નથી આવ્યા. અને વધુમાં હું તમને ઓળખું છું. હું પકડાયો તે દિવસે મેં તમને ફાસિસ્ટો ભેગા બરાકના વાડામાં જોયેલા.'

હું આગળ બોલવા જતો હતો, પણ ત્યાં મને કશુંક આશ્ચર્યકારક અચાનક થયું, આ દાક્તરની હાજરીમાંથી મારો રસ એકાએક ઊડી ગયો. સાધારણ રીતે હું કોઈના પર તૂટી પડું છું ત્યારે એમ જતું કરતો નથી. પણ બોલવાની બધી ઇચ્છા જ સદંતર નાસી ગઈ, મેં ખભા હલાવ્યા ને નજર ફેરવી લીધી, થોડી વાર પછી મેં માથું ઊંચું કર્યું; એ મને જિજ્ઞાસાથી ટીકી રહ્યો હતો. રક્ષકો ચટાઈ પર બેઠા હતા, ઊંચો ને પાતળો પેદ્રો એના અંગૂઠા મસળતો હતો અને બીજો ઝોકું ન આવી જાય એટલા માટે થોડી થોડી વારે માથું ધુણાવ્યા કરતો હતો.

'તમારે બત્તી જોઈએ કે?' પેદ્રોએ અચાનક દાક્તરને પૂછ્યું. પેલાએ હા પાડી : મને થયું કે એ ઢીમચા જેટલો જ હોંશિયાર તો હતો, પણ એ કંઈ ખરાબ તો નહોતો. એની ટાઢી ભૂરી આંખોમાં નજર કરતાં મને લાગ્યું કે એનું એક માત્ર પાપ હતું કલ્પનાશક્તિનો અભાવ. પેદ્રો બહાર ગયો ને એક ચીમની લઈને પાછો આવ્યો ને ચીમની પાટલીને એક છેડે મૂકી. એમાંથી માંડમાંડ અજવાળું પડતું હતું, પણ કશું નહોતું તે કરતાં સારું હતું : આગલી રાતે તો તેમણે અમને અંધારે જ રાખેલા. ક્યાંય સુધી તો હું એ ચીમનીથી છત પર અજવાળાનું કૂંડાળું પડતું હતું તે જોઈ રહ્યો. મને એમાં ઘણો રસ પડી ગયો ત્યાં તો અચાનક હું જાગી ગયો. અજવાળાનું કૂંડાળું અલોપ થઈ ગયું અને મને લાગ્યું કે જાણે હું ગંજાવર બોજા હેઠળ કચડાઈ રહ્યો છું, એ કંઈ મોતનો વિચાર કે ભય નહોતો એ કશુંક નામ વગરનું હતું. મારા ગાલ બળવા માંડ્યા અને માથું દુખવા માંડ્યું.

મેં શરીર ઝાટકી નાંખ્યું અને મારા મિત્રો ભણી નજર કરી. ટોમે એનો ચહેરો બે હાથમાં ઢાંકી દીધો હતો. મને એની જાડી ધોળી ડોકીનો મરોડ ફક્ત દેખાતો હતો. નાનકડા જુઆનની દશા સહુથી ખરાબ હતી. એનું મોં ઉઘાડું હતું ને એનાં નસકોરાં થથરતાં હતાં. દાક્તર એની પાસે ગયો અને એને સાંત્વન આપવા એને ખભે હાથ મૂક્યો, પણ એની આંખો ટાઢી જ રહી. પછી મેં જોયું તો એ બેલ્જિયનનો હાથ ચૂપકેથી જુઆનના હાથ પરથી સરતો સરતો એના કાંડા પર જઈ પહોંચ્યો. જુઆને કશું ધ્યાન ન આપ્યું. બેલ્જિયને એનું કાંડું ત્રણ આંગળી વચ્ચે કેમ જાણે બેધ્યાનપણે લીધું અને તે જ વખતે સહેજ પાછો હઠીને મારા ભણી ફૂંઠ ફેરવીને ઊભો. પણ મેં પાછળ નમીને જોયું તો એ એના ખિસ્સામાંથી ઘડિયાળ કાઢીને થોડી વાર જોઈ રહેલો. એ બધો વખત કાંડું તો એણે છોડ્યું જ નહોતું. એક મિનિટ પછી એણે હાથને અચેત દશામાં પડતો મૂક્યો અને જઈને ભીંતસરતો અઢેલીને ઊભો. પછી, કેમ જાણે એને કશુંક ખૂબ અગત્યનું ટપકાવી લેવાનું સાંભરી આવ્યું હોય તેમ ખિસ્સામાંથી ડાયરી કાઢીને લીટીઓ લખી લીધી. 'બદમાશ,' મેં ગુસ્સાભેર વિચાર્યું,

'બેટમજી આવીને મારી નાડીને હાથ તો અડાડે. એના ગંધાતા ડાચામાં મુક્કો ના ઝીંકું તો હું નહીં.'

એ કંઈ આવ્યો નહીં, પણ એ મને ધારીધારીને જોતો હતો એમ મને લાગ્યું. મેં માથું ઊંચું કર્યું અને વળતી એની સામે નજર માંડી. જાણે કશું વ્યક્તિગત ન હોય તેમ એણે મને કહ્યું. 'અહીં તમને ટાઢ જેવું નથી લાગતું?' એને ટાઢ વાતી જણાતી હતી, એ ભૂરો દેખાતો હતો.

'મને ટાઢ નથી વાતી.' મેં એને કહ્યું.

એણે એની સખત આંખો મારા પરથી ન જ ખસેડી. અચાનક મને સમજ પડી અને મારા હાથ મારા મોં પર ફરી વળ્યા. હું પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો હતો. આ ભંડકિયામાં, ભરશિયાળે, સૂસવતા વાયરા વચ્ચે, મને પસીનો છૂટતો હતો. મેં વાળમાં હાથ ફેરવ્યો; એ પસીનાથી ગુંદરની જેમ ચોંટી ગયા હતા. તે જ વખતે મેં જોયું કે મારું ખમીસ ભીંજાઈને મારી ચામડી સાથે ચોંટી ગયું હતું : કલાક થયા. હું નીતરતો હતો અને મને ખબરે નહોતી પડી. પણ પેલો બેલ્જિયન સુવ્વર, એણે રજેરજ જોયું હતું; એણે મારા ગાલ પરથી દદડતાં ટીપાં જોયાં હતાં અને વિચાર કર્યો હતો. ભયભીતતાની લગભગ 'પેથોલોજિકલ' હાલતનાં ચિહ્નો પ્રકટ થયાં કહેવાય; અને એણે તે વખતે પોતાને ટાઢ વાતી હતી તેથી પોતે કેવો 'નોર્મલ' અને જીવતોજાગતો છે તેનું ગૌરવ અનુભવ્યું હતું. મને ઊભા થઈ જઈને એનું ડાચું ભાંગી નાંખવાનું દિલ થઈ આવ્યું. પણ હજી તો આંગળી હલાવું ત્યાં તો મારો ક્રોધ અને શરમ ક્યાંય ધોવાઈ ગયાં. હું પાટલી પર બેતમા થઈને પાછો પડ્યો.

મેં મારું ગળું રૂમાલથી લૂછીને સંતોષ માન્યો, કારણ હવે મારા વાળમાંથી ગળા પર પસીનો ટપકતો લાગતો હતો અને એ બહુ ખરાબ લાગતું હતું. મેં થોડીવારમાં લૂછવાનું પડતું મૂક્યું, નકામી મહેનત હતી, મારો રૂમાલ ક્યારનોય તરબોળ થઈ ગયો હતો. અને ડિલે તો હજી પસીનો છૂટ્યે જ જતો હતો. મારે ઢગરે પણ પસીનો છૂટતો હતો અને મારું ભીનું પેન્ટ પાટલી પર ચોંટી ગયું હતું. અચાનક જુઆન બોલી ઊઠ્યો, 'તમે દાક્તર છો?'

'જી,' બેલ્જિયને કહ્યું.

'એ બહુ દુઃખે... બહુ વખત સુધી?'

'હેં? ક્યારે...? ઓહો, ના ના,'

બેલ્જિયન જાણે એનો બાપો હોય એમ બોલ્યો. 'જરાયે નહીં. ચપટી વગાડતામાં તો પતી જાય છે.' રોકડેથી માલ લેનાર ઘરાકને ભરોસો પાડતો હોય એ રીતના એના ચાળા હતા.

'પણ હું... મને તો કોઈએ કહ્યું... કોઈ કોઈ વાર તો બબ્બે વાર ગોળીબાર કરવો પડે છે.'

'કોઈક જ વાર,' બેલ્જિયને ડોકું ધૂણાવતાં કહ્યું, 'એમ બને કે પહેલો બાર કોઈ મર્મઘાતક અવયવ સુધી ન પહોંચ્યો હોય.'

'તે વખતે એમણે પાછી બંદૂકો ભરીને નવેસરથી નિશાન લેવું પડે કે ?' જુઆને થોડી વાર વિચાર કર્યો અને પછી ઘોઘરે અવાજે ઉમેર્યું, 'એમાં તો ટાઇમ જાય !'

એને કષ્ટાવાની બીક ગજબની હતી. એ ફકત એ એક જ વાતનો વિચાર કર્યા કરતો હતો; એની ઉમરને લઈને, મને એનો બહુ વિચાર આવતો જ નહોતો અને મને પસીનો છૂટતો હતો તે કષ્ટાવાની બીકનો માર્યો નહીં.

હું ઊભો થયો અને કોલસીના ઢગલા ભણી ચાલ્યો. ટોમ હબકીને ઊભો થઈ ગયો અને મારા ભણી ખીજથી જોવા લાગ્યો : મારા જોડા ચૂંચૂં કરતા હતા તેથી એ છેડાઈ પડ્યો હતો મને થતું હતું કે મારો ચહેરો પણ એના જેવો જ છળી ગયેલો લાગતો હશે કે : મેં એને પણ પસીનો પસીનો થઈ જતાં જોયો હતો. આકાશ તો કમાલનું હતું. એ અંધારિયે ખૂણે ચાંગળુંયે અજવાળું ચળાઈ આવતું નહોતું અને હંસ નક્ષત્ર જોવા માટે ફકત માથું ઊંચું કરવાની જ વાર હતી. પણ અગાઉ જેવી મજા નહોતી. આગલી રાતે તો મારી પેલી મઠવાળી કોટડીમાંથી આકાશ ખાસ્સું એવું દેખાતું હતું અને દિવસે તો કલાકે કલાકે નવી નવી યાદદાસ્ત તાજી થતી હતી, સવારે, આકાશ કઠણ ને આછું ભૂરું હોય ત્યારે મને આટલાંટિકની ચોપાટીઓ સાંભરતી; બપોરે સૂરજ નજરે ચડતો અને મને સેવિલ્લેની હોટલ સાંભરી આવતી, જ્યાં હું 'મંઝન્નિલ્લા' ગટકાવતો અને ઓલિવ ને એન્કોવીનાં લૂમખાં ઝાપટતો; સાંજ પડે છાંયડા નમતા ત્યારે મને આખલાને જ્યાં લડાવતા તે અગ્ગડ સાંભરતું, જ્યાં અડધા ભાગ પર છાયાઓ પથરાતી અને બાકીનો અડધો તડકામાં કેમ જાણે થરકતો; આકાશમાં એ રીતે આખી દુનિયાની છબીઓ જોવાનું ખરેખર કપરું લાગતું. પણ હવે તો હું મન ફાવે તેટલો વખત આકાશમાં આંખો માંડી રાખું ને, મારા દિલમાં હવે કશું જ નહોતું થતું. મને એ વધુ ગમ્યું. હું પાછો આવીને ટોમની પાસે બેઠો. એક લાંબી પળ નીકળી ગઈ.

ટોમે હલકે અવાજે બોલવા માંડ્યું. એને બોલ્યા વિના છૂટકો નહોતો, તે વિના એ એના પોતાના મનમાં પણ પોતાની જાતને ઓળખી શકત નહીં. મેં ધાર્યું કે એ મને કહેતો હતો પણ એ મારી સામે કાંઈ જોતો નહોતો. પસીનાથી લથપથ ને ભૂખરા પડી ગયેલા મારા દેદાર સામે નજર માંડતાં એને બીક લાગતી હતી એમાં શંકા નહીં. અમે બંને સરખી દશામાં હતાં અને એકબીજાના ચાટલાં કરતાંય ભૂંડા હતા. એ પેલા બેલ્જિયનને નીરખી રહ્યો, જીવતા જણને.

'તને સમજ પડે છે ?' એણે કહ્યું. 'મને નથી પડતી.'

હું પણ હલકે અવાજે બોલવા મંડ્યો.

હું પેલા બેલ્જિયનની સામે ટીકી રહ્યો. 'કેમ ? શું મામલો છે ?'

'આપણને કંઈક થવાનું છે, ને તે મને સમજાતું નથી.'

ટોમના ડિલમાંથી કશીક વિચિત્ર વાસ આવતી હતી. મને થયું કે મારું નાક હતું તે કરતાં વધારે તેજ થઈ ગયું હતું. ઝીણી ઝીણી બધી ગંધ પકડતું હતું. મેં દાંત કાઢ્યા.' થોડી વારમાં તને સમજ પડશે.'

'એ સ્પષ્ટ છે જ નહીં.' એણે જકપૂર્વક કહ્યું. 'મારે બહાદુર થવું છે, પન પહેલાં મારે જાણી લેવું પડે. સાંભળ, એ લોકો આપણને કમ્પાઉન્ડમાં લઈ જઈ જવાના. પછી એ લોકો આપણી સામે ખડા થઈ જવાના. કેટલા હશે ?'

'ખબર નહીં. પાંચ કે આઠ. વધારે નહીં.'

'અચ્છા. આઠ હશે. કોઈક બરાડશે 'નિશાન લો !' અને મને આઠ રાઈફલો મારા ભણી તાકતી દેખાશે. મને થશે કે આ ભીંતની અંદર ગરી જવાય તો કેવું સારું. હું પીઠથી એને ધક્કો દઈશ....મારી છાંટેછાંટો શક્તિ ખરચીને, પણ ભીંત નહીં ખસે, સનેપાતમાં થાય છે તેમ. હું એ બધી કલ્પના તો કરી શકું છું.'

'બહુ થયું. બહુ થયું !' હું બોલ્યો, 'હુંયે કલ્પના કરી શકું છું.'

'નક્કી નરક જેવી પીડા થતી હોવી જઈએ. ખબર છે ને, એ લોકો તમને બેડોળ કરી નાંખવા માટે આંખો અને મોં પર જ નિસાન લે છે.' એણે યંત્રવત્ ઉમેર્યું. 'હું તો અત્યારથી જ ઘા થયેલા અનુભવી શકું છું. છેલ્લા એક કલાકથી મારા માથામાં ને ગળામાં ચસકા મારે છે. ખરેખરના ચસકા નહીં, તેથી ભૂંડા. કાલે સવારે એવી જ પીડા ખમવી પડવાની છે. અને પછી શું ?'

એના કહેવાનો મતલબ હું બરાબર સમજતો હતો પણ હું તે સમજતો હોઉં તે રીતે મારે વર્તવું નહોતું, મને પણ ચસકા મારતા હતા, નાના નાના છરકા આખે ડિલે પડ્યા હોય તેમ અંગે અંગે ચટકા ઊઠતા હતા. મને એ કેમેય કોઠે પડતા નહોતા, પણ હું એના જેવો નહોતો. હું એને કંઈ બહુ ગણતરીમાં લેતો નહોતો. 'પછી.' મેં કહ્યું, 'પછી તું ડેઈઝીનાં ફૂલને હેઠેથી ઉપર ધક્કો દેતો હોઈશ.'

એણે સ્વગત જ બબડવા માંડયું. બેલ્જિયન ઉપરથી તો એની નજર ખસતી જ નહોતી. બેલ્જિયન સાંભળતો લાગતો નહોતો. એ શું કરવા આવ્યો હતો તે હું સમજી ગયો હતો; અમે શું વિચાર કરતા હતા એમાં એને રસ નહોતો, એ તો અમારાં શરીરનું નિરીક્ષણ કરવા આવેલો. શરીર હજી જીવતાં હોય ત્યારે સંતાપમાં કેવાં તરફડી તરફડીને મરે છે તે જોવા.

'સનેપાતના સપના જેવું છે એ તો.' ટોમ કહેતો હતો.

'તમારે કંઈક વિચાર કરવો છે, તમે કાયમ એવા જ ખ્યાલમાં રહો કે બધું બરાબર છે. તમને હમણાં સમજ પડી જશે. અને ત્યાં તો એ હાથમાંથી છટકી જ જાય છે. એ તમને હાથતાળી દઈને અલોપ થઈ જાય છે. હું મનને મનાવું છું કે પછી કશું જ નહીં હોય. પણ એનો મતલબ શો તે મને કંઈ સમજાતું નથી. કેટલીક વાર મને થાય છે કે આ સમજાયું....અને ત્યાં તો એ પાછું અલોપ થઈ જાય છે અને વળી પાછું મારા મનમાં કેવું કષ્ટ પડશે તેના વિચાર ઘોળાવા લાગી જાય છે. ગોળીઓ, ધડાકા વગેરે. હું જડવાદી છું. તારી સામે સોગંદ પર કહું છું. મારું ખસી ગયુંયે નથી, પણ કશુંક થયું છે. હું મારું મડદું જોઉં છું. એ કંઈ કપરું નથી. પણ જોનાર હું છું. મારી સગી આંખે જોનાર. મારે

વિચાર કરવો જ પડશે. એ વાતનો વિચાર કરવો પડશે કે હવે પછી હું કશું જ નહીં જોઉં અને દુનિયા બીજા લોકો માટે તો ચાલ્યા જ કરશે ! પાબ્લો, એનો વિચાર કરવા જેવું આપણું ઘડતર નથી થયું. આખી રાત કશાકની વાટ જોતાં જાગતા પડ્યા રહેવાનો અનુભવ છે. પણ આ કંઈ તેના જેવું નથી. આ તો જાણે આપણે વાંસે કીડાની જેમ ચડે છે પાબ્લો, અને આપણે એને માટે મનથી તેયાર નહીં થઈ શકીએ.'

'ચૂપ કર.' હું બોલ્યો, 'બોલ, તારે માટે પાદરી બોલાવી આપું ?'

એણે જવાબ ન આપ્યો. એનામાં પેગમ્બરના ચાળા તો મને ક્યારનાય વરતાવા માંડ્યા હતા. અને એ મને પાબ્લો કહીને બોલાવતો હતો, બસૂરા સાદે. મને એ ગમ્યું નહીં; પણ લાગે છે કે બધા જ આઈરિશો એ જાતના હોય છે. મારા મનપર ઝાંખી ઝાંખી છાપ પડતી હતી કે એ પેશાબથી ગંધાતો હતો. મૂળ મુદ્દે મને કાંઈ ટોમ માટે બહુ સહાનુભૂતિ નહોતી અને ભેગા મરવાના હતા એ બહાના હેઠળ વધારે સહાનુભૂતિ સેવવાનું મને કશું કારણ દેખાતું નહોતું. બીજા કોઈની ભેગો હોત તો વાત કદાચ જુદી પણ હોત. દાખલા તરીકે રેમોંગ્રિસ હોત તો. પણ ટોમને જુઆનની વચ્ચે મને લાગતું હતું કે હું એકલો પડી ગયો. ગમે તેમ, એ મને વધુ ગમતું હતું : રેમોંની ભેગો હોત તો હું વધું ઊંડાણથી હલમલી ગયો હોત. પણ બરાબર તે વખતે તો હું ગજબનો કઠણ થઈ ગયો હતો અને મારે કઠણ જ રહેવું હતું.

હું એના શબ્દો વાગોળવા મંડ્યો, મનને રોકી રાખવા માટે હોય લગભગ તેવી રીતે. એ બોલતો હતો તે નક્કી વિચારે ન ચડી જવાય તે માટે જ. એ કોઈ ઘરડા 'પ્રોસ્ટેટ'ના દર્દીની જેમ પેશાબથી ગંધાતો હતો. કુદરતી રીતે જ એની વાતમાં મારી સંમતિ હતી. એણે કહ્યું તે બધું જ હુંયે કહી શકત : મરવું એ કાંઈ કુદરતી તો નહોતું જ. અને હું પોતે મરવાનો જ હતો એટલે મને કશું જ કુદરતી લાગતું નહોતું. આ કોલસીનો ઢગલો કે આ પાટલી કે પેદ્રોનો આ કદરૂપો ચહેરો; કશું જ નહીં પણ ટોમ જે વસ્તુઓનો વિચાર કર્યા કરતો હતો તેની તે વસ્તુઓનો વિચાર કરવાનું મને ગમતું નહોતું એટલું જ. અને હું જાણતો હતો કે રાતભર, દર પાંચપાંચ મિનિટે અમને બેઉને એકીસાથે એકની એક વસ્તુના વિચાર આવ્યા જ કરવાના. મેં ત્રાંસી આંખે એની સામે જોયું ને પહેલી જ વાર એ મને સાવ અજાણ્યો માણસ લાગ્યો. એણે એના મોં પર મોતનો બુરખો ઓઢી લીધો હતો. મારું અભિમાન ઘવાયું. છેલ્લા ચોવીસ કલાકથી હું ટોમને તદ્દન પડખે જીવતો હતો. મેં એનો લવારો સાંભળ્યો હતો. મેં એની સાથે વાતો કરી હતી અને હું જાણી ચૂક્યો હતો કે અમારા બેની વચ્ચે કશું જ સરખું નહોતું, અને હવે અમે બેઉ જોડિયા ભાઈ જેવા સરખા દેખાતા હતા, ને તે ફક્ત એટલા જ ખાતર કે અમે લોકો ભેગા મરવાના હતા. ટોમે મારી સામે જોયા વિના જ મારો હાથ એના હાથમાં લીધો.

'પાબ્લો, મને નવાઈ લાગે છે... ખરેખર પછી બધું ખતમ થઈ જાય છે એ શું ખરું હશે ?'

મેં મારો હાથ ખેંચી લીધો અને કહ્યું, 'તારા પગ વચ્ચે તો જો, ડુક્કર કંઈનો ?'

એના પગ વચ્ચે મોટું ખાબડું ભરાયું હતું અને એના પેન્ટ વચ્ચેથી ટીપાં પડતાં હતાં.

'શું છે એ ?' એણે ભયભીત થઈને પૂછ્યું.

'તું પેન્ટમાં મૂતરે છે.' મેં એને કહ્યું.

'ખોટી વાત,' એ ઉશ્કેરાઈને બોલ્યો. 'હું નથી મૂતર્યો. મને કશું જ નથી લાગતું ને.'

બેલ્જિયન અમારી પાસે આવ્યો. એણે બનાવટી નરમાશથી પૂછ્યું, 'તમને ઠીક નથી લાગતું ?'

ટોમે જવાબ ન આપ્યો. બેલ્જિયને ખાબડા પર નજર કરી અને કંઈ બોલ્યો નહીં.

'એ શું છે હું નથી જાણતો.' ટોમે ક્રોધપૂર્વક કહ્યું.'પણ હું બીતો નથી. સોગંદપૂર્વક કહું છું હું નથી બીતો.'

બેલ્જિયને જવાબ ન આપ્યો. ટોમ ઊભો થયો ને ખૂણામાં પેશાબ કરવા ગયો. બટન ભીડતો બીડતો એ પાછો આવ્યો અને એક શબ્દ બોલ્યા વિના નીચે બેઠો. બેલ્જિયન ડાયરીમાં ટાંચણ કરતો હતો.

અમે ત્રણે જણ એને તાકી તાકીને જોયા કરતા હતા કારણ એ જીવતો હતો. એના શરીરમાં જીવતા માનવ પ્રાણીનું હલનચલન હતું. જીવતા માનવપ્રાણીની ફિકર-ચિંતાઓ હતી. આ ભંડકિયામાં કોઈ પણ જીવતું પ્રાણી થથરવું જોઈએ તેમ એ થથરતો હતો. એને એક કહ્યાગરું તાજુંમાજું શરીર હતું. બાકીના અમને ભાગ્યે જ અમારાં શરીર છે એમ લાગતું હતું - કમસે કમ એની જેમ તો નહોતું જ લાગતું. હું મારા બે પગ વચ્ચેનું પેન્ટ તપાસી જોવા માંગતો તો હતો પણ હિંમત ન ચાલી. હું પેલા બેલ્જિયનની સામે તાકી રહ્યો. એ એના પગ પર સમતોલ ખડો હતો. એ એના સ્નાયુઓનો ધણી હતો, એ એક એવો જણ હતો જે આવતી કાલનો વિચાર કરી શકતો હતો. ને ત્યાં અમે હતા, ત્રણ લોહી ઊડી ગયેલા પડછાયા. અમે એના તરફ તાકી રહ્યા હતા. અને મેલડીઓની જેમ એની જિંદગીને ચૂસી લેવા કરતા હતા.

છેવટે એ નાનકડા જુઆન પાસે ગયો. એને એના ધંધાકીય કારણોસર જ એની બોચી પર હાથ ફેરવી જોવો હતો કે પછી એ કરુણાના કોઈ ભાવાવેગને વશ વર્તતો હતો ? એણે જો કરુણાથી એમ કર્યું હોય તો એ આખી રાતમાં એ એક જ વાર.

એણે જુઆનના માથા અને ડોક પર હાથ પસાર્યો. છોકરાએ પસારવા દીધો. એની આંખ તો એના પર ચોંટેલી જ હતી. અને પછી અચાનક જ એણે એનો હાથ પકડી લીધો અને એના ભણી વિચિત્ર નજરે જોઈ રહ્યો. એણે બેલ્જિયનનો હાથ પોતાની બે હથેલીઓ વચ્ચે ઝાલ્યો, એ હથેલીઓમાં મઝાનું લાગે એવું કશું જ નહોતું. આ હૃષ્ટપુષ્ટ ને લાલઘૂમ હાથ જાણે બે ભૂખરા ચીપિયા વચ્ચે ઝલાયલો હતો. શું થવાનું હતું. તેનો મને વહેમ પડ્યો હતો અને ટોમને પણ પડ્યો જ હોવો જોઈએ, પણ પેલા બેલ્જિયનને એ કશું જ

વરતાયું નહોતું, એ એનો બાપો હોય એમ મરકતો હતો. એક પળવાર પછી છોકરાએ એ હૃષ્ટપુષ્ટ હાથ એના મોંની પાસે લીધો ને એના પર બચકું ભરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બેલ્જિયન હાથ ખેંચીને ઝડપથી પાછો હઠી ગયો ને ભીંતે જઈ ને અફળાયો. એક ક્ષણભર તો એ અમારી સામે ત્રાસ પામીને જોઈ રહ્યો. એને અચાનક છેક હવે સમજ પડી હશે કે અમે કંઈ એના જેવા માણસ નહોતા. હું હસવા લાગ્યો અને એક રક્ષક સફાળો ઊભો થઈ ગયો. બીજા ઊંઘતા હતા, ને પેલાની ઉઘાડી પહોળી આંખો કોરીધાકડ હતી.

મને આરામનો અને અતિઉશ્કેરાટનો એકીસામટો અનુભવ થયો. સવાર પડ્યે, મોત વખતે શું થશે એનો હવે જરાયે વધુ વિચાર કરવાનું મને મન નહોતું થતું. એમાં અર્થ નહોતો. મને કાં શબ્દોનાં ફીફાં હાથ આવતાં હતાં ને કાં નરી પોકળતા, પણ હું જેવો બીજા કશાયનો વિચાર કરવા જાઉં કે લાગલી રાઇફલની નળીઓ મારી સામે તકાયેલી દેખાતી. મને ગોળી દેવાતી હોય એવા અનુભવમાંથી હું વીસેક વાર પસાર થયો હોઈશ. એક વાર તો મને એમ પણ લાગી ગયું કે આ તો કાયમ ખાતે ખલાસ જ : નક્કી મને મિનિટેક ઝોકું આવી ગયું હશે. એ લોક મને ભીંત કને ઢસડી જતા હતા અને હું વલખાં મારતો હતો, હું આજીજી કરતો હતો. હું ઝબકીને જાગી ગયો અને પેલા બેલ્જિયન સામે નજર કરી, મને બીક હતી ઊંઘમાં કદાચ મારા મોંમાંથી ચીસ નીકળી ગઈ હોય. પણ એ તો એની મૂંછ પર હાથ ફેરવતો હતો. કશું જ એના ધ્યાનમાં નહોતું આવ્યું. મેં ધાર્યું હોત તો મને લાગે છે હું થોડીવાર ઊંઘી શક્યો હોત. છેલ્લા ૪૮ કલાકથી હું જાગતો હતો. મારી શક્તિનો છેડો આવી ગયો હતો, પણ મારે જિંદગીના બે કલાક ગુમાવવા નહોતા. એ લોક મને સવારે જગાડવા આવે, હું એમની પાછળ પાછળ જાઉં, ઊંઘથી બેફામ જેવો અને મોંમાંથી 'ઊફ' જેટલોયે અવાજ કર્યા વિના હું ડચકું ખાઉં, મને એવું નહોતું ખપતું, મારે જાનવરની જેમ મરવું નહોતું, મારે સમજવું હતું. પછી મને ખરાબ સપનાં દેખાવાની બીક લાગી. હું ઊભો થયો, આમતેમ આંટા માર્યા, અને મારા વિચારો બદલવા માટે મેં મારી પાછલી જિંદગી વિશે વિચાર કરવા માંડ્યા. ટોળાબંધ યાદદાસ્તો ધમાચકડી કરતી મારા પર ધસી આવી. સારી પણ હતી ને ખરાબ પણ હતી – કે ઓછામાં ઓછું અગાઉ હું જેમને સારી કે ખરાબ કહેતો હતો, એમાં ચહેરાઓ હતા અને બનાવો હતા. વેલેન્શિયામાં મેળાના દિવસોમાં સાંઢ સાથે સાઠમારી કરતાં વીંધાઈ ગયેલા એક શિખાઉમલનો ચહેરો મને યાદ આવ્યો. મારા એક કાકાનો ચહેરો યાદ આવ્યો અને રેમોં ગ્રિસનો ચહેરો યાદ આવ્યો. અને મારી આખી જિંદગી યાદ આવી : ૧૯૨૬માં હું ત્રણ મહિના સુધી કામ વિના રઝળ્યો હતો ત્યારે કેવો ભૂખથી રણને કિનારે જઈ પડેલો તે સાંભર્યું. ગ્રેનેડામાં એક પાટલી પર ગાળેલી રાત તાજી થઈ, ત્રણ દિવસનો ભૂખ્યો સૂતો હતો, મને ક્રોધ ચડ્યો, મારે મરવું નહોતું. પણ એનાથી મને હસવું આવ્યું. કેવો ગાંડાની જેમ સુખની પાછળ, સ્ત્રીઓ પાછળ, આઝાદી પાછળ હડીઓ કાઢતો હતો, શું કામ ? મારે સ્પેઈનને આઝાદ કરવું હતું, હું ફુ. માર્ગલ પર લટ્ટુ હતો. મેં અરાજકતાવાદીઓની

ચળવળમાં ઝંપલાવ્યું હતું. હું જાહેરસભાઓમાં ભાષણ કરતો હતો. હું દરેકેદરેક વસ્તુને પૂરી ગંભીરતાથી ગ્રહણ કરતો હતો, કેમ જાણે હું અમર ન હોઉં.

તે જ પળે મને લાગ્યું કે મારી આખી જિંદગી મારી આંખસામે હાજર થઈ ગઈ છે અને મારા મનમાં થયું, 'આ ઘોર જુઠાણું છે બધું.' જિંદગી આજે ફૂટી કોડી બરાબર હતી કારણ કે એ ખતમ થઈ રહી હતી. મને નવાઈ લાગતી હતી કે હું કોઈ પણ દહાડો મસ્તીથી ચાલતો હતો તે શું જોઈને અને શું જોઈને છોકરીઓ સાથે ઠઠ્ઠામશ્કરી ઉડાવતો હતો : હું જો આમ જ મરવાનો છું એની મને કલ્પના પણ આવી હોત તો હું મારી ટચલી આંગળી સરખીયે હલાવત નહીં. મારી જિંદગી મારી સામે પડી હતી, બંધ, વાસેલી પેટીની જેમ અને છતાં એની અંદરનું બધું જ પૂરું કર્યા વિનાનું અધૂરું હતું. એક ઘડીભર માટે મેં એની મૂલવણી કરવાની મથામણ કરી. મારે મારી જાતને સધિયારો આપવો હતો : ના, ના, જિંદગી તો મઝાની હતી. પણ હું એની મૂલવણી ના કરી શક્યો, એ તો એક 'સ્કેચ' ફક્ત હતો. મેં મારો વખત અનંત કાળની છાપનાં બનાવટી સિક્કા પાડવામાં ગાળ્યો હતો. હું કશું જ સમજ્યો નહોતો. મને કશાની ખોટ હવે સાલતી નહોતી ; સાલે એવું તો ઘણું હતું, મુન્ઝન્નિલ્લાની લહેજત કે પછી કેડિઝ પાસે ઉનાળામાં દરિયે નહાવા પડતો તે, પણ મરણે એ તમામની મોહિની હરી લીધી હતી.

બેલ્જિયનને ઓચિતાનો એક ફાંકડો વિચાર આવ્યો. 'મારા મિત્ર.' એણે અમને કહ્યું, 'હું એક કામ માથે લેવા તૈયાર છું – જો લશ્કરી સત્તાવાળા રજા આપશે તો – કે તમારે જો તમારા પ્રિયજનોને કંઈ સંદેશો મોકલવાનો હોય, કે કશુંક સંભારણું મોકલવું હોય તો...'

ટોમ બબડ્યો. 'મારે કોઈ છે જ નહીં.'

હું કશું જ ન બોલ્યો. ટોમે પળવાર રાહ જોઈને પછી મારી સામે પૃચ્છાભરી નજર કરીને બોલ્યો : 'તારે કોન્ચાને કશું કહેવડાવવું નથી ?'

'ના.'

મને આ કુમળી છાનગપત કડવીવખ લાગી : વાંક મારો જ હતો. આગલી રાતે મેં જ કોન્ચા વિશે ભરડ્યું હતું. મારે જીભ પર જાપ્તો રાખવો જોઈતો હતો. મેં એની સાથે એક વરસ ગાળ્યું હતું. કાલે રાતે એને પાંચ મિનિટ મળવા માટે મેં ચાહ્યું હોત તો મારો હાથ વાઢી આપ્યો હોત, એટલે તો મારાથી એ વાત થઈ ગઈ. મારા કરતાં એનું જોર ઝાઝું હતું. હવે મને એને મળવાની ઇચ્છા નહોતી રહી. મારે એને હવે કશુંય બીજુ કહેવાનું નહોતું. એને મારી બાથમાં લેવાની પણ મને ઇચ્છા નહોતી રહી : મારા શરીરથી મારા દિલમાં કમકમાટી છૂટતી હતી કારણ કે એ ભૂખરું પડી ગયું હતું ને પસીને લથપથતું હતું – અને એના શરીરથી પણ મને ચીતરી નહીં ચડે એની મને ખાતરી નહોતી. કોન્ચાને ખબર પડશે કે હું મરી ગયો છું ત્યારે એ રડશે, તે પછી થોડા મહિના એને જીવવામાં સવાદ નહીં રહે. પણ તેમ છતાં મરવાનો હતો તો હું જ. મને એની મૃદુ સુંદર આંખોનો

વિચાર આવ્યો. એ મારી સામે જોતી ત્યારે એનામાંથી મારામાં કશુંક પસાર થતું. પણ હું જાણતો હતો એ બધું પતી ગયું : હવે જો એ મારી સામે નજર કરે તો એની નજર એની આંખોમાં જ રહે, એ મારા સુધી પહોંચે જ નહીં. હું એકલોઅટૂલો હતો.

ટોમ પણ એકલોઅટૂલો હતો, પણ એવી જ રીતે નહીં. પગ પર પગ ચડાવીને એ મોં મલકાવીને પાટલી ભણી નજર ખોડવા લાગ્યો. એ ચકિત લાગતો હતો. એણે હાથ લાંબો કર્યો અને સાવચેતીથી લાકડાને આંગળી અડાડી જોઈ, કેમ જાણે અડવાથી કશુંક ભાંગી જાય તેમ ન હોય. પછી ઝટપટ હાથ પાછો ખેંચી લીધો અને થથરવા લાગ્યો. હું ટોમ હોત તો હું કાંઈ પાટલીને હાથ લગાડીને દિલ બહેલાવત નહીં. એ વળી એનું બીજું આઈરિશ તૂત, પણ મનેય જણાયું કે ચીજોનો દેખાવ ગમ્મત પડે તેવો થઈ ગયો હતો, એ રોજ કરતાં વધારે અસ્પષ્ટ અને ઓછી નક્કર લાગતી હતી. હું મરવાનો છુંએવી લાગણી જગાડવા માટે આ પાટલી, ચીમની ને કોલસીના ઢગલા ભણી નજર નાંખવી એ જ પૂરતું થઈ પડતું હતું. કુદરતી રીતે જ હું મારા મરણ વિશે સાફ સાફ તો કશું વિચારી સકતો નહોતો, પણ હું એને એકેએક ઠેકાણે જોઈ શકતો હતો, ચીજવસ્તુઓ પર, ચીજો જે રીતે પાછળ હટી જતી હતી અને મરણપથારીએ પડેલા માણસના ખાટલાથી જેમ લોકો સમજપૂર્વક આઘા રહે તેમ, ચીજો મારાથી આઘી રહેતી હતી તેના પરથી ટોમે હમણાં જ પાટલી પર જેને હાથ અડાડી જોયો હતો તે એનું પોતાનું મરણ હતું.

હું જે હાલતમાં હતો તેમાં જો કોઈએ આવીને મને કહ્યું હોત કે હું મારે ગુપચુપ ઘેર જઈ શકું છું. એ લોકો મારી જિંદગીને મારા હાથમાં સલામત રહેવા દેશે, તો તે વાતથી પણ મારામાં ગરમીનો સંચાર ન થયો હોત, એક વાર માણસનો અમરતાનો ભ્રમ ભાંગી જાય, પછી ભલે એણે થોડા કલાક મોતની રાહ જુએ કે થોડાં વરસો સુધી, એ બધું સરખું જ છે. હું કશાયને વળગી પડ્યો નહોતો. એક રીતે જોતાં હું શાંત હતો. પણ એ શાંતિ ભયાનક હતી - મારા શરીરને લઈને, હું મારા શરીરની આંખે જોતો હતો, શરીરને કાને સાંભળતો હતો, પણ એ શરીર હવે હું નહોતો, એ એની મેળે જ પસીનો પસીનો થતું હતું અને થથરતું હતું અને હું તો હવે એને ઓળખી પણ નહોતો શક્તો, કેમ જાણે એ બીજા કોઈનું શરીર હોય, તેમ મારે એને શું થાય છે તે જાણવા માટે એને અડીને કે તપાસીને ખાતરી કરી જોવી પડતી હતી. કેટલીક વાર થતું કે એને હજી હું અનુભવી શકું છું. મને પેટમાં ખાબકા પડતા લાગતા હતા અને જાણે પડી જાઉં છું એવા ધ્રાસ્કા પડતા હતા. વિમાન ડૂબકી મારે ત્યારે પડે તેવા, અથવા કોઈ વાર મને મારા હૃદયના ધબકારા સંભળાતા હતા પણ ઘણોખરો વખત તો એ ચૂપચાપ જ પડ્યું રહેતું અને મને એક જાતના બોજથી, એક જાતની ગંદી હાજરીથી વધારે કશો અનુભવ થતો નહોતો. કેમ જાણે કોઈ જંગી જાનવર સાથે મને બાંધી માર્યો હોય એવું લાગ્યા કરતું હતું. એક વાર મેં મારા પેન્ટ પર હાથ ફેરવી લીધો અને મને લાગ્યું કે એ ભીનું હતું, પણ તે પસીનાથી કે પેશાબથી તેની મને ખબર પડી નહીં, છતાં સાવચેતી ખાતર હું કોલસીના ઢગલા પર પેશાબ કરવા જઈ આવ્યો.

બેલ્જિયને એનું ઘડિયાળ કાઢ્યું, એની સામે નજર કરી અને બોલ્યો, 'સાડાત્રણ થયા છે.'

ખચ્ચર ક્યાંનો ! એણે ચાહીબૂઝીને જ એવું કર્યું હશે. ટોમ સફાળો કૂદીને બેઠો થયો. વખત વહી જવા બેઠો હતો ને અમને તો તેનું ભાનેય નહોતું રહ્યું. રાત અમારી આજુબાજુ એક આકારવિહોણા ને કાળા ઘોર પદાર્થની જેમ વીંટળાઈ વળી હતી. મને એ પણ યાદ નહોતું રહ્યું કે હવે પેલાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી.

નાનકડો જુવાન રડવા મંડ્યો. એણે એના હાથ મસળ્યા અને કાલાવાલા કરવા લાગ્યો, 'મારે નથી મરવું, મારે નથી મરવું.'

એ આખા ભંડકિયામાં આમથી તેમ દોડવા લાગ્યો ને હવામાં હાથ ઉછાળવા લાગ્યો ને પછી એક ચટાઈ પર ડૂસકાં ખાતો ખાતો ફસડાઈ પડ્યો. ટોમ શોકાતુર આંખે એના ભણી તાકી રહ્યો, એને ધીરજ આપવાની જરાયે ઇચ્છા વિના કારાણ એ મહેનત ફોગટ હતી. એ છોકરો અમારા કરતાં વધારે ઘોંઘાટ કરતો હતો, પણ એને દુઃખ ઓછું થતું હતું : એનું પેલા રોગી માણસ જેવું હતું જે તાવ દ્વારા રોગ સામે પોતાનું રક્ષણ કરે છે. પણજ્યારે તાવ પણ ન હોય ત્યારે તો હાલત તેથી ઘણી વધારે ખરાબ હોય છે.

એ આંસુ સારતો હતો. હું સ્પષ્ટ જોઈ શકતો હતો કે એ પોતાની જાતની દયા ખાતો હતો, એ કાંઈ મોતનો વિચાર નહોતો કરતો. એક સેકન્ડ માટે, એક જ સેકન્ડ પૂરતું મને પણ આંસુ સારવાનું મન થઈ આવ્યું, મારી જાતની દયા ખાઈને રડવાનું મન થઈ આવ્યું. પણ થયું તેથી ઊલટું જ, મેં એ છોકરા સામે જોયું. મેં એના સળેકડી જેવા હીબકતા ખભા જોયા અને મારી અંદર અમાનુષિતા ઊભરાઈ : મને બીજાની કે મારી પોતાની, કોઈનીય દયા આવી શકે તેમ નહોતું. મેં મારી જાતને કહ્યું, 'મારે ચોખ્ખાચટ મરવું છે.'

ટોમ ઊભો થઈ ગયો હતો. એ પેલા ગોળ બાકોરા નીચે જઈને દિવસનું અજવાળું ક્યારે થાય છે તે જોતો હતો. મેં તો દાંત ભીંસીને ચોખ્ખાચટ મરવાની ગાંઠ વાળી હતી અને ફક્ત એ એક જ વાતનો વિચાર કરતો હતો. પણ પેલા ડૉક્ટરે અમને ટાઈમ કહ્યો ત્યારથી અમને ટાઈમ જાણે કે ઊડતો લાગતો હતો, ટીપે ટીપે કરીને એ ઝમી જતો હતો.

મેં જ્યારે ટોમનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યારે હજી અંધારું હતું : 'તને પેલા અવાજ સંભળાય છે કે ?'

બહાર કમ્પાઉન્ડમાં માણસો કૂચ કરતા હતા.

'હા,'

'શાખસો શું કરવા બેઠા છે ? અંધારે જ ગોળીએ દેતાં એમને કીડીઓ ચડે છે.'

થોડી વાર પછી અવાજ આવતા બંધ પડી ગયા. મેં ટોમને કહ્યું, 'દિવસ ઊગ્યો.'

પેદ્રો બગાસું ખાતો ઊઠ્યો અને ચીમનીને ફૂંક મારીને ઓલવવા આવ્યો. એણે એના જોડીદારને કહ્યું. 'ઠરીને ઠીકરું થઈ ગયા.'

ભંડકિયું બધું ભૂખરું ભૂખરું લાગતું હતું. અમે દૂર બંદૂકના બાર સાંભળ્યા.

'શરૂ થઈ ગયું,' મેં ટોમને કહ્યું, 'કંપાઉન્ડના પાછળના ભાગમાં જ એમને પતાવવું પડતું હશે.'

ટોમે ડૉકટર પાસે સિગારેટ માગી. મારે નહોતી જોઈતી, મને સિગારેટની તલપ નહોતી તેમ દારૂની પણ નહોતી. તે ક્ષણ પછી એ લોકોના બાર બંધ જ ન પડ્યા.

'શું થાય છે તેની તને સમજ પડે છે ને ?' ટોમે કહ્યું.

એ કશુંક ઉમેરવા માંગતો હતો, પણ ત્યાં એ ચૂપ થઈ ગયો ને બારણાં ભણી તાકી રહ્યો. બારણું ઉઘડ્યું અને લેફ્ટેનન્ટ ચાર સોલ્જરોને લઈને અંદર આવ્યો. ટોમના હાથમાંથી એની સિગારેટ પડી ગઈ.

'સ્ટીનબોક ?'

ટોમે જવાબ ન આપ્યો. પેદ્રોએ એના તરફ આંગળી ચીંધી.

'જુઆન મિરબાલ,'

'પેલો ચટાઈ પર છે તે.'

'ઊભો થા,' લેફ્ટેનન્ટે કહ્યું.

જુઆન હાલ્યો નહીં. બે સોલ્જરોએ એને બગલમાં હાથ નાંખીને એના પગ પર ખડો કર્યો. પણ એમણે એને છોડ્યો કે તરત એ પાછો ઢગલો થઈ ગયો.

સોલ્જરો ગડમથલમાં પડ્યા.

'એ કંઈ નવી નવાઈનો બિમાર નથી.' લેફ્ટેનન્ટે કહ્યું. 'તમે બે એને ઊંચકી લો, ત્યાં એ લોકો ઘટતું ગોઠવી લેશે.'

એ ટોમ તરફ ફર્યો, 'ચાલો જઈએ.'

ટોમ બે સોલ્જરોની વચ્ચે બહાર નીકળ્યો. બીજા બે એની પાછળ પાછળ છોકરાને બગલમાંથી ઊંચકીને બહાર નીકળ્યા. એ ભાનમાં જ હતો; એની આંખો ઉઘાડી ફટાક હતી અને એના ગાલ પર આંસુના રેલા ચાલતા હતા. હું બહાર નીકળવા જતો હતો ત્યાં લેફ્ટેનન્ટે મને અટકાવ્યો.

'તમે ઇબ્બિયેટા ?'

'હા.'

'તમે અહીં રાહ જુઓ; તમને લેવા પછીથી આવશે.'

એ લોક ગયા. પેલો બેલ્જિયન અને બે જેલરો પણ જતા રહ્યા, હું એકલો પડ્યો. મને શું થતું હતું તેની મને સમજ નહોતી પડતી, પણ એ લોકોએ તરત જ પતાવી લીધું હોત તો મને વધારે સારું લાગત. હું લગભગ નિયમિત અંતરે ગોળીબારના ધડાકા સાંભળતો હતો; ધડાકે ધડાકે હું કાંપી ઊઠતો હતો, મને ચીસો પાડવાનું ને મારા વાળ ખેંચી કાઢવાનું મન થઈ આવ્યું, પણ મેં દાંત કચડ્યા અને મારા હાથ ખિસ્સામાં ખોસી દીધા, કારણ મારે ચોખ્ખાચટ રહેવું હતું.

કલાકેક પછી એ લોકો મને લેવા આવ્યા અને મને પહેલે મજલે એક નાનકડા રૂમમાં

લઈ ગયા. રૂમ ચિરૂટથી સોઢતી હતી અને ત્યાં ગરમી તો ગૂંગળાવે તેવી હતી. ત્યાં બે અફસરો આરામખુરશીમાં ચિરૂટ ફૂંકતા બેઠા હતા, ઘૂંટણ પર કાગળિયાં હતાં.

'તમે ઈબ્બિયેટા ?'

'હા,'

'રેનોં ગ્રિસ કયાં છે ?'

'મને ખબર નથી.'

મને સવાલ કરનારો બટકો ને જાડો હતો. ચશ્માંની પાછળ એની આંખો કઠોર હતી. એણે મને કહ્યું, 'અહીં આવો.'

હું એની પાસે ગયો. એ ઊભો થયો ને મારો હાથ પકડ્યો ને પછી મારી સામે એવી નજરે જોવા લાગ્યો કે મારે તો ભોંયમાં જ ભંડારાઈ જવું જોઈતું હતું. તે જ વખતે પાછો એણે હતું તેટલું જોર કાઢીને, મારા હાથના મસલ પર ચીમટો ભર્યો. એ કંઈ મને દુઃખાડવા માટે નહોતું, એ તો એક રમત ફકત હતી; એ મને દબાવવા માંગતો હતો. તે માટે એને એનો ગંધાતો શ્વાસ પણ સીધો મોં પર છોડવાનું મુનાસિબ લાગ્યું; અમે એમ એકાદ પળ સુધી ઊભા રહ્યા. અને મને તો લગભગ હસી પડવા જેવી લાગણી થઈ. જે માણસ મરવાનો જ છે એને બીવડાવવાનું કંઈ રેહું નથી પડયું; એની કારી ફાવી નહીં. એણે મને જોરથી ધક્કો દીધો અને પાછો નીચે બેસી ગયો. એ બોલ્યો, 'કાં એની જિંદગી કાં તારી જિંદગી. એ ક્યાં છે તે અમને કહી દે તો તારી જિંદગી બચશે.'

આ લોકો બૂટ ચડાવીને ઘોડેસ્વારીની ચાબૂક હાથમાં લઈને અહીં ઢીંગલાની જેમ ફૂટડા થઈને બેઠા હતા, તોય એ પણ મરવાના હતા. મારા કરતાં થોડા મોડા, પણ કંઈ બહુ મોડા નહીં. એ લોકો એમના ચોળાયેલાં કાગળિયામાં નામો શોધવામાં ધ્યાન પરોવીને બેઠા હતા. એ લોકો બીજા માણસોને પકડીને જેલમાં નાખવા કે દબાવી દેવા માટે એમની પાછળ દોટમદોટ કરતા હતા, એ લોકો સ્પેઈનના ભવિષ્ય વિશે અને બીજી અનેક બાબતો વિશે અભિપ્રાયો ધરાવતા હતા. એમની ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિઓ મને આઘાતજનક અને સાવ બનાવટી લાગી; એમની જગ્યાએ મારી જાતને કલ્પનામાં પણ મૂકવાનું મને શક્ય ન લાગ્યું. મને લાગ્યું કે એ લોકોનું જરૂર ચસકી ગયું હતું. પેલો બટાકીદાસ હજી મારી સામે તાકી રહ્યો હતો ને એના બૂટ પર ચાબૂક ચમચમાવતો હતો. એના તમામ હાવભાવો કેમ જાણે એ હિંસક પશુ હતો એની મને ખાતરી કરાવવાની ગણતરીથી જ થતા હતા.

'તો ? તને સમજ પડીને ?'

'ગ્રિસ ક્યાં છે તેની મને ખબર નથી.' મેં જવાબ આપ્યો. 'મેં તો ધારેલું કે એ મૅડ્રિડમાં હશે.'

બીજા અફસરે એનો ફીકો હાથ આળસપૂર્વક ઊંચો કર્યો. આ આળસ પણ ગણતરીપૂર્વકનું હતું. હું એ લોકોની એકેએક નાની નાની તરકીબો પામી જતો અને એ

રીતે પણ પોતાનું મન બહેલાવનારા માણસો હોય છે એ જાણીને હું ડઘાઈ ગયો હતો.

'તને વિચાર કરવા માટે જાણે કે પા કલાક મળશે,' એણે હળવેથી કહ્યું, 'એને ત્યાં ધોબીખાનામાં લઈ જાવ. પંદર મિનિટ પછી પાછો લાવજો. તેમ છતાં એ જો એકનો બે નહીં થાય તો એને અહીં જ ગોળીએ દેવામાં આવશે.'

એ લોકો પોતે શું કરતા હતા તે જાણતા હતા. મેં આખી રાત રાહ જોવામાં ગાળી હતી, પછી પાછી એમણે ટોમ અને જુઆનને ગોળીએ દીધા તે દરમ્યાન એક કલાકની રાહ મારી પાસે જોવડાવી હતી અને હવે ઉપરથી મને ધોબીખાનામાં પૂરતા હતા. નક્કીં એ લોકોએ આગલી રાતે જ આ રમતનો ત્રાગડો ગોઠવી રાખ્યો હોવો જોઈએ. એમણે મનમાં માન્યું હશે કે ગમે તેવાં જ્ઞાનતંતુઓ આખરે તો ઘસાઈ જાય છે અને એમણે મને એ રીતે ઠેકાણે લાવવાની આશા રાખેલી.

એ લોકો ભીંત ભૂલતા હતા. ધોબીખાનામાં હું એક સ્ટૂલ પર બેસી પડ્યો, કારણ મને ખૂબ નબળાઈ દાખવતી હતી અને હું વિચાર કરવા મંડ્યો, પણ તે એમની દરખાસ્ત અંગે નહીં, અલબત્ત ગ્રિસ ક્યાં હતો તેની મને ખબર જ હતી; એ એના પિતરાઈઓને ત્યાં સંતાયો હતો, શહેરથી ચાર કિલોમીટર દૂર અને મને એ વાતની પણ ખબર હતી કે એ લોકો મને રિબાવશે નહીં તો હું કંઈ એની સંતાવાની જગ્યા કહી દઉં તેમ નહોતો, પણ એ લોકોનો રિબાવવાનો તો કોઈ ઇરાદો દેખાતો નહોતો. એ બધું તો સંપૂર્ણપણે ગોઠવાયેલું તે નક્કી હતું અને એમાં મને કોઈ રીતનો રસ નહોતો. મારે તો ફક્ત મારા વર્તનનાં કારણો સમજવાં હતા. ગ્રિસને પકડાવી દેવા કરતાં હું મોતને વધારે પસંદ કરતો હતો. શું કામ ? મને હવે તો રેમોં ગ્રિસ પણ ગમતો નહોતો. સવાર પડી તેથી જરાક જ પહેલાં. જીવવાની મારી વાસના ઊડી ગઈ હતી અને કોન્ચા માટેના મારા પ્રેમની સાથે સાથે જ ગ્રિસ માટેની મારી દોસ્તી પણ મરી પરવારી હતી. એને વિશે મારા મનમાં ઊંચો અભિપ્રાય હતો એ વાતમાં મીનમેખ નહીં. એ જબરો માણસ હતો. પણ હું કાંઈ તે કારણે એને ઠેકાણે મરવા તત્પર નહોતો થયો; એની જિંદગીની કીમત મારી જિંદગી કરતાં જરાયે અદકી નહોતી; કોઈ પણ જિંદગીની કશી કીમત નહોતી. એ લોક તો માણસને ભીંત સરસો થપેડીને એ મરી જાય ત્યાં લગી ગોળીએ વીંધવાના હતા. તે માણસ પછી હું હોઉં કે ગ્રિસ હોય કે બીજો કોઈ હોય તેનાથી કશો જ ફેર પડતો નહોતો. સ્પેઈનના હિતની નજરે મારા કરતાં એ વધારે કામનો માણસ હતો પણ મને તો થતું હતું : જહન્નમમાં જાય સ્પેઈન અને અરાજકતા. કશામાં કશો માલ નહોતો, પણ તોય હું તો ત્યાં ખડો હતો. હું મારી જાતને બચાવી શકું તેમ હતો અને ગ્રિસને પકડાવી શકું તેમ હતો અને હું એમ કરવાની ના કહેતો હતો. મને શી ખબર કેમ પણ એ ગંમત જેવું લાગ્યું; નરી હઠ જ હતી તો, મેં વિચાર્યું, 'હું જક્કી ઘેટું જ થવાનો !' અને એક ટીખળી લહેરીપણું મારા પર છવાઈ ગયું.

એ લોકો મને લેવા આવ્યા અને મને પેલા બે અફસરો સામે પાછો ખડો કર્યો. મારા

પગ વચ્ચેથી એક ઊંદરડો દોડતોકને નાઠો અને મને જોવાની મજા પડી. હું એક સિપાઈ તરફ ફરીને બોલ્યો, 'તેં પેલો કાળ જોયો ?'

એણે જવાબ ન આપ્યો. એ બહુ જ ગંભીર કાયાવાળો હતો. પોતાની જાતને બહુ ગંભીરપણે લેતો હતો. મને હસી પડવાનું મન થયું પણ મેં મારી જાતને કાબૂમાં રાખી કારણ મને બીક હતી કે જો એકવાર એ શરૂ થશે તો પછી હું કેમે કર્યું ખાળી નહીં શકું. પેલા સિપાઈએ મૂછો રાખી હતી. મેં એને પાછું કહ્યું, 'મૂરખ, તારે તો મૂંછો બોડાવી નાખવી જોઈએ.' એ એની જીવતી જાતના વાળને પોતાના ચહેરા પર ધસી આવવા દેતો હતો તે મને હસવા જેવું લાગતું હતું. એણે મને ખાસ જુસ્સા વિના લાત મારી અને હું મૂંગો મર્યો.

'અચ્છા,' જાડો અફસર બોલ્યો, 'તેં એ વાતનો વિચાર કરી લીધો કે ?'

એ લોકો કોઈ અતિશય વિરલ પ્રકારના જંતુ હોય તેમ હું એમને કુતૂહલથી ધારી ધારીને જોઈ રહ્યો. મેં એમને કહ્યું, 'એ કયાં છે તેની મને ખબર છે. એ કબ્રસ્તાનમાં સંતાયો છે, ઘોરખોદુઓનાં ઝૂંપડાં નીચે ભોંયરામાં.'

નાટક હતું એ તો. મારે એ લોકોને સડાક દઈને ઊભા થઈ જતા જોવા હતા ને એમના પટાના બકલ પટોપટ ભીડીને ઝટપટ હુકમો છોડતા જોવા હતા.

એ લોકો કૂદીને ખડા થઈ ગયા. 'ચલો જઈએ. મોલે, જા જઈને લેફ્ટેનન્ટ. લોપેજ પાસેથી પંદર માણસ લઈ આવ. અને તું,' જાડો માણસ બોલ્યો, 'તું જો સાચું બોલતો હોઈશ તો હું તને છોડી મૂકીશ, પણ તેં જો અમને ગધેડા બનાવવા ધાર્યા હશે તો તને ભારે પડી જશે, યાદ રાખજે.'

એ લોકો ભારે ધમાધમ કરતા નીકળ્યા અને હું સિપાઈની નિગરાની હેઠળ નિરાંત જીવે રાહ જોવા લાગ્યો. રહી રહીને મારાથી હસાઈ જતું. એ લોકો ત્યાં કેવા બાઘા જેવા દેખાશે. એ વિચારથી હું હેબતાઈ ગયો ને મારા મનમાં દુષ્ટતા ઊભરાઈ : એ જ લાગના હતા. મેં એમને મારી કલ્પનાની આંખે કબરના પથરા ઊંચકતા અને એક પછી એક ભોંયરા ઉઘાડતા જોયા. હું જાણે કોઈ બીજો જ જણ હોઉં તેમ મેં આ આખી હાલતનો ચિતાર મારી સામે રજૂ કર્યો : આ નાચીજ કેદી હઠપૂર્વક 'હીરો'નો ભાગ ભજવવા બેઠો હતો. પેલા મૂછોના કાતરાવાળા દિવેલિયા સિપાઈઓ અને પેલા ગણવેશધારી સિપાઈઓ કબરોની વચ્ચે આમથી તેમ દોડાદોડી કરતા હતા; હસવું ખાળ્યું ખળાય તેમ નહોતું, અડધા એક કલાક પછી પેલો બાંડિયો અફસર એકલો પાછો આવ્યો. મને થયું કે એ મને ગોળીએ દેવાનો હુકમ આપવા જ આવ્યો, બાકીના હજી કબ્રસ્તાનમાં જ હશે.

અફસરે મારી સામે જોયું. એના ચહેરા પર મૂંઝારાનું નામનિશાન નહોતું. 'આને બીજા લોકો સાથે મોટા કમ્પાઉન્ડમાં લઈ જાવ,' એ બોલ્યો. લશ્કરી કારવાઈ પતી ગયા પછી ચાલુ અદાલત એના ભાગ્યનો ફેંસલો કરશે.'

'એટલે...એટલે મને ગોળીએ નથી દેવાનો ?'

'હમણાં તો નહીં. પાછળથી શું થાય એ મારે નથી જોવાનું.'

હું હજી કાંઇ સમજ્યો નહીં. મેં પૂછ્યું, 'પણ શું કામ.....?'

એણે જવાબ આપ્યા વિના જ ખભા ઉલાળ્યા અને સોલ્જરો મને ત્યાંથી લઈ ગયા. મોટા કમ્પાઉન્ડમાં સોએક જેટલા કેદીઓ, સ્ત્રીઓ, બાળકો અને થોડા ડોસાઓ પણ હતા. હું વચ્ચેની ઘાસની 'લોન' પર આંટા મારવા લાગ્યો. હું ડઘાઈ ગયો હતો. બપોરે એ લોકોએ અમને ભોજનખંડમાં જમવા દીધા, બે કે ત્રણ જણે. મને સવાલો પૂછ્યા, હું એમને ઓળખતો તો હોઈશ જ, પણ મેં કંઈ જવાબ ન આપ્યો. હું કયાં હતો એનું પણ મને ભાન નહોતું રહ્યું.

સાંજને વખતે એ લોકોએ દસેક નવા કેદીઓને કમ્પાઉન્ડમાં ધકેલ્યા. એમાં બંકરીવાળા ગ્રેસિયાને મેં ઓળખી પાડ્યો. એણે કહ્યું, 'તારો તો સિતારો બહુ તેજ લાગે છે ! મેં તો તને જીવતો જોવાની આશા જ મૂકી દીધેલી.'

'એ લોકો મને મોતની સજા ફરમાવી.' મેં કહ્યું, 'અને પાછળથી કંઈક વિચાર બદલ્યો. કેમ તેની ખબર ન પડી.'

'મને એ લોકોએ બે વાગે પકડ્યો.' ગ્રેસિયાએ કહ્યું.

'શું કામ ?' ગ્રેસિયાને રાજકારણ સાથે જરાયે લેવાદેવા નહોતી.

'ખબર નહીં,' એ બોલ્યો. 'એ લોકો તો એમની રીતે ના વિચારતા હોય તેવા ગમે તે જણને પકડીને અહીં ખોસી દે છે.' એણે અવાજ નીચો કર્યો. 'એમણે ગ્રિસને ઝડપી લીધો.'

હું ધ્રૂજવા માંડયો. 'ક્યારે ?'

'આજે સવારે. એણે બધો ગોટો વાળ્યો. એના પિતરાઈને ઘરેથી મંગળવારે નીકળી ગયો. એમને કંઈક બોલાચાલી થઈ એટલે. એને સંતાડે એવા તો ઘણા લોક હતા પણ એને કોઈનું જરાકે સપાડું નહોતું લેવું. એણે કહ્યું કે હું તો જઈને ઇબ્બિપેટાને ત્યાં જ સંતાઈ જાત. પણ એને તો પકડી ગયા એટલે હું મારે કબ્રસ્તાનમાં જઈને સંતાઈશ.'

'કબ્રસ્તાનમાં ?'

'હા. સાવ મૂરખ પેલા ત્યાં આજે સવારે જ જઈ પહોંચ્યા. જઈ જ ચડે, કંઈ બાકી રાખે ? ઘોરખોદુનાં ઝૂંપડાંમાં એ એમના પંજામાં ઝડપાઈ ગયો.'

"કબ્રસ્તાનમાં !'

બધું જ ચકરભમર ફરવા લાગ્યું અને જોયું તો હું ભોંય પર બેસી પડ્યો હતો. હું એવો તો જોરથી હસ્યો કે રડાઈ ગયું.

અનુ. પ્રબોધ ચોકસી

શિકારી પંખી

જોહ્ન કોલિયેર

જે ઘર એન્જિનિયરના ઘર તરીકે ઓળખાતું તે હવે અવાવરું પડ્યું છે. બેટન રોગથી આવેલા નવા ભાડૂત એકાદ મહિનાથી પણ ઓછું રહ્યા બાદ ઘર ખાલી કરી ગયાં છે અને હવે પોતાને પૈસે બે ઓરડાવાળું ઝૂંપડું જાતે બાંધીને કમ્પનીની જ માલિકીની જમીનમાં છેક દૂર એક છેડે રહે છે.

એન્જિનિયરના એ ઘરનું છાપરું વળી ગયું છે. મોટા ભાગની બારીઓના કાચ ભાંગી ગયા છે. એ જરા વિચિત્ર કહેવાય પણ કોઈ પંખીએ વળીઓની વચ્ચે માળા બાંધ્યા નથી કે ખાલી પડી રહેલા ઓરડાઓનો લાભ ઉઠાવ્યો નથી. આમ તો ખાલી ઘર કોળ, ઉંદર અને ચામાચીડિયાં માટે ઉત્તમ આશ્રયસ્થાન ગણાય. પણ એ મકાનની નિ:સ્તબ્ધતાનો ભંગ કરે એવા ચામાચીડિયાંના ચૂં ચૂં અવાજ કે ઉંદરના દોડવાના અવાજ એમાં સંભળાતા જ નથી. મનુષ્યના સહવાસ અને સમ્બન્ધથી દૂર રહેનારા લગભગ પરાયા ગણાય એવા કેટલાક જીવો - ઊધઈ, કરોળિયા અને વીંછી - એ જ કંઈક બેપરવાહીથી એમાં રહેવા માંડ્યું છે.

થોડાં જ વર્ષોમાં એડના સ્પાલિડન્ગનો બાગ નષ્ટ થઈ ગયો છે. કેમ જાણે એ ત્યાં હતો જ નહિ ! ઘરની દેવડી આગળ એડના અને જેક ઘણુંખરું ઢળતી સાંજે આનન્દપૂર્વક બેસતાં તે, પવનથી ઘસાતી ડાળીઓ ને ઊડતી રેતીના ભારથી સાવ ખવાઈ ગઈ છે. ઊગી નીકળેલા એક પીપળાએ દીવાનખાનાની બારી આગળના પાટિયાંઓને તોડી નાખ્યાં છે. આથી એ પાટિયાંઓ ભયથી ધ્રૂજી ઊઠેલા માણસના પંજાની અક્કડ થઈ ગયેલી આંગળીઓની જેમ પંખાના આકારે બહાર નીકળી આવેલાં છે. એ ખૂણામાં પોપટને બેસવાને માટે બનાવેલી મજબૂત બેઠક હજી અડીખમ ટકી રહી છે. એના લાકડાને ઊધઈએ કે ભમરાએ કશું નુકસાન કર્યું નથી.

સ્પર્ડિન્ગ દમ્પતી સહુ પ્રથમ આવ્યું હતું ત્યારે સાથે જ એક પોપટ લઈ આવ્યું હતું.

એ જાણે એડનાની માએ છેલ્લી ઘડીએ આપેલી લગ્નની વધારાની ભેટ રૂપ હતું. અજાણ્યા પ્રદેશમાં ઘરેથી લઈ જવા માટેની એક વસ્તુ એડનાને મન એ હતી.

પોપટ ઘરડો થઈ ચૂક્યો હતો. એને એ લોકો ટોમ કહીને બોલાવતાં. બીજા બધા પોપટોની જેમ એ દાંડી પર બેસતો, સીટી વગાડતો, હસતો અને પ્રસંગને તદ્દન અનુરૂપ એવું થોડું બોલતો. એડના અને જેક એ બન્નેને ખૂબ ગમતો. એ બન્ને એકબીજાંને પણ ખૂબ ચાહતા, એમને એમનું ઘર પણ ગમતું. એ પ્રદેશ, જેકના સાથીઓ અને જિંદગીમાંનું બધું જ એમને આનંદપ્રદ લાગતું.

એક રાતે અમને સૂતાંને થોડી જ વાર થઈ હશે ત્યાં દેવડી આગળ નહોર ઘસાવાનો અને પાંખો ફફડવાનો ભારે અવાજ આવતાં તેઓ સફાળા જાગી ઊઠયાં. એડના ચીસ પાડી ઊઠી, 'ઓ જેક, ઊભો થા, જલદી જલદી દોડ. આ આજુબાજુના તંબૂઓમાંથી એકાદ બિલાડીએ આવીને બિચારા ટોમને ગળચીએથી પકડ્યો લાગે છે.'

જેક સફાળો પથારીમાંથી કૂદવા ગયો પણ એનો પગ ચાદરમાં ભેરવાઈ ગયો, અને એ કોણીને ટેકે ભોંય પર પડી ગયો. કોણીને પંપાળવામાં અને ચાદરથી પગ છૂટો કરવામાં ઘણી બધી ક્ષણો વીતી ગઈ પછી એ ઊભો થયો અને દીવાનખાનામાં થઈને દેવડી આગળ આવ્યો.

આ દરમ્યાન જાણે ખાસ્સો એક યુગ વીતી ગયો. ચીચીઆરીઓ અને પાંખનો ફફડાટ સંભળાતા રહ્યા પણ જેવું એણે બારણું ખોલ્યું કે તરત જ એ અવાજ એવી જ આકસ્મિક રીતે સંભળાતા બંધ થઈ ગયા. આખી દેવડી પર ખૂબ ઉજ્જ્વળ ચાંદની છવાઈ ગઈ હતી અને એને દૂરને ખૂણે પોપટની બેઠક સ્પષ્ટ જોઈ શકાતી હતી. એની નીચે ભોંય પર પોતાનાં જ પીંછાંના ઢગલા નીચે બિચારો ટોમ હાંફતો હાંફતો કણસતો પડ્યો હતો.

ગમે તેમ પણ એ હજી જીવતો હતો. એના પર આક્રમણ કરનાર કોણ હશે તે શોધવા એણે આજુબાજુ જોયું અને એણે દીવાલ પર ચઢેલી વેલના લટકતા છેડાઓને હાલતા જોયા. પવનનું તો નામનિશાન નહોતું. એણે છજામાં જઈને ચારે બાજુ નજર કરી, પણ ક્યાંય બિલાડીનો અણસાર નહોતો. અલબત્ત, એવો કશો અણસાર દેખાશે એવું એને સમ્ભવિત પણ નહોતું લાગ્યું. વેલીના હાલતા છેડાઓ ઠીકઠીક લંબાઈના હતા અને એક બિલાડીથી એ આટલા બધા હાલે તે માન્યામાં આવે તેમ નહોતું. આ એને મન એક સૂચક હકીકત હતી. આખરે એણે ઊંચે નજર કરી તો એને પંખી જેવું કશુંક દેખાતું હોય એવું લાગ્યું. એ જાણે એક ખૂબ મોટું પંખી હતું. એ દૂર દૂર ઊડી જતું હતું. એ પંખી ચંદ્રની ઉજ્જ્વળતાને વટાવીને જઈ રહ્યું હતું. ત્યારે એની જેકને જાણે સહેજ ઝાંખી થઈ.

એણે પાછા વળીને ટોમને નીચેથી ઊંચકી લીધો. બિચારા પોપટની સાંકળ ભાંગી ગઈ હતી અને એનું હૃદય જોરથી ખૂબ ધકધક કરી રહ્યું હતું અને છતાં અસહ્ય આઘાતથી ઘવાયેલા કોઈ પ્રાણીની જેમ એ કણસી રહ્યો હતો.

આ જરા વિચિત્ર લાગતું હતું કારણ કે ટોમ અમુક જ ઉચ્ચારો કરતો હતો. આ નવી સ્થિતિ જોઈને જેકને આમ તો ખૂબ હસવું આવ્યું હોત પણ અત્યારે તો એ ભારે કરુણ લાગતું હતું. આથી એણે બહુ કાળજીથી ગરીબડા ટોમને તપાસ્યો. એની ગરદન આગળથી થોડાંક પીંછાં જતાં રહ્યાં હતાં. તે સિવાય એને બીજી કશી ઇજા થઈ નહોતી. આથી એણે એને ફરી એની બેઠક પર મૂક્યો અને એડનાની ભીતિ દૂર કરવા એના તરફ વળ્યો. એ એને બારણાં આગળ જ સામી મળી.

એ બોલી ઊઠી, 'મરી ગયો ?'

જેકે કહ્યું, 'ના, એને જરા આઘાત લાગ્યો છે ખરો. કોઈકે એને પકડ્યો હતો.'

એડનાએ કહ્યું, 'હું એને માટે થોડી સાકર લઈ આવું. એને એ બહુ ભાવે છે. એથી એને જરા સારું લાગશે.'

એ તરત જ જઈને સાકર લઈ આવી. ટોમે એને પંજામાં ઝાલી ખરી પણ પછી એની સામે કેવળ તેજહીણી આંખે જોઈ રહ્યો. બાકી આમ તો ભારે લિજ્જતથી એ સાકર આરોગતો. પછીથી એ નિરાશાજનક કડવું હસ્યો. એના પંજામાંથી સાકર નીચે પડી ગઈ.

'એને જરા આરામ કરવા દે. એ બિચારો કેવો પીંખાઈ ગયો છે !' જેકે કહ્યું.

એડનાએ કહ્યું, 'એ બિલાડી જ હશે. તંબૂઓમાં એવી ખરાબ બિલાડીઓ ઘણી ફરતી હોય છે.'

જેકે કહ્યું, 'એમેય હોય. પણ કદાચ – મને ખબર નથી મેં કશુંક ખૂબ મોટું પક્ષી ઊડી જતું જોયું.'

એડનાએ કહ્યું, 'એ ગરુડ તો ન જ હોય. આ તરફ ગરુડ કદી દેખાયા નથી.' જેકે કહ્યું, 'હા એ હું જાણું છું. વળી ગરુડ કાંઈ રાતે ઊડે નહિ. સમડી પણ નહિ ઊડે. કદાચ ઘુવડ હોય પણ ...'

એડનાએ પૂછ્યું, 'પણ શું ?'

જેકે કહ્યું, 'પણ મને એ ઘુવડ કરતાં ખૂબ મોટું લાગ્યું.'

એડનાએ કહ્યું, 'એ તો તારી કલ્પના ! મને તો લાગે છે કે એ તો પેલી દુષ્ટ બિલાડી જ હોવી જોઈએ.'

આ પછીના થોડા દિવસ દરમ્યાન આ મુદ્દો વારે વારે ચર્ચાતો રહ્યો. એમણે ઘણા બધા લોકોને પૂછી જોયું. દરેકનો આ વિશે કંઈક અભિપ્રાય તો હતો જ. જેકને શરૂઆતમાં તો સહેજ શંકા હતી કારણ કે એણે પંખી ચન્દ્રને ઓળંગીને ગયું એ દરમ્યાન થોડી ક્ષણ પૂરતું જ એને જોયું હતું. પણ લોકો એની વાત માનતા નહોતા એ જાણીને એ બાબતમાં એ વધુ નિશ્ચિતપણે પોતાની વાત કહેવા લાગ્યો. એથી કોઈક વાત ચર્ચામાં જરા ગરમી આવી જતી.

'ચાર્લી તો કહે છે કે એ તો કેવળ તારી કલ્પના જ હતી. કોઈ ઘુવડ કદી પોપટ પર હુમલો કરે નહિ.' એડનાએ કહ્યું.

જેકે કહ્યું, 'એ બધું એ શી રીતે જાણે ? વળી મેં તો કહ્યું હતું કે એ પંખી ઘુવડ કરતાં મોટું હતું.'

એડનાએ કહ્યું, 'એ કહે છે કે આ જ તું નરી કલ્પના કરે છે તે પુરવાર કરે છે.'

જેકે કહ્યું, 'કદાચ એ મને એવું મનાવવા માગે છે. કદાચ તમારી બન્નેની એવી ઇચ્છા છે.'

'અરે જેક, તું આ શું બોલે છે ?' એડના બૂમ પાડી ઊઠી. એને ઊંડો આઘાત લાગ્યો, અને એ સ્વાભાવિક જ હતું. નવા પરણેલા પતિઓ કોઈક ઓરડામાં અણધાર્યા પ્રવેશે અને તેથી અંદર બેઠેલા, ખાસ કશા કારણ વિના ચમકી ઊઠે તેથી એ વહેમાય એના જેવી આ એક હાસ્યાસ્પદ ભૂલ હતી. ચાર્લી જરા મુક્ત સ્વભાવનો સોહામણો, મનમોજી જુવાન હતો. કશો વિચાર કર્યા વિના એ તમારે ખભે હાથ મૂકી દે અને એનો કોઈ વાંધો પણ ન લે.

જેકે કહ્યું, 'મારે એવું નહોતું કહેવું જોઈતું.'

એની વાત સાવ સાચી હતી.

પોપટે તો કશું કહ્યું જ નહિ. આ બધા દિવસો દરમ્યાન એ પીંછાં ખંખેર્યા કરતો હતો અને કણસતો હતો. સાકર કેવી રીતે માગવી એ પણ એ જાણે ભૂલી ગયો હતો. થોડી થોડી વારે એ માથું ધુણાવ્યા કરતો હતો એ બહુ દયાજનક લાગતું હતું.

એક દિવસ જેક કામ પરવારીને ઘેર આવ્યો ત્યારે એડનાએ હોઠ પર આંગળી મૂકીને એને બારી પાસે દોર્યો અને એના કાનમાં કહ્યું. 'જરા ટોમ શું કરે છે તે જો તો.'

જેકે બારીમાંથી બહાર જોયું. એ એની બેઠક પરથી ભારે જહેમતપૂર્વક નીચે ઊતરીને વેલીમાંથી થોડી મરી ગયેલી ડાખળીઓ બહાર કાઢતો હતો અને એને દાદરના કઠેરા પાસેની દીવાલ આગળના ખૂણામાં લઈ જતો હતો. ત્યાં એવી કેટલી ડાંખળીઓ ભેગી થઈ ચૂકી હતી, એ ત્યાં ગોળાકારે ઘૂમ્યા કરતો અને ડાંખળીઓ બહાર ખેંચી પાછો અંદર નાખ્યા કરતો. એના મોઢા પર સદા એનો એ વિષાદનો ભાવ રહેતો. એ એકાદ બે પીંછાં, લાકડાનો ટુકડો કે સેલોફેનની પટ્ટીના તૂટેલા ભાગને જોઈ રહેતો.

જેકે કહ્યું, 'એ વાડીમાં મને હવે શંકા લાગતી હતી.'

એડના બોલી ઊઠી, 'એ માળો બાંધતો લાગે છે.'

'ટોમ ? ટોમ માળો બાંધે ? એ હવે ઈંડાંય મૂકશે, ખરું ને ? તો આજથી હવે એનું નામ રાખો ટોમાસીના.' જેકે કહ્યું.

અને એ ટોમાસીના જ હતી. બેત્રણ દિવસ પછી આ વાત નિઃશંકપણે સાબીત થઈ ગઈ.

એક સવારે એના પડું પડું થઈ ગયેલા માળામાં એક ઈંડું દેખાયું.

જેકે કહ્યું. 'એની માંદગી આ હચમચી ઊઠવાને કારણે જ હશે. કદાચ ઈંડું મૂકવાની જ તૈયારી ચાલતી હશે.'

એડનાએ કહ્યું, 'આ તો રાક્ષસી ઈંડું લાગે છે. બિચારું પંખી !'

'ભગવાન જાણે છે કેટલાં વરસ પછી એણે આ ઈંડું મૂક્યું છે. પછી બીજું શું થાય ?' જેકે હસતાં હસતાં કહ્યું, 'કેટલાંક પંખીઓ પોતાના જેટલા જ કદનાં ઈંડાં મૂકે છે. પેલું કીવી કે એવું કોઈ પંખી એવું જ કરે છે. એ રાક્ષસી છે એ તો કબૂલ કરવું જ રહ્યું.'

એડનાએ કહ્યું, 'એના શરીરને સુખ હોય એવું લાગતું નથી.'

અને ખરે જ એ ઘરડો પોપટ માંદલા જેવો લાગતો હતો. પંખીઓમાં પોપટ વળી વધારે માંદલા લાગે. એની આંખો બંધ થઈ ગઈ, એનું માથું નીચું ઢળી ગયું, એને પંપાળવા આપણે એના પીંછાં પર હાથ ફેરવવા જઈએ તો એ એની ચાંચ પાછી ખેંચી લે. આમ છતાં, એ પેલું રાક્ષસી ઈંડું તો ભારે કાળજીથી સેવે. દરરોજ એ વધુ ને વધુ અશક્તિમાન લાગે.

જેકે કહ્યું, 'આપણે એ ઈંડું લઈ લેવું જોઈએ. એને આપણે યાદગીરી રૂપે રાખીશું.'

એડનાએ કહ્યું, 'ના, ઈંડું છો એની પાસે રહ્યું. આટલાં બધાં વર્ષે એને આટલું એક ઈંડું મળ્યું છે.'

અહીં એડનાએ ભૂલ કરી. થોડા દિવસ પછી એને એની ભૂલ સમજાઈ. એ બૂમ પાડી ઊઠી, જેક અહીં આવ. જો ટોમ એટલે કે ટોમાસીના મરવા પડી છે.'

'આપણે એની પાસેથી એ ઈંડું બહુ પહેલાં લઈ લેવું જોઈતું હતું.' જેકે સવારનો નાસ્તો ખાતાં કહ્યું, 'એથી એને બહુ થાક લાગ્યો છે. પણ ઈંડું કાંઈ સારું લાગતું નથી. એમાંથી બચ્ચું જન્મે એવી શક્યતા બહુ ઓછી છે.'

એડનાએ કહ્યું, 'તું એને જો તો ખરો !'

'એ મરવાની અણી પર લાગે છે.' જેકે કહ્યું. અને એ જ ઘડીએ એ બિચારા ઘરડા પંખીએ છેલ્લો શ્વાસ લીધો અને ઢળી પડ્યું.

જેકે એને ઊંચકી લેતાં કહ્યું, 'આ ઈંડાએ જ એને મારી નાખ્યું. હું તો કહેતો'તો જ કે એવું થશે, તારે આ ઈંડું સાચવી રાખવું છે ? અરે ભગવાન, આ ઈંડું તો જીવતું લાગે છે.' એમ કહીને એણે ઈંડું ઝટ ઝટ નીચે મૂકી દીધું.

એડનાએ પૂછ્યું, 'શું કહ્યું ? જીવતું લાગે છે એટલે શું ?' જેકે કહ્યું, 'મને તો ભયથી ધ્રુજારી આવી ગઈ. એ એક ગજબનાક વસ્તુ છે. કુદરતના નિયમોની સાવ વિરુદ્ધ. એની અંદર બચ્ચું અવાજ કરતું હોય એવું લાગે છે.'

એડનાએ કહ્યું, 'તો એને બહાર આવવા દે. કોચલું તોડી નાખ.'

જેકે કહ્યું. 'મારી વાત સાચી હતી. મેં જે જોયું તે એક પંખી હતું. તે કોઈ રડ્યોખડ્યો પોપટ જ હશે. એ જરા મોટો લાગ્યો એટલું જ.'

એડનાએ કહ્યું, 'હું તો આ કોચલુ ચમચીથી તોડી નાખું છું.' એમ કહી એ ચમચી લેવા દોડી.

એ પાછી આવી ત્યારે જેકે કહ્યું, 'આ પંખીને ભાગ્યશાળી કહેવું જોઈએ, કારણ કે

જન્મતાંની સાથે એના મોઢામાં ચાંદીની ચમચી હશે. પણ તું જરા જાળવજે, હં.'

'હા, હા,' એડનાએ કહ્યું, 'મને તો આશા છે કે એ જીવશે.'

આમ કહીને એણે કોચલું તોડ્યું. અંદરનો અવાજ વધ્યો અને તરત જ ખાસ્સા મોટા થઈ ચૂકેલા પંખીની ચાંચ બહાર આવી. બીજી જ ક્ષણે પંખી જન્મી ચૂક્યું.

જેક બોલી ઊઠ્યો, 'અરે, કેવું રાક્ષસી લાગે છે !'

એડનાએ કહ્યું, 'એ તો નાનું છે ને એટલે મોટુ થશે એટલે એની માના જેવું સરસ લાગશે.'

જેકે કહ્યું, 'વારુ, હવે મારે જવું જોઈએ. તું એને માળામાં મૂકી દે, દૂધ પા, એને હૂંફ મળે એવું કર. એની જોડે તું રમ્યા કરીશ નહિ. ચાલ, ત્યારે હું જાઉં.'

તે સવારે જેકે બચ્ચું કેમ છે એ જાણવા માટે બેત્રણ વાર ફોન કર્યો. દૂધ પીધું કે નહિ તે પણ એણે પૂછ્યું. બપોરે જમતી વેળાએ એ જલદી જલદી ઘરે પહોંચ્યો. સાંજે બધાં એ માળાની આજુબાજુ ટોળે વળ્યાં. અંદર ડોકિયું કરીને જોવા લાગ્યાં. અને સલાહસૂચન આપવા લાગ્યાં.

ચાર્લી પણ એમાં હતો. એણે કહ્યું, 'એણે દર કલાકે એને ખાવાનું આપવું જોઈએ. કુદરતમાં એવું જ હોય છે.'

જેકે કહ્યું. 'એની વાત સાચી છે. પહેલે મહિને તો એ જ પ્રમાણે કરવું જોઈએ.'

એડનાએ સહેજ વિચારમાં પડી જઈને કહ્યું, 'હમણાં તો મારો બધો જ કરીશ નહિ. એવું કરતા તું મૂરખ લાગે છે અને એ તું જાણે છે.'

જેકે એની સામે જારયું. 'હા, એ હું જાણું છું. હું તારી સામે જોઉં ત્યારે હું જાણું છું અને ત્યારે હું વિચારું છું કે હવે એવું કદી બનવા દઉં નહિ પણ કોણ જાણે કેમ મારા મનમાં એ એવું ખૂંપી ગયું છે કે નજીવી સરખી વાતથી એવું થઈ જાય છે. કદાચ આ બાબત પરત્વે હું સહેજ પાગલ હોઈશ.'

એડનાએ કહ્યું, 'કાંઈ નહિ, થોડા વખત પછી તો એની બદલી થઈ જવાની છે. બસ પછી આ વાતનો અંત આવી જશે.'

જેકે કહ્યું, 'તેં આ ક્યાંથી સાંભળ્યું ?'

એડનાએ કહ્યું, 'એણે જ મને આજે બપોરે કહ્યું એ ટપાલ લઈને પાછો વળતો હતો ત્યારે અહીં સહેજ ડોકિયું કરતો ગયો. તેથી એણે મને સહુથી પહેલું કહ્યું. નહિ તો એણે તને જ પહેલાં કહ્યું હોત, પણ હજુ એ તને મળ્યો જ નથી. હવે વાત સમજાઈ ?'

જેકે કહ્યું, 'હા, મને લાગે છે કે મારે કશો માનસિક ઉપચાર કરાવવો પડશે.'

થોડા જ દિવસ પછી ચાર્લીએ વિદાય લીધી અને કમ્પનીને કામે બીજે સ્થળે જતો રહ્યો, ને ગયો તેનો એડનાએ છૂપો આનંદ થયો. એ કશી સમસ્યા ઊભી થાય એમ ઇચ્છતી નહોતી, પછી ભલેને એ પાયા વગરની હોય. થોડા દિવસ પછી એને ખાતરી થઈ ગઈ કે બધા જ પ્રશ્નો હંમેશને માટે ઊકલી ગયા છે.

જેક સાંજે ઘરે આવ્યો ત્યારે એડનાએ કહ્યું, 'જેક.'

'હં શું ?'જેકે પૂછ્યું.

એડનાએ કહ્યું, 'એક નવો મુદ્દો ઊભો થયો છે. તું પેલા પંખી જોડે રમીશ નહિ. મારી વાત સાંભળ.'

જેકે કહ્યું, 'આપણે એને પોલિ કહીશું.'

સલામતી ખાતર એમણે એનું નામ પોલિ પાડેલું.

'જેક, મને એ પંખી જરાય ગમતું નથી. ચાલો ને, આપણે એને કોઈને આપી દઈએ.' એડનાએ કહ્યું.

'શું ? રખે એવું કરતી. આવું અજોડ, કાળું અને ખાસ કાળજીપૂર્વક સમય આમાં જ જશે એવું લાગે છે.'

ચાર્લીએ કહ્યું, 'હું અહીંથી પસાર થતો હોઈશ ત્યારે ડોકિયું કરતો જઈશ અને તારું એકાન્ત હળવું કરતો જઈશ.'

જેકે જરા વિચારમાં પડી જઈને કહ્યું, 'નમતે પહોરે તો હું પણ થોડી થોડી વારે આંટા મારી જઈશ.'

કલાકે કલાકે બચ્ચાને ખવડાવવાનું સારું થઈ પડયું. બચ્ચું તો ભયજનક રીતે મોટું થતું ગયું. એને રૂવાંટી ઊગી નીકળી અને પીંછાં પણ ફૂટ્યાં, થોડા મહિનાઓમાં તો એ ખાસ્સું મોટું થઈ ગયું પણ એ એની મા જેવું જરાય લાગતું નહોતું. એ સાવ કોલસા જેવું કાળું હતું.

જેકે કહ્યું, 'એ વર્ણસંકર લાગે છે. કાળા પોપટો પણ હોય છે. મેં ઝૂમાં જોયા છે, પણ એ પોપટો આના જેવા નહોતા. એનો ફોટો ક્યાંક મોકલાવવાનું પણ મને તો મન થાય છે.

એડનાએ કહ્યું, 'એ ભારે દુષ્ટ લાગે છે.'

જેકે કહ્યું, 'ના, એ ધૂર્ત લાગે છે. તું મારી વાત માનજે. એ પંખીને બધી જ વાતની ખબર છે. જો જે ને એ હમણાં જ બધું બોલવા માંડશે.'

એડનાએ કહ્યું, 'હા, એણે કંઈક હસવા જેવું કરેલું ખરું. હું તને કહેવાનું ભૂલી ગઈ.'

'ક્યારે ?' જેક બોલી ઊઠ્યો, 'એ હસ્યો હતો ?'

એડનાએ કહ્યું, 'હસવા જેવું કંઈક, પણ એ ખૂબ ભયંકર લાગતું હતું. ચાર્લી તો એથી છળી જ મર્યો હતો.'

જેક બરાડી ઊઠ્યો, 'ચાર્લી ? એ અહીં હતો એવું તો તેં કહ્યું નહોતું' એડનાએ કહ્યું, 'તને તો ખબર જ છે કે એ અહીં ઘણી વાર ડોકિયું કરી જાય છે.'

'મને ખબર છે ?' જેકે કહ્યું, 'ખબર હોત તો તો સારું ! પણ એ હતું શું ?'

'એ જ તો હું કહી રહી હતી. એણે કશુંક હસવા જેવો અવાજ કર્યો.' એડનાએ કહ્યું.

જેકે કહ્યું, 'કેવો ભયંકર અવાજ !'

એડનાએ કહ્યું, 'સાંભળ જેક, તું ચાર્લી વિશે ગમે તે ધારી બેસવાની મૂર્ખાઈ કરે પણ ઉછેરેલું પંખી કોઈનું આપી દેવાય? પાછું એ તો રોમેન્ટિક રીતે જન્મેલું, સહુથી હોશિયાર, એવું તો ભાગ્યે જ—' જેકે કહ્યું.

એડનાએ કહ્યું, 'એ જ તો વાત છે. એ ખૂબ ચતૂર છે અને એથી હું એને ધિક્કારું છું, ખરેખર એ ભયંકર છે.'

જેકે પૂછ્યું, 'શું ? એણે તને ન ગમે એવું કશું કહ્યું છે? જ્યારે એ બોલશે ત્યારે જરૂર એવું કશું કહેશે પણ નવા સમાચાર શું છે ?'

એડનાએ કહ્યું, 'અંદર તો આવ. એ પંખી સાંભળે એ રીતે મારે તને કહેવું નથી.'

જેકને અંદર લઈ ગયા પછી એણે કહ્યું, 'સમાચાર એ છે કે હવે તારે મને ખુશ રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે. જે કાંઈ મને નહિ ગમતું હોય તેને તારે તિલાંજલિ આપવી પડશે. જે આવનાર છે તે ચાંચ સાથે જન્મવાનું નથી. એની મા એક તિરસ્કારભર્યા રાક્ષસી પોપટથી ગભરાઈ ગઈ હતી તેથી કાંઈ આવું કશું બનવાનું નથી.'

'તેં શું કહ્યું ?' જેકે પૂછ્યું.

'તારા મનમાં જે છે તે જ, ' એડનાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

'ઓહો, એમ વાત છે !' જેકે આનંદિત થઈને કહ્યું. છોકરો કે છોકરી ? બેમાંથી એક તો હશે જ ને ? સાંભળ એડના, મારે સન્તાનની કેટલી બધી જરૂર હતી તે મને કહેતા સંકોચ થતો હતો. હવે તો ખૂબ સરસ થઈ જશે. ચાલ, તું સૂઈ જા જોઉં. તારી તબિયત નાજુક છે. પગ ઊંચા લઈ લે, સાંજનું ખાવાનું હું તૈયાર કરી નાખું છું. તું બહુ શ્રમ લઈશ નહિ, દીકરો હોય કે દીકરી, મને તો ખૂબ ગમશે?'

એ દીવાનખાનામાં થઈને રસોડામાં ગયો. બારી આગળથી પસાર થતાં એણે બહાર દેવડીમાં પોપટને અંધારામાં બેઠેલો જોયો. બારીમાંથી મોઢું બહાર કાઢીને એણે કહ્યું, 'તેં સમાચાર સાંભળ્યા કે નહિ ? તારી સામે જે ઊભો છે તે ટૂંક સમયમાં બાપ થવાનો છે. હવે તારા દહાડા ભરાઈ ચૂક્યા. તને હવે વિદાય કરી દેવામાં આવશે. અમારે ત્યાં હવે છોકરું આવશે.'

પોપટે ધીમી સીટી વગાડવા જેવો અવાજ કર્યો અને કહ્યું, 'ઓહો, એમ કે ?' એ અવાજ ઘોઘરો હતો. એમાં ભય વર્તાતો હતો. ચાર્લીના અવાજનું એમાં આબેહૂબ અનુકરણ હતું. 'પણ તો પછી જેકનું શું ?'

જેકે ચોંકીને પૂછ્યું 'એ વળી શું ?'

પોપટે એડનાના અવાજમાં, કાનમાં કહેતો હોય એમ કહ્યું, 'એ તો એમ માનશે કે બાળક એનું જ છે. એ છે જ એવો મૂરખ. ચાલ, મને ચુંબન કર જોઉં. ખરેખર તું એવું જ કહે છે ? તો, જેકનું શું ?'

જેક રસોડામાં ગયો અને ક્યાંય સુધી એનું માથું બે હાથ વચ્ચે રાખીને બેસી રહ્યો.

એડનાએ સૂવાના ઓરડામાંથી બૂમ પાડી, 'જલદી કરો, જલદી કરો, ઓ પિતાશ્રી !'

જેકે કહ્યું, 'હું આવું છું.'

એણે ઢાળિયું ખોલ્યું અને એમાંથી રિવોલ્વર કાઢી. પછી એ સૂવાના ઓરડામાં ગયો.

રિવોલ્વરનો અવાજ અને ચીસ સાંભળીને પોપટ હસ્યો. પછી એણે એના નહોર ઊંચા કરીને સાંકળ એની ચાંચમાં લીધી. અને જાણે એ કાગળ હોય એમ એને ચાવી નાખી.

જેકે બહાર આવ્યો, એના હાથમાં રિવોલ્વર હતી, એનો હાથ એની આંખ પર હતો. પોપટ બોલ્યો, 'એ તો છે જ સાવ મૂરખ,' અને હસી પડ્યો.

જેકે બંદૂક પોતાના તરફ તાકી અને બંદૂકનો ઘોડો દબાવતાં પહેલાંના સમયના અત્યન્ત અલ્પતમ ગાળામાં એણે જોયું તો પંખી મોટું ને મોટું થતું જતું હતું. એની કાળી પાંખો એણે ફેલાવી હતી, એની આંખોમાં અંગારા તગતગતા હતા. એ બદલાતું જ ગયું અને જેકની તરફ જવા ઊડ્યું.

ઘોડો દબાયો અને બંદૂક ફૂટી. જેક ભોંય પર ઢળી પડ્યો. એ પોપટે – કે પછી જે હોય તેણે – નીચે ધસી જઈને જેકના લોહી નીકળતા મોઢામાંથી કશું ઊંચકી લીધું અને બારીમાંથી એ બહાર ઊડી ગયો. થોડી વારમાં તો એ પંખી ખૂબ દૂર દૂર નીકળી ગયું. ક્ષણેક જ એ દેખાયું અને પછી તરતના ઊગેલા ચન્દ્રને ઘસાઈને એ જતું રહ્યું.

અનુ. ઉપમન્યુ વૈદ્ય (સુરેશ જોષી)

રેલવે અકસ્માત

ટોમસ માન

શું કહ્યું ? વાર્તા કહું ? વાર્તાબાર્તાની તો આપણને ભાઈ કાંઈ ખબરે નથી. એને વાર્તા કહેવાય કે નહિ એ હું જાણતો નથી પણ સાંભળો, હું જે કહું છું તે.

એ વાતને બે વરસ થયાં. એક વાર હું રેલવે અકસ્માતમાં સંડોવાયો હતો. એની બધી જ વીગતો આજે પણ મારી સ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ રીતે અંકાયેલી છે.

જેને પ્રથમ દરજ્જાનો કહેવાય એવો એ અકસ્માત નહોતો. એમાં ડબ્બાઓ એકબીજામાં પેસી ગયા નહોતા કે નહિ ઓળખી શકાયેલાં શબોનો ઢગલો થયો નહોતો. પણ એ અકસ્માત તો હતો જ. એની સાથે સંકળાયેલી બધી જ વસ્તુઓ એમાં હતી અને વધારામાં વળી એ રાતે બન્યો હતો. બધાને કાંઈ અકસ્માતનો અનુભવ હોય નહિ એટલે હું યથાશક્તિ એ અકસ્માતનું વર્ણન કરીશ.

હું ડ્રેસ્ડન જવા નીકળ્યો હતો. ત્યાંના કેટલાક સાહિત્યકાર મિત્રોએ મને બોલાવ્યો હતો. મારે મન તો એ એક સાહિત્ય અને કલાની યાત્રા હતી. ટૂંકમાં જે પ્રવાસ કરવાનો મને અણગમો નથી એવો એ એક પ્રવાસ હતો. એવો પ્રવાસ હું કોઈક કોઈક વાર કરતો રહું છું. તેમ કોઈ જગ્યાએ અતિથિવિશેષ તરીકે ઉપસ્થિત રહો, સમારમ્ભને તમારી હાજરીથી શોભાવો, તમારી પ્રત્યે આદરથી જોનારા લોકોને તમે દર્શન આપો – આપણે કાંઈ સાહિત્યસેવક અમથા થયા છીએ ? અને ડ્રેસ્ડન તો એક સુંદર શહેર છે. ખાસ કરીને તો ઝવાઇન્ગેર. પછીથી મારે દસપંદર દિવસ વ્હાઇટહાર્ટમાં આરામ લેવા જવું હતું અને જો સારવાર સારી થાય અને વળી ઉત્સાહ આવે તો થોડું લખવા કરવાની પણ ઇચ્છા હતી. આ હેતુથી મેં મારા ટ્રન્કમાં નીચે મારી હસ્તપ્રત તથા નોંધોનું ખાસ્સું મોટું પોટલું બ્રાઉન પેપરમાં બાંધીને મૂકી રાખ્યું હતું. મને જરા સુખસગવડથી મુસાફરી કરવાનું ગમે છે – ખાસ કરીને ગાડીભાડું કોઈ બીજું આપતું હોય ત્યારે. આથી ઘણુંખરું જવાના એક દિવસ આગમચ હું પ્રથમ વર્ગમાં સૂવાની જગ્યા રિઝર્વ કરાવી રાખું છું. એટલે આ વખતે બધું વ્યવસ્થિત જ હતું; તેમ છતાં, આવે પ્રસંગે બનતું હોય છે તેમ, હું જરા ઉત્તેજિત

તો હતો જ; કારણ કે મારે મન મુસાફરી હજી એક સાહસ છે. વળી મુસાફરીની બાબતમાં તો મને કદી ઓચાઈ ગયા જેવું લાગવાનું નથી. મને બરાબર ખબર છે કે ડ્રેસ્ડન જતી રાતની ગાડી દરરોજ સાંજે મ્યુનિચના મુખ્ય સ્ટેશનથી નિયમિત સમયે ઊપડે છે અને દરરોજ સવારે ડ્રેસ્ડન પહોંચે છે. પણ જ્યારે હું એમાં મુસાફરી કરતો હોઉં છું, એની સાથે જ્યારે મારું ભાવિ જોડું છું ત્યારે એ વાત મહત્ત્વની બની જાય છે. આજે એ ગાડી ખાસ યાત્રા કરી રહી છે અને તે પણ મારે જ કારણે એવા વિચારને મારા મનમાંથી હું કાઢી નાખી શકતો નથી. આ ગેરવાજબી અને ભૂલભર્યા વિચારથી મારામાં ઊંડો અને ભાષા દ્વારા વ્યક્ત ન થઈ શકે એવો અજંપો થતો. ગાડી ઊપડતાં પહેલાંના બધા વિધિ પતી ગયા પછી જ એ અજંપો શમી જતો. સરસામાન બાંધવો, ટેક્સી ભાડે કરી એમાં બધું લાદીને સ્ટેશન પહોંચવું, લગેજ બુક કરાવવું, રિઝર્વ્ડ સીટ શોધી કાઢવી – આ બધું પત્યા પછી આખરે સહીસલામતીપૂર્વક નિરાંતનો દમ ખેંચીને બેસવા પામતો. પછીથી ખરેખર સુખદ વિશ્રાન્તિનો અનુભવ થતો. મન નવા નવા ખૂણામાં ફરી વળે. બારીના કાચની પેલે પાર અજ્ઞાતનું ક્ષેત્ર ધીમે ધીમે ઉખેળાતું આવે અને હું આંનદપૂર્ણ અપેક્ષાઓથી બધું માણતો બેઠો રહું.

અને આમ આ પ્રસંગે પણ બન્યું. મેં કુલીને પહેલેથી જ વધારે પૈસાની ટીપ આપી હતી આથી ગાડી ઊપડી ત્યારે એણે એના માથા પરની ટોપી નીચી કરીને મારી મુસાફરી સુખદ નીવડે એવી શુભેચ્છા પ્રગટ કરી. હું સ્લીપિંગ કોચના કોરીડોરની બારી આગળ સિગાર પીતો ઊભો રહ્યો અને પ્લેટફૉર્મ પરની ધમાલ જોતો રહ્યો. કંઈ કેટલીય વાર સીટીઓ વાગી. ગાડી ચાલવાનો અવાજ થયો. દોડધામ મચી રહી, આવજો આવજો થયું, છાપાંવાળાઓ અને ચાનાસ્તાવાળાઓ એમના લાક્ષણિક અવાજે બોલતા રહ્યા અને આ બધાની ઉપર ઓકટોબરની એ ઢળતી રાતે ધુમ્મસમાં થઈને વીજળીના ચન્દ્રો ઝબૂકતા રહ્યા. બે પડછંદ માણસો મોટી મોટી પેટીઓ ભરીને હાથલારી ખેંચીને ગાડીના આગલા ભાગમાં ‘લગેજવાન’ તરફ લઈ જતા હતા. મેં એમાંથી મારી ટ્રન્ક, એની તરત ઓળખી શકાય એવી લાક્ષણિકતાને કારણે, પારખી લીધી. ઘણી બધી ટ્રન્કો વચ્ચે, અનેકો પૈકીની એક એ પડી હતી અને એમાં સહુથી નીચે મારું મૂલ્યવાન પોટકું હતું. મને થયું, ચાલો, મારી ટ્રન્ક સહીસલામત છે. ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. ચામડાનો પટો બાંધીને ઊભેલા ગાર્ડને જ જુઓને ! વળી વધારામાં સાર્જન્ટ-મેજર જેવી ભરાવદાર મૂછો અને કરડાકીભરી આંખો. એ ફાટ્યાતૂટ્યા કપડાંવાળી પેલી બુઢ્ઢીને તતડાવી રહ્યા છે તે જુઓ. એની નજર ન પડી હોત તો સેકન્ડ ક્લાસમાં ઘૂસી જ ગઈ હોત. એઓ સલામતી, સત્તા, માતાપિતા અને સરકાર - બધું એક્કી સાથે છે. એઓ કડક છે પણ કઠોર નથી તમને એમની જોડે હળવાભળવાનું કદાચ ન ગમે પણ એમના પર તમે પૂરો આધાર રાખી શકો એવી એમની મુખમુદ્રા છે. અને તમારી ટ્રન્ક એમની નિગાહ નીચે ત્યાં સલામત છે, કેમ જાણે સ્વયં ભગવાનને જ સાચવવા ન સોંપી હોય.

ા બીજે છેડે આંટા મારતો
ની સાથે પટાથી બાંધેલો
નકડો હૃષ્ટપુષ્ટ, સુંવાળી
માં આપણે જે કૂતરાઓ
વો. નાનકડું શરીરે લઈને
વો. આ કૂતરાને ગળામાં
ા આ બધું પેલા વરસાદી
નહોતું. એ સજ્જન કોઈ
એમણે એક આંખે ચશ્માં
ા હતી તે ઊપસી આવતી
વ દેખાતો હતો અને જે
ણ આ જ ભાવને વ્યક્ત
ર્ડને પણ પોતે કોની જોડે
ા અડાડીને જવાબ આપી
લતા હતા અને પોતે જે
માં એક પ્રકારનું ઠંડાપણું
મુસાફરી કરવાને કારણે
ગાડીમાં મુસાફરી કરવી
પૂરી સ્વસ્થતાથી વર્તતા
. ટૂંકમાં એઓ પોતે જ
જોઈ શક્યો નહિ. ગાડી
ી ગયા (ગાર્ડે એ પહેલાં
પાછળ ચાલતા ચાલતા
ો માણસ ! પણ એ પછી
સંકોચ અનુભવ્યા વિના
થયા. એમ કરવાની તો
જઈ શકું ? પણ એમને
કાર મળી ચૂક્યો હતો.

ાં એન્જિને પણ વ્હીસલ
રી આગળ ઊભો ઊભો
ેક દીવાઓ પસાર થતા

સૂવાનો ડબ્બો પૂરેપૂરો ભરેલો નહોતો. મારી બાજુનું જ કમ્પાર્ટમેન્ટ ખાલી હતું. એમાં કોઈ રાતે સૂવાનું હોય એવું લાગતું નહોતું. મેં ત્યાં એકાદ કલાક આરામથી પડયા રહીને વાંચવાનું નક્કી કર્યું. હું મારી ચોપડી લઈ આવ્યો અને વાંચવા બેસી ગયો. સોફા પર રતાશ પડતો રેશમી ગલેફ હતો. પાસે એક ફોલ્ડિંગ ટિપોય પર એશટ્રે પડી હતી. દીવો સારું અજવાળું આપતો હતો. હું સિગારેટ પીતો વાંચતો ગયો.

ગાડીનો એટેન્ડન્ટ એની ફરજ બજાવવા માટે દાખલ થયો. એણે મારી પાસે ટિકિટ માંગી. મેં ટિકિટ એના પરસેવાવાળા હાથમાં મૂકી. એ વિનયી હતો પણ એનો વર્તાવ બિલકુલ સરકારી નોકર જેવો હતો. સૂતાં પહેલાં એક માણસ બીજાને ‘ગુડ નાઇટ’ કહે એવો શિષ્ટાચાર પણ એણે દાખવ્યો નહિ. પણ મારા કમ્પાર્ટમેન્ટમાંથી બહાર નીકળીને તરત જ એણે બાજુના કમ્પાર્ટમેન્ટનું બારણું ખખડાવ્યુ. એણે એ બારણું ઠોક્યું જ ન હોત તો સારું થાત કારણ કે એમાં તો પેલા સજ્જન સૂતા હતા. કદાચ એમની સાથે કૂતરો છે એની એઓ કોઈને જાણ થાય એમ ઇચ્છતા નહોતા. કે પછી કદાચ એઓ ખરેખર ઊંઘી ગયા હતા તેથી એમની ઊંઘમાં ખલેલ પાડનાર પર એઓ ધૂંઆપૂંઆ થઈ ગયા હતા. ગાડીના દોડવાના અવાજ વચ્ચે મેં એઓ તરત જ ગુસ્સે થઈને બોલવા લાગ્યા તે સાંભળ્યું. એઓ ગર્જના કરી ઊઠ્યા, ‘કેમ, શું છે ? ગમાર મને ઝંપવા દે.’ આ ગમાર શબ્દ કોઈ અશ્વદળનો અધિકારી વાપરે તેવો હતો. મને એ સાંભળવાનું સારું લાગ્યું. પણ પેલા એટેન્ડન્ટે પછી મુત્સદ્દીગીરી દાખવી હશે – અલબત્ત, એમની ટિકિટ તો તપાસવી જોઈએ જ કારણ કે જેવો કોરિડોરમાં આવીને એ કંપાર્ટમેન્ટ બરાબર દેખાય તે રીતે ઊભો રહ્યો એટલે તરત જ એ કંપાર્ટમેન્ટનું બારણું એકદમ ખૂલ્યું ને એમાંથી ટિકિટને એટેન્ડન્ટના મોઢા પર ફેંકાતી જોઈ. હા, ભારે ઝનૂનથી એ ટિકિટ જાણે એના મોઢા પર મારવામાં આવી હતી. એણે એ ટિકિટ બન્ને હાથે ઉપાડી લીધી. ટિકિટનો ખૂણો એની આંખમાં વાગ્યો હતો. એથી એની આંખમાં પાણી આવી ગયાં હતાં. આમ છતાં, એણે એ સજ્જનનો આભાર માન્યો અને લશ્કરી અદાથી સલામ ભરી. હું તો આથી ખૂબ પ્રભાવિત થઈ ગયો અને મારા કમ્પાર્ટમેન્ટમાં પાછો ફર્યો.

બીજી સિગાર પીવી કે કેમ તે વિશે મેં વિચાર કર્યો અને એથી ખાસ કશું નુકસાન થવાનું નથી એવું નક્કી કર્યું. સિગાર પીતો પીતો હું વાંચ્યે ગયો અને ગાડી આગળ દોડતી ગઈ. હું ઊંડા સન્તોષની લાગણી અનુભવતો હતો અને મને ઘણા સારા વિચારો આવવા લાગ્યા હતા. વખત વીતતો ગયો, દસ થયા. સાડા દસ થયા. મારી સાથેના બીજા બધા તો સૂઈ ગયા અને આખરે મેં પણ એમને અનુસરવાનું નક્કી કર્યું. હું ઊભો થયો અને મારી જગ્યાએ સૂવા ગયો. એ નાનો સરખો રીતસરનો સૂવાનો ઓરડો જ હતો. એમાં એશઆરામની પૂરી સગવડ હતી. ચામડા પર ઉપસાવેલી ભાતવાળું સુશોભન પણ દીવાલ પરથી લટકતું હતું. કપડાં ભેરવવાની ખીંટી હતી અને નિકલપ્લેટેડ વોશબેઝિન પણ હતું. પથારી પર સફેદ બરફ જેવી ચાદર પાથરી હતી ને વાળેલી રજાઈ એની હૂંફમાં પોઢી

જવાને આમન્ત્રી રહી હતી. અર્વાચીન જમાનાનો આ વિજય હતો એવો મને વિચાર આવ્યો. આપણા ઘરમાં જ સૂઈ રહ્યા હોઈએ એવી રીતે આ પથારીમાં સૂઈએ, આખી રાત એ થોડી થોડી ઝૂલ્યા કરે એને પરિણામે બીજી સવારે આંખો ખોલીને જોઈએ તો આપણે ડ્રેસ્ડનમાં. મેં સૂઈ જવાની તૈયારી કરવા માટે અભરાઈ પરથી સૂટકેસ નીચે ઉતારી. મેં મારા હાથ ઊંચા કરીને એને મારા માથા પર પકડી રાખી હતી. બરાબર એ જ ક્ષણે રેલવે અકસ્માત થયો. ગઈ કાલે જ બન્યું હોય એવું હજી મને લાગે છે.

એક આંચકો લાગ્યો – પણ આંચકો તો બહુ હળવો શબ્દ કહેવાય. ઈરાદાપૂર્વકના દુષ્ટ આશયથી લાગેલો એ ધક્કો હતો. એથી કશુંક ભાંગી પડવાના પડઘા વાતાવરણમાં ગાજી ઊઠ્યા. એ ધક્કો એવો તો ભારે હતો કે મારી સૂટકેસ મારા હાથમાંથી નીચે કૂદી પડી. અને એ ક્યાં જઈ પડી તે મને સમજાયું નહિ. હું પોતે જ જોરથી દૂર ફેંકાઈ ગયો. મારો ખભો દીવાલ સાથે અથડાયો. મને થોભવાનો કે કશું વિચારવાનો સમય જ નહોતો, પણ હવે ડબ્બો ખતરનાક રીતે ડોલવા લાગ્યો. એ ડોલવાનું લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહ્યું. અને એ દરમ્યાન ભયભીત થવાને પૂરતો સમય મળી રહ્યો. વળાંક લેતાં કે પાટા બદલતાં આખો ડબ્બો ડોલે તેનો અનુભવ ખરો પણ આ ડોલવાનું તો એવું કે હું ઊભો થવા પામ્યો જ નહિ. હું એક દીવાલથી બીજી દીવાલે ફેંકાતો જ રહ્યો. મને માત્ર એક જ સાદોસીધો વિચાર આવતો હતો પણ તે હું પૂરી એકાગ્રતાથી વિચારતો હતો. એ વખતે મારા મનમાં એ જ એકમાત્ર વિચાર આવ્યા કરતો હતો. હું વિચારતો : 'કશુંક થયું લાગે છે, કશુંક ભયંકર બન્યું લાગે છે.' બરાબર આ જ શબ્દોમાં હું વિચારતો પણ પછી મને વિચાર આવ્યો : 'થમ્ભાવી દો, થમ્ભાવી દો, થમ્ભાવી દો.' કારણ કે હું જાણતો હતો કે જો ગાડીને થમ્ભાવી દેવામાં આવે તો મોટી રાહત થાય. અને જુઓ તો ખરા, મારી આ વણ-ઉચ્ચારાયેલી પણ ઉત્કટ આજ્ઞાનું જાણે પાલન થયું ને ગાડી ખરેખર થમ્ભી ગઈ.

અત્યાર સુધી ડબ્બામાં મૃત્યુવત્ શાન્તિ છવાઈ ગઈ હતી પણ હવે જાણે એક એક ભયને વાચા મળી. સ્ત્રીઓની તીણી ચીસો સાથે પુરુષોના ભયસૂચક ઘોઘરા અવાજો ભળ્યા. બાજુમાંથી જે કોઈ બૂમ પાડતું હતું, 'મદદ કરો, મદદ કરો,' જેણે આ પહેલાં સત્તાધીશની જેમ આદેશ કર્યો તે જ પેલા સજ્જન ભયથી વિકૃત થયેલા અવાજે મદદ માટે ધા નાખી રહ્યા હતા, ' મદદ કરો, મદદ કરો,' કોરિડોરમાં ઘણાં માણસો એકઠાં થઈ ગયાં હતાં. હું જેવો ત્યાં પહોંચ્યો કે તરત જ એઓ રેશમી સ્લિપિંગ સૂટની સાથે કમ્પાર્ટમેન્ટની બહાર આવી ચડ્યા. અને ઊભા રહીને આજુબાજુ ફાટેલી આંખે જોઈ રહ્યા. 'ભલા ભગવાન, હે સર્વશક્તિમાન પ્રભુ,' એવા એમણે ઉદ્ગારો કાઢ્યા. પણ તરત જ એમને બીજો વિચાર આવ્યો આ પરિસ્થિતિમાંથી પોતાને ઉગારી લેવાનું એઓ વિચારવા લાગ્યા. દીવાલ આગળની એક પેટીમાં આવા અસાધારણ સંજોગો માટે રાખી મૂકવામાં આવતાં કુહાડી અને કરવત બહાર કાઢવા એઓ ધસ્યા. એમણે પેટી પરનો કાચ મૂઠી મારીને તોડી નાખ્યો. પણ એ ઓજારો એકદમ બહાર કાઢી શકાય એમ નથી એમ લાગ્યું. એટલે એ પ્રયત્ન

એમણે પડતો મૂક્યો. અને ટોળાં વચ્ચેથી રસ્તો કરતાં કરતાં એઓ આગળ વધ્યા. એમને જોઈને અડધાંપડધાં વસ્ત્રો પહેરેલી સ્ત્રીઓએ ચીસાચીસ કરી મૂકી અને ડબ્બાની બહાર ભૂસકો મારીને કૂદી પડી.

આ બધું એક ક્ષણમાત્રમાં બની ગયું. અને ત્યારે મને પહેલી વાર આઘાત લાગ્યાનો અનુભવ થયો. મને કરોડરજ્જુમાં અમુક પ્રકારની નબળાઈ લાગવા માંડી. ગળામાંથી થૂંક સરખું ઉતારવું મુશ્કેલ બની ગયું. એટેન્ડન્ટ રાતી આંખો અને પરસેવાવાળા હાથે વાર પહેલાં જ હાજર થયો હતો. અમે બધાં એની આજુબાજુ ટોળે વળ્યાં. સ્ત્રીઓ ઉઘાડા હાથ અને ખભા સાથે લાચારીથી હાથ મસળતી ઊભી રહી ગઈ.

એણે વાત સમજાવતાં કહ્યું કે ગાડી પાટા પરથી ઊતરી ગઈ હતી. પાછળથી ખબર પડી કે એ વાત ખોટી હતી. પણ એ માણસ ઉત્તેજનાની સ્થિતિમાં એકધારું બોલ્યે જ જતો હતો. એણે રેલવેના એક કર્મચારી તરીકેની તટસ્થતાને નેવે મૂકી હતી.

જે બનાવો બન્યા એનાથી એની જીભ છૂટી થઈ ગઈ હતી. એ અમને વિશ્વાસમાં લઈને એની પત્ની વિશે કહેવા લાગ્યો, 'મેં મારી પત્નીને આજે જ કહ્યું હતું કે મને ઊંડેઊંડે લાગે છે કે આજે કશુંક બનવાનું જ ! ને ખરેખર કશું બન્યું તો ખરું જ ને ? ' એની વાત કેટલી સાચી હતી તે અમને સમજાઈ ગયું. એ દરમ્યાન અમારો ડબ્બો ધુમાડાથી ભરાઈ જવા લાગ્યો હતો. ધુમાડો ઘેરો થતો હતો. એ ક્યાંથી આવતો હતો તેની કોઈને ખબર નહોતી. અમને બધાંને જ થયું કે ડબ્બામાંથી કૂદીને રાત્રિ અન્ધકારમાં ચાલ્યા જવું એ જ સારામાં સારો રસ્તો હતો. પણ બહાર જવા માટે ફૂટબોર્ડ ઉપરથી ઊંચો કૂદકો મારીને પાટા પર પડ્યા સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો. કારણ કે ત્યાં પ્લેટફોર્મ તો હતું જ નહિ અને વળી અમારો ડબ્બો ઊંધી બાજુએ નીચો વળી ગયો હતો. પણ સ્ત્રીઓએ તો (એમણે જલદી જલદી એમની) નગ્નતા ઢાંકી દીધી હતી. મરણિયા બનીને ઝંપલાવ્યું જ અને પછી તો અમે બધાં જ બે પાટા વચ્ચે ઊભાં રહી ગયાં.

લગભગ અંધારું થઈ જવા આવ્યું હતું. પણ અમે જ્યાં હતાં ત્યાંથી જોઈ શકાતું હતું કે ગાડીના પાછલા ભાગને કશું નુકસાન થયું નહોતું. અલબત્ત, બધા ડબ્બાઓ ત્રાંસા થઈ ગયા હતાં. પણ થોડેક જ આગળ – પંદર કે વીસ ડગલાં આગળ – અમને જે આંચકો લાગ્યો હતો તેને પરિણામે પડેલો ભંગાર અમે જોયો. એમાં વચ્ચે વચ્ચે ગાર્ડનું ફાનસ ઝબૂક્યા કરતું હતું.

પરિસ્થિતિનો અહેવાલ લઈને ઉત્તેજિત થયેલા લોકો અમારા તરફ આવ્યા. રેગેન્સબર્ગથી થોડે છેટે એક નાના સ્ટેશન પાસે અમે હતા. પાટા બદલવાની કળની ખામીને કારણે અમારી એક્સપ્રેસ ખોટે પાટે ચઢી જઈને પૂરપાટ જતાં એ પાટા ઉપર ઊભેલી માલગાડી જોડે અથડાઈ પડી હતી. એ ગાડીના પાછલા ડબ્બાને એણે ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું અને એને પોતાને પણ સારું એવું નુકસાન થયું હતું. મ્યુનિકના માફેઈના કારખાનામાં બનેલું એક્સપ્રેસ ગાડીનું મોટું એન્જિન ભાંગીને ચૂરેચૂરા થઈ ગયું હતું. એની કિંમત હતી

સિત્તેર હજાર માર્ક. આગળના ભાગના ડબ્બાઓ એક તરફ નમી ગયા હતા. ઘણી બેઠકો એકબીજામાં ભરાઈ ગઈ હતી. ના, ભગવાનનો પાડ. કોઈએ જાન ગુમાવ્યો નહોતો. કોઈ ડોશીને 'બહાર કાઢ્યાની' વાતો થતી હતી પણ કોઈએ એને જોઈ નહોતી. લોકો બધાં ચારે બાજુએ ફેંકાઈ ગયાં હતાં. બાળકો સામાન નીચે દટાઈ ગયાં હતાં. બધાંને જબરો આઘાત લાગ્યો હતો. બ્રેઈકવાન તો સાવ ખલાસ જ થઈ ગયું હતું. સાવ ખલાસ થઈ ગયું બ્રેઈકવાન ?

હું તો ઊભો જ રહી ગયો. ખુલ્લા માથાવાળા એક કર્મચારી પાટા પર થઈને મારા તરફ દોડતા આવ્યા. એ હતા સ્ટેશન માસ્તર. એમણે ગદ્‌ગદ અવાજે ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં પેસેન્જરોને સ્વસ્થ થઈને પોતપોતાની જગ્યાએ જવા વિનંતી કરી પણ કોઈએ એની નોંધ લીધી નહિ. એમના માથા પર ટોપી નહોતી અને એમનામાં પોતાની જાત પર કાબૂ નહોતો. બિચારો અભાગિયો ! કદાચ જવાબદારી એમની જ હશે. એનાથી એની કારકીર્દિનો અન્ત આવી જાય. ભવિષ્યની ઉજ્જ્વળ તક ખતમ થઈ જાય. હું બ્રેઇકવાન વિશે એને પછી શક્યો નહિ. પણ એમ કરવામાં સલુકાઈ નહોતી.

એક બીજા કર્મચારી આવ્યા – પગ ઘસડતા આવ્યા. સાર્જન્ટમેજરના જેવી એમની મૂછોને કારણે મેં એમને ઓળખ્યા. એ જ અમારા પિતા, એ જ અમારા રાજા. એઓ પગ ઘસડતા, ઘૂંટણ પર હાથ મૂકી ઝૂકી ગયેલા, 'અરે ભગવાન, આ શું થયું, આ શું થયું ?' એટલું જ બોલતા બોલતા આવ્યા. શું બન્યું તે વિષે મેં એમને પૂછ્યું, 'હું તો ફસાઈ ગયો. મારા સાહેબ, મારી તો છાતી જ ભીંસાઈ ગઈ. હું તો માંડમાંડ છાપરામાં કાણું પાડીને બહાર નીકળ્યો.' 'આ છાપરામાં કાણું પાડીને બહાર નીકળ્યો' છાપામાંના અહેવાલ જેવું લાગ્યું. રોજ-બ-રોજના જીવનમાં એણે આવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો જ ન હોત. એને અકસ્માતનો નહિ પણ છાપામાં આવેલા એના અહેવાલનો અનુભવ થયો હતો - - પણ તેથી મારે શું ? એઓ મારી મૂલ્યવાન હસ્તપ્રતો વિશે કશા સમાચાર આપવાની સ્થિતિમાં નહોતા. આથી ધક્કા મારીને આગળ આવતા અને પોતે બહુ મહત્ત્વનો છે એવી અદાથી ચાલતાં એક જુવાનિયાની સાથે હું થઈ ગયો. મેં એને મારી ભારે ટ્રન્ક વિશે પૂછયું. 'જો સાહેબ, અત્યારે તો કોઈ કશું કહી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી' - એના બોલવાનો ભાવ એવો હતો કે હું કશી ઈજા વગર હેમખેમ બહાર આવી શક્યો છું. એ માટે મારે ઉપકારવશ થવું જોઈએ, 'બધી જ વસ્તુઓ અહીંતહીં વિખેરાઈ ગઈ છે. સ્ત્રીઓની મોજડીઓ —' એણે હાથ ફેલાવીને ચારેબાજુ પ્રસરેલા વિનાશને બતાવીને નાકનું ટેરવું ઊંચે ચઢાવ્યું. 'એ લોકો સાફસૂફીનું કામ હાથ ધરશે પછી આપણે જોઈશું. સ્ત્રીઓની મોજડીઓ........'

હું ઊભો રહી ગયો. એ રાતે સાવ એકાકી ઊભોઊભો હું મારું હૃદય તપાસવા લાગ્યો. સાફસૂફીનું કામ. મારી હસ્તપ્રતો શોધવા સાથે સાફસૂફીનું કામ શરૂ થશે. કદાચ એનો નાશ થઈ ચૂક્યો હશે, કાગળો ફાટી ગયા હશે. બધું ખતમ થઈ ગયું હશે. મારો મધપૂડો,

મારું કરોળિયાનું જાળું, મારો માળો, મારી ધરતી, મારું ગૌરવ અને મારી યાતના, મારું સર્વસ્વ, મારો શ્રેષ્ઠ અંશ – એ બધું જ જો જતું રહ્યું હશે તો હું શું કરીશ ? જે બધું મેં મહામુશ્કેલીએ ઘડયું હતું, જોયું હતું, જે જીવન્ત વસ્તુ હતી, જેને વાચા પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી, તેની મારી પાસે બીજી એકે નકલ નહોતી. બીજી વાત તો જવા દો પણ મારી નોંધો, મુસદ્દાઓ, કાંઈ કેટલાંય વર્ષોથી મહેનત કરીને એકઠી કરેલી બધી સામગ્રી ખિસકોલી જેવો કરેલો સંઘરો – આ બધાંનું શું ? હવે હું શું કરું ? મેં મારા આત્માને આ પ્રશ્ન પૂછયો, હું જાણતો હતો કે મારે નવેસરથી બધું આરમ્ભવું જોઈએ. હા, પશુના જેટલી ધીરજથી. જેની ચતુરાઈ ાને મહેનતથી બનેલી કોઈ વિસ્મયકારક અને સંકુલ વસ્તુનો કોઈએ નાશ કરી નાખ્યો હોય અને એ જે રીતે બધું ફરી આરમ્ભે તેમ. હતાશાભરી દિઙ્‌મૂઢતાની એકાદ ક્ષણ પછી મારે ફરી કામે લાગી જવું જોઈએ – અને કદાચ આ વખતે એ વધુ સરળતાથી બને પણ ખરું.

પણ આ દરમ્યાન ફાયરબ્રિગેડના માણસો આવી પહોંચ્યા હતા. એમની મશાલો ડબ્બાઓના ભંગાર પર લાલ અજવાળું પાથરી રહી હતી. હું બ્રેઇકવાનની તપાસ કરવા આગળ વધ્યો ને જોયું તો એને કશું થયું નહોતું. બધો જ સામાન સહીસલામત હતો, જે બધું ચારે બાજુ વિખેરાઈને પડયું હતું. એમાં સૂતળીના દડા પણ હતા. ચારેબાજુ સૂતળી જ સૂતળી ફેલાઈ ગઈ હતી.

મારા હૃદય પરથી મોટો ભાર હળવો થઈ ગયો. હું આજુબાજુ ઊભેલા લોકો વચ્ચે જઈને ભળ્યો. એ લોકો આ આફત વિશે સૂફિયાણી વાતો કરી રહ્યા હતા. પોતાનું મહત્ત્વ કેટલું છે તેનો દેખાડો કરી રહ્યા હતા. એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે એન્જિન ડ્રાઈવરે ભારે અગમચેતી બતાવી હતી. એણે સંકટ સમયે ખેંગવાની બ્રેક છેલ્લી ઘડીએ વાપરીને મોટી હોનારત થતી બચાવી લીધી હતી. જો એવું ન બન્યું હોત તો, લોકો કહેતા હતા કે, ભારે ખાનાખરાબી થઈ હોત, આખી જ ગાડી ડાબી બાજુના ઊંચાણવાળા ભાગ પર થઈને ગબડી પડી હોત. ભાઈ, એન્જિન ડ્રાઈવર, તારી જેટલી પ્રશંસા કરીએ એટલી ઓછી છે ! એ ક્યાંય દેખાતો નહોતો, એને કોઈએ જોયો નહોતો પણ એની કીર્તિ આખી ગાડીના લોકોમાં પ્રસરી ગઈ અને એની ગેરહાજરીમાં અમે એને ખૂબ વખાણવા લાગ્યાં. એક જણે કહ્યું, 'એણે આપણી જિંદગી બચાવી લીધી.' અમે બધાં એમની સાથે સમ્મત થયાં.

પણ અમારી ગાડી જે પાટા પર હોવી જોઈએ તેના કરતાં જુદા જ પાટા પર હતી. અને પાછળથી બીજી ગાડી આવીને એની જોડે ભટકાય નહિ તેની જવાબદાર વ્યક્તિઓએ કાળજી રાકવી પડતી હતી. ફાયરબ્રિગેડના માણસો ડબ્બાના છાપરા પર મશાલ સળગાવીને ઊભા હતા અને જેણે મને ગભરાવી મૂક્યો હતો અને જેઓ વારેવારે સ્ત્રીઓની મોજડીની વાત કર્યા કરતા હતા એમણે પણ હાથમાં મશાલ ઝાલી લીધી હતી. અને કોઈ ગાડી તો આવતી દેખાતી નહોતી તેમ છતાં મશાલ હલાવીને સંકેત કરી રહ્યા હતા.

ધીમે ધીમે વ્યવસ્થા જેવું સ્થપાતું હોય એવું લાગ્યું. રાજસત્તા કામે લાગી હોય એવો

અનુભવ થયો. એણે સ્વસ્થતા અને સાવધાની પ્રાપ્ત કરી લીધાં, જરૂરી પગલાંઓ લેવામાં આવ્યા. તાર મોકલાયા, રેગેન્સબર્ગથી અકસ્માતને પહોંચી વળવા માટેની ખાસગાડી સાવચેતીપૂર્વક સ્ટેશનમાં પ્રવેશી અને મોટા ગેસના દીવાઓ ભંગારની આજુબાજુ ગોઠવી દેવાયા. હાથમાં લઈ શકાય એવો સામાન સાથે રાખીને, કેટલાક લોકો તો માથે પાટા બાંધીને, પ્રશ્નસૂચક આંખે જોઈ રહેલા એ ગામના કુતૂહલભર્યા વતનીઓની હાર વચ્ચે થઈને, નાના સરખા વેઈટિંગ રૂમમાં ગયા. ત્યાં અમે બધાં ટોળે વળ્યાં. એકાદ કલાક સુધીમાં અમને એક ખાસ ગાડીમાં જેમ તેમ ખડકી દીધાં.

મારી પાસે તો પહેલા વર્ગની ટિકિટ હતી પણ હવે એ શા ખપની ? કારણ કે સહુ કોઈને પહેલા વર્ગમાં મુસાફરી કરવી હતી. બીજા બધા ડબ્બા કરતાં સહુથી વધારે ભીડ મારા ડબ્બામાં હતી. મેં મારા પૂરતો નાનો ખૂણો શોધી લીધો અને બેસીને જોઉં છું તો સામે કોણ ? પેલા વરસાદી જોડાવાળા છેલબટાઉ સજ્જન. એમની સાથે એમનો કૂતરો નહોતો. એમના વિશિષ્ટાધિકારને અવગણીને એમનો કૂતરો એમની પાસેથી લઈ લેવામાં આવ્યો હતો અને હવે એ એન્જિનની પાસેના સળિયાવાળા ડબ્બામાં કચવાતા કચવાતા બેઠા હતા. એમની પાસે મારી જેમ પહેલા વર્ગની ટિકિટ હતી પણ હવે એનો કશો અર્થ નહોતો, તેઓ બબડ્યા ફફડ્યા કરતા હતા. આ આવી પડેલી એક આફતને કારણે સામ્યવાદીઓની રીતે વર્ગભેદ દૂર કરવામાં આવ્યો તેની સામે તેઓ વિરોધ દાખવી રહ્યા હતા. પણ બીજા એક સજ્જને એમને નૈતિક અભિનિવેશથી કહ્યું, 'અરે મહેરબાન આટલું બેસવાનું મળ્યું એનો તો પાડ માનો !' કટાણું હસીને એ અમારા મિત્ર આ બેહૂદી પરિસ્થિતિ પરત્વે સમાધાન કેળવતા બેસી રહ્યા.

બે ફાયર બ્રિગેડના માણસોનો ટેકો લઈને આ કોણ દાખલ થયું ? એક ટચુકડાં દાદીમાં એમનાં કપડાં બધાં ફાટી ગયાં હતાં. મ્યુનિકમાં જેઓ બીજા વર્ગમાં બેઠાં હતાં તે જ. 'આ પહેલો વર્ગ છે ?' એઓ પૂછતાં રહ્યાં અને જ્યારે અમે કહ્યું, 'હા, પહેલો વર્ગ જ છે' ત્યારે તેઓ નિરાંતનો દમ ખેંચીને ગાદી પર આરામથી બેસી પડ્યાં. કેમ જાણે હવે જ એઓ સલામત હતાં. એઓ બોલ્યાં, 'પ્રભુ, તારો જય થાઓ.'

હોફ આવ્યું ત્યારે તો પાંચ વાગી ગયા હતા અને અજવાળું પણ થઈ ગયું હતું. ત્યાં અમે નાસ્તો કર્યો. હું ત્યાંથી એક એકસપ્રેસમાં બેસીને મારા બધા સામાન સાથે ડ્રેસ્ડન પહોંચ્યો.

તો, જે રેલવે અસ્કમાતમાં સંડોવાયો હતો તેની આ વાતમાં એક વાર તો જિન્દગીમાં આવું બનતું જ હશે. ગણિતશાસ્ત્રીઓને જે કહેવું હોય તે કહે, મને તો લાગે છે કે હવે જો બીજો અકસ્માત થાય તો મને એમાંથી ઊગરી જવાની પૂરેપૂરી તક છે.

અનુ. ઉપમન્યુ વૈદ્ય (સુરેશ જોષી)

અમારું ઘર

ઇયાન કોયરાન

દા છાપું વાંચતા હતા અને જીભ વડે દાંત ખોતરતા હતા. ઘરમાંનાં બીજા બધાંની જેમ એઓ કશું કરતા નહોતા; તેમ જ એમની કશું કરવાની દાનત હોય એમ પણ લાગતું નહોતું.

હું આંખો બંધ કરીને સોફા પર પડ્યો હતો. મા ચૂલા પાસે અઢેલીને બેઠી હતી. હવે પછી શું બોલવું તેનો કદાચ એ વિચાર કરી રહી હતી કે પછી કોઈ હવે એને શું કહેશે તેનો એ કુતૂહલપૂર્વક વિચાર કરી રહી હતી. પછી મેં મારી આંખો ખોલી ને મારી વાત સાચી પડી; હું ટીવી જોઈ રહ્યો હતો એ વાત જ ભૂલી ગયો હતો.

આવું જ અમારા ઘરમાં ચાલ્યા કરતું – ખાસ કશું બનતું નહિ, પણ રખેને કશુંક બને એ ખ્યાલથી અને જીવ્યે જતાં હતાં. પ્રોગ્રામ સારો નહિ હોય ત્યારેય અમે ટીવી ચાલું રાખતા; કેટલીક વાર હું એનો અવાજ બંધ કરી દેતો અને ત્યારે ડાહ્યા માણસો ફાલતું, બાઘા કે પછી હસવું આવે એવા લાગવા માંડતાં.

પછી મારા દાએ છાપું નીચે મૂકી દીધું ને માએ એમની તરફ જોયું. દા બોલ્યા, 'તું કોઈક દિવસ ઘરને સળગાવી મૂકવાની છે.' પણ મા ચૂલા આગળથી તસુભર ખસી નહિ. એણે માત્ર આટલું કહ્યું, 'વારુ, તો મારાથી તમારો છુટકારો થશે, ખરું ને ?' એનો અર્થ એ કે દાએ આ બાબતમાં હા કે ના કહેવી જોઈએ. એમણે છાપું હાથમાં લીધું, કશું બોલ્યા નહિ.

પછી મેં ડુનો નીચે ઊતરવાનો અવાજ સાંભળ્યો. મને લાગ્યું કે એ કદાચ પાછલે પગે દાદર ઊતરતો હતો. કોઈ વાર એ એવું અળવીતરું પણ કરતો. એ તો ઊતરતાંવેંત સીધો મા પાસે ગયો ને માનું નાક પકડી લીધું. કોઈ જીવડું પકડમાંથી છૂટે તેમ એણે નાક છોડાવી લીધુ. એણે ડુને ઠપકો આપતાં કહ્યું, 'જરા તો અક્કલ રાખ.'

કોઈક વાર ડુ દાનું છાપું લઈને ખૂણામાં મૂકી દેતો. ત્યારે દા કહેતા, 'ભગવાનને ખાતર. રેયમંડ, ફ્રાન્સિસ, પિટર અને હું – અમે બધાં જ એ સાંભળીને હસી પડતાં. કોઈક

વાર મા ચૂલા આગળની ખુરશી પર બેઠી ઝોકાં ખાતી હોય ત્યારે એ ભીનું મસોતું એના મોઢા પર મૂકી દેતો, કે પછી એના નાકમાં પીંછું ફેરવતો ત્યારે દા હસી પડતા.

આમ અમે ખાસ કશું કરતાં નહોતાં ત્યાં રેયમંડ અને પિટર મોટરમાં આવ્યા. મને લાગ્યું કે પિટર ઘરમાં આવશે એટલે મા એને કશુંક કહેશે – 'ખાવાને વખતે કદી તં તો ઘરે હોતો જ નથી.' કે એવું કંઈક કે પછી 'તને કળાનું કામ શીખવા મોકલ્યો તે નકામું જ ગયું ! એ ભણતર પૂરું થયા પછી તું તો કશું કરતો જ નથી !' પણ એ ક્યાં કશું કાને ધરે એવો છે ! પણ મા તો બબડ્યે જ રાખે છે. પછી દા કહે છે, 'જેને સાંભળવું જ નથી તેના જેવા બહેરા બીજા કોઈ હોતા નથી.' પણ પિટરને કોઈ કશું કહેતું નથી; એ અમારો બનેવી થાય ને માનો તો જમાઈ.'

ડુએ કહ્યું, 'જુઓ તો રેયમંડની પાસે તો ખોખું છે. ' દા સિવાયનાં અમે બધાં જ ઊઠીને બારીએ જોવા ગયાં.

'એ શું લાવ્યો હશે ?' ફ્રાન્સિસે કુતૂહલથી પૂછ્યું.

'મૂરખાવેડા ક્ર્યા હશે !' દા બોલ્યા.

રેયમંડ અને પિટર રસ્તે થઈને આવી રહ્યા હતા. રેયમંડને થોડી દાઢી હતી અને એના હાથમાં મોટું ભૂખરા રંગનું ખોખું હતું. એમ એમની તરફ જોઈ રહ્યા હતા તેની એમને ખબર હતી. પણ એઓ ઘર તરફ જોતા નહોતા. એઓ ઘર આગળ આવ્યા અને આગલું બારણું ઠોક્યું.

'પાછલે બારણે થઈને આવો !' ફ્રાન્સિસ બરાડી ઊઠી. પતરું પણ કાપી નાખે એવો તીણો અવાજ હતો. દાએ કહ્યું, 'ઘરને પાછલું બારણું છે તેની શું એમને ખબર નથી ?' એઓ હંમેશાં આવું જ કહેતા.

ફ્રાન્સિસ 'પાછલે બારણેથી આવો' એવું બરાડતી રહી. ડુ જઈને બેસી ગયો અને મા બોલી, 'છો ને આખો દિવસ ઠોક્યા કરે ને લોકો એમને જોયા કરે.' એઓ બારણું ઠોક્યે જ ગયા. પછી ફ્રાન્સિસ પણ આવીને બેસી ગઈ. દાએ ઊભા થઈને બારણું ખોલ્યું. પણ એ દરમિયાન એઓ પાછલે બારણે જતા રહ્યા હતા. તેઓ ઘરમાં થોડુંક રોકાયા. રસોડામાં થઈને ખાંખાખોળા કરીને થોડુંક ખાધું. રેયમંડ રસોડામાંથી અંદર આવ્યો ત્યારે એની દાઢી પર દૂધનાં ટીપાં બાઝેલાં હતાં. પિટર મારી પાસે સોફા પર બેઠો અને જગ્યા નહોતી તોય રેયમંડ અમારી વચ્ચે માંડમાંડ ગોઠવાઈ ગયો. પછી તો સહેજેય જગ્યા નહોતી રહી. છાપાંથી ઢાંકેલું ખોખું અમારી સામે જ પડ્યું હતું. એમાં શું હશે તે વિશે અમને બધાંને અચરજ થતું હતું. પિટર એવી રીતે જોઈ રહ્યો હતો જાણે એને આ કશાંની પડી નહોતી, એને જાણે આ બધાં સાથે કશી લેવાદેવા જ નહોતી. મા ચૂલા આગળથી ખસી નહોતી. લોકોને ઠપકો આપવો કે નહિ તેનો કદાચ એ વિચાર કરતી હતી.

રેયમંડ જાતજાતની વસ્તુઓ ઘરે લઈ આવતો – શીશીઓમાં ઝરણાંનું પાણી, શિંગોડાં - જે કાંઈ પ્રકૃતિની સાવ નિકટનું હોય તે બધું જ એ લઈ આવતો. ગયે વખતે અપશુકનિયાળ

ગણાય એવું કશુંક ફૂલ એ ઘરમાં લઈ આવ્યો હતો તેથી માનો પિત્તો ખસી ગયો હતો અને એને છુટ્ટું બ્રશ માર્યુ હતું. માને મન પોતાની વાત સાચી હતી અને રેયમંડને પોતે કશું ખોટું કર્યું હોય એવું લાગતું ન હતું. એણે છાપા નીચે ખોખામાં હાથ નાખ્યો, પણ અમને કશું દેખાતું નહોતું. દાએ પોતાના હાથમાંનું છાપું નીચે મૂકી દીધું ને એવી રીતે જોવા લાગ્યા કે જાણે ભેદ હમણાં પકડાઈ જશે. માએ એના હોઠ સખત બીડી દીધા હતા અને એની આંખો ટીવીના ખાલી પડદા જેવી લાગતી હતી. બાકીનાં અમે બધાં મોઢું વકાસીને જોઈ રહ્યાં હતાં. રેયમડં એકસરખો તાકી તાકીને સૂર્યને જોઈ રહ્યો હોય એવો ભાવ એના ચહેરા પર હતો. પછી જાણે એ હવે વધુ નહિ સહેવાવાથી હમણાં રડી દેશે કે શું એવું લાગતું હતું, એના હાથ તો હજી ખોખામાં જ હતા.

ડુએ ખોખા પરનું છાપું ઝૂંટવી લીધું. જોયું તો એમાં એક અક્કડ થઈને હાંફતું બાજ પંખી પોતાની પીઠ પર પડેલું દેખાયું. જમીનમાં થઈને ઊડીને અદૃશ્ય થઈ જવાનું એ કદાચ ઈચ્છતું હતું. એના મોટા નહોર રેયમંડને હાથને બાઝી પડ્યા હતા. જ્યાં નહોર ખૂંપી ગયા હતા ત્યાં ચામડીમાંથી લોહી બહાર આવ્યું હતું. ડુએ હસવાનું શરૂ કર્યું. મા પથારીમાંથી લસરી પડે કે ફ્રાન્સિસ દાદર પરથી ગબડી પડે અને એના પગમાં કાચ વાગે ત્યારેય એ અચૂક હસતો જ.

દા નજીક આવ્યા અને એમણે નહોરને ખેંચી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ જેવો એમણે પોતાનો હાથ બાજની નજીક મૂક્યો કે તરત જ બાજે જાણે કુહાડીનો ઘા કરતું હોય તેમ ચાંચ મારી. આથી તો ડુને વળી વધારે હસવું આવ્યું. એની આંખો બંધ થઈ ગઈ અને એના હાથ અક્કડ થઈને હાલવા લાગ્યા.

'મારે એક વધુ ગોળી આ દુષ્ટ પર છોડવી જોઈતી હતી.' પિંટર બોલ્યો.

રેયમંડ ગુસ્સે થયો હોય એવું લાગ્યું. બધાંને જીવવાનો એકસરખો અધિકાર છે. જ્યારે દા દાદર આગળ ઉંદરને પકડવા પાંજરું મૂકતા ત્યારે દા સૂઈ જાય કે તરત જ એની દોરી કાંસકાથી કાપી નાખતો.

પછી મેં માને જોઈ. એ એટલી તો વિક્ષુબ્ધ થઈ ગઈ હતી કે એને શું બોલવું તે સૂઝતું નહોતું ; એ એની આંગળીઓથી વાળની લટને ઉછાળ્યા કરતી હતી. દા વાડામાંથી ચામડાનાં હાથમોજાં લઈ આવ્યા અને રેયમંડના હાથ પરથી બાજના નહોરની પકડ છોડાવી. બાજ વિફર્યું અને એણે હાથમોજાં પર નહોર મારવાનું શરૂ કર્યું. જ્યાં ગોળી એને વીંધી ગઈ હતી ત્યાં રાતું હાડકું દેખાતું હતું તે મેં જોયું. એ એની પીઠ પર પડ્યું પડ્યું જાણે ગૌરવભેર જોઈ રહ્યું હતું. એની ડોક અક્કડ થઈ ગઈ હતી. હાથમોજાં પાસે જતાં જ જાણે એને આંચકો લાગતો હતો. એની આંખો નાનાં કાળાં મગજ જેવી લાગતી હતી. એ ચામડાના હાથમોજાંને નહોરથી પકડીને એને કરોળિયાની જેમ વળગી રહ્યું. એની એક પાંખ બિલકુલ હાલતી નહોતી. પછી માને વાચા ફૂટી, 'એને આ ઘરમાંથી ફગાવી દો, એનામાં કશુંક દુષ્ટતાભર્યું છે, એનાથી ઝટ છુટકારો મેળવી લો; કહું છું ને કે એને બહાર ફગાવી દો.'

પછી એણે વાળનો મોટો ગુચ્છો આંગળીઓ વડે ખેંચ્યો અને જમીન પર પગ પછાડીને કહ્યું, 'એ અનિષ્ટને ઘરની બહાર ફગાવી દો.'

ડુએ કહ્યું કે એને ને ઈસુ ખ્રિસ્તને કશી લેવાદેવા નથી. એની હત્યા કાંઈ ઈસુએ નહોતી કરી. ત્યાં વળી માને ભાન થયું કે એને રવિવારને દિવસે ગોળીથી વીંધ્યું હતું, રવિવારે તમે એવી હત્યા કરો તો દુર્ભાગ્યને નોતરવા જેવું જ થાય. પણ એવું એ બોલી નહિ કારણ કે ગોળી તો પિટરે છોડેલી, ને એ કાંઈ પોતાનો દીકરો નહોતો. ને બાજ કાંઈ મરી નહોતું ગયું.

રેયમંડે હાથમોજાં ચઢાવી લીધાં અને એ અંદર જઈને ડબલરોટીનો પોપડો લઈ આવ્યો. માએ કહ્યું. કે હિન્દુસ્તાનમાં લોકો ભૂખે મરે છે. ડુએ કહ્યું કે તો આપણે ડબલરોટીના પોપડાને પાર્સલ કરીને હિન્દુસ્તાન મોકલીએ. માએ કહ્યું કે આપણને ખાવા માટે ધાન છે તેથી આપણે ભગવાનનો પાડ માનવો જોઈએ. રવિવારને દિવસે ટીવીનો અવાજ મોટો રાખવો નહિ જોઈએ.

બાજે ડબલરોટીનો પોપડો ખાધો નહિ. એણે માત્ર એમાં ચાંચ મારી જોઈ. રેયમંડ એની જોડે વાતો કરવા લાગ્યો. એણે એનું નામ પાડ્યું હેરી, અને એને બહુ વાગ્યું તો નથી ને, એવું પૂછ્યું. ડુ પણ એની સાથે વાતો કરવા લાગ્યો. એણે કહ્યું કે આ મૂરખ દુષ્ટ પંખી ઊંચે આકાશમાં સ્થિર રહીને બીજાં પંખીઓને ચક્કર ખવડાવે છે. એનામાં અક્કલ હતી ખરી ? એણે પિટરને બંદૂક સાથે જોયો નહોતો ? રેયમંડે ડુને મૂરખ ન બનવાનું કહ્યું. પછી એણે હુંફાળું ગરમ કપડું ખોખાને તળિયે મૂક્યું ને બાજને માટે જાણે પથારી જેવું બનાવ્યું. દા એના ઘાને ધોવા માટે સ્પિરિટ લઈ આવ્યા અને રેયમંડને ઉત્તેજન આપવા બદલ મા દાને દબડાવ્યે જ ગઈ. એ મરી જાય તે પહેલામ એને ઘરની બહાર ફગાવી દેવાનું એ વારેવારે કહેતી રહી. પણ રેયમંડે કહ્યું કે બાજને તો મરવાનો વિચાર સરખો નથી. પણ જો એ આખો દિવસ કશું ખાશે નહિ તો કદાચ મરી જશે. ડુએ લાકડાનો એક ટુકડો લાવીને હેરીની પાસે મૂક્યો, હેરીએ એને પકડ્યો, હવામાં અધ્ધર કર્યો અને પછી એ પડી ગયો. 'તારે તમાચો ખાવો છે ?' રેયમંડે ડુને પૂછ્યું. માએ કહ્યું કે આ પંખી ઝઘડો કરાવવા જ આવ્યું છે.

ફ્રાન્સિસ પાટો લઈ આવી અને રેયમંડે એની ઘવાયેલી પાંખોને પાટો બાંધવાનો કલાકો સુધી પ્રયત્ન કર્યો, પણ કેમે કર્યો પાટો સરખો રહેતો જ નહોતો. દાએ એને મદદ કરી. બન્ને જણાં ભોંય પર ઘૂંટણિયે પડીને ક્યાં સુધી મથતા રહ્યા.

આ બધું કરી પરવાર્યા પછી દાએ અને રેયમંડે આજુબાજુ જોયું તો મા હજી સોફા પર બેઠેલી હતી. 'મને તો એમ કે તું ક્યારની ઊંઘી ગઈ હશે.' દાએ કહ્યું.

'આ મારા ઘરમાં હોય ત્યાં સુધી હું સૂવાની નથી.'

'અરે, એ કાંઈ નુકસાન કરવાનું નથી. જા, ઊભી થા અને પથારીમાં સૂઈ જા.'

પછી ટીવી પરના માણસે ટીવી બંધ કરવાનું યાદ દેવડાવ્યું. કોઈ કશું બોલ્યું નહિ. બધાં જાણે કશું બોલ્યા વિના દલીલબાજી કરી રહ્યાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. રેયમંડ

આઠ-નવ વરસનો હતો અને ખાતો નહોતો ત્યારે મા જેવી લાગતી હતી તેવી જ અત્યારે લાગી રહી હતી. જ્યારે એ ચૌદનો થયો ત્યારે માએ એની સામે ખાવાનું મૂકીને કહ્યું. 'તું આ ખાઈ જા, નહિ તો એ તને કાઈ જશે.' આમ કહીને એ જતી રહેતી ને પછી રેયમંડ બારીમાંથી ખાવાનું બહાર ફેંકીને મરઘીઓને ખવડાવી દેતો.

મા હમેશાં કહ્યે રાખતી - જરૂર પડશે તો હું આખી રાત અહી બેસી રહીશ. કશું બોલ્યા વગર એ આમ કહ્યે રાખતી.

રેયમંડ પંખીને વાડાના છાપરામાં લઈ ગયો, અને અમે બધાં ઊંઘી ગયાં, અને જ્યારે અમે સવારે નીચે ઊતર્યા ત્યારે હેરી હોલવાઈ ગયેલા દેવતા આગળ ટૂંટિયું વળીને બેઠો હતો. રેયમંડ એને ફરી વાડાના છાપરાંમાં લઈ નહિ જાય ત્યાં સુધી કોઈ સવારનો નાસ્તો કરવા તૈયાર નહોતું. એનાં પીંછાં સુકાઈ ગયાં હતાં એટલે સવારે એને જરા સારું લાગતું હતું; પણ હજુ એ કશું ખાતું નહોતું. આખો દિવસ રેયમંડ છાપરા આગળ આંટા મારતો રહ્યો; પનીર અને ડબલરોટી એની આગળ ધરી જોયાં, પણ હેરીએ તો કશું ખાધું જ નહિ.

માએ રસોડું પરવાર્યા પછી રેયમંડને ખાટકીને ત્યાંથી કાચા માંસનો ટુકડો લઈ આવવાનું કહ્યું, એ તો કશું કરતો જ નહોતો.

એ ખાટકીને ત્યાં જઈને પાછો આવ્યો ત્યારે અમે બધાં કામ પરથી ઘરે આવી ગયાં હતાં.

એણે માંસના નાના નાના ટુકડા કરવા માંડ્યા. ત્યાં છાપરામાંથી બહાર આવ્યો. એ હસી હસીને બેવડ વળી જતો હતો; એ એટલું તો હસતો હતો કે એનો હસવાનો અવાજ સુધ્ધાં બહાર આવતો નહોતો. પછી એ માંડ માંડ આટલું બોલ્યો, 'એણે ખાધું ખરું.' એમ કહીને એણે સાબુનો લાટો રેયમંડના હાથમાં આપ્યો. એમાં ચાંચની નિશાનીઓ હતી. રેયમંડ સફાળો દોડતોકને છાપરામાં ગયો, અમે બધા એની પાછળ ગયાં.

'બાજ મોટા બંબામાં પડ્યું હતું, એનો પાટો સાબુનાં પાણીથી તરબોળ થઈ ગયો હતો; એનાં પીંછાં પણ ભીનાં થઈ ગયા હતાં. એનું મોઢું સાબુનાં ફીણથી રૂંધાઈ ગયું હતું.

રેયમંડે એને બંબામાંથી ઊંચકીને બહાર કાઢ્યું, હવે એને હાથમોજાં પહેરવાની જરૂર નહોતી રહી. એના નહોર ઠંડા પડી જઈને અક્કડ થઈ ગયા હતા.

દાએ કહ્યું, 'એણે સરળ રસ્તો લીધો એટલું એ નસીબવાન નહિ ?'

રેયમંડ હોઠ પર જીભ ફેરવવા લાગ્યો; એનું શરીર જાણે વધારે ને વધારે હાંફતું હતું. એ રડી શકતો નહોતો. હજી સુધી તો એ રડી શક્યો નહોતો. હાંફવાનો અવાજ મોટો થતો ગયો અને એ વૃક્ષોમાં થઈને નદી તરફ દોડવા મંડ્યો.

અમને થયું કે એ કોઈ ઝાડને વળગીને ઊભો હશે ને એને ધીમે અવાજે કશુંક કહી રહ્યો હશે.

અનુ. ઉપમન્યુ વૈદ્ય (સુરેશ જોષી)

વર્તુળાકાર ખંડેરો

હોર્હે લૂઇસ બોર્હેસ

'And if he left of dreaming about you.......' ---- Through the Looking Glass VI એ અનામી રાતે એને કાંઠે ઊતરતાં કોઈએ જોયો નહોતો, એની વાંસની પનાઈ ને કાદવમાં ખૂંપી જતી કોઈએ જોઈ નહોતી. છતાં થોડા જ દિવસોમાં આ ઓછાબોલો માણસ દક્ષિણમાંથી આવ્યો છે અને નદીને ઉપલાણે, પર્વતમાં ઊંડી ફાટ પડેલી બાજુએ આવેલાં અસંખ્ય ગામડાંમાંથી જ એકનો એ રહેવાસી છે, ત્યાંની ઝેંદભાષાને ગ્રીક ભાષાનો ચેપ લાગ્યો નથી ને ત્યાં કોઢના હુમલાનું પ્રમાણ ઓછું છે : આટલું એના વિશે જાણતો ન હોય એવો જણ રહ્યો નહીં. આટલું તો નક્કી જ છે કે એ વિષાદભર્યા માણસે કાદવને ચૂમી ભરી, પોતાનાં અંગોને ચીરી નાખતા અણીદાર ઘાસને બાજુએ ખસેડ્યા વિના (કદાચ, લાગણી અનુભવ્યા વિના) એ કાંઠા પર ચડ્યો અને ઉબકા ખાતાં લોહીલુહાણ થતાં એ સરકતો વર્તુળાકાર વાડ સુધી પહોંચી ગયો. એ વાડની ટોચે પથ્થરનો વાઘ કે ઘોડો જડ્યો હતો. એનો રંગ એક જમાનામાં અગ્નિશિખા જેવો હતો, પણ આજે તો ભસ્મ જેવો થઈ ગયો હતો. આ વર્તુળ એક મંદિર હતું, વર્ષો પહેલાં પ્રગટેલા દાવાનળે એને ભરખી લીધું હતું, ગંધાતાં જંગલોએ એને ભ્રષ્ટ કર્યું હતું ને એના અધિષ્ઠાતા દેવને કાળા માથાનો કોઈ માનવી હવે અર્ઘ્ય આપતો નહોતો. એ અજાણ્યા માણસે વેદીની નીચેના ભાગમાં સૂવા માટે લંબાવ્યું. માથે આવેલા સૂર્યના તાપે એને જગાડી દીધો. પોતાના ઘા રુઝાઈ ગયા છે એ જોઈને એને જરાય આશ્ચર્ય થયું નહી : પોતાની ફિક્કી આંખો બંધ કરીને એ વળી પાછો સૂઈ ગયો. દેહની અશક્તિના કારણે નહીં, પણ દૃઢ સંકલ્પને બળે. મારી અદમ્ય આકાંક્ષાને પાર પાડવા માટે જે સ્થળની મારે જરૂર છે તે જ આ મંદિર એમ એ જાણતો હતો; એ એમ પણ જાણતો હતો કે નીચેવાસમાં બીજું પણ એક મંગલ મંદિર છે. એક જમાનામાં એના પર જે દેવોનું આધિપત્ય હતું તે બધા આજે તો બળીને મરી પરવાર્યા છે, પણ એનાં ખંડેરને તરુવરોની હારોની હાર ઢાંકી શકી નથી; મારું સહુથી

પહેલું કર્તવ્ય સ્વપ્ન જોવાનું છે. એ પણ એ જાણતો હતો. મધરાત થઈ ન થઈ ત્યાં તો કોઈ પંખીના આર્ત સ્વરથી એ જાગી ગયો. ઉઘાડા પગનાં પગલાં, કેટલાંક શેતૂર, ને એક ઘડો નિહાળીને એ ચેતી ગયો કે હું ઊંઘતો હતો એ દરમિયાન આ પ્રદેશના લોકો અદબભેર મારી હિલચાલ પર છૂપી નજર રાખી રહ્યા હતા – મારું સંરક્ષણ યાચતા હોય એ કારણે કે પછી મારા ચમત્કારથી ડરતા હોય એ કારણે. ભયની એક કંપારી એના શરીરમાં ફરી વળી ને તરત ખખડધજ ભીંતમાંનો એક ગોખલો એણે શોધી કાઢ્યો ને ત્યાં અપરિચિત પાંદડાંના ઢગલામાં પોતાની જાત છુપાવી દીધી.

એને પ્રેરનાર આશય ભલે અતિવાસ્તવિક હોય, અશક્ય તો નહોતો જ. એને સ્વપ્ન દ્વારા મનુષ્યનું સર્જન કરવું હતું : સ્વપ્ન દ્વારા ઝીણામાં ઝીણી વિગતે એનું અખિલાઈપૂર્વક એને સર્જન કરવું હતું, ને પછી એને વાસ્તવિકતા પર સ્થાપવો હતો. આ ચમત્કારક યોજનાએ એના મનના આખાય વિસ્તારને આવરી લીધો હતો. જો કોઈએ અત્યારે એને એનું નામ પૂછ્યું હોત કે એના પૂર્વજીવનનો કોઈ પ્રસંગ વર્ણવવા કહ્યું હોત તો એ એનો જવાબ જ આપી ન શક્યો હોત. આ નિર્જન, ખંડિયેર મંદિર એને અનુકૂળ આવ્યું ; કારણ કે દૃશ્યમાન જગતનો ઓછામાં ઓછો અંશ ત્યાં પ્રવેશ પામતો હતો. શ્રમજીવીઓનું સાન્નિધ્ય પણ એને અનુકૂળ આવ્યુ, કારણ કે એની નજેવી જરૂરત પૂરી પાડવાનું એમણે માથે લઈ લીધું. જે કંઈ થોડા ભાત નેર ફળ એ આણી આપતા એનાથી એના શરીરને પૂરતું પોષણ મળી રહેતું. એનું શરીર તો ઊંઘ ને સ્વપ્નના એકમાત્ર કાર્યમાં ગુંથાયું હતું.

શરૂશરૂમાં તો એનાં સ્વપ્નાં અંધાધૂંધીથી ભરપૂર હતાં, પછી થોડા વખતમાં એનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું. એ અજાણ્યા માણસે આવું સ્વપ્ન જોયું : પોતે એક વર્તુળાકાર એમ્ફિથિએટરની મધ્યમાં ઊભો છે; એ એમ્ફિથિયેટર લગભગ બળી ગયેલા મંદિર જેવું જ છે; ઓછાબોલા વિદ્યાર્થીઓનાં વાદળોએ બેઠકની બધી જ હારો ભરી દીધી છે; છેક છેલ્લી હારમાં બેઠેલાઓના ચહેરાઓ ને એની વચ્ચે અનેક પ્રકારની દૂરતા પથરાઈ છે, ને તારાઓ જેટલી ઊંચાઈ ખડી છે, છતાં એમનાં મુખની રેખાએ રેખા પૂરેપૂરી સ્પષ્ટ વરતાય છે. પોતાના વિદ્યાર્થીઓને એ માણસે એનેટમી, કોસ્મોગ્રાફી ને જાદુવિદ્યા વિશે વ્યાખ્યાન આપ્યાં. ચહેરાઓએ બધું જ એકચિત્તે સાંભળ્યું ને સમજપૂર્વક ઉત્તર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો – એમનામાંથી એકનું આ માયામય રિક્તતાની અવસ્થામાંથી મુક્ત કરી વાસ્તવિક જગતમાં સ્થાપી આપનાર આ પરીક્ષાનું મહત્ત્વ એ જાણે સમજી ન ગયા હોય ! ઊંઘતાં કે જાગતાં, એ માણસ પોતાના આ કપોલકલ્પિત વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તર વિષે વિચાર કર્યા કરતો, પોતે ધુતારાથી છેતરાઈ જાય એવો અવકાશ જ એણે રહેવા ન દીધો, ને મૂંઝવણની કેટલીક પળોમાં બુદ્ધિ પાંગરી રહી છે એવું એ કળી શક્યો. વિશ્વના સંચાલનમાં ભાગ લઈ શકે એવા સુપાત્ર આત્મની એણે શોધ આદરી હતી.

નવ કે દસ રાતો પછી, મારા સિદ્ધાંતો વગર વિચાર્યે સ્વીકારી લેતા વિદ્યાર્થી પાસેથી મારે કોઈ જાતની અપેક્ષા રાખવી ન જોઈએ, પણ પ્રસંગોપાત્ત મારો વિરોધ કરવાની.

હામ ભીડનાર વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી જ મારે કંઈક અપેક્ષા રાખવી જોઈએ એવું જ્ઞાન એને થયું ને એથી થોડી કડવાશ અનુભવી. પહેલું જૂથ પ્રેમ ને લાડને લાયક હતું. છતાં વ્યક્તિની કક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે એવું નહોતું ; બીજું જૂથ થોડે વધારે અંશે અગાઉથી અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. એક દિવસે બપોર પછી (હવે તો બપોરનો સમય પણ ઊંઘમાં વીતતો હતો. હવે તો એ માત્ર પરોઢિયે જ બે'ક કલાક જાગતો) માયાવી વિદ્યાર્થીઓના વિશાળ સમૂહને એણે સદાને માટે વિખેરી નાખ્યો ને કેવળ એક જ વિદ્યાર્થીને રાખ્યો. એ એક ઓછાબોલો ને ફિક્કા પીળા રંગનો યુવક હતો, ક્યારેક એ ઉદ્દંડ બની જતો, ને એનું સુરેખ મુખ એના પોતાના સ્વપ્નસર્જકના મુખને મળતું આવતું. એના સહપાઠીઓને એકાએક વિખેરી નાખવામાં આવ્યા હતા. છતાં એનું દુઃખ લાંબું ટક્યું નહીં ; એકાંતમાં આપેલી કેટલીક શીક પછી એણે સાધેલો વિકાસ એના ગયરુને પણ આશ્ચર્યચકિત કરવા માટે પૂરતો હતો. તેમ છતાં એક દુર્ઘટના બની. એક દિવસ એ માણસ પોતે જાણે કોઈ ચીકણા રણવિસ્તારમાંથી આવ્યો હોય એમ ઊંઘમાંથી ઊઠ્યો. બપોર પછીનો નિરર્થક પ્રકાશ એણે જોયો ને તરત એને ઉષાનું તેજ માની લીધું, ને ત્યારે એને સમજાયું કે મેં તો સ્વપ્ન જોયું જ નથી. એ આખી રાત ને બીજો આખો દિવસ અનિદ્રાના અસહ્ય તેજે એને ઘેરી લીધો. પોતાની શક્તિનો હ્રાસ કરવા એ આખુંયે જંગલ ખૂંદી વળ્યો. હેમ્લોકના છોડ વચ્ચે થોડાંક ઝોકાં એ માંડમાંડ ખાઈ શક્યો — તદ્દન વ્યર્થ એવાં ચંચળ, ને અસ્પષ્ટ દર્શનો જોતાં જોતાં. વિદ્યાર્થીઓના સમગ્ર સમૂહને એકઠો કરવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો પણ હજી આવાહનના આછા મંત્રોચ્ચાર એણે કર્યા ન કર્યા ત્યાં તો એ વિકૃત થઈ ગયો ને પછી ભુંસાઈ ગયો: અખંડ ઉજાગરાથી ત્રાસેલી એની આંખોને ક્રોધનાં આંસુ પ્રજાળી રહ્યાં.

આ અનુભવે એને સમજાયું કે સ્વપ્ન જે પદાર્થનાં બનેલાં છે તે પદાર્થ જ એટલો વિશ્લિષ્ટ ને ભ્રમણશીલ છે કે એમાંથી આકાર સર્જવો એ કાળા માથાના માનવી માટે અતિવિકટ કાર્ય છે, પછી ભલે ને એ અસ્તિત્વના ઉચ્ચતર ને નિમ્નતર બધાં જ સ્તરોનું રહસ્ય પામી ગયો હોય; રેતીના કણમાંથી દોરડું વણવું કે આકારહીન વાયુ પર મુદ્રા છાપવી એથી યે વધુ વિકટ કાર્ય. એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે પ્રથમ ગ્રાસે જ મને ચળાવી દેનાર બારે ભ્રમણાને હું ભૂલી જ જઈશ. ને પછી કાર્યની બીજી પદ્ધતિ એને રચી કાઢી. એને અમલમાં મૂકતાં પહેલાં સન્નેપાતમાં વેડફાઈ ગયેલી શકિંત પુન : પ્રાપ્ત કરવામાં એણે એક મહિનો ગાળ્યો. સ્વપ્ન જોતાં પૂર્વની ધ્યાનાવસ્થાનો એણે ત્યાગ કર્યો ને તરત જ એ દિવસનો ઠીકઠકિ એવો સમય ઊંધમાં વિતાવવા ભાગ્યસાળી બન્યો. આ સમય દરમિયાન કેટલીક વાર સ્વપ્ન આવ્યાં. પણ એની એણે દરકાર જ કરી નહીં. પોતાનું કાર્ય ફરીથી સરૂ કરતાં પહેલાં એણે ચંદ્ર પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશે ત્યાં સુધી વાટ જોઈ, પછી મધ્યાહ્ન ટાણે નદીનાં નીરમાં નિમજ્જન કરી એણે કાયાને પવિત્ર કરી, નક્ષત્રદેવોને અર્ઘ્ય આપ્યો, મહિમાવાનના નામની શ્રુતિઓનું રટણ કર્યુ, ને પછી ઊંઘી ગયો, બીજી જ પળે એણે ધબકતે હૃદયે સ્વપ્ન જોયું.

એણે સ્વપ્નમાં જોયું કે એ ઉષ્માભર્યું છે, ગુપ્ત છે, બંધ વાળેલી મૂઠીના કદનું છે, ને માનવશરીરની આછી કંકણાકાર છાયાની અંદર એનો રંગ ઘેરો રાતો છે, એના મુખ કે જાતિનો આકાર હજી બંધાયો નથી; એકધારી ચૌદ ચૌદ દેદીપ્યમાન રાત્રિઓ સુધી એણે અપાર કાળજીભર્યા પ્રેમથી એનું સ્વપ્ન જોયા કર્યું. રાત પ્રતિ રાત એ એને વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ રીતે જોવા લાગ્યો. એણે એને સ્પર્શ કર્યો નહી; એણે તો માત્ર સાક્ષીભાવે જોયા કર્યું, નીરખ્યા કર્યુ, ને વખતોવખત એકાદ દૃષ્ટિપાતથી એણે યથાસ્થાને ગોઠવ્યા કર્યુ. બધા જ દૃષ્ટિકોણથી, બન્યા તેટલા જુદા જુદા અંતરેથી એણે એને નીરખ્યું ને એની સાથે સાથે શ્વાસ લીધો. ચૌદમી રાતે ફેફસાં ને હૃદયને જોડતી મુખ્ય ધમનીને એણે પોતાની તર્જનીથી હળવો સ્પર્શ કર્યો, ને પછી આખાય હૃદયને અંદરથી ને બહારથી સ્પર્શી જોયું. આ પરીક્ષણથી એને સંતોષ થયો, એક રાતે એણે જાણીકરીને સ્વપ્ન ન જોયું; પછી ફરીથી એણે હૃદયનું ધ્યાન ધર્યું. એક નક્ષત્રના નામનું આવાહન કર્યું ને શરીરનાં બીજાં મુખ્ય મુખ્ય અંગોનું ધ્યાન ધર્યું. એક વર્ષમાં તો એ હાડપિંજર ને આંખની પાંપણ સુધી પહોંચી ગયો. સંખ્યાતીત વાળનું ધ્યાન કદાચ વિકટમાં વિકટ નીવડ્યું. હવે તો એણે સંપૂર્ણ માનવનું સ્વપ્ન જોયું — એ યુવાન હતો, પણ હજી ઊઠી બેસી શકતો નહોતો. પોતાની આંખો પણ ઉઘાડી શકતો નહોતો. રાત પછી રાત વીતવા માંડી, એ માણસ ઊંઘતાં ઊંઘતાં એનું સ્વપ્ન જોયે જ ગયો.

વિશ્વના સર્જન અંગેના નિગૂઢવાદીઓનાં શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે ઈશ્વરો પગે ઊભા રહી ન શકે એવા રાતા આદમને સર્જે છે; આપણા આ તાંત્રિકની રાત્રિઓએ સ્વપ્નાંમાંથી ઘડી કાઢેલો આદમ પણ આ પંચમહાભૂતમાંથી ઘડાયેલા આદમ જેટલો જ બેઢંગ, અણઘડ ને પ્રાકૃત હતો. એક દિવસ બપોરે એ માણસે પોતાના સમગ્ર કાર્યનો લગભગ નાશ કરી નાખ્યો હોત, પણ પછી એણે વિચાર બદલી નાખ્યો, (એણે નાશ કરી નાખ્યો હોત તો જ સારું થાત) ધરતીના અધિષ્ઠાતા દેવોને કરવાની બધી જ યાચના પૂરી થઈ ત્યારે એ પેલા વાઘ કે પછી ઘોડાના આકારને ચરણે ઢળી પડ્યો ને અજ્ઞાતની સહાય યાચવા માંડ્યો. તે સાંજે, સંધ્યાના પ્રકાશમાં એણે મૂર્તિનું સ્વપ્ન જોયું. એણે સ્વપ્નમાં જોયું કે એ જીવતુ છે. ચેતન ધબકતું છે. એ કોઈ ક્રૂર વાઘ ને ઘોડો નથી. પરંતુ એકીસાથે એ આ બે તેજી પશુ પણ છે ને વળી આખલો છે, ગુલાબ છે ને આંધી છે. આ બહુમુખી દેવે એને દર્શન દીધાં ને કહ્યું કે જગતમાં મને અગ્નિ કહે છે ને આ વર્તુળાકાર મંદિરમાં (ને બીજાં આવાં મંદિરોમાં) એક જમાનામાં લોકો મારે માટે બલિદાન આપતા ને મારી આરાધના કરતા. તેં સ્વપ્નમાં રચેલા દેહમાં હું ચમત્કારથી પ્રાણ પૂરીશ, ને એ એવી રીતે કરીશ કે હું અગ્નિ પોતે ને તું એનો સ્વપ્નસર્જક. આપણા બંને સિવાય બીજા સર્વ પ્રાણી એને લોહીમાંસનો બનેલો માનવી જ માનશે. એ (અગ્નિદેવે) આજ્ઞા કરી કે આ માનવને બધાં વિધિવિધાનમાં પારંગત થાય એટલે એને પણ પેલાં નીચેવાસમાં જેનાં પિરામિડો દેખાય છે ને એ ખંડિયેર મંદિરોમાં મોકલી દેવો. તો જ એ નિર્જન ખંડેરમાં કોઈ ગેબી અવાજ એની યશગાથા

ગાશે, સ્વપ્ન જોનાર માણસના સ્વપ્નમાં જેનું સ્વપ્ન જોવાતું હતું એ જાગી ઊઠ્યો.

પોતાને મળેલી આજ્ઞા તાંત્રિકે પાર પાડી. વિશ્વનાં રહસ્યનું ને અગ્નિના સંપ્રદાયનું એને જ્ઞાન આપવામાં જ એણે કેટલોક કાળ (અંતે એ બે વર્ષ પુરવાર થયો) વિતાવ્યો. હૃદયમાં ઊંડે ઊંડે તો એનાથી વિખૂટા પડવાના વિચારમાત્રથી એને વેદના થતી હતી. શાસ્ત્રોપદેશના બહાના હેઠળ એ સ્વપ્ન જોવાના સમયનું પ્રમાણ દિનપ્રતિદિન વધારતો ગયો. સહેજસાજ ખામીભર્યો લાગતો જમણો હાથ એણે ફરીથી ઘડ્યો. કેટલીક વાર તો આ બધું ક્યારનું પૂરું થઈ ગયું છે એવા અંદેશાથી એ ખળભળી ઊઠતો....એકંદરે એના દિવસો આનંદભર્યા પસાર થતા હતા. જ્યારે એ પોતાની આંખ બંધ કરતો, ત્યારે આમ વિચારતો : 'હવે એ મારા પુત્રના સાન્નિધ્યમાં હઈશ.' અથવા વિરલ પ્રસંગે આમ વિચારતો : 'મેં જેનું સર્જન કર્યું છે એ પુત્ર મારી પ્રતીક્ષા કરે છે ને હું જો એની પાસે નહીં જાઉં તો એ જીવતો નહીં રહે.

ધીમે ધીમે એણે એને વાસ્તવિકતાના પરિચય આપવાનું શરૂ કર્યું. એક વાર એણે એને દૂર દૂરના શિખરે ધ્વજ રોપી આવવાની આજ્ઞા કરી. બીજે દિવસે શિખર પર ધ્વજ ફરકતો હતો; એવા જ બીજા પ્રયોગો એણે અજમાવી જોયા, પ્રયોગો દરેક વખતે વધુ કપરા બનતા જતા હતા. મારો પુત્ર જન્મ ધરવા યોગ્ય થઈ ગયો છે – કદાચ અધીરો બની ગયો છે એવું ભાન એને થયું ત્યારે વેદનાનો સણકો એણે અનુભવ્યો. એ રાતે એણે એને પહેલી વાર ચૂમી ભરી ને જોજનનાં જોજન સુધી પથરાયેલાં નિબિડ અરણ્યો ને કાદવભરી ખાડીઓની પેલે પાર, નીચેવાસમાં જેનાં ખંડેર ધોળાધફ થયે જતાં હતાં એ ભણી રવાના કર્યો. આમ કરતાં પહેલાં (હું પ્રેત હતો એવી જાણ પોતાના પુત્રને કયારેય ન થાય એ કારણે, હું પણ બીજા મનુષ્યો જેવો જ છું એમ એ વિચારે એ કારણે) એના મનમાંથી પોતાના અભ્યાસકાળની તમામ સ્મૃતિ એણે ભૂંસી નાખી.

એને સાંપડેલાં વિજય ને શાંતિ બંને કંટાળાને કારણે વેરવિખેર થઈ ગયાં. સંધ્યા ને ઉષાની સ્વર્ણિમા રેલાતી ત્યારે એ પેલી પથ્થરની મૂર્તિને ચરણે દંડવત્ પડ્યો રહેતો – – નીચેવાસમાં બીજાં વર્તુળાકાર ખંડેરમાં મારો અનૌરસ પુત્ર અત્યારે મેં કરેલી વિધિઓ જ કરતો હશે એવી કલ્પના એ ત્યારે કદાચ કરતો હશે; રાતે હવે એ ક્યારેય સ્વપ્ન જોતો નહોતો, ને જોતો તો બીજા મનુષ્યો જુએ એવાં જ જોતો. બ્રહ્માંડનાં વિધવિધ ધ્વનિઓ ને આકારોનાં એનાં વીક્ષણ હવે કંઈક ઝાંખાં પડી ગયાં. એના આત્માનો હ્રાસ થતો હતો ને એના વડે જ એના પોતાનો પુત્ર પુષ્ટ થતો જતો હતો. એના જીવનનું ધ્યેય ચરિતાર્થ થયું હતું ; એ માણસ એક પ્રકારની આનંદસમાધિમાં રહેતો હતો. કેટલોક કાળ વીત્યા પછી. કેટલાક ઈતિહાસવેત્તાઓ જેની ગણતરી વર્ષોમાં કરે છે ને કેટલાક દાયકાઓમાં, એક મધરાતે બે નાવિકોએ એને જગાડયો. એમનાં મુખ એને દેખાયાં નહીં, પણ એમણે તો એને ઉત્તરના મંદિરમાં, જરાયે દાઝ્યા વિના અંગારા પર ચાલી શકતા એક સિદ્ધ પુરુષની ગાથા કહી સંભળાવી. તાંત્રિકને એકાએક દેવની વાણી સાંભરી આવી. આ ધરતી પર વસી રહેલાં તમામ પ્રાણીઓમાં એકમાત્ર અગ્નિ જ મારા પુત્રને પ્રેત તરીકે ઓળખે છે એ પણ એને સાંભરી આવ્યું. પહેલાં તો આ સ્મરણથી એને શાતા વળી પણ અંતે તો યાતનામાં જ પરિણમી. એને ભય લાગવા માંડ્યો : પોતાને સાંપડેલા આ અસામાન્ય અધિકારનું મારો પુત્ર વધુ ને વધુ ધ્યાન ધરે ને કોઈ પણ રીતે પોતે તો માત્ર પ્રતિબિમ્બ જ છે એમ જાણી લે તો શું થશે ? માનવ ન હોવું, પણ અન્ય માનવનાં સ્વપ્નનો આવિષ્કાર જ હોવું – કેવો અકલ્પ્ય પરિહાસ, કેવું ગાંડપણ ! સુખની એક મીઠી મૂંઝવણને કારણે જ કોઈ પણ પિતાને પોતે જન્મ આપેલા (કે જન્મવા દીધેલા) ભાવિની ચિંતા હોય જ છે. આપણા તાંત્રિકને પણ પોતે જેનું આંતરડે આંતરડાં ને અંગે અંગ દ્વારા હજાર હજાર રાત સુધી ચિંતવન કર્યું હતું એ પુત્રના વિશે ભય લાગે એ એટલું જ સ્વાભાવિક હતું.

એની આ કુશંકાઓનો અધવચ્ચેથી જ અંત આવ્યો, પણ એ પહેલાં અમુક આગાહી તો એને થઈ જ ગઈ. પહેલાં(લાંબા દુષ્કાળ પછી દૂર દૂરની ટેકરી પર એક વાદળું દેખાયું, એ પંખી જેવું હળવું ફૂલ હતું; પછી દક્ષિણમાં આકાશનો રંગ ચિત્તાનાં પેઢાં જેવો ગુલાબી થઈ ગયો; પછી ધુમાડાના ગોટેગોટ ચડ્યા ને રાત્રિની ધાતુને કાટ ચડ્યો, ને પછી શરૂ થઈ ભયત્રસ્ત વન્ય પશુઓની નાસભાગ. સૈકાઓ પૂર્વે બનેલી ઘટનાનું પુનરાવર્તન થયું. અગ્નિદેવના મંદિરનાં ખંડેરનો અગ્નિદેવે જ નાશ કર્યો. પંખીનાં કલગાન વિનાની એક સૂની સવારે તાંત્રિક જાગીને જોયું તો બળબળતી જ્વાળાઓ ખંડેરની દીવાલો ચાટતી હતી. પળ વાર તો એને નદીનો આશ્રય લેવાનું મન થયું, પણ એને સમજાઈ ગયું કે આ તો મારી વૃદ્ધાવસ્થાના શિરમોર સમું મૃત્યુ છે ને એ મને મારા પરિશ્રમમાંથી મુક્ત કરી પોતાની ગોદમાં લેવા આવી રહ્યું છે. અગ્નિની જ્વાળાઓ ભણી એ આગળ વધ્યો. અગ્નિએ એનાં અંગોને દઝાડ્યાં નહીં, એણે તો એમને પંપાળ્યાં ને ગરમી કે જ્વાળાથી સ્પર્શ્યા વિના જ એને પોતાનામાં સમાવી લીધો. નિરાંત અનુભવતાં, નમ્રતા અનુભવતાં, ભય અનુભવતાં એને જ્ઞાન થયું કે હું પણ એક આભાસ છું. મને પણ કોઈ સ્વપ્નમાં સરજી રહ્યું છે.

અનુ. કમલેશ પીર

મિત્ર કોલ્બિને ફાંસી !

ડોનાલ્ડ બાર્થેલમ

અમારામાંના કેટલાક, સારા એવા સમયથી અમારા મિત્ર કોલ્બિને ધમકાવતા રહેલા - - એના અમુક જાતના વર્તનને કારણે. અને હવે તો ખૂબ જ ચડી વાગેલો, પરિણામે અમે નક્કી કરી લીધું કે એને ફાંસીએ લટકાવી દેવો. કોલ્બિએ દલીલ કરી કે માત્ર પોતે ચડી વાગ્યો હતો. (પોતે ચડી વાગેલો તેની એણે ના ન પાડી) એટલા જ કારણે કંઈ પોતાને ફાંસીએ ના ચડાવી દેવાય. ચડી વાગવું તો એણે કહ્યું, એવી વસ્તુ છે કે દરેક જણ ક્યારેક તો કરે જ છે ! એની આ દલીલ પ્રત્યે અમે કંઈ બહુ ધ્યાન આપ્યું નહિ. અમે એને પૂછ્યું કે ફાંસીને પ્રસંગે કેવું મ્યુઝિક વગાડીએ તે એને ગમશે. એણે કહ્યું કે એ વિશે પોતે વિચારશે, જો કે નક્કી કરતાં ઝાઝી વાર તો નહિ લાગે. મેં વાંધો લીધો, કે અમારે તો અત્યારે જ જાણવું પડે, કેમ કે હોવર્ડ, જે કંડક્ટર છે, મ્યુઝિશિયનો રોકવાનો છે, તેમની પાસે રિહર્સલો કરાવવાનો છે – પણ ક્યું મ્યુઝિક તે જ્યાં લગી એ જાણતો જ ન હોય, ત્યાં લગી બધી શરૂઆત કરે શી રીતે ? કોલ્બિએ કહ્યું કે ઇવ્સની ફોર્થ સિમ્ફનીનો પોતે હમ્મેશનો આશક રહ્યો છે. હોવર્ડે કહ્યું. આ તો વાતને વિલંબમાં નાખવાની તરકીબ છે. બધાને ખબર છે કે ઈવ્સનો પ્રોગ્રામ તો લગભગ ઈમ્પોસિબલ કહેવાય, રિહર્સલોમાં પણ અઠવાડિયાં જાય, ને વળી ઓરકેસ્ટ્રા ને કોરસની એની મોટી સાઇઝ.... આપણા મ્યુઝિક - બજેટને તો ઊંધું જ વાળી દેવાની ! એણે કોલ્બિને કહ્યું, 'યાર, બી રિઝનેબલ.' કોલ્બિએ કહ્યું લે થવું ઘટે તેમાં જે કંઈ ઓછું થાય તે માટે પોતે વિચારી જોશો.

હ્યુગને આમંત્રણો પરના વર્ડિંગની ચિંતા હતી. એકાદ ફરફરિયું સત્તાવાળાઓના હાથમાં જઈ પડે તો શું થાય ? કોલ્બિને ફાંસી આપવી તે બેશક કાયદા વિરુદ્ધનું હતું ને જો સત્તાવાળાઓને આખા પ્લાનની પહેલેથી જાણ થઈ જાય, તો તો તેઓ અવશ્ય દખલ કરે ને બધું મેસ અપ થઈ જાય. મેં કહ્યું, કોલ્બિને ફાંસી આપવી તે લગભગ ચોક્કસપણે કાયદા વિરુદ્ધનું છે, છતાં એમ કરવાનો આપણને પૂરો 'મોરલ' રાઈટ છે – કેમકે તે 'આપણો' મિત્ર છે, અનેક ઈમ્પોર્ટન્ટ સેન્સમાં હી બિલોંગ ટુ અસ ! ને વધુ તો એ, કે

એ ખૂબ જ ચડી વાગ્યો છે. અમે સૌ સમ્મત થયા કે આમંત્રણની ભાષા તો એવી જ રાખવી કે જેથી આમંત્રિતને ખબર જ ના પડે કે શાનું આમંત્રણ છે. અમે નક્કી કયું કે આખા પ્રસંગને 'મિસ્ટર કોલ્બિને સંડોવતો એક કાર્યક્રમ' એવા જ શીર્ષકથી નિર્દેશવાનું રાખવું. કેટલોગમાંથી પછી તો સુન્દર સ્ક્રીપ્ટ પસંદ થઈ, ક્રીમ કલરનો પેપર પણ અમે નક્કી કર્યો. મેગ્નસે કહ્યું કે આમંત્રણો છપાઈને તૈયાર થઈ જાય તેની પોતે કાળજી તો રાખશે, પણ અમારે ડ્રિન્કસ સર્વ કરવાં કે કેમ તે અંગે એને પ્રશ્ન હતો. કોલ્બિએ કહ્યું કે ડ્રિન્કસની વાત તો મજાની છે, પણ પોતાને વધુ ચિંતા તો ખર્ચની છે. અમે એને નમ્રતાપૂર્વક સમજાવ્યું, કે ભઈલા, ખર્ચનો તો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. ગમે તેમ તેય અમે બધા જાની દોસ્ત છીએ, ને એવા દોસ્તો ભેગા મળીને આખી ઘટનાની વાહવા થાય એમ જરા રંગતથી ઊજવે, તો એમાં એનું શું જાય છે ? એમાં તે વળી કઈ દુનિયા ઊંધી પડી જવાની છે ! કોલ્બિએ પૂછયું, કે શું તેને પણ, પ્રસંગ પૂર્વે, પીવાનું મળશે ને ! અમે કહ્યું, 'બેશક બેશક.'

આખી બાબતમાં હવે પછીની મહત્ત્વની આઈટિમ હતી માંચડો. ફાંસીનાં માંચડાની વાતમાં અમારામાંનું કોઈ કશું સમજતું નહોતું, ટોમસ કે જે એક આર્કિટેકટ છે, બોલી પડ્યો કે પોતે પુસ્તકો ફેંદી વળશે ને માંચડાનો પ્લાન દોરી કાઢશે. એને યાદ આવ્યું કે આમાં મહત્ત્વની બાબત તો ટ્રેપડોર બરાબર ફંકશન કરે તે અંગેની છે. અમને એણે માત્ર અડસટે જ કહ્યું, મજૂરી અને માલસામાનની ગણતરી કરતાં, કે આમાં ચારસોથી વધુ ડોલર થવાના નથી. 'ગુડ ગોડ !' હોવર્ડ ચોંકી ગયો. એણે પૂછયું કે શું ટોમસ ! માંચડો રોઝવૂડનો તો નથી બનાવવાનો ને ? 'ના,' 'માત્ર સારી જાતનું પાઇન જ વાપરશું,' ટોમસે કહ્યું વિક્ટરે પૂછયું, કે રંગ્યા કર્યા વિનાનું પાઇન કેવું લાગે ? રો નહિ લાગે ? ટોમસે જવાબ આપ્યો કે એ તો ઝાઝી મુશ્કેલી વગર જ રંગી શકાશે – ડાર્ક વોલ્નટ કલરે રંગી નાખશું.

મેં કહ્યું કે બધું એકદમ સરસ મજાનું થવું જોઈએ એમ તો હું માનું જ છું પણ સાથોસાથ, મને માચડા માટે ચારસો ડોલરનું પાણી કરવાનું પણ ઠીક નથી લાગતું – ડ્રિન્કસ, આમંત્રણો, મ્યુઝિશિયનો વગેરે ઉપરાંતનો આ ખર્ચ આપણા માટે જરા વધારે પડતી વાત ગણાય; માંચડાને બદલે આપણે કોઈ વૃક્ષનો ઉપયોગ ન કરી શકીએ ? મજાનું એકાદ ઓક કે એવું જ કોઈ બીજું ? સૌનું ધ્યાન દોરતાં વાત મેં આગળ ચલાવી; જૂનમાં કોઈને વૃક્ષ પર લટકાવીએ તે બીજી રીતે પણ ઉચિત ગણાશે, કેમ કે વૃક્ષો ત્યારે નવપલ્લવિત થયાં હોય છે; ઉપરાંત વૃક્ષને કારણે બધું એકદમ 'નેચરલ' લાગવાનું તે તો ખરું જ, પણ આખો પ્રસંગ પરમ્પરાપુષ્ટ પણ દેખાવાનો – કેમકે પશ્ચિમમાં તો એમ જ થતું આવ્યું છે ને ? ટોમસ, કે જે પરબીડિયાં પર માંચડાના સ્કેચ દોરી રહ્યો'તો, અમારું ધ્યાન ખેંચતાં બોલ્યો કે આઉટડોર ફાંસીને હમેશાં વરસાદનો ભય રહે છે. વિકટરે કહ્યું કે પોતાને આઉટડોરનો આઈડીઆ તો જચી ગયો છે. નદીકિનારે કરી શકાય, પણ એમાં શહેરથી થોડે દૂર જવું પડે, ને પરિણામે મહેમાનો, મ્યુઝિશિયનો વગેરેને સાઈટ પર લાવવા-લઈ જવાનો એક જુદો જ પ્રોબ્લેમ ઊભો થાય છે. બાકી આઈડીયા સારો જ છે.

આ ક્ષણે બધા હેરી ભણી જોવા લાગ્યા કે જેનો કાર-ટ્રક ભાડે ફેરવવાના બિઝનેસ છે. હેરીએ કહ્યું કે આ પ્રોબ્લેમ પોતે સોલ્વ તો કરી શકે, પૂરતાં વાહનો પોતે ભેગાં તો કરી આપે. પણ એના ડ્રાઈવરોને ચૂકવવું પડે ! એણે કહ્યું. ડ્રાઈવરો કંઈ કોલ્બિના થોડા જ મિત્રો છે તે ફંડમાં મફત સેવાઓ આપે ? ડ્રિન્કસવાળાને મ્યુઝિશિયનોની જેમ એ લોકો પણ માગે તો ખરા જ ને ? એણે કહ્યું, એની પાસે દસેક જેટલાં વાહનો તો છે જ – જેને એ મોટે ભાગે તો મરણોત્તર પ્રસગો માટે જ ઉપયોગમાં લે છે – અને બીજાં એકાદ ડઝન તો વેપારી-પાસેથી મિત્રોથી પોતે ઉઘરાવી શકશે. એણે એમ પણ કહ્યું કે આપણે જો આ બધું શહેર બહાર ઓપન એરમાં કરીએ તો મંડપ જેવું પણ કંઈક કરવું જોઈશે, એટલીસ્ટ, મોંઘેરા મહેમાનો અને ઓરકેસ્ટ્રા માટે કવર જેવું તો કંઈક ખરીદી પણ લેવું જોઈએ, કેમકે ફાંસીના આ પ્રસંગે વરસાદ પડે, તો તો બધું સાવ ભેંકાર બની જાય. માંચડો કે વૃક્ષ એણે કહ્યું, બંને માટે પોતાને તો કોઈ ખાસ પ્રેફરન્સિસ નથી, પણ પોતાને અવશ્ય લાગે છે એણે ઉમેર્યું કે આ ચોઈસ તો કોલ્બિના પર જ છોડી દેવાવો જોઈએ, કેમકે આખરે તો આ એની પોતાની ફાંસીનો પ્રસંગ છે ! કોલ્બિએ કહ્યું કે દરેક જણ ક્યારેક તો ચડી વાગે જ છે, ને કાયદાનૂનની વાતમાં શું આપણે બધા થોડા ઘણા પણ ક્રૂર, 'ડ્રેકોનીઅન' નથી બની જતા વારુ ? હોવર્ડે જવા કટુતાથી કહી દીધું કે એ ડિસ્કશન તો ક્યારનું પતી ગયું છે – પોતાને શું જોઈએ છે તે કહે : માંચડો કે વૃક્ષ. કોલ્બિએ પૂછ્યું, પોતાને ફાયરિંગ સ્ક્વોડ તો એક જાતની 'ઈગોટ્રીપ' બની જાય.... એ તો આંખે પાટા બાંધવાવાળી વાત થઈ, ને વળી કોલ્બિ તો ચાળચસ્કા કરીને સૌની પતરાજી વહોર્યા વિના પહેલેથી જ ઊંડા પાણીમાં ઊતરેલો છે ! કોલ્બિએ કહ્યું, પોતે દિલગીર છે, સોરી, પોતાના કહેવાનો મતલબ એમ નહોતો; ચાલો ! પોતે 'વૃક્ષ' રાખે છે, બસ ! ચિઢાઈને ટોમસે પોતે દોરેલા માંચડાના સ્કેચિઝનો ડૂચો વાળી દીધો.

પછી ઊભો થયો જલ્લાદનો પ્રશ્ન. પિટે પૂછ્યું, શું આપણને જલ્લાદની જરૂર ખરેખર પડવાની છે ? કેમકે, આપણે જો વૃક્ષ વાપરવાના હોઈએ, તો ફાંસલો તો ચોક્કસ લેવલે બરાબર એડજસ્ટ કરી શકાશે, ને પછી કોલ્બિ ખુરશી, સ્ટૂલ કે કશાક પરથી કૂદકો નહિ લગાવી લે ? વધુમાં, પિટે કહ્યું પોતાને મોટી શંકા એ છે કે દેશમાં આટલા તેટલામાં ફ્રિલાન્સ જલ્લાદો પણ મળે કે કેમ –કેમકે મોતની આ સજાને હવે, અલબત્ત ટેમ્પરરીલિ, પણ સમ્પૂર્ણપણે દૂર કરવામાં આવી છે, ને તેથી સંભવ છે કે એકાદને પકડી લાવવા આપણે ઈંગ્લેન્ડ કે સ્પેન અથવા તો પછી સાઉથ અમેરિકન કન્ટ્રીઝમાં ઊડવું પડે.....ને ધારો કે એમ કરીએ તો ય આપણને ખબર કેવી રીતે પડવાની કે માણસ ધંધાદારી. ખરેખરો જલ્લાદ છે કે પછી સૌની વચમાં બધો ડબ્બો કરી આપણને ભોંઠા પાડનારો કોઈ પૈસા-ભૂખ્યો એમેચ્યોર ? પછી અમે બધા સમ્મત થયા કે કશાક પરથી કોલ્બિ જસ્ટ કૂદકો લગાવી લેશે, ખુરશી પરથી નહિ. કેમકે, અમને થયું, ખુરશીવાળું તો 'ટેકી' લાગે - અમારા એ સુન્દર વૃક્ષ નીચે એવી કશી જૂની કીચન - ચેર...! ટોમસ, કે જે બધી વાતે અમારામાં મોડર્ન છે. ને નવતાઓને વિશે કદી ડરતો નથી. કહેવા લાગ્યો કે કોલ્બિ દસ ફૂટ ડાયામીટરના રબરના એક મોટા

બોલ પર ઊભો રહે તો કેવું. આનાથી, એણે કહ્યું, આવશ્યક 'ડ્રોપ'નો હેતુ તો સરશે જ, ને ધારો કે કૂદકો લગાવ્યો પછી કોલ્બિ એકાએક પોતાનું માઈન્ડ બદલી નાખે તો બોલ આઉટ ઓવ ધ વે જઈને ગબડી પણ જશે. અમારું ધ્યાન ખેંચતાં એણે કહ્યું, કે રીતસરનો જલ્લાદ નહિ રોકીને આખા પ્રસંગની સફળતાની જવાબદારી, આપણે જોકે કોલ્બિના પોતાના પર નાખીએ છીએ ખરા પણ, એણે ઉમેર્યું, પોતાને વિશ્વાસ છે કે કોલ્બિ બધું શોભાસ્પદ રીતે જ પર્ફોર્મ કરવાનો છે, ને પોતાના મિત્રોનો છેલ્લી ઘડીએ કશો ફજેતો નથી કરવાનો – જોકે એ પણ એટલું જ જાણીતું છે કે એવે વખતે માણસો અસ્થિર મનના, ઢચુપચુ થઈ જતા હોય છે. વળી એણે ઉમેર્યું કે વાયર કરતાં તો દસ ફૂટનો રાઉન્ડ રબર બોલ, સંભવ છે કે બહુ સસ્તામાં બનાવરાવી શકાશે. ને આખું એકદમ 'બેન્ગ-અપ પ્રોડકશન' ગણાશે!

'વાયર'નો ઉલ્લેખ થતાં, હેન્ક, કે જે અત્યાર લગી મૂંગો જ રહેલો. એકાએક બોલી ઊઠ્યો; કહેવા લાગ્યો કે પોતાને એ નથી સમજાતું કે દોરડાને બદલે વાયર વાપરીએ તો શું બગડી જવાનું છે. વાયર દોરડા કરતાં વધારે કાર્યક્ષમ ગણાય, ને વળી છેલ્લી ઘડીએ કોલ્બિને મદદરૂપ પણ પુરવાર થાય, એણે સૂચવ્યું, અહીં કોલ્બિનું મોં જરી કાળું પડી ગયું. જો કે મને એમાં કશો વાંક નથી લાગતો; કેમ કે દોરડાને બદલે વાયરથી લટકાવવાનાં છે એ વિચાર જ અરુચિકર છે. એનો વિચાર કરવા માંડો કે તુર્ત જ તમે ઠંડા પડી જાઓ છો. તમારામાં એક જાતનું 'રિવલ્શન' જન્મવા લાગે છે ! કોલ્બિ શેના પરથી કૂદવાનો છે એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું હોય, અમે ટપમ્મસનો રબર-બોલનો આઈડીઆ સ્વીકારી લીધો હોય, ને આખ્ખો પ્રોબ્લેમ સો નીટલિ સોલ્વ થઈ ગયો હોય. ત્યારે મને થયું કે બેઠો બેઠો હેન્ક વાયરની ચર્ચા ઉપાડીને પોતાને શું લેવા કડવો બતાવવાનું કરે છે –! એટલે મેં એકદમ ઝડપથી કહી નાખ્યું કે વાયરની વાત હવે આઉટ ઓવ કવેશ્ચન છે ! વળી વાયર તો વૃક્ષને નુકસાન પહોંચાડે જ્યાં બાંધ્યો હોય ત્યાંથી વૃક્ષને ડાળામાંથી ચીરી નાંખે, કોલ્બિનું આખ્ખું વજન ન લાગે ? ને ઉમેર્યું કે આજકાલ, પર્યાવરણને વિશેના વધતા જતા રિસ્પેકટભર્યા દિવસોમાં, આમ કરવું આપણા માટે ઠીક નથી – છે ? કોલ્બિ મને કૃતજ્ઞ દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો ને અમારી મિટિંગ પૂરી થઈ.

કાર્યક્રમને દિવસે બધું એકદમ સરળતાથી પતી ગયું (મ્યુઝિક; કોલ્બિએ જે છેવટે પસંદ કરેલું, સ્ટાન્ડર્ડ હતું, એલ્ગરનું, ને હોવર્ડને એની મંડળીએ એકદમ સરસ વગાડેલું). વરસાદ નહોતો પડ્યો. પ્રસંગ સૌની ઉપસ્થિતિમાં સારી રીતે સચવાયેલો, સ્કોચ કે કશું પણ ખૂટી પડેલું નહિ. દસ ફૂટનો રબરબોલ ઘેરા લીલા રંગે રંગેલો, ને પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં બરાબર ભળી જતો'તો. આખા પ્રસંગને વિશેની મને યાદ રહી ગઈ હોય તેવી બાબતો બે છે : વાયર અંગે મેં જે કહ્યું તે વેળાની કોલ્બિની એ કૃતજ્ઞ દૃષ્ટિ, અને એ હકીકત કે ફરી કોઈ કદી ચડી વાગ્યું નથી.

અનુ. સુમન શાહ